

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Lesia Ukrainka East European National University
Institute of Social and Political Psychology

p-2227-1376

e-2308-3743

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

PSYCHOLOGICAL PROSPECTS

ВИПУСК 27 ISSUE 27

Луцьк
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки
2016

Рекомендовано до друку вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 8 від 26.05.2016 р.)

Головний редактор

Лариса Засекіна Луцьк, Україна

Заст. головного редактора

Жанна Вірна Луцьк, Україна

Ольга Кочубейник Київ, Україна

Відповідальний секретар

Оксана Соловей Луцьк, Україна

Редакційна колегія

Вадим Васютинський Київ, Україна

Ярослав Гошовський Луцьк, Україна

Жанна Глозман Москва, Росія

Ігор Коцан Луцьк, Україна

Марія Ледзінська Варшава, Польща

Рієко Мацуока Токіо, Японія

Джон Маккейб-Янкі Норт Ньютон, США

Мирослава Мушкевич Луцьк, Україна

Любов Найдьонова Київ, Україна

Віталій Татенко Київ, Україна

Микола Слюсаревський Київ, Україна

Наталія Фоміна Рязань, Росія

Катерина Шкарлатюк Луцьк, Україна

Рецензенти: *Вірна Ж.* – доктор психологічних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки; *Гошовський Я.* – доктор психологічних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки; *Засекіна Л.* – доктор психологічних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки; *Кочубейник О.* – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Засновники: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Журнал є науковим фаховим рецензованим виданням України, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за напрямом «Психологічні науки» (дивитися Додаток 12 до наказу МОН України від 12 травня 2016 р. № 515).

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, вул. Потапова, 9. Тел. (факс): (0332) 24-40-12.

Ел. адреса: psychoprospects@mail.ru

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 19837-9637 ПР від 11.04.2013 р.

Видавець: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13). Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України ДК № 4513 від 28.03.2013 р.

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2016

© Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2016

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2016

*Approved by the Academic Council of Lesya Ukrainka Eastern European National University,
Record of proceedings # 8, May, 26, 2016*

Editor-in-Chief

Larysa Zasiiekina Lutsk, Ukraine

Associate Editors

Zhanna Virna Lutsk, Ukraine

Olha Kochubeinyk Kyiv, Ukraine

Editorial Assistant

Oksana Solovey Lutsk, Ukraine

Editorial Board

Natalya Fomina Ryazan, Russia

Zhanna Glozman Moscow, Russia

Yaroslav Hoshovskyi Lutsk, Ukraine

Ihor Kotsan Lutsk, Ukraine

Maria Ledzinska Warsaw, Poland

Rieko Matsuoka Tokyo, Japan

John McCabe-Juhnke North Newton, USA

Myroslava Mushkevych Lutsk, Ukraine

Lubov Naidionova Kyiv, Ukraine

Vitaliy Tatenko Kyiv, Ukraine

Kateryna Shkarlatiuk Lutsk, Ukraine

Mykola Sliusarevskyi Kyiv, Ukraine

Vadym Vasiutynskyi Kyiv, Ukraine

Reviewers

Prof. Yaroslav Hoshovskyi (Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ukraine), Prof. Olha Kochubeinyk (Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine), Prof. Zhanna Virna (Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ukraine), Prof. Larysa Zasiiekina (Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ukraine).

Founders: Lesya Ukrainka Eastern European National University,
Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

The Psychological Prospects Journal is a professional peer-reviewed scholarly periodical published semiannually, where results of Ph.D. and Doctoral theses in psychology can be published (see: Appendix to the Ministry of Education and Science of Ukraine decision # 515, issued 12th May, 2016).

Address: 9 Potapova St., Lutsk, 43025, Ukraine, tel.: +380332244012.

E-mail: psychoprosppects@mail.ru

Certificate of State Registration of mass media # KV 19837-9637 PR issued 11.04.2013.

Publisher: Lesya Ukrainka Eastern European National University (13 Voli Prosp., Lutsk, 43025, Ukraine). Certificate of State Committee for Television and Broadcasting of Ukraine # DK 4513 issued 28.03.2013.

© Honcharova, V. (cover), 2016

© Lesya Ukrainka Eastern European National University, 2016

© Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 2016

Ethics Statement

The author who submits an article to the journal explicitly confirms that the paper presents a concise, accurate account of the research performed as well as an objective discussion of its significance. A paper should contain sufficient detail and references to public sources of information. Fabrication of data is an egregious departure from the expected norms of scholarly conduct, as is the selective reporting of data with the intent to mislead or deceive, as well as the theft of data or research results from others. Authors must obtain permission for use of any previously published materials from the original publisher. Plagiarism constitutes unethical scholarly behaviour and is unacceptable.

All co-authors share equal degree of responsibility for the paper they co-author. Submitting the same manuscript to more than one journal concurrently is unethical and unacceptable.

By acknowledging these facts the authors bear personal responsibility for the accuracy, credibility, and authenticity of research results described in their papers.

The Journal is indexed and listed in:

Index Copernicus

Directory of Research Journals Indexing

Open Academic Journals Index

РИИЦ

Universal Impact Factor

Google Scholar

ResearchBib

Ulrich's Global Serials Directory.

International Scientific Indexing ISI

Scientific Journal Impact Factor

Scientific Indexing Service SIS

Polska Bibliografia Naukowa

ЗМІСТ
TABLE OF CONTENTS

Гошовська Д. Т., Гошовський Я. О. Матеріальна депривація як феноменологія бідності: ревіталізаційний ракурс.....	10
Hoshovska D. T., Hoshovskyj Ja. O. Material Deprivation as Phenomenon of Poverty: Revitalisation Foreshortening	10
Дроздов О. Ю. Досвід створення та апробації методики «шкала антиросійськості» («ШАР»).....	21
Drozdov O. Yu. The Experience of Creating and Testing the Diagnostic Technique “Scale of anti-Russianess” (“SAR”).....	21
Засєкіна Л. В., Цьось Ю. А. Аргументація як вираження комунікативно-мовленнєвих стилів особистості.....	31
Zasiekina L. V., Tsyos Yu. A. Argumentation as the Expression of Individual Communicative Verbal Styles.....	31
Кириленко Г. О., Луценко О. Л. Критерії оцінки політичних лідерів, отримані методом репертуарних решіток	44
Kyrylenko H. O., Lutsenko O. L. The Criteria of Political Leaders Assessment Obtained by Repertory Grids	44
Климків Р. І. Готовність осіб, які відбувають покарання з випробуванням, допомагати іншим.....	57
Klymkiv R. I. Readiness of People Serving Probation to Help Others	57
Колісник О. П. Саморозвиток особистості на психогностичному ступені розвитку.....	67
Kolisnyk O. P. The Self-development of Personality on the Psychognostic Stage of Development.....	67
Кульчицька А. В. Індивідуально-психологічні характеристики особистості як чинник споживчої поведінки	80
Kulchytska A. V. Individual & Psychological Characteristics of Personality as Customer’s Behavior Factor.....	80

Мілінчук В. І.	
Мовна здатність і мовна активність дітей дошкільного віку	91
Milinchuk V. I.	
Language Competence and Language Performance of Preschool Children.....	91
Міщиха Л. П.	
Творчий профіль особистості.....	102
Mishchykha L. P.	
Creative Personality Profile	102
Мудрик А. Б.	
До питання професійних адикцій особистості.....	113
Mudryk A. B.	
To the Question of Profession Addictions	113
Олейник Н. О.	
Факторна модель переживання самотності	125
Oleynik N. O.	
The Factor Model of the Solitude Emotional Experience.....	125
Партико Т. Б.	
Особливості мотивації самоствавлення в осіб із різним емоційним тонуом у пізній дорослості	137
Partyko T. B.	
Peculiarities of Self-attitude Motivation in Persons with Different Emotinal Tonus in Late Adulthood	137
Пашко Т. А., Анпілова Д. В.	
Індивідуально-психологічні предиктори міжособистісної конкуренції в період юності	149
Pashko T. A., Anpilova D. V.	
Youngster's Individual Psychological Predictors of Interpersonals Competition	149
Петровська І. Р.	
Структурно-типологічний підхід до аналізу громадянської ідентичності	161
Petrovska I. R.	
Structural-typological Approach to the Analysis of Civic Identity	161
Плескач Б. В.	
Можливості використання шкали корекції та а-фактору стандартизованого багатфакторного методу дослідження особистості в роботі з онкогематологічними хворими	173
Pleskach B. V.	
Opportunities of Use the Correction Scale and the A-factor from MMPI in the Patients with Oncohematological Diseases.....	173

Попович І. С.	
Соціальні очікування особистості як процес психічної регуляції поведінки	184
Роровуцх І. S.	
Social Expectations of the Personality as a Process of Mental Regulation of Behavior	184
Посвістак О. А.	
Використання методології акмеології в дослідженнях психології сім'ї.....	195
Posvistak O. A.	
Usage of Acmeology Methodology in the Research of Psychology of the Family	195
Потапчук Л. В., Кордунова Н. О.	
Психологічний аналіз професійно значущих цінностей майбутніх педагогів	204
Potapchuk L. V., Kordunova N. O.	
Psychological Analysis of Professionally Significant Values of Future Pedagogues.....	204
Приймаченко О. М.	
The content of emotional intelligence's developmental techniques in adolescence	215
Приймаченко О. М.	
Зміст прийомів розвитку емоційного інтелекту в підлітковому віці	215
Савченко О. В.	
Особливості функціонування рефлексивної компетентності як цілісної системи.....	222
Savchenko O. V.	
The Functioning's Features of the Reflective Competence as a Complete System	222
Сергеєва А. В.	
Психологія трансформаційних змін інтегральної ідентичності	236
Sergeyeva A. V.	
Transformational Changes Psychology of an Integrated Identity	236
Смотрицкий А. В.	
Эмпирическое исследование особенностей социально-психологической адаптации мигрантов посредством досугово-танцевальных практик.....	246
Smotrisky A. V.	
The Empirical Study of Features of Social and Psychological Adaptation of Immigrants Through Leisure and Dance Practices	246

Уварова С. Г.	
Особливості й динаміка психічних станів особистості в кризових умовах	257
Uvarova S. G.	
Special Features and Dynamics of the Mental States of Personality in Crisis Conditions.....	257
Фальова О. Є.	
Взаємозв'язок самоактуалізації жінок із різним сімейним статусом та показників стану сімейної кризи.....	268
Falyova H. Y.	
Interconnection of Self-actualization of Women with Different Marital Status and Indicators of Family Crisis State.	268
Федотова Т. В.	
Особливості прояву етнічної та національної ідентичності в студентів-психологів.....	280
Fedotova T. V.	
Peculiarities of Display of Ethnic and National Identity of Students-Psychologists.....	280
Фролова О. В.	
Типологічні особливості організаційної ідентичності як особистісного утворення працівника	293
Frolova O. V.	
Typological Peculiarities of Organizational Identity as Employee's Individual Creation	293
Хворост Х. Ю.	
Свідоме ставлення особистості як чинник інформаційно-психологічної безпеки людини	303
Khvorost Kh. Yu.	
Conscious Attitude of Individual as a Factor of Information and Psychological Safety of Human.	303
Штриголь Д. В., Ламаш І. В.	
Особливості життєстійкості й базисних переконань жінок, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці.....	316
Shtryhol D. V., Lamash I. V.	
Peculiarities of Hardiness and Basic Beliefs of Women as Paternalistic Attitudes' Factors in Economic Behavior.....	316
Наші автори.....	326
Our authors	326
Пам'ятка авторів.....	328
Guidelines for authors	330

УДК 159.922.6

Д. Т. Гошовська, Я. О. Гошовський

Received December 02, 2015;

Revised March 02, 2016;

Accepted April 26, 2016.

МАТЕРІАЛЬНА ДЕПРИВАЦІЯ ЯК ФЕНОМЕНОЛОГІЯ БІДНОСТІ: РЕВІТАЛІЗАЦІЙНИЙ РАКУРС

У статті висвітлено базові підходи до розуміння змістово-функціональної суті феномену матеріальної депривації. Відзначено негативну й гальмівну роль деприваційних обмежень у загальноособистісному розвитку людини. Ключове поняття економічної депривації «бідність» розглядається не лише як обмежена соціальна дія, а як особлива ізоляція, зумовлювана відсутністю економічних ресурсів. Наголошено, що економічна депривація вносить істотний розлад у життєдіяльність матеріально не забезпеченої людини, наповнює її поведінку агресивністю, тривожністю й конфліктністю. Констатовано, що симптомами економічного депривування є неконструктивна поведінка, яка знижує спонукально-мотиваційні потенціали людини, призводить до дезадаптації, стресів і фрустрації. Наголошено, що загальна невротизація матеріально депривованої особистості як специфічна форма світовідчуття проявляється насамперед у дезорганізуючих емоційних станах, режимі пригнічення та притлумлення психіки, а значить і просоціальної активності. Відзначено, що своєю глибиною й потужністю економічна депривація загрожує повноцінному розвитку на всіх рівнях, призводячи до своєрідної інволюції – соціального аутсайдерства. Відзначено, що соціальна фрустрованість депривованої особистості, яка виражається в незадоволеності власними суспільними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності, зокрема на рівні неадекватного матеріального статусу, може призвести до глибоких порушень у Я-концепції та самосвідомості. Встановлено, що проблеми нейтралізації руйнівних наслідків економічної депривації для психіки особистості, крім залучення соціально-психологічних реабілітаційних технологій, потребують насамперед її розв'язання також на макроекономічному рівні. Висвітлено основні напрями ревіталізації матеріально депривованих людей завдяки залученню сучасних психореабілітаційних технологій.

Ключові слова: бідність, депривація, матеріальна депривація, економічна депривація, опозиція «бідний – багатий», ревіталізація.

Hoshovska D. T., Hoshovskyj Ja. O. Material Deprivation as Phenomenon of Poverty: Revitalisation Foreshortening. In the article the base going is reflected near understanding of semantic and functional essence of the phenomenon of material deprivation. The negative and brake role of deprived limits is marked on common personality development of man. A key concept of economic deprivation “poverty” is examined not only as a social action, but as the special isolation, predetermined by

absence of economic resources. It is marked that economic deprivation brings in substantial disorder in vital activity of a financially dependent person, adds aggressiveness, anxiety and conflict to his/her behaviour. It is established that the symptoms of economic deprivation is a non-constructive conduct, which reduces stimulant and motivational potentials of man, results in desadaptation, stresses and frustration. It is marked that general nevro-tisation of a financially dependent person shows up the outlook in negative the emotional states, mode of oppression of psyche, and and social activity. It is marked that deprivation threatens the depth and power of economic to valuable development on all levels, results in original involution – social outsider. It is marked that social frustration of deprived personality which is expressed in dissatisfaction by own public achievements in the basic aspects of vital functions, in particular at the level of inadequate material status, can result in deep violations in Self-concept and consciousness. It is set that the problems of neutralization of destructive consequences of economic deprivation on the psyche of personality except for bringing in of social and psychological rehabilitation technologies need decision also on macroeconomic level. Basic directions of revitalisation of financially dependent people are reflected due to bringing in modern psychological rehabilitation technologies.

Keywords: poverty, deprivation, material deprivation, economic deprivation, opposition “poor – rich”, revitalisation.

Гошовская Д. Т., Гошовский Я. О. Материальная депривация как феноменология бедности: ревитализационный ракурс. В статье отражены базовые подходы к пониманию смыслово-функциональной сути феномена материальной депривации. Отмечена негативная и тормозящая роль депривационных ограничений на общеличностное развитие человека. Ключевое понятие экономической депривации «бедность» рассматривается не только как ограниченное социальное действие, а как особенная изоляция, предопределяемая отсутствием экономических ресурсов. Отмечено, что экономическая депривация вносит существенное расстройство в жизнедеятельность материально необеспеченного человека, наполняет его поведение агрессивностью, тревожностью и конфликтностью. Констатировано, что симптомами экономического депривирования является неконструктивное поведение, которое снижает побудительно-мотивационные потенциалы человека, приводит к дезадаптации, стрессам и фрустрации. Отмечено, что общая невротизация материально депривированной личности как специфическая форма мироощущения проявляется в первую очередь в дезорганизирующих эмоциональных состояниях, режиме притеснения и подавления психики, а значит и в просоциальной активности. Отмечено, что своей глубиной и мощностью экономическая депривация угрожает полноценному развитию на всех уровнях, приводя к своеобразной инволюции – социальному аутсайдерству. Отмечено, что социальная фрустрированность депривированной личности, которая выражается в неудовлетворенности собственными социальными достижениями в основных аспектах жизнедеятельности, в част-

ности на уровне неадекватного материального статуса, может привести к глубоким нарушениям в Я-концепции и самосознании. Установлено, что проблемы нейтрализации разрушительных последствий экономической депривации для психики личности, кроме привлечения социально-психологических реабилитационных технологий, нуждаются в первую очередь в решении также на макроэкономическом уровне. Отражены основные направления ревитализации материально депривированных людей благодаря привлечению современных психореабилитационных технологий.

Ключевые слова: бедность, депривация, материальная депривация, экономическая депривация, оппозиция «бедный – богатый», ревитализация.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сьогодні споконвічна проблема бідності, а саме неспроможність значної кількості людей задовольнити базові екзистенційні потреби, є однією з найскладніших. Неналежність до так званого «золотого мільярда» спонукає значну частину людства до глобальних рухів, основною метою яких є спроби здобути цивілізаційні блага будь-якими способами й засобами – війни, революції, бунти, політичні перевороти тощо. Одним із визначальних методологічних підходів, який обирає сучасна соціологія та соціальна психологія до вимірювання рівня бідності, є деприваційна ознака [2; 3; 6; 8]. Проблема матеріальної депривації похідна від бінарної опозиційної мітологемі «багатство – бідність», а її визначальною ознакою є те, що «бідні за нестатками» перебувають у стані перманентної ентропії, безнормності й хаосу та зазнають численних обмежень щодо повноцінного психофізичного й соціального функціонування (тотальний брак коштів, недостатня кількість споживання калорій, одяг із секонд-хенду тощо).

Мета статті – розкрити з ревіталізаційного погляду основні ознаки матеріальної/економічної депривації.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Насичуючи дефініцію «економічна депривація» різноманітною змістово-функціональною сутністю, Л. Кияшко та Н. Полетаєва розуміють її насамперед як «тривале недостатнє задоволення матеріальних потреб, що є не тільки фундаментом розвитку вищих потреб особистості (у самоактуалізації, самовдосконаленні та ін.), а й простим забезпеченням фізичного виживання людини (вітальні потреби)» [3, с. 126]. Аналізуючи феномен суб'єктивної бідності, який формується впливом динаміки добробуту кожного досліджуваного та наявним матеріальним розшаруванням, науковці стверджують, що похідними симптомами економічного депривування

є неконструктивна поведінка, яка знижує спонукально-мотиваційні потенціали людини, призводить до дезадаптації, стресів та тривоги. Неспроможність до економіко-фінансової свободи вибору через дефіцити в деяких ланках структури (наприклад, заборгованості держави із зарплати) чи дисбаланси (наприклад, неадекватний прибуток за працю) часто стає причиною особистісної інертності й пасивності внаслідок притлумлення в мінливих соціально-економічних умовах базових можливостей задоволення депривованою людиною актуальних потреб і реалізації значимих цілей. Д. Кун відзначає: «Діти, які ростуть в умовах бідності, ризикують піддатися депривації. Є дані про те, що коли діти вимушені справлятися із суворою депривацією в ранньому дитинстві, то завдається тривала шкода їхньому соціальному, емоційному й когнітивному розвитку» [4, с. 116]. На думку, А.-Н. Перре-Клермон у психолого-педагогічній науці існує поняття «ідеології нестачі», своєрідна «пастка класового етноцентризму», згідно з яким у вивченні депривованих дітей «найчастіше звертаються до поняття “соціально-культурний бар’єр”, яке розглядає дітей з несприятливої соціальної групи як категорію дітей-покидьків, що її як завжди визначає *матеріальний недолік* порівняно з дітьми із сприятливої соціальної групи» [6, с. 220].

Постійна загроза системі термінальних цінностей людей, «депривованих за нестатками», відчуття ними соціальної знехтуваності й особистісної знедоленості можуть призвести до своєрідного «ентропійного вибуху». Маючи за основу перебування в ізоляційній, блокуючій, деприваційній системі, величина ентропії внаслідок процесів, що відбуваються в ній, зростає і може досягнути максимуму, якщо всі резерви потенційної енергії та відповідно працездатності будуть вичерпані. Тому масове терпіння, соціальна толерантність, громадянська законослухняність можуть бути втрачені, якщо депривуючі фактори посилюватимуться. Отже, цілком можливими стають антидеприваційні вивільнення, що проявляються в масових протестах, страйках, бунтах чи навіть «оксамитових революціях».

Як вважає Н. Харченко, зазвичай під основними матеріальними потребами розуміють мінімальні умови приватного споживання сім’ї (їжа, одяг та житло); доступ до соціальних благ та послуг (здоров’я, освіта, відпочинок та комунікації); умови, охорону та оплату праці; здорові умови проживання (екологічне середовище) та особисту без-

пеку, а також можливість брати участь у політичному й культурному житті суспільства, підтримувати соціальні зв'язки тощо. При цьому мається на увазі, що кількісне визначення міри задоволення вітальних потреб можна отримати через порівняння фактичного життєвого рівня людей із певною системою мінімальних нормативів (кількість калорій, метрів житлової площі на одну людину тощо) або із середнім рівнем життя в цій спільноті, або ж із тим, що громадська думка вважає припустимим у нижній частині соціальної шкали. Тому для вивчення соціальних аспектів бідності у світовій соціологічній практиці дедалі ширше використовують кумулятивні індекси депривації. Багатовимірний підхід до феномену бідності може реалізуватися у визначенні абсолютного, відносного чи суб'єктивного деприваційного порога бідності, в якому дохід виступатиме лише одним з індикаторів, а суттєве значення матимуть інші аспекти соціогенного спектра [8].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Отож завдяки кумулятивним показникам рівня життя фахівці намагаються врахувати всі основні життєві умови й розглянути бідність як цілісність, що акумулює перешкоди та депривації, які відчують і переживають у різних сферах повсякденного та соціального життя пересічні люди. Бідність як індивідуальна властивість розглядається як властивість певної конкретної ситуації, в якій живе людина і яка депривує її повноцінне існування. Оскільки умови життя не обмежуються лише безпосередніми матеріальними чинниками (харчування, житло, дохід тощо), а включають широкі соціальні відносини, доступ до зайнятості, охорону здоров'я, то такі фактори, як безробіття, безгрошів'я, брак коштів на лікування й повносправну рекреацію виводяться в ранг актуальних детермінант депривації. Ключове поняття економічної депривації «бідність» розглядається не лише як обмежена соціальна дія, а як особлива ізоляція, зумовлювана відсутністю економічних ресурсів.

Існує чітке співвідношення рівня невротизації та соціальної фрустрованості економічно депривованої особистості, що характеризується змістовими особливостями прояву невротичних розладів (депресія, астенія, порушення поведінки, вегетативні розлади, порушення сну, тривожність, аутизм). Виникають численні симптомокомплекси особистісного й соціального характеру, розлади індивідуально-типологічних властивостей людини, перепони в її міжособистісній взаємо-

дії. З'являється низка бар'єрів, що гальмує або спотворює навіть найпростіші тенденції до просоціальної активності депривованої людини й ускладнює процес її ревіталізації [1; 2]. Соціальна фрустрація, гнітючі фрустраційні стани депривована особистість переживає на-самперед як позбавлення, тобто відсутність необхідних засобів для досягнення мети або задоволення актуальної життєво важливої потреби. Водночас можливі відчуття втрати, знехтуваності, явної чи латентної конфліктності (самоконфліктності). Толерантність, виражаючись в особистісно-соціальній напрузі, марних зусиллях і очікуваннях, стримуванні негативних імпульсивних поведінкових реакцій, може також мати відтінки бравування з підкресленою байдужістю, за якими приховуються нудьга, озлобленість, самотність. Породжується загальна депресивність як складноструктурований афективний стан, що характеризується пригніченим емоційним тлом, індивідуальним і соціальним негативізмом, перепадами когнітивно-мотиваційної сфери, ригідністю поведінкових реакцій тощо [1; 7].

Численні проблеми психогенного характеру, спричинені соціально-економічною нестабільністю суспільства та режимом депривації, можуть зміщувати й видозмінювати найважливіші складники психоструктури особистості, яка існує в замкнутому, середовищі, що блокує основні вітальні потреби. Тому одним із домінантних станів депривованої особистості можна назвати маргінальність як помежове перебування на етапі когнітивного дисонансу, на зламі двох чи кількох культурних (субкультурних) систем. Безперечно, у складних реаліях нашого часу істотно зростає кількість людей, які переживають маргінальні стани через невизначеність соціально-економічного, політичного, екологічного гомеостазу. Людина, що перебуває на краю, на межі різних культур/субкультур/контркультур, аксіологічних пріоритетів, ідеологічних преференцій, культурологічних уподобань тощо, зазнає їхнього суперечливого впливу та переживає цілу низку дискомфортних соціо-психостанів. З індивідуального боку така людина перебуває у режимі групової приналежності, однак без чітко вираженої групової ідентифікації, тому відчуває роздвоєння через ненабуту ідентичність і, по суті, переживає неперервний комунікативний самоконфлікт. Феноменологія кризи, матеріальне зубожіння, концептуально-сутнісними ознаками яких є складні суперечності, істотно загострили численні проблеми соціальної психіки великої кількості людей. Крізь

призму генетичної психології С. Максименко зауважує, що серед найактуальніших проблем сучасного соціального середовища чільне місце займають тактики і стратегії набуття особистістю вітагенного досвіду – досвіду виживання та пристосування до життя. Долання нестатків, активізація спроб виживання, постійне набуття життєвості, адаптивності, пристосування в мінливому світі є нагальними потребами пересічної людини «перехідного часу», що без повноцінного й різновекторного спілкування просто приречена на самотність і аутсайдерство [5].

Спілкування матеріально депривованих маргіналів здебільшого містить психотравмуючу сутність і стереотипність, що проявляється насамперед на рівні блокування соціальної перцепції, адже вони вимушені перманентно долати опозицію «свій – чужий», «бідний – багатий» з усією гамою комунікативно-перцептивних бар'єрів, що вилаштовується довкола неї. Нагнітати комунікативну інтолеранцію можуть пережиті в дитинстві не тільки факти приниження через матеріальну бідність (немодна одежа, непрестижна модель телефона тощо), а й обмеження спілкування, які викликають складне нагромадження й переплетення різних травмогенних спогадів, що ускладнено позначається на всьому подальшому особистісному розвитку. Оскільки порушення інформаційної та комунікативної функцій призводить до відставання в розвитку когнітивної сфери, то це неминуче впливає на формування смислових складників самосвідомості й усіх інтелектуальних компонентів базальної психоструктури маргінальної особистості. Ускладнювальним фактором виступає те, що маргіналізована особистість сприймається «нормативною більшістю» досить часто з позицій «парадигми колонії», згідно з якими не таке, інше, слабше трактується, як чуже, негативне, гірше, низькостатусне. Депресивний модус самосвідомості проявляється передусім на відкритості-закритості комунікативних настанов маргінальної особистості, створює низку перцептивних бар'єрів, усталює режими відчуттів у площині самотності, приреченості, відлюдькуватості й аутичності. На стадії адаптування до нормативного устрою навколишнього соціуму маргіналізовані особи мають проблеми з формуванням самоакцептивної атрибуції, в них спостерігається загострення потреби в застосуванні різноманітних захисних механізмів. Унаслідок неадекватного уявлення про себе, спричиненого «перебуванням на маргінесі», виникає стан дезадаптації, конфліктності й самоконфліктності, тривожності, пору-

шується самоповага. Спроби успішного подолання особистістю норм замкнутої спільноти й деприваційних обмежень здебільшого неминуче наштовхуються на адаптаційні труднощі в новому соціокультурному середовищі. Соціально-психологічна дезадаптація в депривованій особистості відбувається як порушення нормального процесу активного пристосування індивіда до умов соціального середовища і викликає дискомфорт у спілкуванні, налагодженні соціальних контактів та міжособистісних зв'язків [1; 2; 7].

Соціальна фрустрація, поставши на тлі соціально-економічної нестабільності й унаслідок «депривації за статками», як відомо, неминуче породжує відповідні реакції депривованої людини, найтипівшими з яких є самовтеча, «внутрішня робінзонада», агресія (причому не обов'язково безпосередній напад, а й погрози, задиркуватість, бажання напасти, ворожість, експансивність тощо). Як відповідь на тиск фрустраторів людина з посттоталітарного (депривованого) суспільства часто обирає неадекватну поведінку, однією із форм якої є втеча, самовтеча, відхід у таку реальність і діяльність, яка дає змогу «розв'язатися», «забутися». Тому розв'язання проблем алкоголізації, наркотизації суспільства, особливо молоді, набувають у край важливого виживального значення й потребують активного залучення сучасних психопрофілактичних та реабілітаційних технологій. До того ж ще однією типовою реакцією переживання стану соціальної фрустрації виступає регресія – повернення до примітивних, часто і до інфантильних форм поведінки, а також зниження під впливом фрустратора рівня діяльності як такої, що блокується. Примітивність у регресії належить не тільки до зовнішньо виражених реакцій, а й до переживань – наприклад, актуалізується потреба, щоб хтось пожалів, порадив, приголубив, посприям, допоміг. Тому на шляху ревіталізації депривована особистість може обирати стратегії екстернального локусу контролю, які передбачають схильність приписувати відповідальність за результати своєї діяльності (бездіяльності) зовнішнім силам. Звідси з'являються нетерпимість, пошуки ворога, винуватого, іншого, чужого, очікування даремної допомоги з боку геополітичних сусідів чи «багатих родичів», а також настрої меншовартості, знехтуваності, пасивного месіанізму. Загальна невротизація матеріально депривованої особистості як специфічна форма світовідчуття проявляється насамперед у дезорганізуючих емоційних станах, режимі пригнічення й притлумлення психіки, а значить і просоціальної актив-

ності. Дистимія, депресія, апатія, гіпотимія, тривожність, страх та інші негативні психоемоційні стани суттєво гальмують процес особистісної ревіталізації. Ці досить різні за семантичним наповненням психологічні феномени мають низку загальних ознак. Зокрема, депривована особистість майже не реагує на зовнішні фактори, окрім впливу дезорганізуючого емоційного стану, який може посилюватися внаслідок різноманітних стимулів – як позитивних, так і негативних. У такому психоенергетичному режимі часто перестає домінувати інтелект людини, і його провідна роль в оцінці зовнішніх впливів та переживань особистості практично не помітна. Когнітивно-вольові зусилля не допомагають людині швидко й успішно подолати неадекватність негативних психоемоційних станів та надати їм відкриту презентабельну комунікативно-перцептивну форму, яка б сприяла процесові ревіталізації. Слід відзначити, що, наприклад, прогностичним варіантом дезадаптивного розладу для дітей із дистантних сімей (позбавлених повноцінного спілкування в умовах нуклеарного спілкування через трудову міграцію батьків) є здебільшого депресивний варіант невротичного розвитку психогенного (конфліктогенного) походження, який виникає внаслідок порушення і блокування особистісно значущих стосунків [1; 2; 7]. У депривованій особистості, яка перебуває у силовому полі соціально-економічної фрустрації, спонукальні та життєствердні команди (самовказівки) можуть «не вмикати» адекватних емоційних програм і напрацьованих упродовж життя стереотипів емоційної та соціальної поведінки. Замість адекватних емоційних програм та стереотипів увесь час автоматично вступає в дію один і той самий стереотип, притаманний особистості. Відбувається своєрідне зациклення на проблематиці, з'являються численні комплекси, бар'єри, посилюється дія фрустратора, а отже сповільнюється просоціальна активність і дієвість ревіталізаційних заходів. Соціальна фрустрованість депривованої особистості, що виражається в незадоволеності власними суспільними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності, зокрема на рівні неадекватного матеріального статусу, може призвести до глибоких порушень у Я-концепції, зокрема в адекватності оцінки подій та власної поведінки. Спотворюється інтерпретація соціальних здобутків життєдіяльності, сповільнюються й хибно тлумачаться власні досягнення у сферах спілкування, навчання, стосунків з іншими людьми, відносин із суб'єктами професійної діяльності, інтимно-особистісних взаємин тощо.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Безперечно, соціальні коливання сучасності (економічні негаразди, безробіття, гібридна війна, явна і латентна агресія геополітичних сусідів тощо) лише віддаляють чи спотворюють міжособистісне спілкування між бідними і багатими людьми та соціумами, однак уникнути світоглядних конфліктів допоможуть як психологічні, духовно-теологічні практики, так і модернізація господарства, спрямована на покращання життєвого рівня «маленької людини». Проблеми нейтралізації руйнівних наслідків економічної депривації для психіки особистості, крім залучення соціально-психологічних реабілітаційних технологій, потребують насамперед розв'язання й на макроекономічному рівні, тобто вкрай потрібна стабілізація загальної економічної ситуації в країні, забезпечення людей роботою, створення соціально орієнтованої системи господарювання. Оскільки сутнісною ознакою ревіталізації є стимулювання процесів відтворення, відновлення та поживлення певних функцій, зумовлених амортизацією, то потрібен культивованій генетичною психологією «особистісний саморух» матеріально депривованої людини для досягнення нею нових і позитивних статусно-рольових ідентичностей. Ревіталізація матеріально депривованих людей, обтяжених іншими видами й типами деприваційного синдрому (соціальна, етнічна, субетнічна, релігійна, конфесійна, комунікативна та ін.), має базуватися насамперед на віднайденні тих соціально-економічних і суспільно-політичних механізмів, які урівноважують, стабілізують процес поляризації соціуму. Оговтання після «дикої капіталізації» суспільства, стримування розвитку депривуючих факторів, налагодження нормального економічно доцільного й доречного способу виробництва та розподілу матеріальних благ, задоволення основних життєво важливих цінностей і потреб убачаються головними соціально-психологічними завданнями та чинниками поступу українського суспільства.

Перспективою подальшого дослідження проблеми є насамперед крос-культурне вивчення феноменології матеріально депривованих осіб для вироблення універсальних соціо- та психотехнологій надання їм фахової ревіталізаційної допомоги.

Література

1. Гошовська Д. Синергетичні аспекти ревіталізації депривованої особистості / Дарія Гошовська, Ярослав Гошовський // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. Східноукр. нац. ун-ту ім. Володимира Даля. – Луганськ : Ноулідж, 2014. – № 3 (35). – С. 140–145.

- Hoshovska D. Synerhetychni aspekty revitalisaziji deprivovanoj osobystosti / Darija Hoshovska, Jaroslav Hoshovskyj // Teoretuchni i prykladni problemy psychologiji : zb. nauk. pr. Schidnoukr. nac. un-tu im. Volodymyra Dala. – Luhansk : Noulidz, 2014. – № 3 (35). – S. 140–145.
2. Гошовський Я. Ревіталізація психогенези депривованої особистості / Ярослав Гошовський // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. Східноукр. нац. ун-ту ім. Володимира Даля. – Луганськ : Ноулідж, 2014. – № 2 (34). – С. 101–108.
Hoshovskyj Ja. Revitalizacija psychogenezy deprivovanoji osobystosti / Jaroslav Hoshovskyj // Teoretychni i prykladni problemy psychologiji : zb. nauk. pr. Shidnoukr. nac. un-tu im. Volodymyra Dala. – Luhansk : Noulidz, 2014. – № 2 (34). – S. 101–108.
3. Кияшко Л. А. Психологічні аспекти соціальної інерції в умовах економічної депривації / Л. А. Кияшко, Н. А. Полетаєва // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : [б. в.], 2003. – Т. IV, ч. 5. – С. 124–130.
Kujachko L. A. Psycholohichni aspekty socialnoi inercii v umovach ekonomichnoji deprivaciji / L. A. Kujachko, N. A. Poletajeva // Problemy sahalnoj ta pedahohichnoji psychologiji : zb. nauk. pr. In-tu psychologiji im. H. S. Kostjuka NAPN Ukrainy / za red. S. D. Maksymenka. – K. : [b. v.], 2003. – Т. IV, ч. 5. – S. 124–130.
4. Кун Д. Основы психологии: все тайны поведения человека / Деннис Кун. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. – 720 с.
Kun D. Osnovy psychologiji: vse tajny povedenija cheloveka / Dennis Kun. – SPb. : Prajm-EVROZNAK, 2005. – 720 s.
5. Максименко С. Д. Развитие психики в онтогенезі. В 2 т. / С. Д. Максименко. – К. : Форум, 2002.
Maksymenko S. D. Rosvytok psyhiky v ontohenesi. V 2 t. / S. D. Maksymenko. – K. : Forum, 2002.
6. Перре-Клермон А.-Н. Роль социальных взаимодействий в развитии интеллекта детей : пер. с фр. / А.-Н. Перре-Клермон. – М. : Педагогика, 1991. – 248 с.
Perre-Klermon A.-N. Rol socialnych vsajimodejstvij v rasvitii intelekta detej / A.-N. Perre-Klermon. – M. : Pedahohika, 1991. – 248 s.
7. Ревіталізація дітей з особливими потребами : монографія / за заг. ред. проф. Я. О. Гошовського. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2013. – 360 с.
Revitalisazija ditej z osoblyvymy potrebamy : monografija / za zah. red. prof. Ja. O. Hoshovskoho. – Luck : PP Ivanjuk V. P., 2013. – 360 s.
8. Харченко Н. Порівняння методологічних підходів до вимірювання рівня бідності / Наталія Харченко // Соціологія: теорія, практика, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 86–99.
Charchenko N. Porivnjannja metodolohichnych pidchodiv do vymirjuvannja rivnja bidnosti / Natakija Charchenko // Soziolohija: teorija, praktyka, marketynh. – 2000. – № 3. – S. 86–99.

УДК 159.9.072:316.64

О. Ю. Дроздов

Received December 04, 2015;

Revised March 03, 2016;

Accepted April 26, 2016.

ДОСВІД СТВОРЕННЯ ТА АПРОБАЦІЇ МЕТОДИКИ «ШКАЛА АНТИРОСІЙСЬКОСТІ» («ШАР»)

У статті описано авторську методику діагностики політико-психологічного феномену антиросійськості. Остання визначається як різновид соціальної установки до негативного (критичного) сприймання Росії як держави (у політико-економічному вимірі) та країни (у культурному плані). Наведено результати емпіричного дослідження антиросійськості мешканців різних політико-ідеологічних регіонів України навесні 2015 р. («Північний Схід», «Галичина», «Південь» та «Схід без Донбасу», $n = 253$, 87 чоловіків та 166 жінок), що дало змогу виокремити три типи цього явища: 1) політико-економічний – критичне ставлення до внутрішньої та зовнішньої політики Росії, її економіки і, відповідно, співробітництва з нею; 2) культурний – антипатія до Росії як країни, її культурної спадщини, заперечення культурної та історичної близькості народів Росії й України; 3) мовний – критичне ставлення до російської мови та культурних каналів її трансляції, відмова в наданні їй офіційного статусу. Описано алгоритм створення авторського опитувальника «ШАР» (шкала антиросійськості), котрий містить 16 завдань, розподілених за трьома згаданими вище типами. Наведено результати перевірки валідності та надійності методики, які дали змогу розглядати її як перспективний діагностичний інструмент політико-психологічних та соціологічних досліджень масової політичної (геополітичної) свідомості. Показано регіональні особливості поширення антиросійських установок. Зокрема, було виявлено, що найвищі показники антиросійськості (за всіма типами) мали місце в досліджуваних із Галичини, а найнижчі – в мешканців Півдня. У представників Східної України порівняно з усіма іншими регіональними групами були найбільші показники стандартного відхилення.

Ключові слова: установка, Росія, антиросійськість, методика, надійність, валідність, норми.

Drozdov O. Yu. The Experience of Creating and Testing the Diagnostic Technique “Scale of anti-Russianess” (“SAR”). The author’s diagnostic technique of politic and psychological phenomenon of anti-Russianess is described in the article. The latter is defined as a kind of social attitude to a negative (critical) perception of Russia as a state (in political and economic terms) and a country (in cultural terms). The results of empirical research of anti-Russianess among the residents of different political and ideological regions of Ukraine in the spring of 2015 (“Northern East”, “Galicia”, “South” and “East without Donbass”, $n = 253$, 87 male and 166 female) are presented. These results allowed distinguishing three types of this

phenomenon. They are 1) political and economic – critical attitude to domestic and foreign policy of Russia, its economy, and therefore cooperation with it; 2) cultural – antipathy to Russia as a country, its cultural heritage, denial of cultural and historical closeness of the Russians and the Ukrainians; 3) language – a critical attitude to the Russian language and cultural channels of its broadcasts, denial of its official status. The algorithm of creating the author's questionnaire "SAR" (scale of anti-Russianness), which contains 16 items distributed according to the three abovementioned scales, is described. The results of the validity and reliability of this technique are presented. According to them this technique is considered as a promising diagnostic instrument of politic and psychological and sociological studies of mass political (geopolitical) consciousness. The regional peculiarities of anti-Russian attitudes propagation are shown. In particular, it was exposed, that the highest levels of anti-Russianness (by all types) were among habitants from Galicia, and the lowest ones were among habitants from South region. The representatives of East Ukraine as compared to all other regional groups had the highest indexes of standard deviation by all scales.

Keywords: attitudes, Russia, "anti-Russianness", test, reliability, validity, norms.

Дроздов А. Ю. Опыт создания и апробации методики «Шкала антиросийскости» («ШАР»). В статье описана авторская методика диагностики политико-психологического феномена «антиросийскости». Последняя определяется как разновидность социальной установки к негативному (критическому) восприятию России как государства (в политико-экономическом аспекте) и страны (в культурном). Приведены результаты эмпирического исследования антиросийскости жителей разных политико-идеологических регионов Украины весной 2015 г. («Северо-Восток», «Галичина», «Юг» и «Восток без Донбасса», $n = 253$, 87 мужчин и 166 женщин), которые позволили выделить три типа данного явления: 1) политико-экономический – критическое отношение к внутренней и внешней политике России, её экономике и, соответственно, сотрудничеству с ней; 2) культурный – антипатия к России как стране, к её культурному наследию, отрицание культурной и исторической близости народов России и Украины; 3) языковой – критическое отношение к русскому языку и культурным каналам его трансляции, отказ в придании ему официального статуса. Описан алгоритм создания авторского опросника «ШАР» (шкала антиросийскости), содержащего 16 заданий, распределенных по трём вышеупомянутым типам. Приведены результаты проверки валидности и надежности методики, которые позволяют рассматривать её как перспективный диагностический инструмент политико-психологических и социологических исследований массового политического (геополитического) сознания. Показаны региональные особенности распространения антиросийских установок. В частности, было выявлено, что наивысшие показатели антиросийскости (по всем типам) имели место у испытуемых из Галичины, а самые низкие – у жителей Юга. У представителей Восточной Украины по сравнению со всеми другими региональными группами были наивысшие показатели стандартного отклонения.

Ключевые слова: установка, Россия, антиросийскость, методика, надежность, валидность, нормы.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним з основних соціально-психологічних наслідків україно-російського конфлікту, що розпочався 2014 р., стало поширення у вітчизняній масовій політичній свідомості феномену «антиросійськості». Зокрема, результати наших досліджень засвідчили його прояв як на когнітивному (критичні, негативні уявлення), так і на емоційно-мотиваційному рівні (антипатія, небажання розквіту тощо) [1]. Враховуючи інерційність масової свідомості, можна спрогнозувати лонгітюдний характер цього явища (навіть за умов поліпшення міждержавних стосунків у перспективі). Все це поставило перед нами два **завдання** – здійснення психологічного аналізу «антиросійськості» як політико-психологічного феномену та створення відповідного діагностичного інструментарію. Отже, **мета статті** – висвітлення результатів апробації авторської методики діагностики антиросійськості «ШАР». Для реалізації мети було використано такі **методи**: теоретичні (аналіз наукових джерел), емпіричні (опитування, шкалювання), математико-статистичні (первинний та вторинний статистичний аналіз за допомогою пакета SPSS.10).

Аналіз досліджень цієї проблеми. «Антиросійськість» (далі – АР), на наш погляд, можна порівняти з іншим, більш відомим та поширеним у світі політико-психологічним явищем – «антиамериканізмом». Останній визначається як світоглядна установка, що передбачає негативне сприймання США як держави та американського суспільства зокрема. Результати проведених досліджень свідчать, що вираженість антиамериканізму у світі коливається залежно від регіону. Наприклад, у країнах Азії був більше виражений культурний та політичний антиамериканізм, тоді як у країнах Західної Європи – економічний [3]. Зазначимо, що зарубіжні науковці досліджують й інші варіанти негативних установок до країн, зокрема Ізраїлю [4], Німеччини [5] тощо. Вивчення динаміки ставлення до Росії є одним з основних напрямів вітчизняних соціологічних досліджень. Однак ми вважаємо, що традиційні соціологічні «індикатори» типу запитань «*Як Ви загалом зараз ставитеся до Росії?*» [2] не дуже підходять для психологічного розуміння АР, адже виявлене таким чином узагальнене емоційне ставлення нівелює психосемантичні аспекти сприймання (в кожного може бути власне уявлення про Росію, починаючи з політичного лідера і закінчуючи цивілізаційним простором).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Ми припустили, що, як і «антиамериканізм»,

АР може проявлятися в різних формах – політичній (неприйняття політики та офіційної ідеології Росії), економічній (вороже ставлення до російських товарів, негативне сприймання перспектив економічного співробітництва) та культурній (критичне оцінка складників та «продуктів» російської культури – мови, кінопродукції тощо). Відповідно, АР попередньо можна визначити як різновид соціальної установки до негативного (критичного) сприймання Росії як держави (у політико-економічному вимірі) та країни (у культурному вимірі). Така «багатобічність» є цілком природною, адже вона пов'язана із системним та багатобічним характером самої масової геополітичної свідомості. Фактично АР є варіантом («синдромом») геополітичної інтолерантності, а тому її сутність не слід зводити до етнічних антиросійських установок (які традиційно вивчаються у соціологічних та етнопсихологічних дослідженнях), хоча вони, безумовно, можуть мати місце у вигляді окремих складників.

Для визначення кількісних та якісних параметрів АР в українському суспільстві та побудови відповідної психодіагностичної методики у березні-квітні 2015 р. ми здійснили дослідження у чотирьох регіонах країни – «Північний Схід» (м. Чернігів), «Галичина» (м. Львів), «Південь» (м. Одеса) та «Схід без Донбасу» (м. Дніпропетровськ). Такий розподіл, на наш погляд, забезпечив відносну територіальну репрезентативність вибірки. Останню (n = 253, у т. ч. 87 чоловіків та 166 жінок) утворили студенти (n = 137; середній вік – 21 рік), співробітники та викладачі (n = 116; середній вік – 42 роки) Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, Львівського національного університету імені І. Франка, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара¹.

Досліджуваним за п'ятибальною шкалою пропонувалося оцінити міру своєї згоди із 27 твердженнями (табл. 1). Підбір останніх відбувся через аналіз геополітичного дискурсу у вітчизняних ЗМІ (наприклад, «*Росія є ворогом України*»), а також геополітичних стереотипів («*Конфлікт Росії та України є абсурдним, адже це братські країни*»). У результаті було обрано дев'ять тверджень на «політичну

¹ Автор висловлює подяку В. Гупаловській (Львів), Н. Родіній (Одеса) та З. Бондаренко (Дніпропетровськ) за допомогу в організації дослідження.

АР» (типу «*Усі проросійські політичні сили в Україні – це зрадники*»), дев'ять – на «економічну АР» («*Я намагаюсь не купувати російські товари*») та дев'ять – на «культурну АР» («*Слід обмежити або навіть заборонити вплив російської культури (кіно, книжок тощо) в Україні*»). Зазначимо, хоча й ряд висловлювань мав «позитивний» характер («*Росія має розвинену культурну спадщину*»), більшість тверджень мала негативний (антиросійський) зміст, що, на нашу думку, цілком логічно. Справа в тому, що метод «врівноваження» позитивних та негативних висловлювань застосовується в психодіагностиці для нейтралізації ефекту соціальної бажаності. Але предметом нашого дослідження був феномен («анти-...»), сутність якого передбачає бажаність одних позицій та небажаність інших. Отже, згода з «негативним» твердженням нам видавалася більш валідною, ніж незгода з «позитивним». Крім того, оскільки АР було визначено як різновид соціальної установки, ми намагалися поєднувати висловлювання когнітивного («*Політика Росії до України завжди була агресивною, імперською*»), емоційного («*Мені не подобається російська культура*») та поведінкового («*Я не голосував і не голосуватиму за політиків, які виступають за дружбу з Росією*») типів.

Для визначення валідності завдань досліджуваним пропонувалося ще одне «контрольне» твердження – «*Я відчуваю антипатію до Росії та всього російського*» (таке формулювання було пов'язане з тим, що саме емоційний компонент є основою атитюду). Відповіді на це завдання в майбутньому давали змогу поділити вибірку на умовно «антиросійську» (4–5 балів) та «проросійську» (1–2 бали) групи. Все дослідження проводилось анонімно.

Процедура U-критерію Манна–Уїтні засвідчила, що статистично вірогідні відмінності між «проросійською» ($n = 106$; 42 %) та «антиросійською» ($n = 85$; 33 %) групами стосуються абсолютно всіх 27 тверджень, при цьому всі відмінності сягають високого рівня (при $p = 0,001$). Це, з нашого погляду, свідчить про належну критеріальну (емпіричну) валідність відібраних завдань та можливість побудови на їх основі методики діагностики АР. Також зазначимо, що зміст та формулювання всіх завдань забезпечували високий рівень очевидної валідності.

Для визначення структури феномену АР (та майбутньої методики) ми використали процедуру факторного аналізу (за методом Varimax). У первинному аналізі виділилися чотири фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 60,8 %. Перший фактор (21,6 %) мав такі

складники: «Російська політика спирається на гірші традиції колишньої радянської» (0,729), «Україні слід позбутись енергетичної (газової) залежності від Росії» (0,726), «Росія не є (і ніколи не була) демократичною, вільною країною» (0,712), «Я відчуваю антипатію до російських політичних лідерів» (0,708), «Насправді Росія має слабку економіку, яка базується лише на природних ресурсах (газ, нафта)» (0,707), «Україні слід переорієнтувати свою економіку з Росії на інші країни» (0,657), «Політика Росії до України завжди була агресивною, імперською» (0,578) та «Російський рубль – відносно надійна валюта» (-0,575). Виходячи з такого змісту, фактор було інтерпретовано як «політико-економічна АР».

До другого фактору (14,1 %) увійшли твердження: «Я із задоволенням читаю книжки російських авторів» (-0,751), «Мені не подобається російська культура» (0,675), «Багато російських товарів є неякісними» (0,597), «Я не маю нічого проти російських фільмів» (-0,581), «Росія має розвинену культурну спадщину» (-0,559), а тому його було визначено як «культурна АР».

Основу третього фактору (умовно – «мовна АР»; 14 %) склали завдання: «Російська мова не повинна бути державною в Україні» (0,705), «Слід обмежити використання російської мови в Україні» (0,692), «Слід обмежити або навіть заборонити допуск російських товарів на український ринок» (0,639) та «Слід обмежити або навіть заборонити вплив російської культури (кіно, книжок тощо) в Україні» (0,579).

Нарешті, четвертий фактор (11,1 %) ґрунтувався на таких складниках: «Конфлікт Росії та України є абсурдним, адже це братські країни» (0,654), «Україні слід підтримувати економічні зв'язки з Росією» (0,611), «Російська та українська культури тісно пов'язані, є близькими» (0,593). Цей фактор, у якому підкреслювався факт різнобічних зв'язків обох країн, дещо «змазував» загальну картину, адже не вказував на конкретний тип АР. До того ж, питання викликало окреме існування 2-го («культурного») та 3-го («мовного») факторів. Тому далі здійснили ще один – «вторинний» факторний аналіз показників, що мали лише високі факторні навантаження у виділених факторах. Відповідно, ми відкинули сім тверджень (№ 1, 5, 12, 14, 17, 18, 27) з невисокими навантаженнями.

Вторинний факторний аналіз виділив три фактори (сумарна дисперсія – 58,4 %), структуру яких наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Первинний перелік завдань та результати їхньої апробації

№ з/п		F1	F2	F3
1	Росія є ворогом України		*	
2	Україні слід підтримувати економічні зв'язки з Росією	-0,434	0,601	-0,118
3	Російська мова не повинна бути державною в Україні	0,354	-0,071	0,632
4	Слід обмежити або навіть заборонити допуск російських товарів на український ринок	0,324	-0,312	0,557
5	Усі проросійські політичні сили в Україні – це зрадники		*	
6	Російська та українська культури тісно пов'язані, близькі	-0,171	0,725	-0,130
7	Політика Росії до України завжди була агресивною, імперською	0,649	-0,309	0,377
8	Слід обмежити або навіть заборонити вплив російської культури (кіно, книжок тощо) в Україні	0,277	-0,402	0,683
9	Україні слід позбутись енергетичної (газової) залежності від Росії	0,737	-0,158	0,268
10	Слід обмежити використання російської мови в Україні	0,076	-0,322	0,778
11	Конфлікт Росії та України є абсурдним, адже це братські країни	-0,391	0,687	-0,042
12	Бойкотування російських товарів навряд чи в інтересах українців		*	
13	Російська політика спирається на гірші традиції колишньої радянської	0,786	-0,140	0,261
14	Російський народ не є братським українському		*	
15	Російський рубль – відносно надійна валюта	-0,622	0,281	0,177
16	Я не маю нічого проти російських фільмів	-0,366	0,605	-0,281
17	Я намагаюся не купувати російські товари		*	
18	Я не голосував і не голосуватиму за політиків, які виступають за дружбу з Росією		*	
19	Я із задоволенням читаю книжки російських авторів	-0,078	0,650	-0,349
20	Україні слід переорієнтувати свою економіку з Росії на інші країни	0,689	-0,149	0,309
21	Я відчуваю антипатію до російських політичних лідерів	0,727	-0,222	0,211
22	Багато російських товарів неякісні	0,423	-0,231	0,376
23	Росія має розвинену культурну спадщину	-0,079	0,665	-0,187
24	Росія не є (і ніколи не була) демократичною, вільною країною	0,748	-0,168	0,168
25	Мені не подобається російська культура	0,184	-0,647	0,346
26	Насправді Росія має слабку економіку, яка базується лише на природних ресурсах (газ, нафта)	0,704	-0,199	0,195
27	Росія захищає своїх співвітчизників та російськомовне населення в інших країнах СНД		*	

* Завдання відкинуто за результатами першого факторного аналізу.

Як бачимо, усі вони змістовно були схожими або ідентичними до попередніх перших трьох («політико-економічна», «культурна» та «мовна» *AP*). На перший погляд, окреме існування останнього фактору видається дивним, адже мова зазвичай вважається складовою частиною культури. На нашу думку, його сенс полягає в тому, що російська мова в Україні не сприймається як надбання лише російської культури та держави, адже це також мова багатьох громадян України. Зникнення (точніше – «розчинення») попереднього четвертого фактору підтвердило правильність проведення вторинного факторного аналізу, а тому надалі ми вирішили спиратися на його результати. Виходячи з останніх, ми також відкинули ще чотири завдання (№ 2, 4, 15, 22) з незначними факторними навантаженнями. Отже, в нас залишилося 16 завдань, які було розподілено за трьома шкалами: 1) **політико-економічна *AP*** – антипатія до Росії як держави, критичне ставлення до її внутрішньої та зовнішньої політики, економіки й, відповідно, співробітництва з нею; 2) **культурна *AP*** – антипатія до Росії як країни, її культурної спадщини, заперечення культурної та історичної близькості народів Росії та України; 3) **мовна *AP*** – критичне ставлення до російської мови та культурних каналів її трансляції, відмова в наданні їй офіційного статусу.

Перші дві шкали мають «зовнішньополітичний» характер, а остання – «внутрішньополітичний» (стосується не РФ, а проросійських громадян та регіонів України, тобто своєї «внутрішньої Росії»). Процедура U-критерію Манна–Уїтні засвідчила статистично достовірні відмінності за всіма трьома шкалами (при $p = 0,001$) у групах «проросійських» та «антиросійських» досліджуваних, що підтверджує їхню валідність. Ми вирішили не вводити в методику сумарний (узагальнений) показник, адже в ситуації, коли людина має високий рівень одного типу *AP* та поміркований/низький рівень іншого (інших), можна отримати артефакт.

У подальшому відібрані завдання були «перетасовані» таким чином, щоб порівняно рівномірно розподілити завдання різних шкал, уникаючи їх скупчення в певній частині методики. Таким чином був отриманий кінцевий варіант методики з умовною назвою «ШАР» (шкала антиросійськості).

Наступним кроком стала перевірка відібраних завдань на надійність. Належний рівень внутрішньої узгодженості методики був підтверджений коефіцієнтами α -Кронбаха та Спірмена–Брауна. Зокрема,

загальний α -показник за всією методикою дорівнював 0,918, а показники за окремими шкалами становили відповідно 0,902, 0,827 та 0,746. Коефіцієнт Спірмена–Брауна при «розщепленні» методики на дві частини становив 0,934. Як бачимо, всі показники містяться в діапазоні від задовільних до високих значень.

Перед визначенням норм шкал методики ми вирішили з'ясувати наявність статевих та вікових відмінностей показників шкал АР. Процедура U-критерію Манна–Уїтні не виявила статистично вірогідних відмінностей між статевими групами. Водночас така відмінність (при $p = 0,001$) виявилася між даними студентів та викладачів щодо політико-економічної АР (у середньому 25,2 проти 28,3). Можливо, це є наслідком ефекту політичної соціалізації – через свій максималізм молодь усе ж таки менш політизована. Це зумовило необхідність визначення вікових норм за першою шкалою методики. Традиційно визначення тестових норм ґрунтується на показниках середньостатистичних значень та стандартного відхилення ($X \pm SD$). Таким чином було визначено норми за другою та третьою шкалами. Але у випадку із першою шкалою ми були змушені відійти від цього алгоритму. Причиною стало те, що значна кількість результатів за цією шкалою мала крайні («екстремальні») значення, «зміщені» в зону максимальних показників (унаслідок чого замість нормального розподілу виникла негативна асиметрія). У таких випадках замість середньостатистичних значень орієнтуються на інший показник центральної тенденції – медіану, що ми й зробили. Таким чином, норми за першою шкалою вираховували за формулою $Me \pm SD$.

У подальшому (квітень–травень 2015 р.) для визначення ретестової надійності методики ми провели ще одне, додаткове, дослідження. Вибірку ($n = 92$, вік від 19 до 78 років, у середньому – 31 рік) склали студенти, співробітники та викладачі Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Часовий інтервал між першим та другим «зрізами» становив чотири тижні, що, на нашу думку, цілком достатньо для перевірки стабільності даних, пов'язаних не лише з особистісними, а й соціально-політичними чинниками. У дослідженні, яке мало анонімний характер (усі бланки підписувалися умовними кодами), використовувалися лише 16 попередньо відібраних завдань. Показники кореляції даних трьох шкал (за коефіцієнтом Спірмена) склали відповідно 0,789, 0,836 та 0,734 (всі при $p = 0,001$), що підтверджує надійність «ШАР».

Регіональні результати апробації методики (табл. 2) безпосередньо не стосуються процесу її створення, але уявляються цікавими в контексті регіональної масової геополітичної свідомості.

Таблиця 2

Показники АР у регіональних групах

Тип АР	Регіони ($X \pm SD$)				Відмінність за Н-критерієм Краскала–Уоллеса
	Чернігів	Львів	Дніпропетровськ	Одеса	
Політико-економічна	26,9 ± 6,1	31,2 ± 3,3	25,2 ± 8,1	23,6 ± 7,6	при p = 0,001
Культурна	14,3 ± 5,0	19,4 ± 5,0	13,3 ± 5,8	11,9 ± 4,6	при p = 0,001
Мовна	8,7 ± 3,0	11,5 ± 2,6	8,5 ± 3,3	6,3 ± 3,2	при p = 0,001

Той факт, що найвищі показники АР (за всіма типами) мали місце в досліджуваних із Галичини, а найнижчі – в одеситів, загалом був очікуваним. Зазначимо також, що з огляду на показники стандартного відхилення львів'яни виявилися найбільш одноставними в оцінці політико-економічної та мовної АР. Увагу привертають дані опитаних з Дніпропетровська. По-перше, порівняно з Півднем, тут була більш виражена мовна АР. Але найцікавішими нам уявляються показники стандартних відхилень – у представників Східної України. Вони виявилися найвищими порівняно з усіма іншими регіональними групами. Можливо, така поляризація масової геополітичної свідомості стала наслідком географічної близькості до зони АТО (внаслідок чого традиційні проросійські орієнтації почали поступово «розмиватися»).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Антиросійськість є різновидом соціальної установки до негативного (критичного) сприймання Росії як держави (у політико-економічному вимірі) та країни (у культурному плані). Специфіка антиросійськості серед громадян України полягає в тому, що, крім двох згаданих вище форм, має ще одну – мовну, котра відображає ставлення до культурного «відбитка» Росії в Україні. Одним із методів досліджень антиросійськості може бути авторська методика «ШАР», спрямована на діагностику трьох згаданих вище форм. Результати апробації опитувальника дають змогу розглядати його як перспективний діагностичний інструмент у політико-психологічних і соціологічних дослідженнях масової політичної та геополітичної свідомості (зокрема, на тлі україно-російського конфлікту).

Література

1. Дроздов О. Ю. Україно-російський конфлікт як чинник динаміки масової геополітичної свідомості вітчизняної молоді / О. Ю. Дроздов // Актуальні

проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – 2015. – Т. 11, вип. 12. – С. 90–100.

Drozdov O. Yu. Ukrayino-rosijskyj konflikt yak chynnyk dynamiky masovoyi geopolitychnoyi svidomosti vitchyznyanoyi molodi [Ukrainian-Russian conflict as a factor of dynamics of Ukrainian youths mass geopolitical consciousness] / O. Yu. Drozdov // Aktualni problemy psykholohiyi : zb. nauk. pr. In-tu psykholohiyi im. G. S. Kostyuka NAPN Ukrayiny. – 2015. – Т. 11, вип. 12. – Р. 90–100.

2. Як змінилося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України : прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології (6.02.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=502&page=1>

Yak zminylosya stavlennya naseleण्या Ukrayiny do Rosiyi ta naseleण्या Rosiyi do Ukrayiny : pres-reliz Kyuyivs'kogo mizhnarodnogo instytutu sociolohiyi [How changed attitudes of Ukrainian population to Russia and Russian population to Ukraine: press-release of Kyiv international institute of sociology] (06.02.2015) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=502&page=1>

3. Anti-Americanisms in World Politics / ed. by P. J. Katzenstein, R. O. Keohane. – Ithaca : Cornell University Press, 2007. – 351 p.
4. Cohen F. Modern Anti-Semitism and Anti-Israeli Attitudes / F. Cohen, K. D. Harber, L. Jussim, G. Bhasin // Journal of Personality and Social Psychology. – 2009. – Vol. 97, № 2. – P. 290–306.
5. Dekker H. Behaviour and Attitude. Effect of Attitude on Behavioural Desire with respect to Foreign Countries and Peoples and Germany and Germans in particular [Electronic resource] / H. Dekker, B. Dijkgraaf, F. Meijerink. – Access mode : http://www.researchgate.net/profile/Henk_Dekker/publication/234038420_Behaviour_and_attitude_effect_of_attitude_on_behavioural_desire_with_respect_to_foreign_countries_and_peoples_and_Germany_and_Germans_in_particular/links/54ae5fbb0cf2828b29fce02b.pdf

УДК 81'23:159.923

Л. В. Засєкіна, Ю. А. Цьось

Received December 03, 2015;

Revised March 04, 2016;

Accepted April 16, 2016.

АРГУМЕНТАЦІЯ ЯК ВИРАЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНО-МОВЛЕННЄВИХ СТИЛІВ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено результати теоретичного аналізу аргументації як виду дискурсу, що відображає індивідуальні комунікативно-мовленнєві стилі.

Аргументація тлумачиться як когнітивно-комунікативний процес, який представлений когнітивними механізмами прийняття рішення щодо висловлення власної позиції та комунікативними способами донести це рішення до адресата.

Грунтовно описано прямий/непрямий, стислий/розгорнутий стилі та наведено психолінгвістичні маркери їх прояву. Для прямого стилю характерні індивідуалізм, низький рівень включення в контекст, утвердження власних потреб та інтересів, для непрямого стилю – колективізм, високий рівень спрямованості на співрозмовника, утвердження спільних потреб та інтересів. Психолінгвістичними маркерами прямого/непрямого стилю є займенники «я/ми», вставні слова високого/низького ступеня вірогідності «напевно», «безсумнівно», «абсолютно», «точно», «безумовно», «безперечно/мабуть», «можливо», «ймовірно».

Розгорнутий/стислий стилі характеризуються використанням розгорнутого експресивного/стислого мовлення зі стилістичними прийомами / або мовлення з недомовленостями, паузами й замовчуванням.

Висвітлено процедуру психолінгвістичного аналізу аргументації відповідно до таких критеріїв: кульмінаційність/некульмінаційність тексту, наявність горизонтальної/вертикальної макроструктури, ланцюговості та комплексності мікроструктури аргументації. Макроструктура виражає глобальну організацію тексту-аргументації, зокрема дедуктивний чи індуктивний хід міркувань мовця. Мікроструктура являє собою специфічну організацію конкретного тексту аргументації, співвідношення однієї частини аргументації з іншими.

Відповідно до наведених критеріїв визначено види комунікативно-мовленнєвих стилів. Наведено результати оцінки та ступінь відповідності кодування висловлювань у різних експертів, а також окреслено способи подальшого вивчення міжособової взаємодії студентів на основі отриманих результатів.

Ключові слова: комунікативно-мовленнєві стилі, аргументація, кульмінаційність/некульмінаційність тексту, горизонтальна/вертикальна макроструктура, ланцюговість мікроструктури, комплексність мікроструктури.

Zasiekina L. V., Tsyos Yu. A. Argumentation as the Expression of Individual Communicative Verbal Styles. The results of theoretical and empirical study of argumentation as particular form of discourse which reflects the individual communicative verbal styles are represented in the article. Argumentation is defined as cognitive and communicative processes contained cognitive mechanisms of decision making and communicative ways of transferring it to the recipients.

The direct/indirect and elaborate/succinct communicative verbal styles are described and psycholinguistic markers for these styles are determined. The direct communicative verbal style is characterized by individualism, low context culture, orientation for own needs and interests. The indirect communicative verbal style is characterized by collectivism, high context culture, orientation for addressee's needs and interests. The psycholinguistic markers for the direct/indirect communicative verbal styles are pronouns "me/we", parenthetical words of high / low degree of probability: "of course", "no doubt / may be", "perhaps".

Elaborate/succinct communicative verbal styles are characterized by expressive, rich/laconic, poor speech with/without stylistic devices.

The psycholinguistic procedure of argumentation analysis based on the criteria of anticlimactic vs. climactic structure, horizontal vs. vertical macro-structure, serial-type micro-reasoning, compound type micro-reasoning is represented. Macro-structure expresses global patterns of argument organization, micro-structure (micro-reasoning) expresses the specific supporting or extending relationships among units of arguments.

The inter-rater agreement between argumentation coding proposed by two different experts are represented and the kinds of students' communicative verbal styles are revealed.

The prospective research of efficiency of interpersonal interaction based on students' communicative verbal styles is outlined.

Keywords: communicative verbal styles, argumentation, anticlimactic vs. climactic structure, horizontal vs. vertical macro-structure, serial-type micro-reasoning, compound type micro-reasoning.

Засекина Л. В., Цёсь Ю. А. Аргументация как выражение коммуникативно-речевых стилей. В статье отображены результаты исследования аргументации как особой формы дискурса, отображающей коммуникативно-речевые стили. Аргументация определяется как когнитивно-коммуникативный процесс, состоящий из когнитивных механизмов принятия решения и коммуникативных способов донесения своей позиции адресату.

Детально описаны прямой/непрямой и сжатый/развернутый коммуникативно-речевые стили, а также выделены психолингвистические маркеры этих стилей. Для прямого стиля характерным является индивидуализм, низкая включенность в контекст, утверждение собственных потребностей и интересов. Для непрямого стиля характерным является коллективизм, высокая направленность на партнера, согласование общих потребностей и интересов. Психолингвистическими маркерами прямого/непрямого стиля являются местоимения «я/мы», вставные слова высокой/низкой степени вероятности «конечно», «несомненно», «точно/возможно», «наверное», «вероятно».

Развернутый/сжатый стили характеризуются экспрессивной/скудной речью, наличием/отсутствием стилистических приемов с паузами, недоговоренностями.

Описано процедуру психолингвистического исследования аргументации соответственно таким критериям: кульминационность/некульминационность текста, наличие горизонтальной/вертикальной макроструктуры, цепочность и комплексность микроструктуры текста. Макроструктура текста выражает глобальную организацию текста, представленную индуктивными или дедуктивными размышлениями автора. Микроструктура выражена соотношением разных высказываний в аргументации друг к другу.

Соответственно выделенным критериям определены виды коммуникативно-речевых стилей, а также предложена оценка и степень согласованности результатов кодирования высказываний двумя экспертами.

Намечены дальнейшие перспективы исследования межличностного взаимодействия студентов на основе полученных результатов.

Ключевые слова: коммуникативно-речевые стили, аргументация, горизонтальная/вертикальная макроструктура, кульминационность/некульминационность текста, цепочность микроструктуры, комплексность микроструктуры.

Постановка наукової проблеми та її значення. Порівняно з новим напрямом дослідження у контексті психолінгвістичних пошуків є вивчення комунікативно-мовленнєвих стилів як способів використання індивідуального мовлення для налагодження ефективної комунікації. Представлене дослідження висвітлює два виміри таких стилів: прямий/непрямий, стислий/розгорнутий. Ці стилі з-поміж інших (особовий/контекстуальний, афективний/інструментальний) ґрунтовно проаналізовано у крос-культурних дослідженнях В. Гудікунста та С. Тінг-Тумі [3]. На думку цих учених, упродовж соціалізації особа засвоює конкретні мовленнєві зразки для ефективної комунікативної взаємодії у різних ситуаціях, навіть більше, «...мовленнєві стилі відображають і вміщують афективні, моральні і естетичні зразки культури» [3, с. 100]. Це відкриває простір для ґрунтовного дослідження комунікативно-мовленнєвих стилів не лише в особистісному вимірі, а й соціальному та крос-культурному.

Аргументація, слугуючи предметом міждисциплінарних досліджень, тісно пов'язана з ефективною комунікацією, адже остання потребує чіткого вираження своєї думки та її обґрунтування. У сучасних дослідженнях аргументація часто розглядається крізь призму аргументативного дискурсу, в якому актуалізується аргументативна ситуація та інтеракціональний процес аргументації [1; 2; 8]. Окрім того, аргументативний дискурс, на думку цих учених, дає змогу врахувати немовні фактори породження аргументації, зокрема соціальні, антропологічні, психологічні тощо.

Аргументативний дискурс вирізняється провідними дискурсивними рисами: динамічність (аргументація – це завжди процес, динаміка якого реалізується у ступені переконання); когнітивність (аргументація ґрунтується на всіх розумових операціях: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування, класифікація і систематизація і приводить до перебудови моделей світу як репрезентацій знань автора й реципієнта, а також нерозривно пов'язана з такими когнітивними операціями, як оцінювання, топікалізація, екземпліфікація, метафоризація); комунікативність (аргументація завжди пов'язана з ефективною комунікативною взаємодією, мета якої усунути когнітивний та аксіологічний дисонанс між комунікантами вербальними засобами) і втілюється в інтеракційні форми: диспути, групові дискусії, переговори тощо.

Аргументація як основна складова частина аргументативного дискурсу передбачає діалектичне поєднання двох процесів: прийняття

рішення (внутрішній) та соціальна взаємодія (зовнішній). Відповідно, зміст аргументації пов'язаний із великою кількістю когнітивних (концептуальною системою і картиною світу, що слугують основою для прийняття рішення) та комунікативних факторів [7]. Враховуючи те, що концептуальна система, окрім позалінгвальних (асоціативних, конотативних складників), має поняттєве ядро, закріплене в мовних знаках, логічно припустити існування тісного зв'язку аргументації та прояву комунікативно-мовленнєвих стилів особистості.

Незважаючи на давню історію теорій аргументації як предмета дослідження філософських, лінгвістичних, психологічних студій, аргументація як відображення концептуальної картини світу мовця і вираження конкретних комунікативно-мовленнєвих стилів не надто широко вивчена в науковій літературі. Це зумовлює актуальність запропонованого дослідження.

Мета статті – теоретико-емпіричне обґрунтування аргументації як способу вираження конкретних комунікативно-мовленнєвих стилів, а також висвітлення процедури психолінгвістичного аналізу аргументації для встановлення цих стилів.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Аргументація в науковій літературі розглядається як комплексне явище, корені вивчення якого заклали ще філософи античності. Зокрема, Арістотель виділив риторичні прийоми ефективного переконання. Як справедливо зазначає А. Т. Кривоносів, проблема аргументації залишається однією із найскладніших у логіці і мало вивчена в інших науках, тому дати цій категорії однозначне визначення, яке буде зручне для фахівців різних наукових галузей, майже неможливо [2]. Отже, спробуємо розтлумачити поняття аргументації, яке відповідає меті нашого дослідження, враховуючи вітчизняні й зарубіжні дослідження.

На думку А. Д. Білової, аргументація – це «комунікативна діяльність суб'єкта в триєдності вербального, невербального та позалінгвального, метою якої є переконання адресата через обґрунтування правильності своєї позиції [1, с. 5]. Дж. Ренард зазначає, що традиційна теорія аргументації тлумачить останню як комунікацію з логічними й раціональними доведеннями [8]. Ш. Сузукі пропонує визначати аргументацію як низку висловлювань, які виражають власну думку чи позицію, що супроводжується обґрунтуванням та логічним поясненням [9]. При цьому вчена акцентує увагу не так на аргументуванні чи переконанні, як на чітко вираженій власній думці автора. Інакше

кажучи, у фокус уваги потрапляє внутрішній аспект аргументації – реалізація когнітивних механізмів для прийняття рішення, що втілюється у вираженні власної позиції.

Слід зазначити, що ми обрали саме аргументацію як форму дискурсу не випадково, адже остання, слугуючи матеріалом дослідження, відкриває перспективи для діагностики мовленнєво-мисленнєвої діяльності особистості, а також крос-культурних відмінностей у пізнанні світу. Зокрема, у цьому контексті виокремлюються дослідження, спрямовані на визначення способів логічної аргументації у різних культурних групах; риторичні особливості в оформленні аргументації, провідні риси аргументації [5; 6; 11]. Важливим напрямом дослідження є також крос-культурні особливості сприймання аргументації, оскільки, за результатами останніх досліджень, реципієнти під час читання використовують певні когнітивні схеми для інтерпретації, які визначаються їхнім попереднім досвідом і очікуваннями.

Важливим висновком досліджень є той факт, що ті самі реципієнти використовують різні когнітивні схеми окремо для породження й сприймання аргументації. Наприклад, формулюючи аргументацію, представники японської культури намагаються основну думку викласти наприкінці тексту, тоді як представники американської культури свою позицію зазвичай розміщують на початку тексту. Водночас при сприйманні текстів аргументації представники обох культур вважають найбільш зрозумілими аргументації, у яких основна думка висловлена на початку тексту. Важливим висновком цих досліджень може бути припущення про те, що, незважаючи на крос-культурні відмінності в породженні аргументації, існує відносна спільність у сприйнятті аргументації представниками різних культурних просторів.

Таким чином, слугуючи когнітивно-комунікативним продуктом, аргументація являє собою цінний матеріал для дослідження комунікативно-мовленнєвих стилів.

Згідно з поглядами американських дослідників культури та міжособової комунікації В. Гудікунста та С. Тінг-Тумі, комунікативно-мовленнєвий стиль – це мета-повідомлення, що визначає контекст, відповідно до якого людина сприймає, інтерпретує та породжує вербальну інформацію [3]. Ю. Цьось визначає комунікативно-мовленнєвий стиль як системну характеристику індивіда, що зумовлює комунікативно-мовленнєву поведінку людини і визначає провідний спосіб розв'язання нею комунікативних завдань за допомогою мовлення [10].

Вимір прямий/непрямий стиль слугує для виявлення можливих відмінностей і подібностей в мовленні різних людей. Для прямого стилю характерний індивідуалізм, низький рівень включення в контекст, утвердження власних потреб та інтересів. Натомість для непрямого стилю характерний колективізм, високий рівень спрямованості на співрозмовника, утвердження взаємних потреб та інтересів, відстоювання загальної гармонії в розмові. Психолінгвістичними маркерами прямого/непрямого стилю, на думку вчених, є займенники «я/ми», вставні слова високого/низького ступеня вірогідності «напевно», «безсумнівно», «абсолютно», «точно», «безумовно», «безперечно/мабуть», «можливо», «ймовірно».

Розгорнутий/стислий стиль характеризується використанням розгорнутого експресивного/стислого мовлення, сповненого численних стилістичних прийомів / або, навпаки, мовлення з недомовленостями, паузами й замовчуванням.

Зазначені стилі широко використовуються в крос-культурному вимірі. Так, висококонтекстні культури, наприклад азіатські (Японія, Китай, Корея), містять значну кількість інформації в самій культурі, тому зумовлюють використання непрямого й стислого комунікативно-мовленнєвого стилю. Натомість західні культури (США, Канада, Німеччина) низькоконтекстні й індивідуалістичні, що зумовлює активне використання прямого й розгорнутого комунікативно-мовленнєвого стилю [9].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Для досягнення мети емпіричного дослідження – психолінгвістичного аналізу комунікативно-мовленнєвих стилів студентів – ми використали процедуру, яку запропонувала Ш. Сузукі [9]. Важливою думкою вченої є ідея про когнітивну сутність аргументації, яка визначає однакову структуру останньої і в усному, і в письмовому мовленні.

У дослідженні взяли участь 167 студентів (128 дівчат та 39 хлопців) Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, середній вік 17,2 року. Інструкція полягала в тому, що досліджуваних просили написати есе й висловити свою думку в письмовому вигляді щодо введення смертної кари в Україні (приблизно на сторінку).

Відповідно до методу Ш. Сузукі аналізуються дві окремі форми аргументації для визначення прямого/непрямого комунікативно-мовленнєвого стилю та дві інші форми – для стислого/розгорнутого сти-

лю. Розглянемо їх більш докладно. Для визначення прямого/непрямого стилів використовується вертикальна/горизонтальна макроструктура аргументації та некульмінаційна/кульмінаційна макроструктура. Для визначення стисло/розгорнутого комунікативно-мовленнєвого стилю використовуються ланцюгова мікроструктура та комплексна мікроструктура аргументації.

За Ш. Сузукі, макроструктура виражає глобальну організацію тексту-аргументації, зокрема дедуктивний чи індуктивний хід міркувань мовця. Мікроструктура являє собою специфічну організацію конкретного тексту аргументації, інакше кажучи, співвідношення однієї частини аргументації з іншими. Таким чином, аналіз макро- і мікроструктури аргументації дає змогу здійснити цілісний аналіз усієї аргументації, а не лише її частини [9, с. 11].

Кульмінаційність/некульмінаційність тексту аргументації як індикатор прямого/непрямого комунікативно-мовленнєвого стилю вперше розглядається в працях Р. Окабе [6]. Вчений зазначає, що результати крос-культурних досліджень засвідчили: японці частіше використовують кульмінаційну макроструктуру, тоді як представники США – некульмінаційну. Кульмінаційна макроструктура виражає непрямий стиль, оскільки мовці намагаються висловити основну думку, закладену в ядерне речення, наприкінці аргументації. Це у свою чергу є індикатором, виваженості, поміркованості й певної обережності мовця у висловленні чіткої позиції. Натомість некульмінаційна макроструктура із висловленням власної позиції на початку аргументації є конфронтаційною, більш прямою і радикальною, що слугує індикатором прямого стилю представників США.

Вертикальна/горизонтальна макроструктура слугує другим індикатором прямого/непрямого стилю. Горизонтальна макроструктура не містить жодного аргумента, який підкріплює основну думку мовця, закладену в ядерне речення. На думку Ш. Сузукі, мовець уникає наведення аргументів, коли він обережно висловлює свою позицію, що визначає його стиль як непрямий. Натомість вертикальна макроструктура існує у випадку, коли основна думка, закладена в ядерне речення (що виражає основну думку), супроводжується принаймні одним аргументом. Вертикальна макроструктура використовується, коли мовець намагається чітко і прямо донести свою думку до реципієнта.

Для визначення розгорнутого/стислого комунікативно-мовленнєвого стилю використовуються ланцюгова (кількість та взаємообумовленість наведених аргументів) і комплексна мікроструктура (глибина аргументованості), вираженість яких свідчить на користь розгорнутого комунікативно-мовленнєвого стилю, спрямованого на переконання співрозмовника у правильності наведеної позиції чи думки.

Кодування висловлювань. Усі висловлювання в аргументації виокремлювалися на основі завершення думки (окремі речення) і нумерувалися. Кожне висловлювання позначалося окремим кодом, запропонованим Ш. Сузукі. При цьому цей код визначався відношенням конкретного висловлювання до інших у досліджуваній аргументації. Для легшої інтерпретації висловлювань у нашому дослідженні зберігається міжнародна аббревіатура цих кодів.

Ядерне висловлювання (nuclear statement NC) виражене реченням, у якому чітко простежується індивідуальна позиція чи думка. Горизонтально підтримувальне висловлювання (horizontally continuing clause HC) спрямоване на розширення чи звуження (уточнення) попереднього висловлювання; вертикально підрядне речення (vertically subordinate clause VS) надає попередньому висловлюванню причинно-наслідкового пояснення; нерелевантне висловлювання (non relevant clause NC) не пов'язане із попереднім.

Окрім того, горизонтально підтримувальні й вертикально підрядні речення також розмежовуються на підвиди. Горизонтально підтримувальне розмежовується на пояснення (clarification CL), повторювання чи перефразування (repetition and rephrasing RE), доповнення (addition AD), обмеження (qualification QU), обставини (circumstances CI). Вертикально підрядні речення розмежовуються на узагальнення (generalization GE), причину (cause and effect CE), аналогію (analogy AN), спростування (discount DI) і квазілогіку (quasi logic QL).

Психолінгвістичний аналіз ґрунтується на виділенні основних чотирьох критеріїв: кульмінаційності vs. некульмінаційності, горизонтальної vs. вертикальної макроструктури, наявності/відсутності ланцюгової мікроструктури, наявності/відсутності комплексної мікроструктури аргументації.

Першим критерієм прямого/непрямого стилю є кульмінаційна або некульмінаційна мікроструктура діалогу. Некульмінаційною структурою вважається структура, у якій думка комуніканта виражена чітко, на початку мовлення, і лише після цього пропонується аргументація

своєї позиції. Кульмінаційна мікроструктура передбачає спочатку виклад аргументів і лише згодом висловлення чіткої позиції стосовно запропонованого питання. Коефіцієнт кульмінаційності аргументації визначається за параметричною шкалою: частка порядкового номера розміщення ядерного речення від кількості висловлювань у тексті.

Другий критерій – горизонтальна vs. вертикальна макроструктура визначається непараметричною шкалою, відповідно до якої горизонтальна макроструктура оцінюється в 0 балів, а вертикальна – в 1 бал. Горизонтальною є макроструктура, в якій основна думка (позиція) мовця не супроводжується жодним аргументом, натомість уточняється, деталізується, узагальнюється за допомогою горизонтальних речень. Можливість існування горизонтальної макроструктури узгоджується із визначенням аргументації, яке запропонувала Ш. Сузукі: низка висловлювань, що містить вираження особистої позиції чи думки, незважаючи на наявність прямих доказів чи аргументів [9]. Зрозуміло, що це визначення акцентує увагу більшою мірою на прийнятті рішення, ніж комунікативній спрямованості аргументації на співрозмовника.

Третій критерій – ланцюгова мікроструктура аргументації виражає взаємопов'язаність і взаємообумовленість аргументів у тексті досліджуваного. Ця мікроструктура виражена вертикально підрядним реченням (VS), яке слідує за стверджувальним висловлюванням. У свою чергу, це вертикально підрядне речення супроводжується іншим вертикальним реченням, створюючи ефект ланцюговості у наведенні аргументів. Ланцюгова мікроструктура аргументації оцінюється непараметричною шкалою. Відповідно наявність ланцюгової мікроструктури оцінюється в 1 бал, відсутність – у 0 балів.

Четвертий критерій – комплексна мікроструктура аргументації оцінюється за параметричною шкалою і становить частку кількості наведених аргументів від кількості висловлювань у тексті. Комплексна мікроструктура спостерігається у випадку, коли більше ніж одне вертикальне підрядне речення відразу аргументує одну висловлену думку.

Наведемо приклади кодування.

Приклад 1

1. Я добре усвідомлюю, що деякі люди не погоджуються із введенням смертної кари в країні [НС-QU (1)].

2. Враховуючи усі «за» і «проти», я підтримую смертну кару як вищий вид покарання [НС].

3. Наприклад, це нормально, стратити серійного вбивцю, який визнав свою провину і готовий понести відповідне покарання [НС-CL (2)].

4. Однак неправильно стратити людину, яка не визнала своєї провини, і коли немає переконливих доказів її вини [НС-CL (2)].

Наведена аргументація має: а) горизонтальну макроструктуру (кодується за непараметричною шкалою 0), тому що ядерне речення, відображене у другому висловлюванні, не супроводжується жодним обґрунтуванням; б) ступінь кульмінаційності цієї аргументації визначається за параметричною шкалою 0,5 (частка порядкового номера розміщення ядерного речення від кількості висловлювань у тексті 2/4); в) ланцюгова мікроструктура аргументації виражає глибину аргументації думки досліджуваного і в наведеному прикладі оцінюється за допомогою непараметричної шкали в 0 балів, оскільки не наведено аргументів узагалі; г) комплексна мікроструктура аргументації оцінюється за параметричною шкалою. У наведеному тексті цей показник становить 0:0,4.

Приклад 2

1. Я думаю, що смертну кару необхідно ввести в нашій країні [НС].

2. Хоча особисто я не знаю випадків, коли доходило до впровадження цього виду покарання [НС-QU (1)].

3. Існує безліч процедур і технік, які дають змогу упередити покарання невинної особи [VS-QL (4)].

4. Таким чином, неможливо стратити невинну особистість [VS-QL (1)].

5. У цьому розумінні застосування вищої міри покарання не несе жодного ризику покарати невинну особу [НС-CL (4)].

6. Уведення смертної кари, насправді, є непоганою ідеєю [НС-CL (1)].

Наведена аргументація має: а) вертикальну структуру, яка кодується 1, оскільки ядерне речення (НС) супроводжується принаймні однією аргументацією (VS); б) коефіцієнт кульмінаційності $1/6 = 0,17$; в) аргументація має виражену ланцюгову мікроструктуру, яка кодується 1, оскільки ядерне речення супроводжується аргументацією (VS(4)), яке також підтримується VS (3); г) комплексна мікроструктура аргументації оцінюється за параметричною шкалою і становить $2/6 = 0,3$.

Приклад 3

1. Найважливішою засадою людського існування є право на життя [НС-СІ (2)].

2. Навіть злочинці, які здійснили жахливий злочин, мають право на життя [VS-QL (5)].

3. Деякі люди вважають, що небезпечно залишати вбивць живими [НС-QU (4)].

4. Але утримання людей у довічному ув'язненні робить їх безпечними для інших [VS-QL (5)].

5. Отже, я думаю, що вищу міру покарання не можна застосовувати в жодному разі [НС].

Наведена аргументація має: а) вертикальну структуру, яка кодується 1, оскільки ядерне речення (НС) супроводжується принаймні однією аргументацією (VS); б) коефіцієнт кульмінаційності $5/5 = 1,00$; в) аргументація не має ланцюгової мікроструктури, отже оцінюється в 1 бал, оскільки ядерне речення має окремі не залежні одна від одної аргументації VS (2) і VS (4); г) комплексна мікроструктура аргументації оцінюється за параметричною шкалою і становить $2/5 = 0,4$.

Для визначення надійності та вірогідності кодування висловлювань було використано експертну оцінку. Експертом був фахівець у галузі психолінгвістики із досвідом проведення психолінгвістичної експертизи понад 10 років. Експерт оцінював близько 20 % (192) висловлювань, відібраних методом випадкового відбору з усього масиву досліджуваного матеріалу (920 висловлювань). Математична обробка даних, представлених номінальною шкалою (VS/НС) за результатами оцінювання двох експертів, здійснювалася з допомогою критерію Каппа Кохена через процедуру описової статистики програмного забезпечення SPSS.

Враховуючи критерій Каппа Кохена, який становить 0,771 на рівні значущості 0,001, можна зробити висновок про надійність отриманих результатів із кодування висловлювань різними експертами.

Таблиця 1

Результати експертної оцінки кодування висловлювань

		Експерт 2		Разом	К Каппа 0,771
		НС	VS		
Експерт 1		128	5	133	
	VS	20	39	59	
Разом		148	44	192	

Таким чином, отримані результати свідчать про високий ступінь узгодженості результатів кодування висловлювань двома експертами і відповідно можливість визначення розподілу студентів із прямим/

непрямим, стислим/розгорнутим комунікативно-мовленнєвими стилями на основі отриманих результатів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Результати теоретичного й емпіричного дослідження підтверджують припущення про те, що аргументація як особлива форма дискурсу слугує цінним матеріалом для встановлення комунікативно-мовленнєвих стилів особистості.

Представлена процедура психолінгвістичного дослідження аргументації та тлумачення останньої як сукупності когнітивних (прийняття рішення) і комунікативних (наведення/опущення аргументів щодо висловленої позиції) процесів може використовуватися для комплексного вивчення ефективної міжособової взаємодії студентів з урахуванням їхніх комунікативно-мовленнєвих стилів, що й становить перспективи подальших досліджень.

Література

1. Белова А. Д. Лингвистические аспекты аргументации : монография / А. Д. Белова. – Киев : Логос, 2003. – 304 с.
Belova A. D. Lingvisticheskiye Aspekty Argumentatsii [Linguistic Aspects of Argumentation] : monograph / A. D. Belova. – Kyiv : Logos, 2003. – 304 p.
2. Кривоносов А. Т. Система «антилогизмов» в немецком языке / А. Т. Кривоносов // Логиколінгвістическіе проблемы текста, перевода, терминологии. – М. : [б. и.], 1993. – 112 с.
Kryvonosov A. T. Systema antylogismov v nemetskom yazyke [System of antylogisms in German] / A. T. Kryvonosov // Logikolingvisticheskiye Problemy Teksta, Perevoda, Termilogii. – M. : [b. i.], 1993. – 112 p.
3. Gudykunst W. Culture and Interpersonal Communication / W. Gudykunst, S. Ting-Toomey, E. Chua. – Newbury Park, CA : Sage, 1988. – 278 p.
4. Kim M. S. The effect of culture and self-construal on predispositions toward verbal communication / M. S. Kim, K. S. Aune, J. E. Hunter // Human Communication Research. – 2001. – № 27. – P. 382–408.
5. Mizutani O. Japanese: The spoken language in Japanese life / O. Mizutani. – Tokyo : The Japan Times, 1981. – 127 p.
6. Okabe R. Cultural assumptions of east and west: Japan and the United States / R. Okabe // Intercultural Communication Theory: Current Perspectives / W. B. Gudykunst (ed.). – Beverly Hills : Sage, 1983. – P. 21–44.
7. Rampton B. Crossing: Language and ethnicity among adolescents / B. Rampton. – L. ; N. Y. : Longman, 1995. – 384 p.
8. Reinard J. C. Foundations of Argument: Effective Communication for Critical Thinking / J. C. Reinard. – Dubuque, IA : Wm. C. Brown Publishers, 1991. – 36 p.
9. Suzuki S. Gender-linked differences in informal argument: Analyzing arguments in an online newspaper / S. Suzuki // Women's Studies in Communication. – 2006. – Vol. 29. – P. 193–219.

10. Tsos Yu. Socio-psychological dimensions of communicative speech styles of students / Yu. Tsos // Psycholinguistic in a modern world-2015: Theses of the 10th International Scientific and Practical Conference / L. Kalmykova (ed.). – Pereyaslav-Khmelnytskyi : FOP Lukashevych O. M., 2015. – P. 128–129.
11. Zasiiekina L. V. Language and culture impact on individual intelligence / L. V. Zasiiekina // Challenging Tasks for Psycholinguistics in the New Century. – Katowice : University of Silesia, 2004. – P. 256–262.

УДК 159.922.923

Г. О. Кириленко, О. Л. Луценко

Received September 22, 2015;

Revised December 07, 2015;

Accepted March 26, 2016.

КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ, ОТРИМАНІ МЕТОДОМ РЕПЕРТУАРНИХ РЕШІТОК

У статті представлено результати дослідження критеріїв оцінки політичних лідерів виборцями, отримані завдяки застосуванню психосемантичного аналізу за допомогою методу репертуарних решіток Келлі. Цей метод дав змогу виявити рейтинг різноманітних інтерпретаційних висловлювань, за допомогою яких виборці описують і оцінюють політиків. Результатом узагальнення інтерпретаційних конструктів стало виявлення основних оціночних критеріїв, що їх використовують виборці щодо політиків.

Установлено, що найбільш вагомими є критерії «Політичні якості» та «Моральні якості». Виявлено, що при описі політичних якостей, більшість конструктів, що їх використовують виборці, тільки констатують статус лідера, а не описують його якісних характеристик. Також установлено, що більша частина конструктів, яку застосовують виборці, описуючи моральні якості політиків, має негативне за змістом забарвлення.

У результаті аналізу конструктів була встановлена висока значущість критерію часу. Завдяки статусам, що їх приписали політикам виборці, було з'ясовано чітку класифікацію політиків на «нову», «чинну» і «стару» влади. Для них характерні такі особливості: політиків «нової влади» асоціюють із майбутнім, їм приписують більш позитивні моральні якості; до політиків «чинної влади» ставлення амбівалентне; політиків «старої влади» асоціюють із минулим, їх моральні якості мають негативну оцінку.

В окремий критерій оцінки згруповано конструкти, які є виразом агресії та неприйняття на адресу політичних лідерів. Визначено критерії, які мають най-

меншу вагу при оцінці політичного лідера: стать, матеріально-економічний і територіальний критерії.

Представлені у статті результати дослідження свідчать про властиву сучасним виборцям шаблонність, примітивність уявлень про роль лідерів у політичному житті. Описи політиків мають формалізований, конвенційний характер, у них майже не включені визначення політичної орієнтації (демократична, консервативна, авторитарна тощо).

Ключові слова: оціночні критерії, політичні лідери, конструкти, психосемантичні методи, виборці.

Kyrylenko H. O., Lutsenko O. L. The Criteria of Political Leaders Assessment Obtained by Repertory Grids. This article presents the results of the study of the voters assessment criteria of political leaders obtained from the application of a psychosemantic analysis using the method of Kelly's repertory grids. This method has allowed to determinate rank of various interpretative statements by which voters describe and assess politicians. The results include the main assessment criteria used by voters towards politicians by the generalization of interpretive constructs.

It was found that following criteria have the greatest importance: "Political qualities" and "Moral qualities". The voters describing political qualities use mostly constructs about status of leaders, but do not describe his/her qualitative characteristics. It was found also that most of the constructs used in the description of the moral qualities of politicians have a negative connotation.

The analysis of the constructs revealed high importance of the time criterion. Due to the statuses attributed to politicians by voters, it was revealed that voters clearly classify politicians into the "new", "ruling" and "old" powers. They are characterized by the following features: the politicians of the "new power" are associated with the future, they are credited with more positive moral qualities; the politicians of the "ruling" power have an ambivalent attitude; and the politicians the "old" power are associated with the past, they are credited with negative moral qualities.

Constructs, which are an expression of aggression and aversion towards political leaders, were grouped in a separate assessment criterion. The criteria with the lowest weight in the political leader assessment were determined. They were sex, economic and territorial criterion.

Results of the study presented in the article indicate stereotypeness inherent in modern voters, primitive idea of the role of leaders in the political life. Descriptions of politicians are formatted, conventional; they do not practically include definitions of political orientation: democratic, conservative, authoritarian, etc.

Keywords: assessment criteria, political leaders, constructs, psychosemantic methods, voters.

Кириленко А. А., Луценко Е. Л. Критерии оценки политических лидеров, полученные методом репертуарных решеток. В статье изложены результаты исследования критериев оценки политических лидеров избирателями, полученные в результате применения психосемантического анализа с помощью метода репертуарных решеток Келли. Данный метод позволил выявить рейтинг

разнообразных интерпретативных высказываний, с помощью которых избиратели описывают и оценивают политиков. Результатом обобщения интерпретативных конструктов стало выявление основных оценочных критериев, используемых избирателями относительно политиков.

Установлено, что наибольшую значимость имеют критерии «Политические качества» и «Моральные качества». Было выявлено, что при описании политических качеств, большинство конструктов, использованных избирателями, только констатируют статус лидера, а не описывают его качественные характеристики. Также установлено, что большая часть конструктов, используемых при описании моральных качеств политиков, имеет негативную смысловую окраску.

В результате анализа конструктов была определена высокая значимость временного критерия. Благодаря статусам, которые приписывались политикам избирателями, было выявлено, что избиратели четко классифицируют политиков на «новую», «действующую» и «старую» власти. Для них характерны следующие особенности: политиков «новой власти» ассоциируют с будущим, им приписывают более позитивные моральные качества; к политикам «действующей власти» отношение амбивалентное; политиков «старой власти» ассоциируют с прошлым, им атрибутируют отрицательные моральные качества.

В отдельный оценочный критерий были сгруппированы конструкты, являющиеся выражением агрессии и неприятия в адрес политических лидеров. Определены критерии, имеющие наименьший вес при оценке политического лидера: пол, материально-экономический и территориальный критерии.

Представленные в статье результаты исследования свидетельствуют о присущей современным избирателям шаблонности, примитивности представлений о роли лидеров в политической жизни. Описания политиков имеют форматизированный, конвенциональный характер, в них практически не включены определения политической ориентации (демократическая, консервативная, авторитарная и др.).

Ключевые слова: оценочные критерии, политические лидеры, конструкты, психосемантические методы, избиратели.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасній політологічній та психологічній літературі наводиться багато фактів, які свідчать про зростання значущості особистості політиків у ході сприйняття політичних процесів, починаючи з другої половини ХХ ст. Особливо великий інтерес до політичних лідерів, що виступають у ролі кандидатів на пост президента країни.

Образ політичного лідера являє собою складний соціально-психологічний феномен, у якому відображена сукупність реальних особистісних характеристик, а також якостей, що транслюються засобами масової інформації, політичною рекламою на тлі відповідних стереотипів масової свідомості.

Питання про політичне лідерство гостро постало в нашому суспільстві зараз, у кризові для держави часи. На сьогодні завдання всіх інститутів влади – оптимізація процесів соціальної комунікації в системі відносин між владою та суспільством для зняття соціальної напруженості, підвищення взаємної довіри населення і влади. У зв'язку з цим розуміння особливостей та соціально-психологічних механізмів сприйняття та оцінки виборцями політичних лідерів набуло важливого значення, оскільки представлені в суспільстві соціальні установки, домінантні колективні ідеї та образи мають істотний вплив на ключові комунікативні процеси в системі «лідер-суспільство».

Тема нашого дослідження видається актуальною через те, що аналіз критеріїв оцінки політичних лідерів виборцями дає змогу коригувати хід комунікаційного процесу між лідером і суспільством як у період виборчої кампанії, так і поза нею. У психологічній науці все ще немає відповідей на питання про специфіку та причини змін у ставленні виборців до політиків, про чинники, що впливають на динаміку образів і на голосування «за» чи «проти» кандидата.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Феномен лідерства вивчається з різних сторін. Виділимо насамперед праці, присвячені проблемі політичного сприйняття влади. Проблеми політичного лідерства і сприйняття образів політиків досліджували такі автори, як Е. В. Єгорова-Гантман [2], В. А. Зоріна, Л. А. Преснякова [7], А. І. Соловійов, Н. П. Шелекасова [11], О. Б. Шестопап [12; 13], Т. А. Штукина, Н. М. Ракитянський, І. Є. Мінтусов, Г. Г. Дилигенский, Д. В. Ольшанський, М. Херманн, Ф. Грінстайн та ін. Увага цих дослідників найчастіше зосереджена на розгляді окремих аспектів формування політичного образу.

Зокрема, згідно з теоретичним підходом авторського колективу під керівництвом Є. В. Єгорової-Гантман [2] образ загалом утворюється з «образу-знання», «образу-значення» та «образу-потрібного майбутнього». Образи влади, партій та їх лідерів зазнають впливу інформації про політичне життя, яка надходить індивіду і специфічним чином переломлюється через три виділені конструкти. Образ політичного лідера, відповідно до цієї позиції, визначений трьома основними складниками: персональними, соціальними й символічними характеристиками.

Група дослідників під керівництвом О. Б. Шестопап [12; 13] тривалий час займається аналізом раціональних та ірраціональних аспектів, що стосуються змісту політичних образів у свідомості виборців. За результатами їхніх досліджень люди здатні досить точно «прочи-

тати» образ політика, незважаючи на відсутність чіткої та повної раціоналізованої інформації на етапі формування образу. Їх «вимірювальний інструмент», що включає в себе усвідомлювані й неусвідомлювані механізми сприйняття, дає змогу виборцям здійснити емоційно прийнятний вибір.

Питання, пов'язані з іміджевими характеристиками політичних лідерів, а також їх репрезентацією у свідомості громадян, розглядають на новітньому матеріалі сучасні російські та українські дослідники. Увагу привертають дослідження Н. В. Смулькіної, яка вивчала структуру сприйняття образу політиків під час президентської виборчої кампанії в Росії [9], та Н. В. Козловської, яка зосередила увагу на умовах та факторах формування образу політичних лідерів у студентської молоді [4]. Сучасні українські дослідники також розглядають психологічні механізми сприйняття політичних лідерів. Зокрема, у роботі С. Г. Денисюк розкриваються особливості й механізми побудови іміджу політичного лідера з урахуванням стану політичної культури та політичної свідомості сучасного українського суспільства [1]. Цікавими є роботи Н. В. Пробийголови, у яких розглядається категорія політичного міфу, який впливає на політичний вибір особистості. Автор приділяє увагу функціям політичного міфу, особливостям психіки людей, які роблять їх більш вразливими до впливу таких міфів [8].

Другий блок робіт присвячений проблематиці, пов'язаній з теоретико-методологічними принципами застосування психосемантичних методів у дослідженнях політичного лідерства. Розробкою методології застосування психосемантичних методів у психології займалися Дж. Келлі [3], Д. Банністер, Ф. Франселла [14], Ч. Осгуд. Значущими для нашої роботи були дослідження В. Ф. Петренко [5], якого вважають лідером напряму «експериментальна психосемантика». Великий інтерес викликають також дослідження українського політичного менталітету, що їх проводять М. М. Тепляков [10] та О. В. Петрунько [6].

Завдання роботи: 1) виділити конструкти, з яких складаються образи українських політичних лідерів; 2) визначити вагомі для виборців оціночні критерії і проаналізувати їх важливість при оцінці політика.

Методи та методики. У нашому дослідженні ми використовуємо метод репертуарних решіток Келлі, оскільки саме він дає змогу отримати важливий матеріал, за допомогою якого можна зрозуміти, як виборці сприймають і оцінюють політичних лідерів. Для дослідження були обрані шість українських політичних лідерів, які відомі майже кожному виборцю та персоналізують основні політичні сили і

які увійшли до Верховної Ради останнього скликання: П. О. Порошенко, Ю. В. Тимошенко, В. Ф. Янукович, А. П. Яценюк, О. В. Ляшко, А. І. Садовий. Ми використали спосіб викликання конструктів методом тріад [14], який є одним із найпоширеніших методів, що їх запропонував Дж. Келлі під назвою «метод мінімального контексту». З репертуару обираються трійки елементів (тріади). З кожної тріади досліджуваній повинен вибрати два елементи, подібні у чомусь між собою та такі, що відрізняються за цим параметром від третього. Обов'язкова вимога полягає в тому, щоб обидва полюси конструкта були визначені (принцип біполярності). Перевага цього методу полягає в тому, що кожний політик порівнюється з іншими декілька разів у різних сполученнях, наприклад, у першому рядку потрібно порівняти В. Ф. Януковича з Ю. В. Тимошенко та П. О. Порошенком (самим визначити, чим двоє з них схожі між собою та не схожі з третім), у другому рядку порівнюється В. Ф. Янукович з Ю. В. Тимошенко та А. П. Яценюком і т. д. Таким чином дуже ретельно «витягуються» індивідуальні способи порівняння, зіставлення політиків, що сприймаються виборцями.

Через спільність соціального досвіду людини багато конструктів у досліджуваних були схожі, що дає ґрунт для їх подальшого аналізу та узагальнення.

Вибірка дослідження: 50 мешканців м. Харкова, 25 жінок і 25 чоловіків віком від 25 до 50 років, із вищою освітою і без явної диференціації за соціальним та матеріальним статусом.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У результаті використання методики репертуарних решіток Келлі було отримано близько 4 тис. конструктів, що їх використовували учасники дослідження під час порівняння політичних лідерів. Подальша обробка містила ряд етапів:

1. Для кожного з політичних лідерів виявлено конструкти, за допомогою яких учасники дослідження порівнюють їх. Конструкти, які повторювались у різних досліджуваних, включаючи слова-синоніми, були підсумовані.

2. Ми отримали рейтинг частоти згадування того чи іншого конструкта щодо кожного з політиків. Унікальні конструкти (не піддаються класифікації або такі, що трапляються тільки в одного досліджуваного) не розглядалися.

3. Далі виділені конструкти були узагальнені за змістом. Таким чином утворено 10 оціночних критеріїв, якими керуються люди під час сприйняття та оцінки політичних лідерів.

Таблиця 1

Групи конструктів, що увійшли до складу оціночних критеріїв

Оціночний критерій	Групи конструктів, із яких він складається
Політичні якості	Посада, партійна приналежність, політичний статус
Моральні якості	Моральні характеристики політика, демонстрація довіри та поваги
Час	Асоціювання з майбутнім або минулим у політиці, причетність до старої, нової або чинної влади
Політик як об'єкт агресії	Образливі вирази, емоційно-негативні епітети, бажання покарати політика
Ділові якості	Професійно-ділові характеристики політика
Особистісні якості	Характеристики зовнішності, виразні риси, метафоричні порівняння політика з тваринами
Психологічні якості	Особистісні риси, інтелект
Стать	Стать, гендерні характеристики
Матеріально-економічний критерій	Статкові характеристики, причетність до олігархії
Територіальний критерій	Асоціювання політика з містом, регіоном

У результаті групування конструктів ми отримали кількісне значення ваги оціночних критеріїв для кожного з політичних лідерів. Також була підрахована загальна кількість конструктів у кожному з оціночних критеріїв.

У таблиці 2 відображено, яка кількість конструктів увійшла до оціночних критеріїв образу кожного з політичних лідерів.

Таблиця 2

Кількість конструктів, що належать до оціночних критеріїв

Оціночний критерій	Політичні лідери, що порівнювалися за допомогою методу Келлі						Загалом
	Янукович	Тимошенко	Порошенко	Яценюк	Ляшко	Садковий	
Стать	12	35	14	11	35	19	126
Політичні конструкти	74	102	132	90	87	65	550
Конструкти часу	92	65	18	88	35	75	373
Економічні конструкти	23	38	32	9	5	15	122
Територіальні конструкти	33	0	17	8	6	33	97
Індивідуально-особистісні конструкти	28	33	28	34	28	37	188
Психологічні конструкти	18	44	27	17	44	15	165
Моральні якості	146	104	66	85	78	58	537
Ділові якості	10	32	28	47	36	52	205
Агресія на адресу політика	80	24	12	33	95	0	244

Використання методики репертуарних решіток Келлі дало можливість зрозуміти, які саме оціночні критерії мали більше значення для досліджуваних у процесі оцінки політичних лідерів (рис. 1).

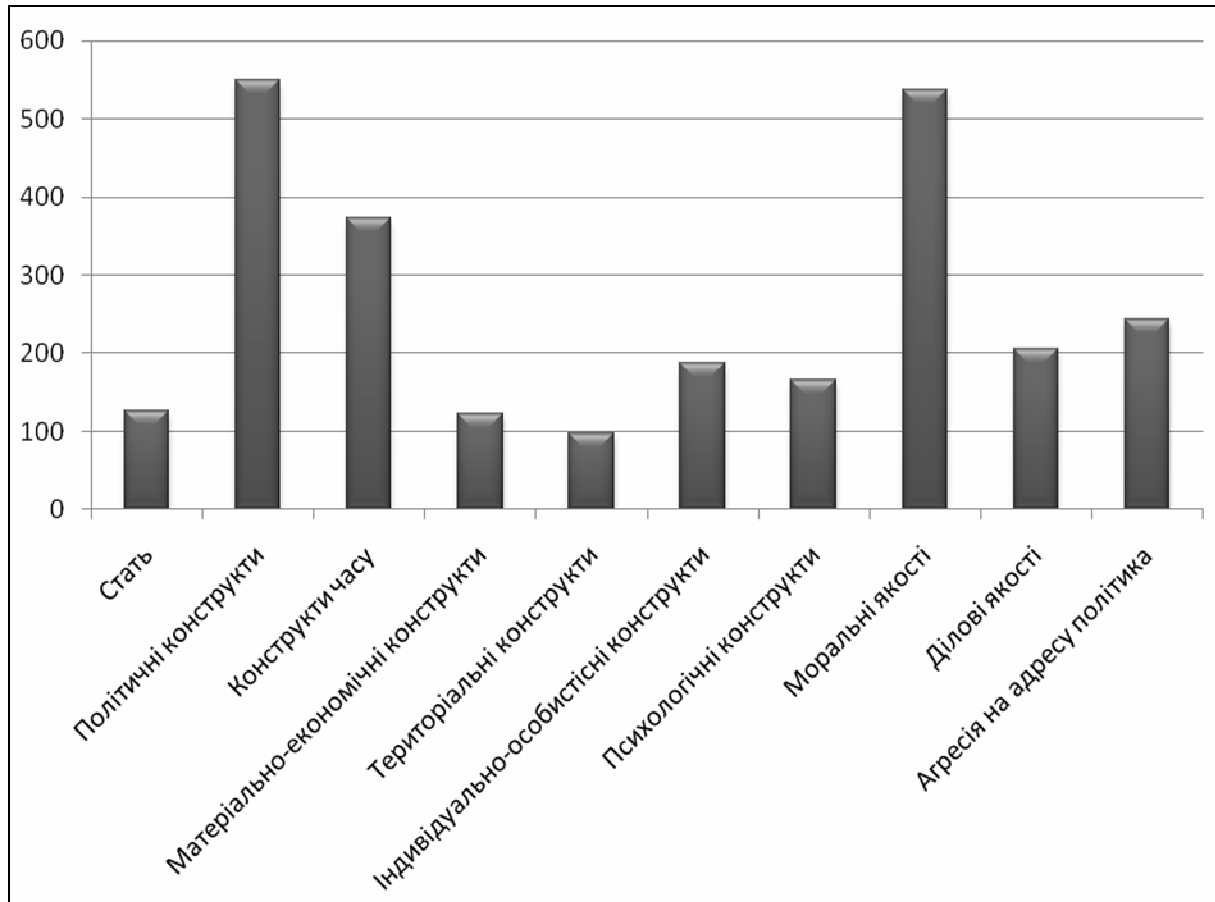

Рис. 1. Рейтинг оціночних критеріїв при сприйнятті політичних лідерів загалом

Як видно з рисунка 1, до найбільш значущих належать критерії «Політичні якості», «Моральні якості» і «Час». Також значна кількість конструктів є формою виразу агресії на адресу політичних лідерів (нецензурні, образливі висловлювання, що мають яскраво виражене негативне емоційне забарвлення).

Такий критерій, як «Ділові якості», що включає в себе компетентність, управлінські навички, грамотність, ораторські якості, гарну репутацію як позитивний полюс, а також несамостійність («маріонетка в чужих руках»), низьку ефективність, популізм як негативний полюс, має меншу значимість.

Ще менше значення мають критерії «Індивідуально-особистісні якості» (особливості зовнішності, стилю, образу) і «Психологічні якості». Найменш значущими є критерії: «Стать», «Матеріально-економічний критерій», «Територіальний критерій».

Використовуючи результати, наведені в таблиці 2, опишемо, на які оціночні критерії спиралися наші досліджувані під час порівняння політиків між собою та, відповідно, формування їх образів.

Образ В. Ф. Януковича

Для образу В. Ф. Януковича домінантне значення мають критерії «Моральні якості», «Час» і «Політик як об'єкт агресії». Усі виявлені конструкти, що входять до критерію «Моральні якості», мають негативне забарвлення: «утікач», «зрадник», «боягуз», «судимий», «зек». Другий за значимістю критерій – «Час»: виявлені конструкти відображають приналежність В. Ф. Януковича до «старої влади», «минулого в політиці». Також значною частиною конструктів, що утворюють образ В. Ф. Януковича, є вираження гніву й агресії, тобто складники критерію «Політик як об'єкт агресії».

Образ Ю. В. Тимошенко

Для образу Ю. В. Тимошенко, який можна скласти за висловленими конструктами, найбільше значення мали критерії «Моральні якості», «Політичні якості» і «Час». Конструкти, що відображають моральні якості Ю. В. Тимошенко, мали негативне забарвлення: «судима», «брехуха», «зłodійка». Конструкти, що ми їх віднесли до критерію «Політичні якості», не дають детальної характеристики політичним властивостям Тимошенко, а швидше, вказують на її приналежність до влади: «політик», «колеги, однопартійці з Яценюком», «депутат». До критерію часу були віднесені такі конструкти, як «минуле в політиці», «стара влада», «колишній прем'єр».

Образ П. О. Порошенка

Найбільш значущі критерії в образі П. О. Порошенка – «Політичні якості», «Моральні якості», «Час». Конструкти, що відображають політичні якості П. О. Порошенка, демонструють його високий номінальний статус («президент», «політик») і якісні характеристики («проєвропейський політик», «політик Майдану», «політик, що має європейські цінності»). Конструкти часового критерію описують П. О. Порошенка як представника чинної влади, нинішнього президента. Досліджувані дають не дуже високу оцінку його моральним якостям, оскільки, як і в інших політичних лідерів, з високою частотою повторюються конструкти «брехун», «зłodій». Проте в образі цього політика трапляються і позитивні моральні характеристики: «патріот», «викликає довіру».

Образ А. П. Яценюка

В образі А. П. Яценюка критерії «Моральні якості», «Політичні якості» і «Час» мають майже однакове значення. Серед конструктів групи «Моральні якості» трапляються як негативні («брехун», «зłodій», «базіка»), так і позитивні («патріотичний», «не має судимості»). Конструкти, що описують політичні якості А. П. Яценюка, стосуються його становища і зв'язків: «політик Майдану», «колега Тимошенко і Порошенка», «проєвропейський», «прем'єр-міністр». Критерій часу відображає його приналежність до чинної влади.

Образ О. В. Ляшка

Критерії, що становлять образ О. В. Ляшка, більш специфічні, ніж в інших політиків. Значну роль у його образі відіграє гомосексуальність, яку йому приписують. Конструкти, пов'язані з нею, мають переважно негативний характер. У нашій культурі приналежність до нетрадиційної орієнтації (неважливо, дійсної або уявної) – це найчастіше негативна характеристика, що робить людину об'єктом агресії та насмішок. Тому в образі О. В. Ляшка домінують конструкти, що належать до критерію «Агресія на адресу політика». Конструкти, які можна віднести до оцінного критерію «Політичні якості», відображають як його приналежність до влади («депутат», «політик другого рангу»), так і дають якісну характеристику («націоналіст», «радикал»). Конструкти, що описують моральні якості О. В. Ляшка, також мають негативний характер: «брехун», «зłodій», «базіка». Найчастішим у вживанні конструктом щодо образу О. В. Ляшка є «блазень, клоун», що також демонструє певне неприйняття, недовіру до цього політика.

Образ А. І. Садового

В образі А. І. Садового найбільшу роль відіграє критерій «Час». Другим за значимістю є критерій «Політичні якості». Майже однакове значення мають критерії «Моральні якості» та «Ділові якості». Конструкти, пов'язані з чинником часу, описують А. І. Садового як «нове обличчя», «нову владу», «майбутнє країни». Політичні конструкти описують його як «політика», «політика другого рангу», а також дають якісні характеристики «проєвропейський», «проукраїнський політик». Моральні якості А. І. Садового оцінюються загалом досить позитивно: «патріот», «чесний», «хороша людина», «працює для народу». Серед ділових якостей підкреслюється маловідомість, незаплямованість репутації, хороші ораторські здібності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз особистісних конструктів, за допомогою яких досліджувані сприймають запропонованих політичних лідерів, дав змогу виявити рейтинг різноманітних інтерпретативних висловлювань, узагальнення яких привело до встановлення основних оціночних критеріїв досліджуваних щодо політичних лідерів. Найвагомими для виборців виявилися моральний та політичний критерії, що свідчить про цінність для людей моральних якостей та політичної ролі, яку лідер відіграє у суспільстві. Слід зазначити, що більшість конструктів, які можна віднести до оціночного критерію «Моральні якості», мали негативне забарвлення. Тобто учасники дослідження вважають більшість політиків «зłodіями», «брехунами» та «базіками», за винятком А. І. Садового, образ якого складається переважно з позитивних рис. Оціночний критерій «Політичні якості» складається здебільшого з конструктів, які констатують статус політичного лідера – «депутат», «президент», «прем'єр-міністр», і саме оціночний компонент майже не виражений. Частина досліджуваних обмежилася визначеннями «проєвропейський» або «проросійський» політик. Сказане вище свідчить про притаманну сучасним виборцям примітивність уявлень про політичне життя в країні. Їх судження про політичних лідерів має швидше формалізований, конвенційний характер і не містить у собі визначення політичних орієнтацій (наприклад, демократична, авторитарна, ліберальна, анархічна, консервативна тощо).

Особливо слід відзначити важливість критерію часу для оцінки політиків. Аналіз конструктів, які увійшли до цього критерію, дав змогу виявити статуси, що їх надають політикам виборці, і скласти таку класифікацію політичних лідерів:

1. Представники «старої влади» – В. Ф. Янукович і Ю. В. Тимошенко.

2. Представники «чинної влади» – П. О. Порошенко і А. П. Яценюк.

3. Представники «нової влади» – О. В. Ляшко та А. І. Садовий.

Привертає увагу те, що представники «старої влади» або «минулого у політиці», викликають найбільшу кількість негативних конструктів за моральним критерієм, а також за критерієм «політик як об'єкт агресії». А представнику «нової влади» або «майбутнього в політиці» – А. І. Садовому – приписують здебільшого позитивні моральні якості.

Сприйняття О. В. Ляшка відбувається переважно крізь призму поширеного в масовій свідомості уявлення про його нетрадиційну

сексуальну орієнтацію, що, крім його час від часу епатажної поведінки, надає додатковий привід для агресії.

У перспективі передбачається дослідити образи цих політиків, які формуються на емоційному рівні, за допомогою проєктивного тесту М. Люшера та зіставити отримані результати. Також плануються дослідження з використанням отриманих оціночних критеріїв на більших вибірках досліджуваних та іншою добіркою політичних лідерів у ролі стимульного матеріалу. Передбачається можливість зіставлення ваги окремих критеріїв оцінювання образу політичного лідера в окремих групах його прибічників та супротивників.

Література

1. Денисюк С. Г. Імідж політичного лідера в контексті розвитку української політичної культури: особливості формування та механізми реалізації : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Денисюк С. Г. ; НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 209 с. – Режим доступу : <http://www.disslib.org/imidzh-politychnoho-lidera-v-konteksti-rozvytku-ukrayinskoji-politychnoyi-kultury.html>
Denysyuk S. H. Imidzh politychnoho lidera v konteksti rozvytku ukrayins'koyi Politychnoyi kultury: osoblyvosti formyrovanye ta mekhanizmy realyzatsyy [The image of a political leader in the context of Ukrainian political culture, especially the formation and implementation mechanisms] : dys. ... kand. polit. nauk : 23.00.03 / Denysyuk S. H. ; NPU im. M. P. Drahomanova. – K., 2006. – 209 s. – Rezhym dostupu : <http://www.disslib.org/imidzh-politychnoho-lidera-v-konteksti-rozvytku-ukrayinskoji-politychnoyi-kultury.html>
2. Имидж лидера / под ред. Е. В. Егоровой-Гантман. – М. : Знание России, 1994. – 265 с.
Imidzh lidera [The leader's image] / pod red. E. V. Egorovoj-Gantman. – M. : Znanie Rossii, 1994. – 265 p.
3. Келли Дж. Теория личности. Психология личных конструктов / Дж. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
Kelly G. Teorija lichnosti. Psihologija lichnyh konstruktov [The theory of personality. Psychology of personal constructs] / G. Kelly. – SPb. : Rech', 2000. – 249 p.
4. Козловская Н. В. Образ современного политика в представлении студенческой молодежи / Н. В. Козловская // Психологические исследования. – 2012. – № 1 (21). – Режим доступа : <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2012n1-21/619-kozlovskaya21.html#e3>
Kozlovskaya N. V. Obraz sovremennogo politika v predstavlenii studencheskoy molodezhi [The image of a modern politician in the representation of students] / N. V. Kozlovskaya // Psikhologicheskiye issledovaniya. – 2012. – № 1 (21). – Rezhim dostupa : <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2012n1-21/619-kozlovskaya21.html#e3>
5. Петренко В. Ф. Психосемантическое исследование политического менталитета (Россия 1991, 1993 гг.) / В. Ф. Петренко // Общественные науки и современность. – 1994. – № 6. – С. 37–49.

- Petrenko V. F. Psihosemanticheskoe issledovanie politicheskogo mentaliteta (Rossija 1991, 1993 gg.) [Psychosemantic study of the political mentality (Russia 1991, 1993)] / V. F. Petrenko // *Obshhestvennye nauki i sovremennost'*. – 1994. – № 6. – P. 37–49.
6. Петрунько О. В. Імплицитні типології політичних лідерів як феномен буденної свідомості / О. В. Петрунько // *Психологія на перетині тисячоліть. П'яті Костюківські читання*. – К. : [б. в.], 1998. – С. 670–678.
Petrun'ko O. V. Implicitni tipologii politichnih lideriv jak fenomen budennoi svidomosti [Implicit typology of political leaders as a phenomenon of everyday consciousness] / O. V. Petrun'ko // *Psihologija na peretyni tisjacholit'*. P'jati Kostjukivs'ki chitannja. – K. : [b. v.], 1998. – P. 670–678.
7. Преснякова Л. А. Структура личностного восприятия политической власти / Л. А. Преснякова // *Политические исследования*. – 2000. – № 4. – С. 135–139.
Presnjakova L. A. Struktura lichnostnogo vosprijatija politicheskoi vlasti [Structure of the personal perception of political power] / L. A. Presnjakova // *Politicheskie issledovanija*. – 2000. – № 4. – P. 135–139.
8. Пробийголова Н. В. Вплив політичного міфу на мотивацію політичного вибору особистості / Н. В. Пробийголова // *Політологічні записки*. – 2011. – № 4. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Polzap_2011_4_19.pdf
Probyyholova N. V. Vplyv politichnoho mifu na motivatsiyu politichnoho Vyboru osobystosti [The impact on the motivation of the political myth of the individual political choice] / N. V. Probyyholova // *Politolohichni zapysky*. – 2011. – № 4. – Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Polzap_2011_4_19.pdf
9. Смутькина Н. В. Особенности восприятия российских политических лидеров в ходе президентской избирательной кампании : дис. ... канд. наук полит. психол. : спец. 19.00.12 / Смутькина Н. В. ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2014. – 198 с. – Режим доступа : http://polit.msu.ru/pub/DISS_accept/Smulkina_2014_CD.pdf
Smul'kina N. V. Osobennosti vospriyatiya rossiyskikh politicheskikh liderov v khode prezident skoy izbiratel'noye kampanii [Features of perception of Russian political leaders during the presidential election campaign] : dis. ... kand. nauk polit. psikhol. : spec. 19.00.12 / Smul'kina N. V. ; MGU im. M. V. Lomonosova. – M., 2014. – 198 s. – Rezhim dostupa : http://polit.msu.ru/pub/DISS_accept/Smulkina_2014_CD.pdf
10. Тепляков Н. Н. Психосемантический анализ образа «идеальный президент» в политическом сознании избирателей в период «оранжевой» революции в Украине / Н. Н. Тепляков // *Современные исследования социальных проблем : электронный науч. журн.* – 2013. – № 10. – Режим доступа : <http://journal-s.org/index.php/sisp/article/view/10201348>
Teplyakov N. N. Psihosemanticheskij analiz obraza “ideal'nyj prezident” v politicheskom soznanii izbiratelej v period “oranzhevoj” revoljucii v Ukraine [Psychosemantic analysis of the image of an “ideal president” in the political consciousness of voters during the “orange” revolution in Ukraine] / N. N. Teplyakov // *Sovremennye issledovanija social'nyh problem (jelektronnyj nauchnyj zhurnal)*. –

2013. – № 10. – Rezhim dostupa : <http://journal-s.org/index.php/sisp/article/view/10201348>

11. Шелекасова Н. П. Бессознательные аспекты имиджа политического лидера / Н. П. Шелекасова // ПОЛИС. – 2000. – № 4. – С. 130–132.
Shelekasova N. P. Bessoznatel'nye aspekty imidzha politicheskogo lidera [Unconscious aspects of the image of a political leader] / N. P. Shelekasova // POLIS. – 2000. – № 4. – P. 130–132.
12. Шестопап Е. Б. Оценка гражданами личности лидера / Е. Б. Шестопап // Политические исследования. – 1997. – № 6. – С. 75–79.
Shestopal E. B. Ocenka grazhdanami lichnosti lidera [Assessment of the leader's personality by citizens] / E. B. Shestopal // Politicheskije issledovanija. – 1997. – № 6. – P. 75–79.
13. Шестопап Е. Б. Психология восприятия власти / Е. Б. Шестопап. – М. : Социально-политическая мысль, 2002. – 244 с.
Shestopal E. B. Psihologija vosprijatija vlasti [Psychology of power perception] / E. B. Shestopal. – M. : Social'no-politicheskaja mysl', 2002. – 244 p.
14. Франселла Ф. Новый метод исследования личности : руководство по репертуарным личностным методикам / Ф. Франселла, Д. Баннистер. – М. : Прогресс, 1987. – 236 с.
Fransella F. Novyj metod issledovanija lichnosti: Rukovodstvo po repertuarnym lichnostnym metodikam [A new method to study personality: Guide to the repertoire personal methods] / F. Fransella, D. Bannister. – M. : Progress, 1987. – 236 p.

УДК 316.472:316.62-058.56

Р. І. Климків

Received November 05, 2015;

Revised December 09, 2015;

Accepted March 26, 2016.

ГОТОВНІСТЬ ОСІБ, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ З ВИПРОБУВАННЯМ, ДОПОМАГАТИ ІНШИМ

У статті розкрито необхідність психологічної роботи з формування складників просоціальних взаємин в осіб, які перебувають під опікою новоствореного органу пробації, яке має йти паралельно з їхнім залученням до волонтерських проєктів. Розглянуто рівень готовності до альтруїзму в осіб, що відбувають покарання з випробуванням, як завершального етапу психологічної програми їхньої підтримки. Обґрунтовано застосування психодіагностичної методики «Альтруїзм – Нональтруїзм» (Я. Слівак). Вибір методики зумовлений її адаптацією до українських соціокультурних реалій, високою валідністю та

надійністю, що дає змогу з'ясувати рівень альтруїзму – нональтруїзму. Результати психодіагностичної методики, їхня статистично-математична обробка засвідчили результативність попередньої психокорекційної роботи. Виявлено середній рівень готовності до альтруїзму досліджуваних та тенденцію до його підвищення. З'ясовано статеві відмінності характеру просоціальних взаємин в осіб, що відбувають покарання з випробуванням. У чоловіків показник готовності до предметно-діяльній допомоги вищий, ніж у жінок. Натомість у жінок етико-правовий та емпатичний характер просоціальних взаємин більш виражений, ніж предметно-діяльній. Ці статеві відмінності сформованості альтруїзму зумовлюють специфіку подальшої психокорекційної роботи. Окреслено перспективний метод подальшого формування просоціальних взаємин у засуджених осіб. Цим методом є діалогічний аналіз (спільно з психологом) поведінкових шаблонів, які містяться в сімнадцяти завданнях (проблемних ситуаціях) методики «Альтруїзм–Нональтруїзм». Досвід психокорекційної роботи з особами, що відбувають покарання з випробуванням, дає змогу доповнити метод діалогічного аналізу методом реінтерпретації проблемних ситуацій у процесі групового заняття з особами, які проходять психологічну програму підтримки засуджених.

Ключові слова: альтруїзм, формування, просоціальні взаємини, психокорекційна робота.

Klymkiv R. I. Readiness of People Serving Probation to Help Others. The article centers around the necessity of psychological work for people under the care of the new body probation with components forming prosocial relationships. The work must go alongside with their involvement in volunteer projects. The level of readiness for altruism is concerned to people serving probation as the final stage of their program of psychological support. Application of psychodiagnostic methods “Altruism – Nonaltruism” (J. Slivak). The choice of technique was due to its adaptation to the Ukrainian cultural realities, high validity and reliability that allows us to determine the level of altruism – nonaltruism. Results of psychological diagnostic methods, their statistical processing showed the effectiveness of previous psychological correction work. The average level of readiness to altruism of respondents and its tendency to increase have been found. Sex differences in the nature of relationships between prosocial persons serving probation have been clarified. Men have higher indicator of readiness for the subject and activity-aid than women. Instead, women can easily convey ethical and empathic nature of social relationships. These sex differences determine the specific formation of further psychological correction work. Promising method of forming social relationships of prisoners is outlined. This method is dialogical analysis (together with a psychologist) behavioral patterns included in seventeen problems (problem situations) – method “Altruism – Nonaltruism”. The experience of psychological work with people serving probation dialogical method allows to add analysis by reinterpretation of problem situations during group sessions with people who undergo a psychological support program for prisoners.

Keywords: altruism, forming, prosocial relationships, psychological correction work.

Климків Р. І. Готовність лиц, отбывающих наказание с испытанием, помогать другим. В статье раскрыта необходимость психологической работы с формирования составляющих просоциальных отношений у лиц, находящихся под опекой новосозданного органа пробации, которое должно идти параллельно с их привлечением к волонтерским проектам. Рассмотрен уровень альтруистической готовности у лиц, отбывающих наказания с испытанием, на завершающем этапе психологической программы их поддержки. Обосновано применение психодиагностической методики «Альтруизм – Нональтруизм» (Я. Сливак). Выбор методики был обусловлен ее адаптированностью к украинским социокультурным реалиям, высокой валидностью и надежностью, что позволяет выяснить уровень альтруизма–нональтруизма. Результаты психодиагностической методики, их статистическая и математическая обработка показали результативность предыдущей психокоррекционной работы. Выявлен средний уровень готовности к альтруизму испытуемых и тенденцию к его повышению. Определены половые различия характера просоциальных отношений у лиц, отбывающих наказание с испытанием. У мужчин показатель готовности к предметно-деятельностной помощи выше, чем у женщин. Зато у женщин этико-правовой и эмпатический характер просоциальных отношений более выражен, чем предметно-деятельностный. Эти половые различия сформированности альтруизма обуславливают специфику дальнейшей психокоррекционной работы. Определен перспективный метод дальнейшего формирования просоциальных отношений в осужденных. Этим методом является диалогический анализ (совместно с психологом) поведенческих шаблонов, которые содержатся в семнадцати задачах (проблемных ситуациях) методики «Альтруизм-Нональтруизм». Опыт психокоррекционной работы с лицами, отбывающими наказание с испытанием, позволяет дополнить метод диалогического анализа методом реинтерпретации проблемных ситуаций в процессе группового занятия с лицами, которые проходят психологическую программу поддержки осужденных.

Ключевые слова: альтруизм, формирование, просоциальные взаимоотношения, психокоррекционная работа.

Постановка наукової проблеми та її значення. Просоціальні взаємини є тими зв'язками між суб'єктами, які слугують позитивним соціальним наслідком, сприяють психологічному благополуччю людей і реалізуються через допомогу, захист людської гідності, особистісний розвиток. Відсічення гуманістичного змісту окремих компонентів соціально-психологічних взаємин, яке є наслідком деформації суспільних відносин, спричиняє антисоціальну поведінку. Особи, які відбувають покарання з випробуванням, – це особи, які виявили антисоціальну поведінку, засуджені та відбувають альтернативний вид покарання до ув'язнення та позбавлення волі. На державному рівні у серпні 2015 р. розпочалося створення органу пробачії, який би

гармонізував взаємини суб'єктів ресоціалізації у процесі виправлення осіб, що відбувають покарання з випробуванням. Враховуючи масштабність альтернативного виду покарання, а саме відбування покарання засудженими особами з випробуванням, недостатність теоретико-емпіричних досліджень у цій царині, зростає необхідність розроблення психологічного складника роботи із цією категорією осіб. Це зумовлює **актуальність** нашого дослідження.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Напрацювання проблематики формування просоціальних взаємин здійснювалося з позицій юридичної та соціальної психології, а також у дискурсі із соціальної роботи. За останні кілька років чимало дослідників з'ясувало особистісні риси засуджених. Зокрема, до психологічної типології осіб з антисоціальною поведінкою зверталися В. М. Безчастних та А. К. Поправко [3], С. В. Корнакова, О. В. Чигрина, О. В. Зверева-Камінська [6], С. Х. Шамсунов та І. А. Лихолат [8].

Доволі важливими для подальших сучасних розвідок щодо проблем соціальної адаптації осіб, що відбувають покарання з випробуванням, стали праці А. М. Бандурки, Т. А. Денисова, В. М. Трубнікова [2]. Проблемні питання засобів виправлення та ресоціалізації засуджених висвітлені у працях О. І. Богатирьової [4]. Психологи В. А. Бадира, І. Г. Богатирьов акцентували увагу на корекції поведінки засуджених жінок та умовах їхньої ресоціалізації [1]. Зазвичай автори здійснювали свої дослідження з позицій соціального наuczіння та соціально-когнітивного, міжособистісного підходів, які бути підґрунтям консультативної, психокорекційної та психотерапевтичної роботи з особами, що відбувають покарання з випробуванням. Незважаючи на висвітлення різних аспектів формування просоціальних взаємин у наукових дослідженнях, проблематика особливостей надання допомоги іншим в осіб, що відбувають покарання з випробуванням, потребує окремого вивчення.

Мета нашого дослідження – з'ясувати рівень сформованості допомоги іншим як складник просоціальних взаємин в осіб, що відбувають покарання з випробуванням. **Завдання дослідження:** окреслити значущість проблеми формування просоціальних взаємин в осіб, що відбувають покарання з випробуванням; обґрунтувати вибір методики перевірки рівня альтруїстичного складника просоціальних взаємин для психокорекційної роботи; з'ясувати рівень альтруїзму та перспектив психокорекційної роботи. Були використані такі **методи**

дослідження: теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження); емпіричні (опитувальник «Альтруїзм – Нональтруїзм» Я. Слівака); математично-статистичної обробки емпіричних даних (порівняльний аналіз, U-критерій Манна–Уїтні).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Після завершення перших етапів реалізації психологічної програми, завданням яких було здійснення формувального впливу на особу засудженого (за авторською програмою психологічної корекції почуття гідності, психосоціальних зв'язків, емпатії, перцептивно-інтерактивної компетентності тощо), виникла необхідність з'ясувати рівень сформованості просоціальних взаємин осіб, які відбувають покарання з випробуванням. Для цього була застосована психодіагностична методика «Альтруїзм – Нональтруїзм» («А–Н») польського психолога Я. Слівака [10], яка дає змогу з'ясувати і рівень альтруїзму як центрального складника просоціальних взаємин, і його відсутність, що характеризує антисоціальні взаємини. Методика «А–Н» Я. Слівака пройшла адаптацію (Н. Гапон, 2011). Вона була перевірена на лінгвістичну валідність за методом зворотного перекладу (з української мови на польську). Стосовно внутрішнього критерію валідності, то дефініцію альтруїзму, що її Я. Слівак запропонував як центральний компонент предметних просоціальних взаємин (допомога при розв'язанні виробничих, навчальних, побутових завдань, діяльності тощо) [10, с. 124], ми поділяємо, і вона відповідає нашому розумінню.

Методологічна придатність опитувальника «А–Н» доволі висока. Вибір опитувальника також умотивований, зокрема, із культурно-соціального погляду. Він більш адекватний до української соціокультурної ситуації, ніж будь-який інший англомовний переклад опитувальника. Погоджуємося із судженням Я. Слівака про те, що часто формулювання певних шкал, наприклад «Шкали альтруїзму» Раштона (The Self Report Altruism Scale), не зачіпають змістовно проблеми мотивації такої поведінки. Прикладом є шкали Раштона, де судження «здавав кров» або «підвозив незнайомих своїм авто» потребують таких відповідей – «один раз», «частіше, ніж один раз», «часто», «дуже часто» [9]. Дійсно, такі відповіді в методиці Раштона зовсім не проливають світла на добродійність взаємин, оскільки прихованим є мотив отримання нагороди [9, с. 273]. Натомість методика «Опитувальник «А–Н», як зауважує Я. Слівак, «...містить такі описи

просоціальних взаємин осіб, які виключають наявність зовнішньої нагороди» [10, с. 132]. Цей опитувальник більш об'єктивний, він дає змогу виявити готовність допомогти іншому на прикладі проблемних ситуацій, допасовуючи власні риси та світоглядні позиції до вибору рішення героєм оповідання. Ідентифікація досліджуваного з героєм оповідання опитувальника, як вважають окремі автори, дає змогу використати цю ідентифікацію у подальшій психокорекційній та психотерапевтичній роботі [5, с. 24].

Звернемося до загальної характеристики цього діагностичного інструменту – опитувальника «Альтруїзм – Нональтруїзм». Опитувальник складається з двох частин. Перша частина містить дев'ять оповідань, кожне з яких має шість відповідей, щоб відобразити різну готовність до просоціальних, зокрема альтруїстичних взаємин. В оповіданнях першої частини опитувальника досліджуваний має оцінити ситуацію, в якій вигаданий герой зіштовхнувся з моральною дилемою і має прийняти рішення, чи допомагати іншій людині в певній ситуації. Кожне з дев'яти оповідань завершується набором із шести категорій можливих взаємин, із яких три виражають альтруїстичні взаємини, а ще три – нональтруїстичні (антисоціальні/асоціальні). Досліджуваний може обрати одне з найбільш відповідних йому варіантів рішення.

Друга частина опитувальника містить вісім історій. Тут досліджуваний оцінює ситуації за допомогою семибальної шкали Лікерта. Шкала дає змогу визначити, наскільки досліджуваний погоджується з рішенням персонажа кожного оповідання. Сумарний бал дорівнює сумі балів, отриманих в обох частинах. Він може варіювати від 17 до 110 балів, де нижній полюс указує на відсутність готовності до альтруїстичних взаємин і 110 балів демонструє найвищий рівень альтруїстичних взаємин.

Персонажі, зміст та структура оповідань пройшли багаторазове обговорення (апробацію) на наукових семінарах із соціальної психології та психології релігії Люблінського католицького університету [10, с. 140]. Конструюючи оповідання, припускали, що досліджувана особа, читаючи оповідання, буде ідентифікуватися з вигаданими героями. Отже досліджуваний зможе проектувати свої переконання, цінності, мотивацію тощо. Для забезпечення найкращих умов ідентифікації досліджуваного з героями, вони були описані таким чином, щоб можна було бачити схожість із досліджуваними. Герої оповідань

того ж віку та статі, що й досліджувані. Було також продумано, щоб переконання, зацікавлення та вподобання, про які йшлося в оповіданнях, були загальнолюдськими, типовими для усіх. Описані в оповіданнях дилеми були, зауважує Я. Слівак, сконструйовані так, щоб застосувати широкий діапазон досвіду типових ситуацій щоденного життя молоді [10, с. 122].

Звернемося до аналізу результатів дослідження за опитувальником «А–Н», яке проводилося на заключному етапі психокорекційної програми з формування просоціальних взаємин в осіб, що відбувають покарання з випробуванням та перебувають під наглядом районних відділів Львівської кримінально-виконавчої інспекції. Дослідження проводилося серед 30 осіб, що відбувають покарання з випробуванням, віком 21–25 років, які виявили бажання відвідувати заняття з психологами та отримати психологічну допомогу. Загалом досліджувані працювали у двох підгрупах. Першу підгрупу становили жінки (15 осіб), другу – чоловіки (15 осіб). Жінки отримали бланки опитувальників, де головними героїнями оповідань були теж жінки. Отже виникла необхідність дослідити статево специфіку просоціальних взаємин, особливо з погляду запропонованих для оцінювання ситуацій, які стосуються батьківських та материнських ролей.

Результати за опитувальником «А–Н» показують, що ніхто з досліджуваних не мав високого рівня готовності до просоціальних взаємин, проте не було і низького рівня. Аналіз кількісного розподілу жінок та чоловіків за рівнями готовності до просоціальних взаємин показує, що в групі чоловіків більше осіб середнього рівня готовності з тенденцією до низького і, навпаки, менше осіб із тенденцією до високого рівня готовності входити в просоціальні взаємини, ніж у групі досліджуваних жінок. Натомість порівну та найбільше виявилось серед жінок та чоловіків осіб, що мають середній рівень готовності до просоціальних взаємин. Серед досліджуваних були особи (46,7 %) із показниками середнього рівня готовності до просоціальних взаємин, де середнє значення показника $M = 79,45$ (у групі жінок $M = 88,66$ та чоловіків $M = 88,75$). 33,3 % осіб мали середні показники з тенденцією до високого рівня, де середнє значення показника $M = 88,84$ (у групі жінок $M = 80,28$ та чоловіків $M = 78,28$). 20 % осіб отримали середні показники з тенденцією до низького рівня (середнє значення показника $M = 73$ (у групі жінок $M = 66$ та чоловіків $M = 71,5$)).

Якісний аналіз опитувальника показав, що оповідання відображають готовність взаємин, які мають різний характер просоціальності, про що зауважила у своїй праці «Допомога іншому: психологічний аспект» М. М. Наконечна [7, с. 122]. Виходячи із різновидів характеру просоціальних взаємин, зазначимо, що оповідання першої частини опитувальника мають *предметно-діяльнісний характер*. Герої оповідань, із якими ідентифікуються наші досліджувані, включені в ситуації, де люди, які їх оточують, потребують від головного героя (з яким ідентифікується наш досліджуваний) конкретних дій у розв'язанні своїх виробничих, навчальних, добросусідських справ, завдань, проблем. Наприклад, позичити гроші, виконати роботу, позичити книгу, продати квиток, доглянути дитину тощо. Натомість оповідання другої частини опитувальника «А–Н» мають характер *етико-правових та емпатійних взаємин* (дотримуватися норм поведінки у поїзді, під час відпочинку; виявити співчуття літній людині; емпатично вислухати співрозмовника; заспокоїти дитину, що плаче; сприяти виклику лікаря до хворого тощо).

Згідно з результатами порівняльного аналізу за U-критерієм Манна–Уїтні визначено статеві відмінності характеру готовності до просоціальних взаємин в осіб, що відбувають покарання з випробуванням, та виявлено потребу надання їм психологічної допомоги. Так, у чоловіків показник готовності до предметно-діялісної допомоги вищий, ніж у жінок ($M_{ж} = 38,13$, $M_{ч} = 46,07$, $Z = -3,42$, $Z_{ск} = -3,44$, $p \leq 0,01$). У жінок етико-правовий та емпатичний характер просоціальних взаємин більш виражений ($M_{ж} = 43,73$, $M_{ч} = 35,13$, $Z = 3,36$, $Z_{ск} = 3,37$, $p \leq 0,01$). Загальний показник у чоловіків і жінок статистично значимо не відрізняється.

Крім діагностичної функції, методика «А–Н», на нашу думку, може застосовуватися у психокорекції. Матеріал методики містить 17 історій, розбір яких у процесі діалогу засудженого з психологом може мати формувальний характер, покращувати розуміння засуджених про моральний складник учинку, прийняття альтруїстичного рішення, його необхідність та важливість. Отож індивідуальна робота, яка проводиться із засудженим, передбачає вплив на когнітивну сферу особи засудженого, підвищення його готовності надати предметну допомогу, дотримуватися етичних та моральних стандартів у взаєминах та виявляти емпатію. Результати дігностичного опитувальника просоціальних взаємин «А–Н» дають змогу продовжити психо-

корекційну роботу над підвищенням рівня просоціальних взаємин в осіб, що відбувають покарання з випробуванням.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У нашому дослідженні було з'ясовано рівень готовності допомогти іншим та особливості вияву альтруїзму в осіб, що відбувають покарання з випробуванням, за допомогою опитувальника «А–Н» Я. Слівака. Результати засвідчили ефективність проведених кроків, які здійснювалися для психологічної підтримки осіб, що відбувають покарання з випробуванням. Робота проводилася спільно з інспектором карно-виправної інспекції та в межах заходів, що їх уживали працівники органу пробації (волонтери, представники громадськості та громадських організацій). Аналіз результатів опитувальника «А–Н» показує: по-перше, в досліджуваних переважає середній рівень альтруїзму як складника просоціальних взаємин; по-друге, були виявлені статеві відмінності характеру просоціальних взаємин в осіб, що відбувають покарання з випробуванням. Так, у чоловіків показник готовності до предметно-діяльній допомоги вищий, ніж у жінок, і, навпаки, у жінок етико-правовий та емпатичний характер просоціальних взаємин більш виражений, ніж предметно-діяльній. Виявлені статеві відмінності дають змогу окреслити подальші перспективи формування просоціальних взаємин у досліджених осіб. Таким перспективним методом, на нашу думку, може бути діалогічний аналіз поведінкових шаблонів із 17 історій, які містить опитувальник «А–Н». Цей метод доречно доповнити методом реінтерпретації, який дає можливість уточнювати та змінювати сенс і значення попередньо інтерпретованої інформації не лише з прагматичної позиції врівноваження власних інтересів та інтересів інших людей, а й з гуманістичної позиції.

Література

1. Бадира В. А. Корекція поведінки засуджених жінок в установах виконання покарань : навч. посіб. / В. А. Бадира, І. Г. Богатирьов. – Чернігів : ПОД Чернігів, ДЦНТІ, 2003. – 168 с.
Badyra V. A. Korekcija povedinky zasudzhenyh zhinok v ustanovakh vykonannia pokaran : navch. posib. [Correction behavior of women prisoners in penal institutions : study guide] / V. A. Badyra, I. G. Bohatyrov. – Chernihiv : POD Chernihiv, DCNTI, 2003. – 168 p.
2. Бандурка А. М. Общая теория социальной адаптации освобождённых от отбывания наказания (правовой и социально-психологический анализ уголовно-исполнительной политики по реабилитации осуждённых) / А. М. Бандурка, Т. А. Денисова, В. М. Трубников. – Харьков ; Запорожье : НУВД-ЗГУ, 2002. – 440 с.

Bandurka A. M. Obschaja teorija socyalnoj adaptacii osvobozhdennyh ot otbyvanija nakazaniya (pravovoj i socyalno-psychologicheskij analiz ugolovno-ispolnitelnoj politiki po rehabilitacii osuzhdennyh) [General theory social adaptation of the released from punishment (legal and socio-psychological analysis of penal policy for the rehabilitation of prisoners) / A. M. Bandurka, T. A. Denisova, V. M. Trubnikov. – Kharkov ; Zaporozhe : NUVD-ZGU, 2002. – 440 p.

3. Бесчастных В. Н. К вопросу о типологии личности современного террориста / В. Н. Бесчастных, А. К. Поправко // Вісн. ЛАВС МВС України. – 2005. – Вип. 1. – С. 5–8.

Beschestnych V. N. K voprosu o tipologii lichnosti sovremennogo terrorista [To the question of personality typology of modern terrorist] / V. N. Beschestnych, A. K. Popravko // Visn. LAVS MVS Ukraine. – 2005. – Vol. 1. – P. 5–8.

4. Богатирьова О. І. Проблемні питання застосування засобів виправлення та ресоціалізації до засуджених, які перебувають на обліку в кримінально-виконавчій інспекції / О. І. Богатирьова // Зб. наук. пр. Ірпін. фінанс.-юрид. акад. Серія : Економіка, право. – 2013. – Вип. 2. – С. 149–153.

Bohatyрева O. I. Problemni pytannia zastosuvannia zasobiv vypravlennia ta resocializacii do zasudzhennyh, jaki perebuvajut na obliku v kryminalno-vykonawchij inspekcii [Problematic issues of application of corrections and resocialization of prisoners, who are registered in the penal inspection] / O. I. Bohatyрева // Zb. nauk. pr. Irpin. finans.-juryd. akad. Serija : Ekonomika, pravo. – 2013. – Vol. 2. – P. 149–153.

5. Гапон Н. До проблеми використання психотерапевтичних методів у педагогічній і соціальній практиці / Н. Гапон // Психологія Львівська і Варшавська: вчора–сьогодні–завтра : матеріали пол.-укр. конф. (Варшава, 3 лип. 2000 р.). – Варшава : WU, 2000. – С. 24–25.

Hapon N. Do problemy vykorystannia psykhoterapevtychnych metodiv u pedagogichnij i socialnij praktyci [The problem of using psychotherapeutic methods in teaching and social practice] / N. Hapon // Psykhologija Lvivska i Warshawska: vchora-sohodni-zavtra : materialy pol.-ukr. konf. (Warsawa, 3 lyp. 2000 r.). – Warsawa : WU, 2000. – P. 24–25.

6. Корнакова С. В. Опыт деятельности визитеров по изучению психологических особенностей личности лиц, отбывающих наказание / С. В. Корнакова, Е. В. Чигрина, О. В. Зверева-Каминская // Криминологический журнал. – 2014. – № 3. – С. 49–54.

Kornakova S. V. Opyt dejatel'nosti viziterov po izucheniju psihologicheskich osobennostej lichnosti lic, otbывajuschih nakazanie [The experience of visitors to study the psychological characteristics of the personality persons serving sentences] / S. V. Kornakova, E. V. Chigrina, O. V. Zvereva-Kaminska // Kriminologicheskij zhurnal. – 2014. – № 3. – P. 49–54.

7. Наконечна М. М. Допомога іншому: психологічні аспекти : монографія / М. М. Наконечна. – К. : Вид. дім «Слово», 2012. – 184 с.

Nakonechna M. M. Dopomohainshomu: pshukhologichniaspekty : monografija [Help other: psychological aspects : monograph] / M. M. Nakonechna. – K. : Vyd. dim “Slovo”, 2012. – 184 p.

8. Шамсунов С. Х. Личность осужденных к наказанию в виде обязательных работ / С. Х. Шамсунов, И. А. Лихолат // Право и государство: теория и практика. – 2012. – № 5. – С. 120–122.
Shamsunov S. Kh. Lichnost osuzhdennyh k nakazaniyu v vidie obiazatelnyh работ [Person condemned to punishment in the form of compulsory work] / S. Kh. Shamsunov, I. A. Likholat // Pravo i gosudarstvo: Theory and Practice. – 2012. – № 5. – P. 120–122.
9. Rushton J. Ph. The altruistic personality: Evidence from laboratory, naturalistic, and self-report perspectives / J. Ph. Rushton // Development and maintenance of prosocial behavior / E. Staub, D. Bar-Tal, J. Karyłowski, J. Reykowski (red.). – N. Y. : Plenum Press, 1984. – P. 271–290.
10. Śliwak J. Altruizm i jegopomiar. Kwestionariusz A-N / Jacek Śliwak // Roczniki Psychologiczne. – 2005. – Vol. 8. – № 1. – P. 121–144.

УДК 159.923.32

О. П. Колісник

Received December 09, 2015;

Revised March 10, 2016;

Accepted April 26, 2016.

САМОРОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ НА ПСИХОНОСТИЧНОМУ СТУПЕНІ РОЗВИТКУ

Свідомість людини на оперті конвенційних знаків, у яких поняттями закодовано спільнотний і власний досвід взаємодії з типовими обставинами, ідеально опосередковує конкретну взаємодію і творить умови для контролю породжуваних дій та для рефлексивної перебудови цих обставин. Рефлексія як ідеальна спроможність особистості змогли розглядати відомості відкриває для неї можливість творчого виходу за межі обставин і самої себе в напрямку актуалізації ресурсів для більш результативної взаємодії зі світом. Добровільна продуктивна трансформація системи понять особистості слугує психічним механізмом саморозвитку особистості.

Ключові слова: знак, знакова система, поняття, картина світу, опосередкованість, мета, дисфункційні й неадекватні поняття, фрустрація, рефлексія, саморозвиток особистості.

Kolisnyk O. P. The Self-development of Personality on the Psychognostic Stage of Development. Man's consciousness reliance on the conventional signs, in which the communal and own experience of interaction with typical circumstances

has been encoded by means of concepts, perfectly mediates a specific interaction and creates conditions to control the generated actions and reflexive reconstruction of this circumstances. Reflection as an ideal capacity of the individual to consider speculatively information, opens for him the opportunity of creative transcendence beyond itself and circumstances towards the actualization of resources for more effective interaction with the world. The voluntary productive transformation of the system of personality concepts serves as a mental mechanism of personality self-development.

Key words: sign, sign system, concept, worldview, mediation, aim, dysfunctional and inadequate concepts, frustration, reflection, self-development of personality.

Колисник А. П. Саморазвитие личности при психогностическом степени развития. Сознание личности на основании конвенционных знаков, в которых понятиями закодирован опыт взаимодействия с типическими условиями, идеально опосредует конкретное взаимодействие и создает условия для контроля порождаемых действий и для рефлексивной перестройки этих обстоятельств. Рефлексия как идеальный анализ информации открывает для личности возможность творческого выхода за обстоятельства и за саму себя в направлении актуализации ресурсов для более эффективного взаимодействия с миром. Добровольная продуктивная рефлексивная перестройка системы понятий личности служит психическим механизмом саморазвития.

Ключевые слова: знак, знаковая система, понятие, картина мира, опосредованность, цель, дисфункциональные и неадекватные понятия, фрустрация, рефлексия, саморазвитие личности.

Постановка наукової проблеми та її значення. Особистість часто переробляє відомості згідно з властивим їй пояснювальним стилем, який може зберігатися досить довго, має модальність зі ствердним чи заперечним афективним знаком. Первинному заперечному стилю притаманне інтегральне, стабільне та глобальне пояснення недобрих подій, що є чинником ризику для здоров'я і продуктивного життєвого шляху. Вторинним раціональним, заснованим на інтелекті й поняттях, абстрактним й аналітичним, керованим логікою і фактами мисленнєвим стилем особистість інтерпретує та конструює реальність, міркує, прогнозує, вибирає і приймає рішення. Вторинне мислення функціонує паралельно з первинним, із яким може бути в згоді й у зіткненні. Здатність творення прийдешнього – такий важливий складник особистості, як і здатність конструювання колишнього.

Мета статті – з'ясувати вплив свідомого символічно-знакового пізнання на результативність взаємодії особистості з обставинами. **Об'єктом розгляду** стала взаємодія особистості з обставинами. **Предмет розвідки** – когнітивна саморегуляція породження життєвих актів особистістю. **За гіпотезу** нам слугує припущення, що опосеред-

кована саморегуляція відкриває більші можливості для саморозвитку особистості в напрямку більшої результативності її життєдіяльності.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Між особистістю та обставинами її буття завжди присутня обставино-характерна варіабельна *взаємодія*; особистість має розрізняти обставини й регулювати свою поведінку відповідно до власних цілей та вимог зовнішніх обставин, використовувати неоднакові взірці поведінки в мінливих обставинах. Взаємну причинну зумовленість особистості й обставин пояснюємо тим, що особистість певною мірою формується обставинами через відгук на їх вплив, а своїм вибором обставин та способів дій вона може впливати на них і творити їх. У процесі зовнішньої взаємодії особистості з обставинами відбувається взаємодія «гарячої саморегуляції» у вигляді переживань із «холодною саморегуляцією» у вигляді думок на предмет урахування обставин для результативного породження необхідних життєвих актів

Люди з однієї референтної культурної групи ментально поділяють визначені способи тлумачення подій і мають однакові поведінкові очікування. Між людиною та світом у процесі соціалізації, інкультурації, персоналізації постають знакові системи, у яких заковані культурою референтної спільноти відомості про об'єктивну реальність і про способи взаємодії з нею. У дітей збільшується кількість доступних понять, вони все тонше їх розрізняють, ієрархічно організовують, стають здатними розуміти поняття інших людей.

Оперта на знакові системи символічно-знакова рефлексивна свідомість призупиняє безперервний хід життя, уявно виводить людину за його межі, завдяки чому вона може зайняти позицію поза чи над життям. Особистість як носій свідомості здатна стати над конкретними обставинами й почати їх перетворення. Рефлексивна свідомість стає органом і знаряддям конкретної особистості як дієвого суб'єкта, здатного суб'єктивно (довільно, творчо, роблено) конструювати події і обставини своєї взаємодії зі світом. Чуттєві образи психіки як безпосереднього відбиття реальності й абстрактні поняття конкретної свідомості як означеного словом більш-менш узагальненого та опосередкованого віддзеркалення світу (аперцепції, атрибуції, переконання, очікування, спогади), які можна також назвати конструктами, – надзвичайно важливий чинник детермінації смислів і поведінки. Образи та поняття покривають й охоплюють лише певний терен

об'єктивної реальності у вигляді подій і обставин взаємодії зі світом, які у відомостях інтенційно та пристрасно трактуються визначеною особистістю через репрезентовані в поняттях її суб'єктивні образ і картину світу. Існує лише безкінечний процес пізнання світу, в якому події отримують смислову значущість і семантичне значення лише тоді, коли людина їх тлумачить чи конструює, і вона у своїй уяві може творити (конструювати) принципово нову реальність та своїми предметними діяльностями й соціальними вчинками надати їй буття.

Конструктивізму в психології, який «липне» до психогностичного ступеня розвитку, притаманні такі ознаки: поступ від всебічної неподільності системи до диференційованої цілісної системи; нарощення використання уможлядних побудов для охоплювання щораз більшої кількості відомостей найекономнішим способом; уведення нових складників у пізнавальну підсистему спонукає її до розвою; на відміну від простої добавки складників, цілісна пізнавальна підсистема розвивається.

Мислительні навички як способи думання, як здатності ставити цілі й розв'язувати завдання та справлятися із життєвими проблемами засвідчують пізнавальну компетентність особистості. Незалежні від зовнішніх підкріплень когнітивні мислительні процеси дуже важливі для емоцій, мотивації та дій; вони переробляють і конструюють відомості; посередні в розумінні життєдіяльності особистості, оскільки для того, щоб ідеально пізнавати світ, приписувати значення подіям й обставинам та творити прийдешнє, потрібна здатність володіння знаковими системами й розвиток вищих пізнавальних процесів. Людські когніції враховують соціальні причини поведінки й впливають на функціонування емоцій, мотивацій і дій. Постала особистість як носій опосередковуючої символічно-знакової свідомості використовує пізнавальні процеси для віддзеркалення подій, взаємодії з іншими людьми, вибору напрямку дій, передбачення прийдешнього.

Усі теорії особистості мінливі й тимчасові. Хороша теорія надихає на творення нових підходів до розв'язання важливих проблем людини і спільноти. Будь-яка концепція особистості має в собі імпліцитні припущення про природу людини. Зовнішній і внутрішній світ особистості наповнені відомостями. Види думок, атрибутів та очікувань, які кодуються, запам'ятовуються і відтворюються, стають основною тематикою когнітивної концепції особистості. Феноменологічно особистість твориться цілісною підсистемою її понять, які

визначають її реальний світ. Активну особистість можна уподібнити до науковця [1], який формує теоретичні поняття для аперцептивного упорядкування перцепцій і для передбачення прийдешнього. Особистість формує нове поняття через вибір одного із двох дихотомічних і протилежних трактувань реальності, яку в разі потреби може перетлумачити. Структуру особистості на психогностичному ступені розвитку складає підсистема понять, якою вона тлумачить себе й інших людей.

Поведінка підтримується *очікуваними* чи предбачуваними наслідками, у такий спосіб особистість може подумати про результативність майбутньої поведінки ще до проведення дії, наперед оцінити грядущі заохоти й покари.

Мова людини, у якій слова означають поняття, визначає її взаємодію з реальністю. У когнітивній концепції стрижневим конструктом є поняття як спосіб тлумачення реальності через рознесення подій і обставин за *категоріями* і як засіб установаження напрямку поведінки. Людина передбачає події, тлумачить, структурує, наділяє їх семантичним значенням й суб'єктивною значущістю. Поняття формуються через осягнення суб'єктом подібності двох складників трактування як схожих, а третього як інакшого [1]. Творення подібності й розбіжності розвиває поняття. Завдяки підсистемі понять людина творить собі упорядковану *картину світу*. Понятійні відмінності творяться через поняття кількості та якості.

Поняття, які використовує певна особистість для тлумачення та передбачення подій, до певної міри взаємозв'язані між собою, упорядковуються в систему символів і знаків свідомості, у якій є діапазон їх можливого застосування, у якому виділяється епіцентр найбільш результативного використання, де й відбувається перебудова особистості [1].

Перший модус спрощення взаємодії особистості з обставинами – її смислова вибірковість щодо того, на чому варто зосереджувати увагу. Концентруючи фокус своєї уваги на завданні, особистість зосереджує увагу на відомостях, які мають стосунок до справи, й відгороджується від подій, які відбуваються одночасно. Коли ж особистість нездатна відсторонитися від непотрібних відомостей, тоді її увага не зосереджується на завданні й результативність дії спадає.

Співучасники референтних спільнот узагальнено й абстрактно віддзеркалюють світ (фізичні предмети, обставини, події) в категоріях, які творяться культурою референтної спільноти для спрощення

взаємодії з обставинами. Для оперування великим обсягом відомостей і для спрощення взаємодії з ними особистість використовує категорії як ієрархічно організовані й узагальнені поєднання характерних ознак. Використання категорій відкриває для особистості можливість використовувати великі пайки відомостей як схожі чи навіть однакові. Категоріями є пізнавальні понятійні побудови, якими ця особистість упорядковує інформацію і таким способом впливає на аперцепцію й інтерпретацію наступних відомостей та на відгуки на них. Віднісши певну частину відомостей до визначеної категорії, особистість може швидко відгукнутися на неї так, як уже реагувала на інших представників цієї категорії. Зміст конкретної категорії найкраще виражає її ідеальний взірець.

Підсистема понять упорядкована в напрямку применшення неузгодженості й несумісності. Зміна певної частини підсистеми понять особистості тягне за собою переміну інших її частин. В ієрархічній підсистемі понять особистості, яка складається зі способів тлумачення реальності, може бути ядерне чи, інакше кажучи, основоположне поняття чи категорія, яке важко змінюється, але переміна якого тягне за собою важливі наслідки для всієї ієрархії понять, і можуть бути дотичні поняття, які легко змінюються й переміна яких не впливає на всю підсистему. В підсистемі понять особистості є провідні й залежні від них поняття. Крім усвідомлених вербальних понять, у людини можуть бути поняття неусвідомлені довербальні [1].

Пізнання людини є пізнанням того, як вона когнітивно творить світ. Життя людини – це експансивне пізнавальне творення реальності, що дає змогу їй будувати й перебудовувати себе як особистість у межах доступних їй понять і категорій, що породжує певну обмеженість у приписуванні причинності. Різні особистості діють неоднаково в несхожих обставинах залежно від того, як ці ситуації вони тлумачать.

Особистості різняться між собою за рівнем когнітивної складності. Когнітивна складність/простота підсистеми понять проявляється мірою розчленованості щаблями ієрархії чи мірою її розподіленості [1]. Багатство доступних понять у пізнавальній підсистемі відкриває більші можливості для точнішого прогнозування і для усвідомлення дійсності. Здатність особистості тлумачити соціальну поведінку за багатьма ознаками засвідчує її когнітивну складність.

Рівень когнітивної складності понятійної підсистеми особистості залежить від різноманітності культурних впливів у дитинстві. Батьки когнітивноскладних дітей забезпечували їм самостійність і демократію в стосунках. Розвитку когнітивної складності сприяють можливості спостерігати різноманітність подій і пробувати різні види досвіду. Когнітивно складні особистості відкриті до нового досвіду, використовують багато складно пов'язаних між собою понять, що забезпечує значну диференціацію перцепцій; вони здатні використовувати суперечливі відомості й осягати життя під різними кутами зору, сприймають інших людей настільки диференційовано, наскільки ті мають велику різноманітність якостей; вони, порівняно з когнітивно простими людьми, краще розрізняють відмінності між собою й іншими людьми, схильні дивитися на світ очима інших людей і точніше передбачають їх поведінку.

Діти, які переживали затяжні й серйозні загрози від авторитарних батьків, розвивають обмежені та ригідні підсистеми понять. Когнітивно прості особистості мають мало понять і мало зв'язків між ними, тому вони слабо диференціюють явища й людей, відкидають суперечливі відомості, часто дотримуються одного узгодженого та несуперечливого тлумачення. Біографія й обставини жорстко детермінують життя лише когнітивно простої особистості. Люди відрізняються і за змістом власних понять, їх упорядкуванням, видом, і за кількістю використовуваних понять, за складністю всієї підсистеми понять та за її відкритістю до перемін. Задіяна індивідуальна підсистема понять і реалії ними означені, способи організації підсистеми понять та способи їх функціонування є тими ознаками, які характеризують особистість психогностичного ступеня розвитку. Абстрактні поняття надто впливають на суттєві сторони щоденного життя людей, тому що міра збігу підсистем понять різних особистостей породжує розмаїття взірців взаємостосунків між ними.

Основоположним складником ходу раціональної переробки відомостей про обставини й події є пояснення їх причин, яке головно ґрунтується на роботі дискретно-дискурсивного розсудку, що проявляється приписування походження причин подій у житті як переважно зовнішніх екстернальних чи як внутрішніх інтернальних [5], сталості цих причин як здебільшого стійких чи як мінливих, урядування як здійснюваного чи нездійснюваного впливу особистості на хід подій у її житті. Приписування причин впливає на широкий обсяг

психічних процесів, особливо на хід саморегуляції, на переживання, спонукання і дії. Більш здорові й успішні частіше ті особистості, які мають інтернальний локус контролю. Упорядковуючи відомості про себе й інших людей, особистість розвиває своє розуміння пов'язі людських психічних ознак, творить свою приховану й неформалізовану концепцію особистості, яка вписана в її імпліцитну картину світу, якою у вигляді питомих категорій ця особистість причинно пояснює свої і чужі дії і вчинки.

Картина світу (символ і знак як конвенційні знаряддя кодування відомостей; свідомість як опосередковане знаковими системами символічно-знакове віддзеркалення світу; поняття як спрощена та порівняно абстрактно організована правдоподібна побудова відомостей про окремий предмет; поняття як задум чи черговість подій, яку людина використовує для інтенційного вибору, перцепції, трактування, організації, перетворення, використання вхідних неоднозначних відомостей про світ, для введення в наявні пізнавальні концепції, прогнозування подій, контролю свого складного соціального оточення; поняття як особистісне знання, як спосіб сприйняття, конструювання і трактування подій відповідно до наявних відомостей і способів діяння згідно з присутніми потрактуваннями; поняття як складник індивідуальної картини світу; семантико-семіотичне мовлення; внутрішнє мовлення; внутрішній діалог на оперті внутрішнього мовлення; дискретно-дискурсивне розсудкове мислення; велика і складна ієрархія понять для осмислення світу та взаємодії з обставинами й подіями; стрижневе поняття, переміна якого приводить до істотних наслідків для всієї ієрархії понять) є інтегральним смисловим полем особистості на психогностичному ступені розвитку, яка переробкою відомостей розв'язує свої проблеми.

Девіації, деліквентності, психопатологія можуть походити від неправильного, спотвореного й неадаптивного розуміння особистістю себе, інших людей та подій свого життя, а також від порушень у трансформації відомостей. Помилкове розуміння призводить до переломних переживань, за якими стоять життєві проблеми. Без належної рефлексії обставин і подій особистість може своєю поведінкою кріпити своє неправильне розуміння.

Переломні переживання для особистості на її психогностичному ступені розвитку дебютують із переживання фрустрації як поразки в досягненні раціонально поставленої мети, а причини невдачі можуть бути різними.

За фруструванням цілеспрямованої поведінки в підмурку дезадаптації перебуває переломне переживання стресу як мимовільної мобілізації ресурсів, яка часто буває неадекватною обставинам через пізнавальну невідповідність між віддзеркаленням обставин і мобілізованими ресурсами. За феноменологією фрустрації, яка нерідко робить подальшу поведінку невідповідною діючим смислу й меті, стоїть стрес як часто неадекватна обставинам позасвідома мобілізація психофізіологічних ресурсів через мимовільну невпевненість особистості в своїй ресурсодостатності.

«Гаряча» саморегуляція поведінки в переломних обставинах у вигляді відсторонення, пошуку соціальної підтримки, конфронтації до фруструючих обставин та саморуйнівних думок не робить особистість паном-господарем становища; лише спрямована на проблему «холодна» саморегуляція допомагає подоланню переломних переживань на психогностичному ступені розвитку особистості, оскільки вона повертає здатність порядкувати над обставинами. Подолання імпульсивної емоційної саморегуляції розпочинається з освоєння здатності зняття надлишкової мобілізаційної напруженості психофізіологічних ресурсів через релаксацію, усвідомлення мимовільних напружуючих переломних переживань і проблем, які стоять за ними, пошуку перебудови проблем у напрямку їх керованого розв'язання.

Узгодженість понять у їх підсистемі полягає в тому, що різні передбачення мають доповнювати, а не заперечувати одне одного. Ця узгодженість понять у їх підсистемі не абсолютна, у ній можуть бути зіткнення між поняттями, що породжує напруженість і труднощі під час прийняття рішень. Коли особистість усвідомлює невідповідність своєї підсистеми понять як картини світу обставинам, які насуваються, тоді вона сприймає, уявляє чи тлумачить світ як ворожий, фруструючий, а своє прийдешнє безнадійним і тяжким й починає тривожитися. Частіше переломні переживання (прищеплена безпорадність, депресія, розпач, зневіра) – результат приписування фрустрації цілеспрямованої предметної діяльності й соціальної поведінки внутрішнім, стійким та всезагальним причинам.

Уходження в уже наявну підсистему понять особистості нового поняття викликає в неї страх. Невідворотність перебудови підсистеми понять призводить особистість до усвідомлення загрози. Правдоподібна загроза перебудови підсистеми понять виникає тоді, коли особистість пробує інакше розуміти іншу людину, і тоді, коли вона

прагне перебудувати себе як ієрархію понять, що передбачає глибокі переміни основоположних (осередніх) понять. Тривога, страх, загроза вводять новий вимір у людське буття, оскільки блокують хід перемін у всій підсистемі понять.

Неупорядкування відгуків на переломні переживання може бути різним: на нові складники подій воно проявляється їх перебільшеною проникливістю чи неадекватною непроникливістю; при передбаченні обставин неадекватною закріпленістю чи зavelикою піддатливістю; в організації підсистеми понять перебільшеним стисканням чи розтяганням [1]. Люди різняться здатністю протівитися перемінам, а дуже велика інертність наближає дезадаптацію та психопатологію. Непристосована особистість настирливо тлумачить події і обставини поняттями, які вже виявляють свою неспроможність.

Принципово новою метою для особистості на її психогностичному ступені розвитку стає кваліфікація фрустрації (недосягнення мети, невдачі) як проблеми, яку потрібно розв'язати засобами рефлексивного міркування.

Процес перебудови особистості нелегкий, у ньому еталонні особистості (успішний психотерапевт має бути еталонною особистістю для своїх клієнтів) якраз мають бути активними співучасниками, які прагнуть допомогти підопічному переживати, думати й діяти в найрізноманітніших формах та напрямках, відкривати нові способи тлумачення себе й свого життя. Зіткнувшись із подіями, які не можна пояснити підсистемою власних понять, особистість може розширити поняття і застосувати його до більшої сукупності подій чи звузити його й зосередити на дрібних складниках обставин. Ознаки ствердних перемін – розвиток і покращення підсистеми понять, які роблять людей більш успішними в низці життєвих подій.

У процесі особистісної рефлексії чи психотерапії потрібно визначити спотворені й неадаптивні розуміння та замінити їх більш реалістичними. Психотерапія як психологічна пребудова життя людини творить обставини відкритих можливостей і використовує мову передбачень; вона покращує передбачення подій через перебудову підсистеми понять, для чого сприятливими є обставини дослідження понять, забезпечення людини новими складниками реальності, новими поняттями й відомостями для перевірки понять. У процесі психотерапії творяться гіпотетичні поняття, які перевіряються на предмет результативності, за наслідками цієї перевірки ці гіпотетичні

поняття переглядаються. Для збільшення можливостей перебудови підсистеми понять потрібне входження у вжиток нових понять, які активують уяву й спонукають до своєї перевірки практикою життя, оскільки поворотний зв'язок полегшує навчання.

Особистість може змінюватися, «приміряючи» нові поняття до себе на предмет відповідності обставинам. У процесі перебудови підсистеми понять одні поняття потрібно ліквідувати, а деякі нові – додати; якісь потрібно звузити, а деякі – розширити; певні поняття потрібно зробити більш проникливими, а якісь – менш проникливими. Доброзичлива підтримка еталонних особистостей і проникливість підсистеми понять сприяють її перебудові. Уявлення себе кимсь іншим, який інакше тлумачить події, і програвання нових ролей розвивають особистість. Ознаки переміни особистості як підсистеми понять – нове думання, нові тлумачення подій, нова поведінка.

Для покращення передбачуваності подій і обставин особистість робить зміни в підсистемі своїх понять. Суб'єктне ускладнення й перебудова підсистеми понять як картини світу в напрямку відповідності цієї ієрархії понять обставинам взаємодії зі світом стає також принципово новою метою і новим ідеальним смислом.

Освіта – той соціальний інститут, який покликаний розвивати складну, змістовну, гнучку й адаптивну підсистему понять як картину світу, а також формувати дискретно-дискурсивний розсудок, який здійснює взаємодію між ними заради породження нових понять.

На етапі вторинної, опосередкованої рефлексії, оцінювання переломних обставин і переживань особистість раціонально зіставляє свої ресурси з вимогами обставин для подолання потенційної загрози, вирішує, як можна попередити чи виправити шкоду й чи є можливості отримати вигоду.

Підсистему понять рухає і розвиває психічний механізм рефлексії, який забезпечує неповторність, складність, багатогранність і певну суперечливість усвідомленої довільної саморегуляції життєдіяльності особистості. Первинна рефлексія, яка піднімається над буттєвим потоком психіки, відбиває й контролює окремі життєві акти, які виконуються за заданою поняттям шаблонною програмою.

На психогностичному рівні розвитку рефлексивного потоку психіки звернена в минуле (розгляд уже виконаної діяльності), у нинішні обставини чи у майбутнє (прогнозування та планування) рефлексія за принципом реальності через посередність дискретно-дискурсивного

розсудку психічним механізмом саморозвитку свідомості особистості, який експансивно ускладнює внутрішній світ цієї особистості до рівня відповідності обставинам, унаслідок чого постає консонансна (узгоджена) перебудова підсистеми понять як картини світу. Через психічний механізм рефлексії особистість переосмислює й перебудовує ієрархію смислів, картину світу, коло діяльностей та спілкування, тобто змінює свою поведінку як цілісний стосунок до довкілля. Когнітивна рефлексія співвідносить дії особистості з обставинами, а особистісна – змінює її внутрішній світ.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Поява в особистості здатності знову і знову рефлексивно перетлумачувати навколишню реальність та своє життя в ній виводить особистість на обрії свободи, коли її підсистема понять дає змогу передбачати події. Вільна уява висуває здогади, які ще не є фактами, що дає змогу розглядати можливі наслідки з них і передбачати вірогідне майбутнє. Завдяки спостереженню за взірцями й повторам особистість передбачає події й таким чином перевіряє свою підсистему понять за мірилом її здатності до передбачення. Соціальна поведінка і предметна діяльність особистості на психогностичному ступені розвитку спрямовується очікуваними подіями. Особистість вибирає той напрямок поведінки, який відкриває більші можливості для передбачення майбутніх подій. На оперті несуперечливої та внутрішньо узгодженої підсистеми понять особистість робить такі передбачення, які можна перевірити, а виправдані передбачення розширюють цю підсистему. Творча особистість зберігає широту понятійного світобачення і розрізняє реальності. Через подолання теперішнього особистість творить майбутнє.

Психогностичному ступеню розвитку властиві когнітивні, конструктивні й телеологічні (холістичні, динамічні, раціональні, з акцентом на пізнаваності, конструктивності, ідеографічності, мінливості, елементаризмі, суб'єктивності, норативності й узгодженості людської природи) концепції особистості [1–5], які враховують загальні принципи функціонування й одночасно вловлюють самотність окремої особистості. «Холодна» саморегуляція враховує вплив пізнання на сферу переживань і коло діяльностей; вона враховує, що невідповідні відомості призводять до проблемних переживань і дій, тому когнітивна психотерапія має замінити проблемні переконання на реалістичні й адаптивні. Оскільки неадаптивна переробка відомостей

призводить до когнітивних спотворень, які проявляються психологічними проблемами для особистості, то в когнітивній психотерапії використовується заміна ірраціональних переконань, нереалістичних і дисфункційних думок та неадаптивних атрибуцій, які мають руйнівні емоційні й поведінкові наслідки, на продуктивні. «Холодна» психологічна когнітивно-інформаційна перебудова смислового поля нарощує можливості.

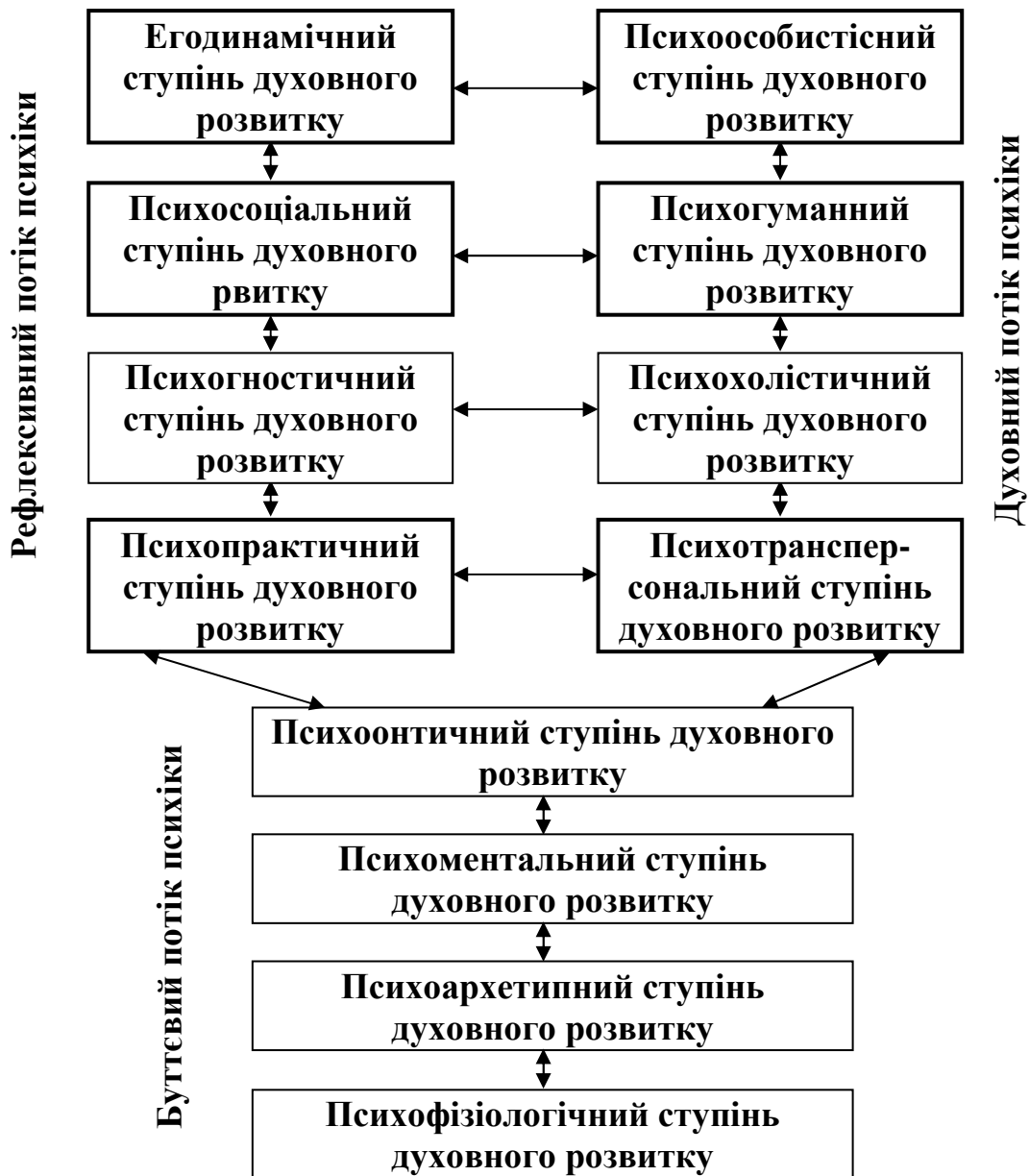

Рис. 1. Схема засад саморозвитку особистості (за О. П. Колісником)

Кожен ступінь духовного розвитку характеризується своїм смисловим полем; своїм переломним переживанням; своєю принципово новою метою як новим ідеальним смислом, який ще не ввійшов в ієрархію смислів і тому має нестачу спонукання для породження життєвого акту; своїм психічним механізмом саморозвитку особистості;

своїм набором методик і технік для цілеспрямованої постановки потрібного психічного механізму саморозвитку; своєю концепцією особистості.

Література

1. Келли Дж. Психология личности. Теория личностных конструктов / Дж. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
Kelly J. Psychologia littchosti. Teoriiia litchnostnych konstruktiv [A theory of personality. Nhe psychology of personaj constructs] / J. Kelly. – SPb. : Rech, 2000. – 249 s.
2. Мадди С. Р. Теории личности: сравнительный анализ : пер. с англ. / С. Р. Мадди. – СПб. : Речь, 2002. – 539 с.
Maddi S. R. Teorii litchnosti: sravnitelniy analis : per. s angl. [Personality Theories: A comparative Analysis] / S. R. Maddi. – SPb. : Rech, 2002. – 539 s.
3. Фейдимен Дж. Личность: теории, эксперименты, упражнения / Дж. Фейдимен, Р. Фрейгер. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2001. – 864 с.
Fadiman J. Litchnost: teorii, eksperementy, uprathnenia [Personality and personal: growth, fourb edition] / J. Fadiman, R. Frager. – SPb. : Praym-Evroznak, 2001. – 864 s.
4. Холл К. Теории личности / К. Холл, Г. Линдсей ; пер. с англ. И. Б. Гришун. – М. : ЗАО «Изд-во “ЭКСМО-Пресс”», 2000. – 720 с.
Hall C. S. Teorii litchnosti [Theories of Hersonality] / C. S. Hall, G. Linzey ; per. s angl. I. B. Hrishun. – M. : ЗАО «Izd-vo “EKSMO-Press”», 2000. – 720 s.
5. Хьелл К. Теории личности: основные положения, исследования и применение / К. Хьелл, Г. Зиглер. – СПб. : Питер-пресс, 1997. – 608 с.
Hjelle K. Teorii litchnosti: osnovnyuye polozheniya, issledovaniya i primeneniye [Personality Theories: basic assumjptions, research, and applications, third edition] / K. Hjelle, H. Ziegler. – SPb. : Piter-press, 1997. – 608 s.

УДК 159.938

А. В. Кульчицька

Received December 10, 2015;

Revised March 11, 2016;

Accepted April 26, 2016.

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЧИННИК СПОЖИВЧОЇ ПОВЕДІНКИ

Сучасний стрімкий розвиток суспільства й економіки зумовлює потребу розв'язання наукових завдань, у центрі яких – людина як суб'єкт економічної діяльності. Одне із таких завдань – саме дослідження споживчої поведінки та

чинників, які впливають на неї. Поведінка споживача не зводиться лише до максимізації корисності, раціональних оцінок і розрахунків. Оскільки, крім функціонального попиту на товар, є і не функціональний попит, зумовлений різними, у тому числі психологічними чинниками. Стаття присвячена дослідженню індивідуально-психологічних характеристик особистості як одного із чинників споживчої поведінки особистості. Обґрунтовано актуальність, проаналізовано дослідження із цієї проблематики, визначено методи та методик вивчення індивідуально-психологічних характеристик особистості й особливостей споживчої поведінки. Наведено кількісний і якісний аналіз результатів діагностики, здійснено інтерпретацію даних емпіричного дослідження означеної проблеми, які демонструються і графічно, і описово. Виявлено індивідуально-психологічні характеристики особистості з використанням «Багатофакторного опитувальника» Р. Б. Кеттела. Результати діагностики представлені за шістнадцятьма показниками. Представлено результати дослідження психологічних типів споживчої поведінки за методикою «Психологічний профіль споживача» О. С. Посипанової. Визначено й описано сім видів профілів споживачів: інноватор, модник, традиціоналіст, консерватор, індивідуаліст, ситуаціоніст, байдужий. За результатами діагностики з допомогою кореляційного аналізу встановлено особливості взаємозв'язку індивідуальних психологічних характеристик особистості й елементів споживчої поведінки, які визначено в типології психологічних профілів споживачів.

Ключові слова: споживча поведінка, індивідуально-психологічні характеристики особистості, психологічний профіль споживача.

Kulchytska A. V. Individual & Psychological Characteristics of Personality as Customer's Behavior Factor. Modern fast development of society and economics causes the necessity of scientific tasks solution, the centre of which is human being as the subject of economic activities. One of such tasks definitely is the investigation of customer's behavior and factors which have influence on it. User's behavior doesn't reduce only to usefulness maximization, rational evaluation and calculations. As excerpt for functional demand on a product, nonfunctional demand exists, which is explained by different psychological factors. The article is dedicated to the investigation of individual and psychological personal characteristics as one of personal user's behavior factors. The author has proved actuality, has conducted research analysis of this issue, has determined methods and research methodology of personal individual and psychological characteristics and peculiarities of customer's behavior. The article shows quantitative and qualitative analysis of diagnostics results, there is implemented the interpretation of empiric research data of this problem, which is demonstrated as in graphics as in a description. The article has found out personal individual and psychological characteristics using "Questionnaire of many factors" of R. B. Kettel. The diagnostics results are represented according to sixteen figures. In article there are represented research results of psychological types of customer's behavior according to the methodology of O. S. Posypanova "Psychological profile of customer". There have determined and described seven profile kinds of customers: innovator, fashioner, traditionalist, conservator, individualist, situationalist, careless.

According to diagnostics results with the help of correlating analysis there have defined interconnection peculiarities of personal individual and psychological characteristics and customer's behavior elements, which are definite in customer's psychological profiles typology.

Key words: customer's behavior, individual and psychological personal characteristics, customer's psychological profile.

Кульчицкая А. В. Индивидуально-психологические характеристики личности как фактор потребительского поведения. Современное стремительное развитие общества и экономики обуславливает необходимость решения научных задач, в центре которых – человек как субъект экономической деятельности. Одной из таких задач является именно исследования потребительского поведения и факторов, влияющих на него. Поведение потребителя не сводится только к максимизации полезности, рациональных оценок и расчетов. Поскольку, кроме функционального спроса на товар, существует и не функциональный спрос, который обуславливается различными, в том числе и психологическими факторами. Статья посвящена исследованию индивидуально-психологических характеристик личности как одного из факторов потребительского поведения личности. Обоснована актуальность, осуществлен анализ исследований по данной проблематике, определены методы и методики исследования индивидуально-психологических характеристик личности и особенностей потребительского поведения. Приводится количественный и качественный анализ результатов диагностики, осуществляется интерпретация данных эмпирического исследования данной проблемы, которые демонстрируются как графически, так и описательно. Выявлено индивидуально-психологические характеристики личности с использованием «Многофакторного опросника» Р. Б. Кеттела. Результаты диагностики представлены по шестнадцати показателям. В статье представлены результаты исследования психологических типов потребительского поведения по методике «Психологический профиль потребителя» А. С. Посипановой. Определены и описаны семь видов профилей потребителей: инноватор, модник, традиционалист, консерватор, индивидуалист, ситуационист, равнодушен. По результатам диагностики с помощью корреляционного анализа установлены особенности взаимосвязи индивидуальных психологических характеристик личности и элементов потребительского поведения, которые определялись в типологии психологических профилей потребителей.

Ключевые слова: потребительское поведение, индивидуально-психологические характеристики личности, психологический профиль потребителя.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасний стрімкий розвиток суспільства й економіки ставить нові завдання перед спеціалістами та фахівцями гуманітарної й економічної сфери. Оскільки суб'єктом економічної діяльності виступає людина, при визначенні особливостей її поведінки потрібно враховувати психологіч-

ні чинники, а не лише економічні закони [3]. На нашу думку, є широкий спектр наукових проблем, пов'язаних із людським фактором, яким приділено недостатньо уваги. Один із них – саме дослідження споживчої поведінки й чинників, які на неї впливають. На поведінку споживача може впливати сукупність чинників, серед яких особистісні, психологічні, соціокультурні, фактори ситуаційного впливу, комплекс маркетингу фірми, яка виробляє певний товар [2].

Крім функціонального попиту, коли найбільш значущими є притаманні самому товару якості, існує і нефункціональний попит, зумовлений різними психологічними факторами [4]. Важливу роль у формуванні споживчої поведінки відіграють психологічні особливості особистості, на базі яких здійснюється класифікація типів особистості. Індивідуально-психологічні особливості поведінки споживача, на нашу думку, є важливою основою для визначення особливостей споживчої поведінки, оскільки більшість досліджень спрямована на врахування суспільних й економічних особливостей поведінки споживача.

Отже, доцільно, на нашу думку, структурувати споживчий контингент щодо типів споживчої поведінки. Ця класифікація дасть змогу з'ясувати основні індивідуально-психологічні особливості в поведінці споживача й передбачити його вимоги, потреби та прагнення, що відіграє надзвичайно важливу роль у маркетинговій діяльності. Зважаючи на це, вважаємо цю тему актуальною.

Аналіз досліджень цієї проблеми показав, що питання споживчої поведінки посідає значне місце в наукових розвідках вітчизняних і зарубіжних науковців, класиків і сучасних учених. Характерна особливість цієї проблеми – її багатовекторність, багатогранність, неоднозначність, неможливість висвітлення тільки через призму бачення якоїсь однієї галузі знань. Підтвердження тому – роботи вчених-економістів, соціологів, маркетингологів, психологів. Так, особливості споживання розкрили у своїх роботах маркетингологи Ф. Котлер, Р. Блекуелл, П. Мініард, Дж. Енджел, К. Келлер, Дж. МакКарті, Г. Карпентер, І. Альошина, О. Зозульов, Р. Іванова, С. Гаркавенко та ін., які виокремили різні типи поведінки споживачів на різних ринках товарів і послуг [1; 2].

Психологічні особливості поведінки споживачів досліджували А. Маслоу, Дж. Аткинсон, З. Фройд, А. Бандура, Дж. Роттер, Л. Фестінгер, Дж. Келлі, Р. Кеттел, П. Лунт, С. Лівінгстоун, О. Посипанова

та ін. Вони окреслили спектр притаманних споживачам рис, унесли ясність у розуміння їх мотивів і потреб.

У сучасному українському суспільстві дослідження становлять психолого-економічні положення: про поняття споживчої поведінки (Б. Андрушків, Н. Воленюк, Е. Голубков, Д. Джоббер, Я. Зоська., А. Кальченко, В. Комаровська, В. Маштабей, Г. Ложкін, Р. Ромат, М. Рокіч, Б. Селінгмен та ін.); про чинники споживчої поведінки (А. Крилов, В. Куриленко, М. Лукашевич, А. Мазаракі, В. Москаленко, Т. Негл, Г. Столяров, А. Старостіна, В. Тарасенко та ін.); про психографічні типи особистості (В. Кардаш, Л. Крилов, Н. Куденко, А. Кус, Ф. Левшин, Т. Лук'янець, А. Павленко, Р. Пітер, О. Посипанова, Г. Поченцов та ін.).

Однак очевидна недостатність дослідження явища споживчої поведінки в умовах сучасного суспільства. Актуальне на сьогодні питання вивчення індивідуально-особистісних детермінант і класифікація типів споживчої поведінки з погляду психологічної науки.

Мета та завдання статті – проаналізувати сучасні теоретико-методологічні наукові підходи та психологічні типи профілів споживача; провести емпіричне дослідження індивідуально-психологічних особливостей поведінки споживача; проаналізувати отримані дані; дати інтерпретацію результатів.

Методи та методики дослідження. Для виконання поставленої мети й завдань ми використали теоретичні й емпіричні методи наукового дослідження. Емпіричне вивчення цієї проблеми здійснювали за допомогою таких методик: «Багатофакторний опитувальник» Р. Б. Кеттела [6] (ця методика дає змогу визначити особливості характеру, схильностей та інтересів особистості); опитувальник «Психологічний профіль споживача» О. С. Посипанової [5] (методика дає змогу діагностувати сім типів профілів споживачів: інноватор, модник, традиціоналіст, консерватор, індивідуаліст, ситуаціоніст, байдужий).

У дослідженні взяли участь студенти-психологи та студенти-соціальні педагоги. Загальна кількість вибірки – 70 осіб. Вік досліджуваних – у межах 18–22 років. Сумарний час проведення дослідження – 150 хв.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. За допомогою обраних методик ми отримали результати, які дали можливість визначити індивідуально-психологічні особливості споживчої поведінки досліджуваних. Розглянемо отримані нами результати за кожною з обраних методик.

Загальну картину результатів за методикою «Багатофакторний опитувальник» (Р. Б. Кеттела) демонструємо графічно (рис. 1).

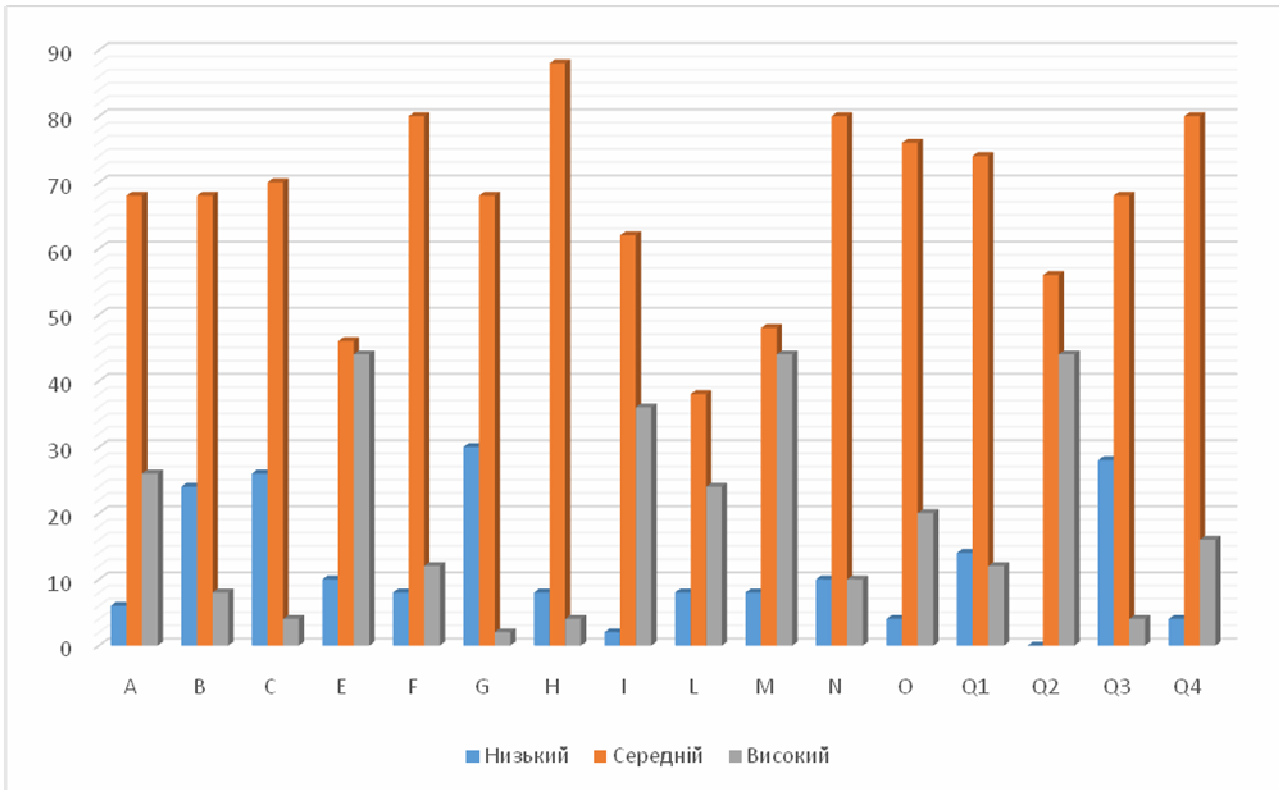

Рис. 1. Результати діагностики особистості за допомогою методики «Багатофакторний опитувальник» (Р. Б. Кеттела) (%)

Передовсім слід зазначити, що отримані результати відповідають «нормі», оскільки переважна більшість досліджуваних показала середній рівень вираження кожної риси. Важливо те, як розподілились результати за низьким/високим рівнем. Оскільки за умови вираження низького/високого рівня певного фактору, можемо говорити про наявність тенденції до однієї з полярних характеристик у респондентів. Розглянемо отримані результати докладніше.

- Значне вираження високого рівня виявлене за такими факторами:
- фактор «Е» (Підкорення–Домінування) – 44 % досліджуваних проявляє підвищений рівень домінування; 46 % має середній рівень вираження фактору; для 10 % досліджуваних властиве підкорення;
 - фактор «І» (Реалізм–Чутливість) – 36 % досліджуваних проявляє чутливість, 62 % володіє рисами реалізму та чутливості; лише 2 % проявляє «чистий» реалізм;
 - фактор «М» (Практичність–Мрійливість) – 44 % досліджуваних отримали підвищений рівень мрійливості; 8 % обрали практичність; 48 % отримали середні показники за цим фактором;

- фактор «Q2» (Конформізм–Нонконформізм) – 44 % досліджуваних визначило себе як нонконформістів, причому за цим фактором респондентів із крайнім вираженням конформізму не виявлено, а для решти (56 %) властивий середній рівень вираженості цього фактору, що характеризує їх і через конформізм, і через нонконформізм.

Переважає низького рівня над високим виявлене за такими факторами:

- фактор «G» (Ненормально-нормальна поведінка) – 30 % досліджуваних схильні до ненормальної щодо суспільних норм поведінки. Нормальна поведінка характерна лише для 2 % респондентів; для 68 % респондентів властивий середній рівень, для якого притаманне вираження однієї й іншої характеристики.
- фактор «Q3» (Низький–Високий самоконтроль) – у 29 % досліджуваних низький самоконтроль; у 69 % середній рівень здатності до самоконтролю; лише у 2 % респондентів високий рівень самоконтролю;
- фактор «С» (Емоційна нестабільність – Емоційна стабільність). За цим фактором деяке підвищення виявлене в бік емоційної нестабільності (26 % досліджуваних), лише для 4 % досліджуваних властива емоційна стабільність; для 70 % респондентів властивий середній рівень із можливим проявом у них емоційної нестабільності і емоційної стабільності;
- фактор «В» (Конкретне–Абстрактне мислення). Цей фактор виражений на рівні конкретного мислення у 24 % досліджуваних; для 8 % характерне абстрактне мислення; 68 % респондентів мають абстрактний і конкретний тип мислення.

Для виявлення психологічних профілів споживачів на основі їх поведінки ми використали методику «Психологічний профіль споживача» (О. С. Посипанова).

Аналіз отриманих даних дав підстави констатувати таке. За типом «Традиціональність» виявлено, що для 54 % досліджуваних властиве мінімальне вираження цього типу; для 46 % – середній рівень вираження цього параметра. Цей тип характеризується вибором типу товарів, які незмінні та стандартні для суспільства, у якому живе особистість.

Споживчий тип «Консерватор» властивий на мінімальному рівні вираження для 60 % досліджуваних, а у 40 % він проявляється на

середньому рівні. Характеризується використанням товарів, які випробувані на власному досвіді й відповідають індивідуальним смакам.

За типом «Модник» переважній частині вибірки (41 %) властивий мінімальний рівень вираження; для 40 % – середнє вираження типу; для 19 % досліджуваних властиве максимальне вираження типу. Характеризується наслідуванням загальних тенденцій, орієнтацією на загальну систему смаків і поглядів.

Результати за типом «Ситуативіст» засвідчують, що для 42 % досліджуваних властивий низький рівень вираження цього типу; для 43 % – середній рівень вираження; у 15 % виявлено максимальний рівень вираження цієї риси. Характеризується схильністю до внутрішнього й зовнішнього впливу.

Також виявлено незначну частину досліджуваних, для яких не характерні такі типи: «Індивідуаліст», якому притаманне бажання вирізнитись з-поміж інших, володіння власним стилем, і «Інноватор», якому властиві авангардистські настрої. Так, по 2 % досліджуваних за кожним типом не проявили його. Низький рівень вираження за цими типами мають 54 % і 52 % досліджуваних відповідно; високий – 11 % і 12 %; середній – 33 % і 30 %.

Споживчий тип «Байдужий» представлений респондентами на всіх рівнях вираження, а саме: для 16 % досліджуваних не властиве вираження цього типу; у 62 % респондентів – мінімальне вираження; у 18 % – середнє; у 2 % – високий рівень вираження байдужого типу. Характеризується недовгим обдумуванням свого вибору, легковажним ставленням до продуктів споживання, керування принципом наявності та практичності товарів.

Проведений аналіз дав змогу нам визначити загальні особливості вираження діагностованих показників у досліджуваних. Відповідно до теми дослідження й керуючись завданнями, які були поставлені, ми провели кореляційний аналіз даних, отриманих за результатами діагностики. Отже, згідно з отриманими результатами можемо стверджувати про такі статистично значущі взаємозв'язки:

Споживчий тип «Індивідуаліст» корелює з:

- фактором «М» ($r = 0,300$, при $p = 0,05$). Отриманий коефіцієнт кореляції засвідчує, що для досліджуваних із вираженим типом «Індивідуаліст» властиві високі показники за фактором «М» (практичність – уникнення всього незвичайного, надійність у практичних судженнях);

- фактором «Q4» ($r = -0,308$, при $p = 0,05$). Отриманий коефіцієнт кореляції засвідчує, що для досліджуваних із вираженим типом «індивідуаліст» властиві високі показники за фактором «Q4» емоційна напруженість – збудливість, дратівливість, активність).

Споживчий тип «Модник» корелює з:

- фактором «Q2» ($r = 0,295$, при $p = 0,05$). Позитивний коефіцієнт кореляції засвідчує, що для досліджуваних із високим рівнем прояву цього типу споживача властивий високий рівень вираження фактору «Q2» (конформізм – несамотійність, потреба в груповій підтримці, прийняття спільного рішення). І навпаки – для досліджуваних із низьким вираженням споживчого типу «Модник» властиві високі показники за фактором «Q2» (нонконформізм);

Тип «Традиціоналіст» позитивно корелює із трьома параметрами:

- фактором «А» ($r = 0,295$, при $p = 0,05$). Цей коефіцієнт кореляції засвідчує, що для досліджуваних із високим рівнем вираження традиціоналістського типу поведінки споживача властивий високим рівень вираження фактору «А» (замкнутість – відчуження, недовірливість, скептичність);
- фактором «В» ($r = 0,331$, при $p = 0,05$). Позитивний коефіцієнт кореляції засвідчує, що для досліджуваних із високим рівнем вираження традиціоналістського типу властиві високі показники фактору «В» (конкретне мислення – ригідність, емоційна дезорієнтація мислення);
- фактором «G» ($r = 0,319$, при $p = 0,05$). Для досліджуваних із високим рівнем прояву традиціоналістичного типу властивий високий показник фактору «G» (нормальна поведінка – моральність, урівноваженість, емоційна дисциплінованість).

«Консервативний» тип споживача корелює з одним параметром:

- фактором «С» ($r = -0,318$, при $p = 0,05$). Негативний кореляційний зв'язок між цими параметрами засвідчує особливості: для досліджуваних із низьким рівнем вираження консервативного типу споживача властивий високий рівень вираження фактору «С» (емоційна нестабільність – перебування під впливом емоцій, високий рівень втомлюваності, уникнення спірних ситуацій).

Тип споживача «Ситуативіст» корелює з двома параметрами психологічних особливостей особистості:

- фактором «М» ($r = 0,289$, при $p = 0,05$). Високі показники за ситуативістським типом споживача відповідають високим показникам за фактором «М» (практичність – уникнення всього незвичайного, надійність у практичних судженнях), а низькі показники ситуативістського типу споживача відповідають високим показникам фактору «М» (мрійливість);
- фактором «N» ($r = 0,311$, при $p = 0,05$). Для досліджуваних із високим рівнем прояву ситуативістського типу споживача властивий високий рівень прояву фактору «N» (прямолінійність – простота, прямота, відкритість).

Найбільша кількість статистично значущих кореляційних зв'язків виявлена за типом споживача «Байдужий». Усього таких зв'язків шість, проаналізуємо їх:

- фактор «F» ($r = 0,284$, при $p = 0,05$). Для респондентів із вираженим байдужим типом споживача властиві високі показники за фактором «F» (стриманість – спокійність, розсудливість, турботливість, задумливість) і низький рівень вираження фактору «F» (експресивність);
- фактор «I» ($r = 0,344$, при $p = 0,05$). Для респондентів байдужого типу споживача властиві високі показники за фактором «I» (реалізм – низька чутливість, суворість, реалістичність суджень, практичність);
- фактор «O» ($r = 0,351$, при $p = 0,05$). Для досліджуваних із високим вираженням байдужого типу відповідає високий рівень вираження за фактором «O» (спокійність – безпечність, самовпевненість, холонокровність, нечутливість до реакцій інших людей), для досліджуваних із низьким рівнем прояву байдужого типу властиві високі показники за фактором «O» (тривожність);
- фактор «N» ($r = 0,317$, при $p = 0,05$). Респонденти з високим рівнем вираження байдужого типу володіють високим рівнем вираження фактору «N» (прямолінійність – відвертість, безпосередність, нестриманість емоцій, прості смаки) й навпаки – для досліджуваних із низьким рівнем вираження байдужого типу властивий високий показник фактору «N» (проникливість);
- фактор «Q1» ($r = 0,303$, при $p = 0,05$). Для респондентів із високим рівнем вираження байдужого типу властивий низький рівень вираження фактору «Q1» (консерватизм) і високі результати за фактором «Q1» (радикалізм – вільнодумство, тер-

пимість до незручностей, критичний настрій, недовіра до авторитетів);

- фактор «Q4» ($r = 0,303$, при $p = 0,05$). Респондентам із високим рівнем вираження байдужого типу властивий високий рівень за фактором «Q4» (розслаблення) і низький – за фактором «Q4» (емоційне напруження).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Індивідуальні психологічні характеристики – рушії у визначенні індивідуальних і порівняно усталених реакцій індивіда на зовнішнє середовище, у тому числі на формування та прояви споживчої поведінки.

Діагностика особливостей прояву типів психологічного профілю споживачів виявила, що у досліджуваних переважають такі рівні вираження, як мінімальний і середній.

На основі емпіричного дослідження та проведеного кореляційного аналізу ми встановили певні особливості взаємозв'язку індивідуальних психологічних характеристик особистості й елементів споживчої поведінки, які визначали в типології психологічних профілів споживачів.

Отже, за результатами проведеного дослідження можемо констатувати: для респондентів із різними індивідуально-психологічними характеристиками властиві відповідні типи споживчої поведінки, тобто своя власна тактика обрання товару та послуг на ринку.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в дослідженні інших особистісних характеристик, таких як система цінностей, самооцінка та їх зв'язок із проявами споживчої поведінки особистості, а також дослідження інших чинників поведінки особистості як суб'єкта споживчого ринку.

Література

1. Амстронг Г. Маркетинг: загальний курс / Г. Амстронг, Ф. Котлер. – М. ; К. : Вид. дім «Вільямс», 2004. – 608 с.
Amstronh H. Marketynh: zahalniy kurs [Marketing: General Course] / H. Amstronh, F. Kotler. – M. ; K. : Vyd. dim "Viliams", 2004. – 608 s.
2. Гаркавенко С. Маркетинг : підручник / С. Гаркавенко. – К. : Лібра, 2002. – 702 с.
Harkavenko S. Marketynh : pidruchnyk [Marketing: Tutorial] / S. Harkavenko. – K. : Libra, 2002. – 702 s.
3. Ложкін Г. Особливості та структура економічної свідомості / Г. Ложкін, В. Спасенніков, В. Комаровська // Соціальна психологія. – 2004. – № 1 (3). – С. 8–16.

- Logkin H. Osoblyvosti ta struktura ekonomichnoyi svidomosti [Features and structure of economic consciousness] / H. Logkin, V. Spasiennikov, V. Komarovska // Sotsialna psyholohiya. – 2004. – № 1 (3). – S. 8–16.
4. Москаленко В. Сучасні напрямки досліджень в економічній психології / В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2004. – № 2 (4). – С. 3–18.
Moskalenko V. Suchsni napriamky doslidgen v ekonomichniy psyholohii [Current areas of research in economic psychology] / V. Moskalenko // Sotsialna psyholohiya. – 2004. – № 2 (4). – S. 3–18.
5. Посыпанова О. Экономическая психология: психологические аспекты поведения потребителей : монография / О. Посыпанова. – Калуга : Изд-во КГУ им. К. Э. Циолковского, 2012. – 296 с.
Posypanova O. Ekonomicheskaya psyholohiya: psyholohicheskiye aspiekty povedeniya potrebiteley : monohrafiya [Economic Psychology: psychological aspects of consumer behavior] / O. Posypanova. – Kaluha : Izd-vo KHU im. K. E. Tsyolkovskoho, 2012. – 296 s.
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psylist.net/praktikum/>
[Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.psylist.net/praktikum/>

УДК 159.955

В. І. Мілінчук

Received December 14, 2015;

Revised March 14, 2016;

Accepted April 26, 2016.

МОВНА ЗДАТНІСТЬ І МОВНА АКТИВНІСТЬ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті йдеться про аспекти мовної здатності й мовної активності в контексті розвитку дитячого мовлення. Мовну здатність автор тлумачить як рівень оволодіння лексичною і граматичною будовами мовної системи. Мовна зданість втілюється в мовній компетентності. Мовна активність визначається як ефективне використання мовних знань на практиці в конкретних ситуаціях. Сприйняття мовної репрезентації відбувається на основі стимулу – мовного сигналу. Це психолінгвістична діяльність, позаяк вона не може відбутися без мовної компетентності. Знання мови потрібне людині, щоб відтворити та сприйняти фонологічну репрезентацію мовного сигналу. Є чітка послідовність у розвитку й опануванні мови дитиною, що не залежить від конкретної мови, яку вивчають, хоча деякі її аспекти можуть видаватися легшими, ніж інші. Ця послідовність представлена переважно психофізіологічними, нейропсихологіч-

ними і соціокультурними чинниками мовленнєвої діяльності. Результати теоретичного аналізу дають змогу встановити емпіричні референти мовної здатності й мовної активності. До них належать, відповідно, мовленнєвий розвиток і поняттєве мислення. Результати вивчення мовної здатності й мовної активності засвідчують їх важливість для якісної мовленнєвої діяльності дошкільників. Результати емпіричного дослідження засвідчують недостатній розвиток мовної здатності й мовної активності дошкільників та потребу створення психолого-педагогічного супроводу для розвитку мовленнєвої діяльності цієї вікової категорії дітей.

Ключові слова: мовна здатність, мовна активність, мовлення дитини, поняттєве мислення, рівень мовленнєвого розвитку.

Milinchuk V. I. Language Competence and Language Performance of Preschool Children. The article is focused on the aspects of language ability and language performance in the context of children's speech development. Language ability is defined as level of acquisition of lexical and grammatical aspects of language. Language ability is often identified with language competence. Perception of linguistic representation is based on linguistic signal, or stimulus. This process is psycholinguistic activity, since it can not take place without language competence. Language knowledge is important for an individual to reproduce and perceive phonological representation of linguistic signal. There exist a clear succession in the language development and acquisition that does not depend on a certain language being acquired, although some of its aspects can seem less difficult to learn than others. This succession in the language development and acquisition is determined by psychophysiological, neuropsychological and social-cultural factors of speech activity. The results of the empirical study prove the fact that the levels of language ability and language performance are not enough for efficient speech activity. Future directions of the study foresee the psychological and pedagogical support for speech development of the children of preschool age.

Keywords: language competence, language performance, children's speech, conceptual thinking, speech activity.

Миличук В. И. Языковая способность и языковая активность детей дошкольного возраста. В статье анализируются аспекты языковой способности и языковой активности в контексте развития детской речи. Речевая способность определяется как уровень овладения лексическим и грамматическим строением языковой системы. Языковая способность часто соотносится с языковой компетентностью. Языковая активность – это эффективное употребление языка на практике в разных ситуациях. Восприятие языковой репрезентации происходит на основе стимула – языкового сигнала. Это психолингвистическая деятельность, поскольку она не может функционировать без языковой компетентности. Знание языка является необходимым для человека, чтобы воспроизвести и воспринять фонологическую репрезентацию языкового сигнала. Существует четкая последовательность в развитии и усвоении языка ребенком, не зависящая от конкретного изучаемого языка, хотя некоторые его аспекты могут

казаться более легкими, нежели другие. Такая последовательность обуславливается психофизиологическими, нейропсихологическими и социокультурными факторами речевой деятельности. Результаты теоретико-эмпирического исследования показывают необходимость развития языковой способности и языковой активности для эффективной речевой деятельности. Результаты эмпирического исследования указывают на недостаточный уровень развития языковой способности и языковой активности у дошкольников и необходимость создания психолого-педагогического сопровождения для развития их речевой деятельности.

Ключевые слова: языковая способность, языковая активность, детская речь, понятийное мышление, уровень речевого развития.

Постановка наукової проблеми та її значення. Граматика й лексика – компоненти мови, які дають змогу об'єднувати звуки та їх значення в речення. Коли люди володіють мовою, вони знають її граматику та лексику. Психолінгвісти називають ці знання мовною компетенцією або здатністю людини опанувати мову. Мовна здатність (компетентність) – технічний термін, який запропонував Н. Хомський [5]. Він відрізняється від звичайного значення слова *компетенція*. Бути компетентним у чомусь, зазвичай, означає, що людина має досить здібностей, щоб виконати завдання майстерно, але це не те, що мається на увазі під мовною здатністю (компетентністю). Мовна здатність (компетентність) не має жодного оцінного відтінку; мається на увазі знання мови, яке репрезентовано в людському мозку, що передбачає систему поєднання звука та значення. *Мовна активність*, з іншого боку, – це використання таких знань у реальній *обробці* речень, яку розуміємо як їх продукування та розуміння. Зазвичай лінгвісти зосереджують свою увагу на описі мовної здатності, а психолінгвісти описують мовну активність. Поза розглядом основної обробки речень психолінгвісти також розглядають мову у вжитку. Після обробки речення зберігається в пам'яті й поєднується з іншими реченнями для подальшого формування розмов та розповідей. Опис того, як використовують мову у повсякденному житті, називається прагматикою. Важливо розрізнити граматичні та прагматичні аспекти конкретної мовної події.

Речення може мати два різні значення, кожне з яких окреслене різними структурними репрезентаціями. Ці дві структури зумовлені граматиною і є результатом застосування різних синтаксичних правил. Коли ці речення насправді використовує мовець і вони зрозумілі для слухача, тільки одне зі значень буде доцільним. Що мається на

увазі – суто прагматичне питання, яке визначатиметься ситуативно, а також з огляду на те, що саме хотів висловити мовець. Граматика сліпа, коли йдеться про намір мовця та розуміння слухача. Граматика лише забезпечує структури, що дає змогу розкодувати зміст речень. Фактичне використання цих речень у розмові передбачає кодування й декодування процесу обробки та прагматики.

Є кілька поточних процесів, які відбуваються у той час, як люди спілкуються задля обміну подіями. Мовець розпочинає з ідеї або думки, яку він хотів донести до слухача. Щоб зробити це, він спершу повинен трансформувати свою думку в семантичну форму речення його мовою. Потім йому потрібно вибрати слова з її лексики та використати граматику, аби побудувати структуру, що передаватиме зміст того, що він мав на увазі. Слова повинні бути представлені фонологічно, тому що їх потрібно буде вимовити. Нарешті, фонологічне вираження спрямовується до моторних зон мозку мовця, а також інструкції надходять в органи, які відповідають за продукування мовлення. Комплексний мовленнєвий сигнал – результат вчасної й відмінно організованої взаємодії сотень м'язів, уключаючи м'язи щелепи, губ, язика, голосових зв'язок, дихальної системи. Звуки мови досягають слухової системи слухача, і він починає процес перебудови, який потрібно застосувати для декодування мовленнєвого повідомлення.

По-перше, він повинен змінити фонологічну репрезентацію й розкрити значення слів мовця. Потім, використовуючи знання граматики, які спільні також для мовця, він повинен змінити їхню структурну організацію. Потому він має досить інформації, щоб вловити, про що йдеться загалом (його семантичну репрезентацію), і врешті-решт зрозуміти ідею або думку. Цей досвід обміну ідеями за допомогою мови настільки буденний процес, що люди навіть не задумуються над складними когнітивними процесами, що лежать в основі цього явища. Оскільки складні процеси закладені в основі більшості щоденних дій: ходити, дихати, спати – усі вони включно з кодуванням і декодуванням речень цілком несвідомі. Це неможливо аналізувати й переживати одночасно шматочок процесу, такого як вибір слова з лексикону або застосування якогось граматичного правила, щоб створити структурну репрезентацію речення. Психолінгвісти, однак, відкрили значну частину цих несвідомих процесів, які досить цікаві в аспектах швидкості та складності [4].

У процесі кодування абстрактний об'єкт (ідея) переводиться у фізичний об'єкт – так званий мовний сигнал. Коли ми говоримо, що ідея як структура речення абстрактна, маємо на увазі, що вона не вміщує спостережувану фізичну реальність. Звичайно, ідея повинна мати фізичну репрезентацію глибоко в неврологічних зв'язках головного мозку, але це не передається слухачем, також це неможливо виміряти будь-яким відомим нам сьогодні інструментом. Мова, навпаки, конкретна; вона є частиною спостережуваної фізичної реальності. Це не тільки впливає на слухову систему, це також можна записати й виміряти фізичні характеристики. Коли слухач декодує фізичний сигнал, він відтворює той самий абстрактний об'єкт, який закодував мовець. Ані абстрактна ідея, ані фізичний мовний сигнал не відтворюються мовною компетентністю. Вони не є частиною мовної системи. Але ця система, яка перебуває між ідеєю й мовою, надає їм змогу взаємодіяти. Система – це слова і їх вимова, вона створює структури, які впорядковують їх у речення. Усе це приєднується до ідеї та мови.

Той факт, що мовний сигнал – це єдиний фізичний зв'язок між мовцем і слухачем, є критичною точкою в психолінгвістичному аспекті. Мовний сигнал містить у собі всю потрібну слухачеві інформацію для того, щоб відтворити абстрактні структури та ідеї. Подібне відтворення має важливе значення для процесу декодування. Щоб повною мірою оцінити складність цього завдання, потрібно зрозуміти взаємозв'язок між мовою і мовні репрезентації, які закладені в його основі. Фактично, фонологічні репрезентації граматично впорядкованих мовних звуків у реченні представлені опосередковано в мовному сигналі мовця. Мовні сигнали мають високий рівень кодування. Фонологічну репрезентацію можна розглядати як ідеалізацію фізичних звуків мови. Тут також представлені окремі фонологічні одиниці так, як і окремі лексичні одиниці. Однак фактична фізична мова дуже різниться. Фонологічні одиниці частково збігаються в реальній вимові, і слова зливаються. У той час, коли грає радіо, мовець може швидко говорити з жувальною гумкою в роті. Співвідношення між фізичним сигналом, який отримує слухач, і лаконічною, ідеалізованою фонологічною репрезентацією, яку йому потрібно розпізнати, – не пряме. Усе це – результат складного ансамблю ментальних процесів. Завдання цих ментальних процесів – застосування фізичного сигналу, а саме отриманої інформації, щоб відтворити сенс сказаного (того, що мав на

увазі мовець). Вони використовують спільні граматичні та лексичні дані мовця і слухача, щоб відтворити лінгвістичну репрезентацію, яка поєднує в собі звучання та значення. Дослідники вважають, що ці ментальні процеси здійснюються за допомогою нейрофізіологічних операцій, зосереджених на сприйнятті мови як лінгвістичного об'єкта.

У кожному каналі сприйняття люди розрізняють фактичний стимул, який уключає в себе наш зір або слух і сприйняття, яке наш мозок будує, коли ми інтерпретуємо цей стимул. Цей стимул недоступний нашій свідомості; що ми насправді усвідомлюємо, то це процес сприйняття, породжений цим стимулом. Прикладом такого процесу може бути споглядання оптичних ілюзій, таких як ілюзії Мюллера–Лаєра. Під час розгляду цієї ілюзії (а саме двох ліній однакової довжини) один зі стимулів подразнює сітківку нашого ока. Тому нам видається, що одна лінія довша за іншу. Сприйняття відносної довжини залежить не тільки від реальної довжини ліній, а й від контексту, в якому вони з'являються. Той факт, що ці лінії примикають до кутів, які дивляться в різних напрямках, впливає на наше сприйняття їх довжини. Сприйняття мовної репрезентації відбувається на основі стимулу – мовного сигналу. Це – психолінгвістична діяльність, позаяк не може відбутися без мовної компетентності. Знання мови необхідні для людини, щоб відтворити та сприйняти фонологічну репрезентацію мовного сигналу.

Отже, мета розвідки – теоретично обґрунтувати й емпірично встановити психологічні особливості мовної здатності та мовної активності дітей дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Опанування мови дитиною, як і інші біологічні процеси, – природний процес. Кожна нормальна людина, яка опанувала мову в дитинстві, опанувала також мовну систему. Відмова від цього шляху – свідчення певної патології. Усупереч переконанню багатьох батьків, вони не навчали своїх дітей говорити. Той факт, що діти повинні чути мову для того, щоб володіти нею, не варто плутати зі ствердженням, що їм потрібні будь-які особливі інструкції чи настанови. Можливо, річ у тім, що для опанування мовою дітям потрібно перебувати в оточенні, де побутує соціальна та інтерактивна мова. Цікавий у цьому контексті досвід зарубіжних психологів. Так, дослідження за участю двох братів, Глена і Джима, батьки яких мали вади слуху, в той час як діти були здоровими,

ілюструє обидва погляди [7]. Про хлопчиків гарно піклувались, вони не страждали від емоційної депривації, але вони менше слухали розмовну мову, а більше дивились телевізор. Коли влада Коннектикута дізналася про півторарічного Джима, який не вмів розмовляти, та Глена, котрий використовував слова у віці трьох років та дев'яти місяців, хоча мав проблеми з морфологією і структурою речень, Глен будував речення типу: «Це достатньо два крила», «Геть мої рукавиці» і «Це не злітати літак». Логопеди з університету в Коннектикуті періодично відвідували дітей і розмовляли з ними. Вони не намагалися навчити їх яких-небудь конкретних моделей мови. Вони лише гралися та розмовляли разом. Коли Гленові було півроку, його мова відповідала віковим нормам. Джим також опанував нормальний рівень мови. Під час останнього випробування Глен був надзвичайно говірким школярем і досягнув чималих успіхів у читанні порівняно з однокласниками. Історія Джима й Глена ілюструє важливість інтерактивної подачі матеріалу для дітей упродовж опанування ними мови. Він також доводить той факт, що навмисне давати дітям уроки мови не потрібно.

Той факт, що вивчення мови не може бути нав'язане, – ще один доказ природності процесу опанування мови. Якби мова не була природним процесом, якби це було більш пов'язано з конкретними видами мовлення, то простежувалася б значно більша переміна у швидкості та якості вивчення мови. Насправді люди опановують мову приблизно з однаковою швидкістю та в одному й тому ж віці, незалежно від того, у якому культурному та соціальному становищі вони виростають. Діти з бідних сімей та з недостатнім піклуванням зрештою опановують цілком збагачену мову, точно так само, як і діти з багатих сімей, чії батьки піклуються про них.

Є помітною спільність між наріжними каменями опанування мови, незалежно від того, де саме діти її опановують. Ден Слобін із Каліфорнійського університету в Берклі присвятив усю свою кар'єру крос-лінгвістичному вивченню опанування мови й написав есе «Діти і мова: незалежно від місцезнаходження, вони вивчають одне і те ж» [2]. Подібно до наріжних каменів розвитку моторики (коли немовлята перевертаються, сідають, повзають і вчаться ходити в одному віці), відбувається також процес засвоєння мовлення. Дітки агукають у віці шести місяців і починають белькотіти впродовж наступних шести. Майже в усіх діток перше слово з'являється в проміжку між одним і

півтора роками життя. Незалежно від суспільства, у якому діти ростуть, вони проходять етап вимовлення першого слова. Після цього розпочинається етап, на якому діти будують дедалі довші речення; зрештою, вони починають будувати складні речення. У п'ять років опановано основні мовні структури, хоча точніші налаштування мовлення тривають упродовж усього дитинства. В усьому світі діти чутливі до одних і тих самих властивостей мови, таких як порядок слів та інтонація. Вони роблять на диво мало помилок, але їх помилки схожі між собою. Усі діти, для прикладу, надто регулюють своє мовлення, а це засвідчує, що дитяча система сприйняття спеціалізується на аналізі мови саме в такий спосіб. Незважаючи на те, що є багато індивідуальних відмінностей у віці, у якому діти опановують різні аспекти мови, усі ці відмінності зумовлені індивідуальними особливостями дитини більшою мірою, аніж мовою, яку опановує дитина, або культурою, у якій перебуває. Ніхто ніколи не очікував почути, що, наприклад, іспаномовні діти не вимовляють перше слово до трьох років, або, наприклад, не опановують іспанську, доки не досягнуть статевої зрілості. Також важко уявити піврічних немовлят у Зімбабве, які починають розмовляти й починають використовувати складні конструкції ще до святкування їх першого дня народження.

Отже, є чітка послідовність у розвитку й опануванні мови. Вона не залежить від мови, яку вивчають, хоча деякі її аспекти даються легше, ніж інші. Насправді ці аспекти мови, і легші, і складніші, однакові для всіх дітей. Усі діти вчаться логічних закономірностей легко, у той час як винятки запам'ятовуються важче. Діти, які вивчають англійську, будують неправильні дієслова й винятки множини за правилами, відповідно до яких утворюються правильні дієслова та множина. Тому спочатку вони продукують слова типу "eated", "sheeps". Усі діти роблять подібні помилки, незалежно від того, яку мову вони опановують. Послідовність у розвитку й вивченні мови – не єдина спільність для дітей, усі процеси вивчення мови подібні. Це саме те, що можна передбачити, зважаючи на те, що мисленнєва система утворюється й розвивається згідно з генетикою та універсальною програмою для всього виду.

Нарешті, для дітей у всьому світі існує так званий переломний момент під час опанування першої мови. Хоча деталі цього твердження спірні, більшість дослідників зійшлася на думці, що оптимальний вік для вивчення мови вперше – до досягнення статевої зрі-

лості. Інакше мовна система не розвинеться повною мірою. Доведенням цього слугують звіти так званих «диких дітей», останнім таким випадком була справа дівчинки Джині з Каліфорнії. Жорстокий батько впродовж 13 років тримав дівчинку в комірчині [6]. Весь час вона була цілком позбавлена будь-якої мовленнєвої інформації. Після того, як її врятували, лінгвісти та психолінгвісти каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі працювали з нею роками, допомагаючи опанувати англійську мову, але безрезультатно. Вона вивчила слова й була спроможна спілкуватися на вербальному рівні, проте загалом так і не освоїла морфологію та синтаксис англійської. Ці приклади реплік ілюструють її володіння мовою: «Джинні повний шлунок», «Яблучне пюре покупка магазин», «Хочу Кьортіс грати піаніно», «Джинні має мама дитина рости». У неї було все гаразд зі слухом, як і зі здатністю вимовляти звуки.

Питання в тому, чи все гаразд з її інтелектом, але навіть якщо не все гаразд, то вона не була настільки відсталою, щоб це якимось чином вплинуло на той факт, що вона не спроможна опанувати мову. Звісно, її травмували впродовж багатьох років, її емоційний розвиток просто не міг бути нормальним; однак її психологічних порушень не досить, щоб пояснити відсутність мовлення. Відверто кажучи, вона поводитись досить дружньо й у соціальному аспекті чудово використовувала мову. Вона мала проблеми лише з морфологією та синтаксисом (формальні аспекти мовної структури).

Ця сумна історія свідчить про те, що після певного переломного моменту, який стається в 11 років, мозок більше не може сприймати формальні властивості мови. Є подібні історії про глухих людей, які не можуть опанувати мову жестів під час переломного моменту й ніколи не розробляють мову жестів сповна. Існування переломного моменту у вивченні мов викликає суперечки щодо біологічних підвалин мови, тому що тільки біологічні системи демонструють переломні моменти для їх розвитку. Такими здібностями, як читання і писання, для прикладу, сформованими швидше на культурній основі, аніж на біологічній, можна оволодіти впродовж життя.

Отже, результати теоретичного аналізу засвідчують про важливий вплив і психофізіологічних, і соціокультурних чинників на формування мовної здатності та мовної активності особистості.

Хід емпіричного дослідження. Мета емпіричного дослідження – вивчення мовленнєвої здатності й мовленнєвої активності дітей дошкільного віку.

Як зазначали вище, вивчення мовлення передбачає дослідження мовної здатності й мовної активності [5]. Мовна активність віддзеркалює рівень мовної здатності, адже вона в дії відображає рівень граматики й лексики, засвоєні дитиною. Подібної позиції дотримується Л. Виготський [1]. На його думку, вивчення мовленнєвої діяльності з необхідністю передбачає занурення в процеси мислення, адже думка і слово – взаємопов'язані. Саме поняттєве мислення, на думку вченого, відображає рівень мовленнєвої активності. Проте рівень розвитку мовленнєвої діяльності неодмінно реалізується в її формі – мовній здатності, яка відображає ступінь засвоєння дитиною мовою. Отже, у фокус уваги дослідника повинна потрапляти і мовленнєва здатність, і мовленнєва активність.

Для визначення розвитку поняттєвого мислення дошкільникам пропонували методику «Виключення зайвого», яка охоплює десять груп понять. У кожній групі одне поняття зайве відповідно до видородових зв'язків. Кожну правильну відповідь оцінювали одним балом, отож максимальна кількість балів, що означає сформованість поняттєвого мислення, – 10. Дітям пропонували такі групи понять: тюльпан, лілія, квасоля, ромашка, фіалка; ріка, озеро, море, міст, ставок; лялька, скакалка; пісок, м'яч, дзига; стіл, килим, крісло, ліжко, табуретка; тополя, береза, ліщина, липа, осика; курка, півень, орел, гусак, індик; коло, трикутник, чотирикутник, указівка, квадрат; Сашко, Вася, Стас, Петров, Коля; число, ділення, додавання, віднімання, множення; веселий, швидкий, смутний, смачний, обережний [3].

Для визначення мовленнєвого розвитку дітей дошкільників було використано методику Г. Еббінгауза, представлену у вигляді тексту з 13 пропущеними словами. Методика подана українською мовою й адаптована для віку молодшого школяра Л. Терлецькою [3]. Кожне правильно вставлене слово дорівнює одному балові, максимальна кількість балів – 13.

Середньогрупові показники поняттєвого мислення як емпіричного референта мовної активності та рівня мовленнєвого розвитку як емпіричного референта мовної здатності встановлювалися з допомогою описової статистики програми SPSS. Вибірку склали 83 дитини віком 4–5 років, серед них – 43 дівчини та 40 хлопців.

Результати кількісного аналізу середньогрупового розподілу даних і показників стандартного відхилення зображено в таблиці 1.

Таблиця 1

Середньогрупові показники мовної здатності і мовної активності дошкільників

№ з/п	Емпіричні референти мовної здатності й мовної активності	Середньогрупові показники (в балах)	Рівень значущості (p), стандартне відхилення (SD)
1	Рівень мовленнєвого розвитку	8,55	$p < 0,01$; 2,60
2	Поняттєве мислення	7,33	$p < 0,05$; 0,68

З таблиці 1 випливає, що середньогрупові показники рівня мовленнєвого розвитку (відповідно 8,55 з 13,00) і поняттєвого мислення (відповідно 7,33 із 10,0) значно відрізняються від максимальних показників.

Такі результати засвідчують потребу встановлення механізмів формування мовної здатності й мовної активності дошкільників, а також розроблення відповідного психолого-педагогічного супроводу розвитку мовленнєвої діяльності цієї вікової групи дітей.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Результати проведеного теоретико-емпіричного аналізу мовної здатності й мовної активності засвідчують їх важливість для якісної мовленнєвої діяльності дошкільників. Водночас результати емпіричного вивчення розвитку мовлення дошкільників свідчать про необхідність розроблення психолого-педагогічного супроводу для розвитку мовної здатності та мовної активності дитини. Це й становить перспективи подальших наших досліджень.

Література

1. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2001. – 368 с.
Vygotsky L. S. Myshlenie i rech [Thinking and speech] / L. S. Vygotsky. – М. : Labirnt, 2001. – 368 p.
2. Слобин Д. Психолінгвістика. Хомський і психологія / Д. Слобин, Дж. Грін ; пер. с англ. под общ. ред. и с предисл. А. А. Леонтьева. – Изд. 4-е, стереотип. – М. : КомКнига, 2006. – 352 с.
Slobin D. Psycholinguistika. Homskiy i psychology / D. Slobin. – М. : KomKnyga, 2006. – 352 p.
3. Терлецька Л. Г. Психодіагностика розвитку від року до десяти / Л. Г. Терлецька. – К. : Главник, 2008. – 192 с. – (Сер. «Психол. інструментарій»)
Terletska L. G. Psyhodyagnostyka rozvytku vid roku to desyaty / L. G. Terletska. – К. : Glavnyk, 2008. – 192 s.
4. Cairns H. Psycholinguistics: An Introduction / H. Cairns. – Austin : Pro-ed, 1999. – 226 p.

5. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax / N. Chomsky. – Cambridge : MIT Press, 1970. – 251 p.
6. Curtiss S. Genie: A Psycholinguistic Study of a Modern-Day “Wild Child” / Susan Curtiss. – New York : Academic Press, 1977. – 304 p.
7. Sachs J. Language learning with restricted input: Case studies of two hearing children of deaf parents / J. Sachs, B. Bard, M. L. Johnson // Applied Psycholinguistics. – 1981. – Vol. 2, № 1. – P. 33–54.

УДК 159.923

Л. П. Міщиха

Received December 11, 2015;

Revised March 11, 2016;

Accepted April 26, 2016.

ТВОРЧИЙ ПРОФІЛЬ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкриваються психологічні особливості творчої особистості. Здійснено теоретичний аналіз напрацювань учених у царині психологічної науки на предмет трактування феномену «творчість». Тому особистість виступає єдиним і унікальним носієм іманентно заданої творчої програми свого розвитку.

Виходячи з означення творчості як процесу, що трактується водночас із позиції і соціологічного, і психологічного підходів, творча особистість розглядається в певних історичних, соціально-культурних умовах її буття, де творчий продукт постає не тільки у форматі об'єктивно даного, а й суб'єктивного бачення автора (творча уява, мрія, задум). Звідси творча особистість спрямована на творчу діяльність, що є виявом її потреби у творчості, творчій активності, яка домінує над іншими формами спрямованості особистості й репрезентує її творчий профіль в абрисах творчої індивідуальності.

Наголошується на психологічних властивостях творчої особистості, для якої характерні відкритість до нового досвіду, високий пізнавальний інтерес, висока вираженість когнітивних і мотиваційних компонентів, емоційно-почуття «включеність» (захопленість справою), здатність до ризику, сміливість самовираження, почуття новизни, творча уява, інтуїція тощо. Водночас мовиться про поєднання несумісних психологічних рис у характеристиці творчих персоналій, що створює певні труднощі в їх дослідженні. Творча індивідуальність уміщує в собі усю палітру творчих напрацювань (привнесень) особистості протягом онтогенезу. І чим багатші ці привнесення, тим багатший творчий досвід, а отже і творчий потенціал особистості. Звідси творча особистість постає як суб'єкт власного життєтворення, виражаючи власну концепцію творчого Я.

Ключові слова: творчість, творча особистість, творчий профіль, психологічні властивості, творчий потенціал.

Mishchykha L. P. Creative Personality Profile. The article reveals psychological peculiarities of a creative personality. There have been made a theoretical analysis of scientists' works in the world of psychology about interpreting the phenomenon 'creativity'. Thus personality is seen to be the only and unique owner of the inherently given creative program of his/her development.

Based on the definition of creativity as a process interpreted at the same time by the social and psychological approaches a creative personality is seen in some historical, social and cultural living atmosphere, where a creative product is raised in the form of not only objective given but subjective author's view (imagination, dream, aim). With this a creative personality aimed at creative activities that is his/her visible need of art and creativity. The later dominates over other forms of a personality's focus and represents his/her creative profile in outline of creative originality.

The article stresses creative personality's psychological peculiarities who is characterized with readiness to a new experience, with great learning interest, deep expressiveness of cognitive and motivated components, emotional and sensitive 'engagement' (engaged in activity), with a capability to risk, a courage to self-express, a sense of novelty, imagination, intuition etc. Meanwhile it's spoken about combining mutually exclusive psychological features in the matter to characterize creative personalities, which can make some troubles to research them. Creative originality includes all palette of the personality's creative works (novelty) during ontogenesis. And the richer this novelty the deeper a creative experience, and also a personality's creative potential. According to this, a creative personality is observed as a subject of his/her own life-making expressing personal conception of a creative 'I'.

Key words: creativity, a creative personality, a creative profile, psychological peculiarities, a creative potential.

Мищикха Л. П. Творческий профиль личности. В статье раскрываются психологические особенности творческой личности. Осуществлен теоретический анализ работ ученых в области психологической науки на предмет трактовки феномена «творчество». Поэтому личность выступает единственным и уникальным носителем имманентно заданной творческой программы своего развития.

Исходя из определения творчества как процесса, что трактуется одновременно как с позиции социологического, так и психологического подходов, творческая личность рассматривается в определенных исторических, социально-культурных условиях ее бытия, где творческий продукт предстает не только в формате объективно данного, но и субъективного видения автора (творческое воображение, мечта, замысел). Поэтому творческая личность направлена на творческую деятельность, что является проявлением ее потребности в творчестве, творческой активности, что доминирует над другими формами направленности личности и репрезентирует ее творческий профиль в абрисах творческой индивидуальности.

Отмечаются психологические свойства личности, которой характерны открытость к новому опыту, высокий познавательный интерес, высокая выражен-

ность когнитивных и мотивационных компонентов, эмоционально-чувственная «включенность» (увлеченность делом), способность к риску, смелость самовыражения, чувство новизны, творческое воображение, интуиция и тому подобное. В то же время говорится о сочетании взаимоисключающих психологических черт в характеристике творческих персоналий, что создает определенные трудности в их исследовании. Творческая индивидуальность содержит в себе всю палитру творческих наработок (привнесений) личности на протяжении онтогенеза. И чем богаче эти привнесения, тем богаче творческий опыт, а значит и творческий потенциал личности. Отсюда творческая личность выступает как субъект собственного жизнетворчества, выражая собственную концепцию творческого Я.

Ключевые слова: творчество, творческая личность, творческий профиль, психологические свойства, творческий потенциал.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема творчої особистості особливо актуальна зараз, у нових умовах соціокультурного простору, в якому перебуває Україна, рухаючись до європейських цінностей. Мовиться про максимально повну реалізацію тих можливостей особистості, що іманентно представлені в її потенціалі. Здатність мислити по-новому, у змінних умовах життя, – нагальна вимога часу, потреба не тільки «виживання» в час глобалізації і докорінних змін на всіх рівнях буття людини, а й шанс відбутися їй у всій повноті як особистості, привносячи частку свого творчого Я в культурогенез. Тому проблема творчої особистості має стати визначальною на всіх рівнях функціонування соціальних інституцій і, передусім, у лоні вітчизняної психологічної науки та практики. Змістовність, масштабність, історична значущість особистості залежать від міри її власної активності й творчого ставлення до життя. Мовиться про творчий профіль особистості.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблема психологічних особливостей творчої особистості стала визначальною у дослідженнях Л. І. Анциферової, А. В. Брушлінського, С. Л. Рубінштейна про творчу самодіяльність особистості; І. М. Білої, Д. Б. Богоявленської, Дж. Гілфорда, В. М. Дружиніна, Є. П. Ільїна, В. В. Клименка, О. І. Кульчицької, Н. С. Лейтеса, О. М. Матюшкіна, Л. А. Мойсеєнко, В. О. Моляко, О. Л. Музики, Я. О. Пономарьова, В. В. Рибалки, К. Роджерса, В. А. Роменця, Б. М. Теплова, Е. Торренса, В. Д. Шадрикова щодо особливостей розвитку та формування творчої особистості.

Формат наукових досліджень творчості у психологічній науці репрезентований у розвідках особистісних рис та мотивів креативної

особистості; дослідження «Я» у його зв'язку з креативністю; дослідження творчості в контексті самоактуалізації; дослідження креативності у зв'язку з психопатологічними (чи близькими до патології) феноменами та ін. І нарешті, розвивається похідний від феномену «творчість» феномен «життєтворчість» на означення особистісно орієнтованої практики розвитку й корекції відносин особистості зі світом. Тому згадуються слова К. Юнга, який зауважував: «Таємниця творчого є трансцендентною проблемою, яку психологія не може вирішити, а тільки описати. Так само і творча людина є загадкою...» [10, с. 103]. Звідси наша спроба торкнутися зазначеної вище проблеми є однією зі спроб авторської рефлексії на предмет означення й характеристики такого феномену, як «творча особистість».

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз феномену «творчість»; розкрити психологічні особливості творчої особистості.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Для аналізу та опису феномену «творча особистість» опираємося на вихідне розуміння категорії «творчість», де погляди вчених щодо деяких параметрів істотно відрізняються. Сьогодні немає однозначного підходу до феноменів «творчість» (категорія вітчизняної психологічної науки) і «креативність» (категорія зарубіжної психології). В одних випадках вони трактуються як синоніми (як означення одного й того самого поняття), в інших креативність інтерпретується як дивергентне мислення (Дж. Гілфорд, О. К. Тіхомиров) чи інтелектуальна активність (Д. Б. Богоявленська, Л. Б. Єрмолаєва-Томіна), як творча обдарованість, здатність до творчості (С. С. Степанов), або ж як інтегрована якість особистості (Я. О. Пономарьов, В. О. Моляко та ін.). Надалі будемо виходити з розуміння творчості передусім як процесу (може бути як присутнім, так і відсутнім у діяльності), креативності – як особистісної якості (розвиток вищих психічних функцій – наявність творчості у всіх видах діяльності).

Наразі у «Психологічній енциклопедії» дефініція «творчість» подається як «високосвідома діяльність людини, спрямована на створення нових продуктів матеріальної і духовної культури, що мають суспільно-історичну цінність; теоретична і практична діяльність людини, яка зумовлює одержання об'єктивно нових результатів» [8, с. 352], чи як суголосно гуманістичним персонологам «універсальна функція людини, що спричиняє всі форми її самовираження» [5]. Творчість, на

думку В. В. Рибалки, – це «здатність людини створювати з наявного матеріалу дійсності на основі пізнання закономірностей об'єктивного світу нову реальність, що задовольняє різноманітні суспільні та особистісні потреби» [9, с. 5]. Звідси доречною є заувага Л. С. Виготського на предмет розуміння творчості як такої, що існує не тільки там, де вона породжує видатні історичні твори, а й усюди, де людина уявляє, комбінує, змінює й створює що-небудь нове, якою б крупинкою не здавалося це нове порівняно з творами геніїв [2]. Нам близька позиція В. О. Моляко, який уносить суттєве доповнення в загально-визнану канву інтерпретації зазначеного вище феномену, роблячи акцент на «процес створення, відкриття чогось нового, раніше для даного конкретного суб'єкта не відомого» [4, с. 52]. Звідси творчість пов'язується не тільки зі створенням об'єктивного продукту, а й зі створенням чогось, що є суб'єктивно новим. Тому категорія «творчість» розглядається (Г. О. Балл) із двох позицій: 1) об'єктивного, або соціологічного бачення; 2) психологічного, або суб'єктивного. Водночас, якщо «перевести погляд» із результативної сторони творчості – продукту на її процесуальну сторону, матимемо й розуміння творчості як «ситуативно нестимульованої продуктивної діяльності» (Д. Б. Богоявленська).

Оскільки в центрі творчості перебуває сама особистість, котру В. В. Давидов розумів як «людину зі значним творчим потенціалом», без якого вона немислима, простежимо творчий профіль особистості.

Назвавши людину «творцем, будівничим життя», М. О. Бердяєв стверджував, що людина зобов'язана бути творцем, співучасником у Божій справі світотворення і світорозбудови; ото ж справжня природа особистості в тому, що вона є центром творчої енергії. Філософ наголошував на творчій місії особистості – місії творення, активної участі у творчому процесі суголосно до своїх дарів та покликання [1].

Під творчою особистістю розуміємо суб'єкт творчої діяльності, який інтегрує в собі формоутворювальні та змістово-сміслові властивості творчої індивідуальності й характеризується високим рівнем розвитку творчих здібностей (творча обдарованість, талант), відповідно високим рівнем розвитку творчого потенціалу, що відображає міру актуалізації творчих можливостей особистості в реальній перетворювальній практиці буття.

Розвиваючи відомий постулат Миколи Бердяєва «поза творчістю немає особистості» [1], В. О. Моляко постулює: «Стати особистістю

можна тільки одним способом: розкрити і усвідомити сутність своєї натури – свій творчий потенціал» [6, с. 3]. Учений розглядає творчу людину як таку, що має вищий ступінь розвитку, підготовленості до конкретних видів діяльності, до життя в цілому, до зміни стилів поведінки, до пошуку виходів із кризових станів, до найбільш конструктивної, раціональної поведінки у межах й екстремальних умовах життя.

Найбільш суттєва риса творчої особистості – наявність творчої обдарованості, що включає високий рівень креативності, багату уяву, інтелект, розвинене дивергентне мислення (оригінальність, гнучкість, продуктивність та ін.), творчі здібності до різних видів діяльності тощо. Особливості мотивації творчої особистості полягають у тому, що особистість не зупиняється після рішення сформульованого завдання, а формулює нові, похідні від попереднього, включається у наднормативну активність, володіє яскраво вираженою інтелектуальною ініціативою [7, с. 132]. Творча особистість вирізняється високою життєвою енергією, працездатністю, домінантністю уваги, критичністю мислення, незалежністю думок і оцінок, упевненістю в собі, почуттям власної гідності, високою самооцінкою, сміливістю, готовністю до ризику, внутрішнім розкріпаченням, почуттям гумору, дотепністю [7, с. 132].

Творчий профіль особистості складають: любов до істини, до праці; спостережливість; вміння роздумувати; критичність розуму і самокритичність (І. С. Сумбаєв); незвичайна здатність уваги та сприйняття; здатність до фантазії, вигадки; відхилення від шаблону, оригінальність, ширина знань, дар інтуїції, передчуття (Б. Лезін); самостійність суджень, упевненість у собі, здатність знаходити привабливість у труднощах, естетична орієнтація і здатність до ризику, інтерес до парадоксів, схильність до сумнівів, почуття новизни, гострота думки, творча уява, інтуїція, естетичне почуття краси, дотепність, здатність відкривати аналогії, сміливість, логічна строгість, здатність користуватися різними формами доказів та ін. (О. М. Лук, О. М. Матюшкін); винахідливість, нестереотипність, інтелектуальна ініціатива, асоціативне сприйняття, емпатія, культура почуттів, натхнення, динамізм та ін. (Н. Ф. Вишнякова); самодисципліна в роботі, високий ступінь автономності, відсутність гендерних стереотипів, інтернальний локус контролю, високий рівень самоініціації й прагнення виконувати завдання найкращим чином, відкритість новому досвіду, домінування внутріш-

ньої мотивації над зовнішньою (Т. Амабайл); самовпевненість, свобода (М. І. Меєрович, Л. І. Шрагіна).

Здатність оперувати нечітко визначеними поняттями, легкість асоціювання, «гра ідеями» належить до особливостей мислення творчої особистості, що поєднується із захопленістю роботою та почуттям гумору. Творчій особистості не властивий конформізм, вона еклектична, з високим рівнем зацікавленості в навколишньому, всьому тому, до чого вона причетна і прагне бути причетною, зберігає «свіжість сприйняття та багатство емоційних реакцій» (А. Маслоу), віддає перевагу більш складним речам, ніж звичним і простим; сприйняття світу нею безперервно оновлюється.

На думку А. Маслоу, творча особистість проживає тільки в цьому моменті буття або в ситуації тут-і-тепер. Це здатність бути в теперішньому, коли особистість перебуває у стані пікових переживань; це і відмова від минулого та майбутнього, що сприяє якнайповнішому саморозкриттю особистості в творчому процесі; це і стан звуження свідомості (зосередження лише на предметі уваги), що сприяє набуттю власної ідентичності; і стан самозабуття; позбавлення будь-яких страхів (невротичних проявів) через заглиблення в предмет діяльності; зняття захистів (можливість вільного протікання творчої енергії); сила і мужність (уміння працювати з натхненням, незважаючи на перешкоди); позитивна установка на прийняття; віра у власні сили та можливості; довіра (вміння довіряти своєму еству, довіра до світу); емоційно-позитивний фон сприйняття дійсності; інтеграція суб'єкта в пізнанні буття (цілеспрямованість у творчому процесі); естетичне сприйняття (багатству образу віддається перевага перед схематизацією); максимально повна експресивність (унікальність, спонтанність); злиття особистості зі світом (ізоморфізм, взаємоприспособування, взаємодоповнення) [5, с. 64–73]. Як видно з різних трактувань феномену творчої особистості, тут важко простежити якісь чіткі межі в характеристиці певних ознак чи то якостей людини, яка творить, позаяк сама творчість не є явищем прогнозованим, сталим, а швидше має інтуїтивну природу ірраціонального (хоча пусковим і завершальним механізмом у творчому процесі є логічний складник мисленнєвої діяльності), де оте славнозвісне «миль, зупинися, ти прекрасна!» (Й. В. Гете «Фауст») і є незбагненою, до кінця незрозумілою природою творчого процесу і його «величності» інсайту (осаяння).

Усталений погляд на творчу особистість з позиції «повної впорядкованості» особистісних рис та чітко внормованої, прогнозованої поведінки не зовсім відповідає дійсності. Можна простежити контроверзу в характеристиці творчих персоналій як поєднання активності й пасивності, як прояв потужної працьовитості (на стадії піку) і повної бездіяльності, що межує з лінню (у стані відчуття творчого «безсилля» як ситуативного стану для творчої людини); відповідальності і безвідповідальності, реалістичності й ідеалізму з притаманною наївністю; періодичне «зависання» між світами дійсності і фантазмагорії; прояв бунтарства й одночасного консерватизму, впертості й відчайдушності з великодушністю, відкритістю й безпосередністю дитини. У них часто проявляються особливості як екстравертів, так й інтровертів, змішані риси жіночності й мужності. В. М. Дружинін слушно зауважує з цього приводу, що більшість експериментальних результатів суперечать твердженням гуманістичних психологів про емоційну й соціальну зрілість творчих людей, оскільки творча мотивація працює за механізмом зворотного зв'язку, раціональний контроль емоційного стану у творчому процесі послаблений. Звідси як результат – «виснаження психофізіологічних ресурсів (ресурсів несвідомого), що приводить до крайніх емоційних станів», де «невротичність стає побічним продуктом творчої активності» [3, с. 175–176].

Така суперечливість у самій психологічній характеристиці творчих особистостей створює певні труднощі в їх дослідженні, що передбачає застосування лонгітюдних методів (зокрема спостереження) як до творчого процесу, у який особистість безпосередньо залучена, так і до прояву її (функціонування) у різних психологічних станах. Більше того, є припущення (О. М. Лук), що суперечливість особистості найсильніше проявляється в осіб із найвищим творчим потенціалом. З огляду на цей строкатий та суперечливий перелік якостей творчої особистості як «особистості найвищого рангу» (В. В. Рибалка) вважаємо, що вона є складною, суперечливою і до кінця незбагненою у своїй творчій природі, у творчому єстві, почасти непередбачуваною у своїх діях (часом імпульсивних), що викликані вразливістю й чутливістю творчої натури (якій завше нав'язувалася позиція відхилення від психічної норми), що гостро реагує на всі «виклики світу», сенситивної до «вчування» у природу довкілля з його багатством і можливостями, до яких вона вбачає свою дотичність. Їй, безперечно, притаманне вміння захоплюватися й «тримати» інтерес, починаючи з

перших вражень і закінчуючи проектуванням та реалізацією задумів. Вона занурена у власний світ, щоб сповна «насититися» творчим процесом, водночас долаючи стереотип ескапізму (ілюзія втечі), радше «повертається», торуючи шлях від себе, народженої в новій іпостасі, до інших, з можливістю «дати» те (творчий продукт у його ідеальній чи матеріальній формах), що збагатило б і цілком наповнило б її.

Зрозуміло, що управляти творчістю особистості неможливо без урахування її якостей, зокрема світогляду, переконань, потреб, інтересів, нахилів, мотивів діяльності, здібностей тощо, зокрема її знань щодо предмета творчої діяльності. Для того, щоб зрозуміти, як розвинулася творча діяльність, слід оцінити не тільки і навіть не стільки потрібний для цієї діяльності базовий рівень інтелекту, скільки особистість людини і шляхи її формування, позаяк «творчі здібності не створюються, а вивільняються» (Фергюсон).

Важливим фактором управління та організації творчості є завчасний цілеспрямований розвиток якостей творчої особистості в дитячі, підліткові та юнацькі роки. Оскільки людина може брати участь у суспільстві тільки як особистість, то вона й сама прокладає свій унікальний індивідуальний шлях у просторово-часовому континуумі своєї епохи, і значущість його визначається тим, наскільки широкій сфері цього континууму вона сповістить своє творче Я. Виражене прагнення до творчості, прояв творчого начала в найрізноманітніших сферах життя, інтелектуальну активність, емоційну чуттєвість, мобільність здібностей (уміння реалізувати у відповідних діях притаманні людині потенції) відносять до психологічних рис зрілої особистості.

Психічні особливості творчої особистості розглядаються у психології не як наслідки спонтанного процесу розгортання спадкових програм розвитку (розвиток особистості – це не те, що з особистістю «трапляється» (А. І. Анциферова)), а як результат формування психіки людини в певних соціокультурних, історичних умовах. Піднімаючи питання генетично зумовленої детермінованості творчої активності особистості, потрібно підняти питання й про умови її виникнення у свідомості людини (філогенез) та динаміки її вікового розвитку (онтогенез), оскільки індивід є не тільки утворенням фенотипічним, його формування продовжується і в онтогенезі, пожиттєво. Тому до характеристики індивіда входять також властивості його інтеграції, що складаються онтогенетично.

Психологічними передумовами розвитку й становлення творчої особистості є: домінантна роль пізнавальної мотивації; пошуково-

пізнавальна активність, що проявляється у здатності до виявлення та генерування нового, у постановці й розв'язуванні проблем; можливості досягнення оригінальних рішень, що проявляється в неординарних ідеях (мислення за асоціаціями, аналогіями тощо); можливості прогнозування й передбачення; здатності до створення ідеальних еталонів, що забезпечують високі естетичні, моральні й інтелектуальні оцінки. З креативністю пов'язані дві особистісні якості, а саме: інтенсивність пошукової мотивації та чуттєвість до побічних утворень, які виникають у мисленнєвому процесі. Творча особистість здатна продукувати велику кількість ідей, схильна до широких узагальнень, може приймати рішення в умовах неповної інформації, відзначається особливою «інтелектуальною безстрашністю» у відстоюванні власних ідей та позицій, спрямована на творчу діяльність (виражена потреба у творчості), що домінує над іншими формами спрямованості.

Щодо методів дослідження творчої особистості, то сьогодні слід більше робити акцент не на стандартизовані тести, які апріорі не здатні «об'єктивно» оцінити рівень розвитку творчих здібностей особистості, прогностична валідність яких не доведена, як і їх прогностична спроможність щодо майбутньої творчої поведінки особистості, а на такі методи, як метод спостереження, метод вивчення продуктів творчої діяльності особистості, особистісні опитувальники, психобіографічний метод, які спрямовані на всебічне пізнання індивідуальності творчої особистості, її унікальності, а також мотиваційних складників творчої діяльності, життєвих реалій становлення й розвитку особистості, її ставлення до ретроспективи та перспективи власних творчих досягнень.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Особистість постійно екстраполює себе в майбутнє, а своє ідеальне уявлення про нього – у сьогодення. Тому її творчий потенціал завжди більший за той, що можна зафіксувати, а сама вона багатша змістом за все те, що можна побачити в актах її конкретної діяльності. До того ж людині властиве прагнення до безперервного розвитку своїх потенцій. Тільки сама особистість власним вибором може реалізувати свою творчу унікальність. Звідси творча особистість виступає квінтесенцією вищих властивостей особистості, постійною й вагомою потребою якої є спонукання виразити власну концепцію навколишнього світу і свою концепцію Творця.

Перспективу подальших досліджень убачаємо у вивченні творчого потенціалу особистості в різні вікові періоди її життя; знаходженні засобів активізації творчого мислення особистості.

Література

1. Бердяев Н. А. Спасение и творчество. Два понимания христианства [Электронный ресурс] / Н. А. Бердяев. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Berd/Spas_Tv.php
Berdjaev N. A. Spasenie i tvorcestvo. Dva ponimanija hristianstva [Elektronnyj resurs] / N. A. Berdjaev. – Rezhim dostupa : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Berd/Spas_Tv.php
2. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте : психол. очерк / Л. С. Выготский. – М. : Просвещение, 1991. – 93 с.
Vygotskij L. S. Voobrazhenie i tvorcestvo v detskom vozraste : psihol. ocherk / L. S. Vygotskij. – М. : Prosveshhenie, 1991. – 93 s.
3. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2002. – 386 с.
Druzhinin V. N. Psihologija obshhih sposobnostej / V. N. Druzhinin. – SPb. : Piter, 2002. – 386 s.
4. Кульчицкая Е. И. Сирень одаренности в саду творчества / Е. И. Кульчицкая, В. А. Моляко. – Житомир : Изд-во ЖДУ им. И. Франко, 2008. – 316 с.
Kul'chickaja E. I. Siren' odarennosti v sadu tvorcestva / E. I. Kul'chickaja, V. A. Moljako. – Zhitomir : Izd-vo ZhDU im. I. Franko, 2008. – 316 s.
5. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
Maslou A. Novye rubezhi chelovecheskoj prirody / A. Maslou. – М. : Smysl, 1999. – 425 s.
6. Моляко В. О. Психологічна проблема творчого потенціалу / В. А. Моляко // Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості та обдарованості : зб. наук. пр. / за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 6–13.
Moljako V. O. Psihologichna problema tvorchogo potencialu / V. A. Moljako // Aktual'ni problemi psihologii. Problemi psihologii tvorchosti ta obdarovanosti : zb. nauk. pr. / za red. V. O. Moljako. – Zhitomir : Vid-vo ZhDU im. I. Franka, 2007. – S. 6–13.
7. Психология личности : словарь-справочник / под ред. П. П. Горностая и Т. М. Титаренко. – Киев : Рута, 2001. – 320 с.
Psihologija lichnosti : slovar'-spravochnik / pod red. P. P. Gornostaja i T. M. Titarenko. – Kiyev : Ruta, 2001. – 320 s.
8. Психологічна енциклопедія / [авт.-упоряд. О. М. Степанов]. – К. : Академ-видав, 2006. – 423 с.
Psihologichna encyklopedija / [avt.-uporjad. O. M. Stepanov]. – K. : Akademvydav, 2006. – 423 s.
9. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості / В. В. Рибалка. – К. : ІЗМН, 1996. – 236 с.

Rybalka V. V. Psychologija rozvytku tvorchoi' osobystosti [Psychology of a creative personality's development] / V. V. Rybalka. – K. : IZMN, 1996. – 236 s.

10. Юнг К. Г. Психологія і поезія / К. Г. Юнг // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів : [б. в.], 1996. – С. 93–107.

Jung K. G. Psychologija i poezija [Psychology and poetry] / K. G. Jung // Antologija svitovoi' literaturno-krytychnoi' dumky ХХ st. – L'viv, 1996. – S. 93–107.

УДК 316.624

А. Б. Мудрик

Received December 15, 2015;

Revised March 15, 2016;

Accepted April 26, 2016.

ДО ПИТАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ АДИКЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

Залежна, або адиктивна, поведінка є однією із форм девіантної поведінки, яка виражається в прагненні до відходу від реальності через зміну свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних предметах чи видах діяльності, супроводжується розвитком інтенсивних емоцій і має захисний характер.

Ще донедавна досить актуальною була проблема хімічних залежностей, таких як тютюнопаління, алкоголізм, наркоманія, залежність від стимуляторів тощо. Проте сьогодні вже не викликає сумнівів, що залежність може розвинути не лише від уживання психоактивних речовин, а й від різноманітних видів діяльності (або потоків інформації), які приносять безпосереднє задоволення.

Сучасний реєстр подібних поведінкових адикцій, на думку окремих авторів, нараховує близько тисячі різних адиктивних «агентів» (адиктогенів), що спонукують до формування нефармакологічних хвороб залежності.

В умовах сьогодення досить помітним є виражене прагнення людей орієнтуватися насамперед на кар'єрні та професійні досягнення. Відповідно, фахівець щораз більше часу проводить на роботі і менше часу приділяє іншим сферам свого життя. Подібний спосіб життя утворює певний перекис у бік професійної діяльності, що може спричинити виникнення значних проблем в інших сферах життя та порушення психологічного здоров'я.

Професійні адикції в патологічній формі прояву стають дедалі частішим явищем, а це означає, що з'являється більша кількість людей, яка потребує психологічної допомоги. Тому одними з найбільш важливих практичних завдань сьогодення є збереження професійного здоров'я фахівця, профілактика професійних залежностей та формування гармонійно розвиненої особистості.

Ключові слова: адикція, адитивна поведінка, професійна адикція, трудовголізм, професійна лінь, завчена безпорадність, прокрастинація, професійний перфекціонізм, ургентна залежність, професійний маргіналізм.

Mudryk A. B. To the Question of Profession Addictions. Dependent or addictive behavior is a form of deviant behavior, which is expressed in the striving for escaping from reality by changing own mental condition by means of taking certain substances or permanent fixation of attention on certain objects or activities, accompanied by the development of intense emotions and has defensive nature.

Until recently, was actual the problem of chemical addictions such as tobacco-smoking, alcohol and drug abuse, dependence on stimulants, etc. However, it is now no doubt that the dependence can develop not only on the substance use, but also from various types of activities (or data flows) that bring immediate pleasure.

The current list of such behavior addictions, according to some authors, amounts to about a thousand of different addiction to “causes” (the genes of addiction) that induce the formation of pharmacological disease of addiction.

In the present circumstances, there is a notable aspiration of people for being mostly oriented toward career and professional achievements. Accordingly, a professional person spends more time at work and dedicates less time to other areas of their lives. Thus, similar way of workaholic life makes a turn to one side of certain professional activity, makes a skew that may lead to large problems in other areas of life and broken psychological health. Professional addictions in a pathological form of manifestation are becoming more common phenomenon, and this means that there are more people in need of psychological help. Therefore, one of the most important present practical problems – to promote good work-related health of specialists, professional addictions prevention and formation of harmoniously developed personality.

Keywords: addiction, addictive behavior, professional addiction, workaholism, professional laziness, learned helplessness, procrastination, professional perfectionism, urgent professional relationship, professional marginalism.

Мудрик А. Б. К вопросу профессиональных аддикций личности. Зависимое, или аддиктивное, поведение является одной из форм девиантного поведения, которое выражается в стремлении к уходу от реальности путем изменения своего психического состояния посредством приема некоторых веществ или постоянной фиксации внимания на определенных предметах или видах деятельности, сопровождается развитием интенсивных эмоций и имеет защитный характер.

Еще не так давно весьма актуальной была проблема химических зависимостей, таких как табакокурение, алкоголизм, наркомания, зависимость от стимуляторов и т. п. Однако сегодня уже не вызывает сомнений, что зависимость может развиваться не только от употребления психоактивных веществ, но и от различных видов деятельности (или потоков информации), которые приносят непосредственное удовольствие.

Современный реестр подобных поведенческих аддикций, согласно с некоторыми авторами, насчитывает около тысячи различных аддиктивных «агентов» (адиктогенов), которые побуждают к формированию нефармакологических болезней зависимости.

В современных условиях достаточно заметным является выраженное стремление людей ориентироваться прежде всего на карьерные и профессиональные достижения. Соответственно, специалист все больше времени проводит на работе и меньше времени уделяет другим сферам своей жизни. Подобный образ

жизни образует определенный переко́с в сторону профессиональной деятельности, что может приводить к возникновению значительных проблем в других сферах жизни и нарушению психологического здоровья. Профессиональные аддикции в патологической форме проявления становятся все более частым явлением, а это значит, что появляется большее количество людей, которые нуждаются в психологической помощи. Поэтому одной из самых важных практических задач современности является сохранение профессионального здоровья специалиста, профилактика профессиональных зависимостей и формирование гармонично развитой личности.

Ключевые слова: аддикция, аддиктивное поведение, профессиональная аддикция, трудоголизм, профессиональная лень, заученная беспомощность, прокрастинация, профессиональный перфекционизм, ургентная зависимость, профессиональный маргинализм.

Постановка наукової проблеми та її значення. Феномен психологічної залежності, що є однією з найбільш актуальних і хворобливих проблем сьогодення, стає атрибутом сучасного життя. Якщо раніше проблеми психологічних залежностей переважно пов'язувалися із різного роду хімічними залежностями, то сьогодні зростає інтерес науковців до дослідження інших форм залежності, зокрема професійних адикцій особистості.

Професійні адикції в патологічній формі прояву стають дедалі частішим явищем, а це означає, що з'являється більша кількість людей, яка потребує психологічної допомоги. Тому одне з найбільш важливих практичних завдань сучасності – збереження професійного здоров'я фахівця, профілактика професійних залежностей та формування гармонійно розвиненої особистості.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Дослідження психологічних особливостей залежної поведінки особистості, її симптоматики, видів висвітлено у роботах і зарубіжних, і вітчизняних дослідників (В. Оутс, А. Міллер, Б. Робінзон, Г. Портер, Б. Кіллінджер, В. Кукк, М. Гріффітс, Д. Пайнз, О. Личко, С. Кулаков, Ц. Короленко, Є. Ільїн, А. Єгоров, Є. Змановська, В. Менделевич, Т. Донських, Б. Братусь, Ю. Зав'ялов, Ц. Короленко, К. Лисецький, Н. Максимова, Толстоухова, Н. Пихтіна, Г. Золотова, Р. Карковська, Н. Моргунова, О. Песоцька, Ж. Вірна, Н. Бугайова та ін.).

Мета статті полягає в теоретичному вивченні феномену професійних адикцій особистості. **Основні методи дослідження** – аналіз наукової літератури, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних даних.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Англomовний термін «адиктивна поведінка»

(від англ. addiction – схильність, пристрасть, згубна звичка) останніми роками щораз частіше використовується у вітчизняній психологічній науці. Якщо звернутися до історичних коренів цього поняття, то латин. addictus – «той, хто пов'язаний боргами (засуджений до рабства за борги)». Інакше кажучи, це людина, яка знаходиться в глибокій рабській залежності від якоїсь непереборної влади.

У психології із феноменом адиктивної поведінки пов'язують ім'я В. Міллера (1984 р.), який уперше обґрунтував це поняття і надав йому наукового статусу.

Адиктивну поведінку російські вчені Ц. Короленко, Н. Дмитрієва тлумачать як різновид девіантної, деструктивної поведінки, для якої властиве прагнення втечі від реальності через штучну зміну свого психічного стану за допомогою вживання різноманітних хімічних речовин чи постійної фіксації уваги на певних видах діяльності задля розвитку та підтримання інтенсивних емоцій [8]. Науковці розрізняють три види адикцій: хімічні (вживання та вдихання психоактивних речовин: тютюну, алкоголю, наркотиків, медичних препаратів, речовин побутової хімії); нехімічні (патологічна схильність до азартних ігор (гемблінг); комп'ютерні адикції; інтернет-залежності; любовні адикції та адикції уникання; сексуальні адикції; спортивні адикції (адикція вправ); адикція до витрачання грошей професійні адикції та ін.); проміжні форми (між хімічними й нехімічними залежностями, оскільки у виникненні цих адикцій залучені поведінкові й біохімічні механізми) – харчові адикції (нервова анорексія й булімія) [8].

Нехімічними називаються такі адикції, де об'єктом залежності стає поведінковий патерн, а не психоактивні речовини. У західній літературі для означення цих видів адиктивної поведінки науковці використовують термін «поведінкові адикції». Отже, залежність може розвинути не лише від уживання психоактивних речовин, а й від різних видів діяльності (або потоків інформації), які приносять безпосереднє задоволення. З огляду на здобутки психологічної науки щодо поведінкових адикцій можна констатувати близько тисячі різних адиктивних «агентів» (адиктогенів), що призводять до формування нефармакологічних хвороб залежності [5].

Переходячи до аналізу професійних залежностей, слід зазначити, що *професійна адикція* найчастіше розглядається як нав'язлива потреба певного виду діяльності. Теоретичне поле аналізу проблеми професійних адикцій стосується розгляду таких соціально-психологічних

явищ, як трудоголізм, професійна лінь, завчена безпорадність, прокрастинація, ургентна залежність, професійний перфекціонізм, професійний маргіналізм [2].

Уперше термін «*трудоголізм*» (роботоголізм, *workaholisme*) увів американський священик та фахівець із психології релігії У. Оутс у 70-х роках ХХ ст. Загалом теоретичний аналіз різних наукових підходів до розуміння поняття трудоголізму дає змогу зазначити, що найчастіше його трактують як потяг людини до роботи, який, у разі набуття характеру залежності, витісняє всі інші інтереси та потреби, заповнює собою життя [7]. Більшість підходів до проблеми трудоголізму мають схожий напрям (У. Оутс, Б. Робінзон, Робінсон, Г. Портер, Б. Кіллінджер, М. Гріффітс, А. Гоголева, І. Козлова, М. Наріцин, Ц. Короленко, В. Менделевич, Є. Ільїн, О. Єгоров, О. Весніна, В. Караваєва, Р. Карковська, Ж. Вірна та ін.).

У. Оутс описує трудоголіка як особу, що з гордістю розповідає про те, як вона багато працює, презирливо відгукується про інших людей, які працюють менше та гірше, ніж вона; ця особа не здатна відповісти відмовою на прохання виконати додаткову роботу та схильна до суперництва. Б. Робінзон окреслює трудоголізм як ситуацію, коли людина починає надавати перевагу роботі як відходу від переживань щодо свого емоційного стану та з приводу проблем особистого життя. Г. Портер вважає, що трудоголіку властиве ригідне мислення, втеча від дійсності, відсутність критики, і зазначає, що від цієї залежності страждає кожна четверта людина, яка працює. Б. Кіллінджер трактує трудоголізм одночасно як негативний та складний процес, який впливає на здатність індивіда належним чином функціонувати, та стверджує, що до цієї форми адикції особливо схильні фахівці соціономічних професій, особливо медичні працівники. М. Гріффітс підкреслює, що основна відмінність між працьовитістю та трудоголізмом полягає в тому, що здорові поведінкові моделі щось привносять у життя, у той час як адикції забирають із життя [12].

Що стосується російських і українських наукових підходів, то більшість авторів схильні розглядати трудоголізм як деструктивну залежність. Відомий науковець О. Єгоров вважає, що однією з важливих особливостей трудоголізму є компульсивне прагнення до постійного успіху та схвалення з боку оточення. Адикт відчуває страх невдачі, «втрати себе, свого “Я”», боязнь бути звинуваченим у некомпетентності, ліні тощо. З цим пов'язано домінування в психологіч-

ному стані почуття тривоги, яке не залишає трудоголіка майже ніколи. Трудоголік настільки фіксований на роботі, що відчужується від сім'ї, друзів, стає замкнений у системі власних переживань. Науковець І. Козлова також розглядає трудоголізм із позиції психологічної залежності. На думку дослідниці, трудоголіки, поринаючи в роботу, гублять зв'язок із навколишнім світом; у них зазвичай не складається сімейне життя (така людина або самотня, або має в сім'ї негаразди); вони мають вузьке коло інтересів та труднощі, пов'язані із самореалізацією [7]. Російський психотерапевт Н. Наріцин зауважує, що різні прояви трудоголізму виникають найчастіше на тлі тієї або іншої нестабільності; а точніше – після різних «революційних змін», громадських криз тощо. Науковець висловлює думку, що в деякій частині людей спрацьовує якийсь закладений глибоко всередині механізм: стрес, розруха, нестабільність і, відповідно, вони рятуються роботою, надмірною працею. Після громадських катаклізмів, можливо, деякий час це йде на користь. Але трудоголізм може бути так само спровокований кризами, особистими, душевними, сімейними проблемами або відчуттям нестабільності власного «психологічного тилу» [7]. Дослідник Г. Старшенбаум зазначає, що «втеча в роботу» від повсякденного життя може бути пов'язана з неможливістю переживати «маленькі життєві радощі», нездатністю забезпечити собі домашній комфорт. Людина захоплено ставить перед собою дедалі важчі професійні завдання і з почуттям задоволення розв'язує їх. Робота займає всі її думки, основну частину часу, сил та енергії [10].

Варто зазначити, що в межах полярного прояву трудоголізму науковці схильні виділяти такі адикти, як професійна лінь, прокрастинація, завчена безпорадність.

Професійна лінь полярна до таких якостей людини, як працьовитість, старанність. У різних словниках, як зазначає Т. Понарядова, лінь (лінощі) визначається подібним чином: у Словнику давньоруської мови – як недбальство, безтурботність; у Словнику російської мови XI–XVII ст. – як відсутність бажання; у Словнику В. Даля – як небажання працювати, відраза до праці, як схильність до неробства, дармоїдства; Д. Ушаков розглядає лінь як відсутність бажання виконувати роботу, а С. Ожегов пише, що лінь – це відсутність бажання діяти, працювати, любов до неробства. Подібні визначення ліні пропонуються і в зарубіжних словниках. Так, Оксфордський тлумачний словник англійської мови Хорнбі трактує лінь як небажання

працювати або бути активним, працювати якнайменше, щоб не витратити багато енергії [7, с. 168]. Проаналізувавши ці визначення, можна виділити два аспекти: як мотиваційний стан і як властивість особистості (любов до неробства, схильність до неробства, дармоїдства).

Д. Богданова пропонує таке визначення: «Лінь – це реакція особистості на невідповідність вимог ситуації, діяльності суб'єктивного змісту цих вимог, ситуацій, своєї ролі в ситуації, зовні проявляється як відмова або ухилення від цієї діяльності, взаємодії із ситуацією, а внутрішньо – як переживання неможливості встановити потрібне співвідношення внаслідок порушення або недостатньої інформованості механізмів саморегуляції». Є. Михайлова виділяє три компоненти ліні: мотиваційний, поведінковий та емоційний [7, с. 169].

Термін «*прокрастинація*» (латин. pro – попереду і crastinus – завтрашній; англ. – procrastination) означає відкладання запланованих дій на потім. Уперше в психологічну практику термін «прокрастинація» увів П. Рінгенбах у 1992 р., означивши його у книзі «Прокрастинація в житті людини». Значний внесок у вивчення цього феномену внесли дослідники А. Елліс і В. Кнаус, опублікувавши свої наукові доробки в книзі «Подолання прокрастинації» [7, с. 174]. У наступні роки над вивченням феномену прокрастинації працювали і зарубіжні, і українські науковці: Дж. Бурка і Л. Юен; Дж. Феррарі, Дж. Джонсон, Л. Соломон, К. Даймон, Дж. Лей, Дж. Пері, О. Шемякіна, Н. Гараян, Е. Ільїн, Н. Карловська, Р. Баранова, М. Кисельова, Н. Шухова, Д. Антипілова, М. Шиманська, Н. Крейдун, О. Невоєнна, О. Поліванова, Л. Яворська, С. Яновська, А. Шиліна, К. Макогончук, О. Фролова, Є. Базика, О. Бондаренко та ін.

Регулярне вивчення феномену прокрастинації почалося в 1970-х рр. ХХ ст. Однак пошуки в історичних джерелах виявили згадки про «прихильників відкладати на завтра» вже у Стародавній Греції (про них писав поет Гесіод, афінський полководець Фулідід, на прокрастинаторів у владних структурах скаржився і Марк Туллій Цицерон). Про прихильників відкладати справи на завтра зазначено і в Оксфордському словнику за 1548 рік.

Спочатку феномен «прокрастинація» розглядався досить вузько. Дослідники трактували його з етико-філософського погляду, найчастіше маючи на увазі під цим поняттям термін «лінь», тобто психічний стан, що характеризується відсутністю бажання що-небудь робити,

якщо це потребує вольового зусилля (Т. Хокінс і Г. Претор-Пінні; С. Степанов, К. Платонов та ін.). Дослідники Н. Гаранян, А. Горбунова, С. Мохова та інші розглядали феномен прокрастинації у зв'язку з особистісними характеристиками. Синдром «мотиваційної недостатності» розглядався також у контексті перцептивно-семантичної організації часу (Ф. Зімбардо) і теорії перфекціонізму (Е. Бернс, П. Х'юїтт, Г. Флітт, Р. Слен, Дж. Ешбі, А. Холмогорова та ін.).

Як комплексний, неоднорідний у психологічному плані феномен, прокрастинація включає в себе поведінкові, емоційні та когнітивні компоненти й тісно пов'язана з мотиваційною сферою особистості.

Прокрастинація – явище нормативне, може виникати час від часу в кожній людині, однак загрозу становить ситуація, коли прокрастинація стає звичним робочим станом людини. Сучасні дослідження науковців (Н. Гаранян, Е. Ільїна, Н. Карловської, Р. Баранової, Д. Анпілової та ін.) підтверджують, що явище прокрастинації призводить до вкрай негативних наслідків: виникає стрес, почуття провини, жаль за втраченими можливостями, зниження ефективності й продуктивності діяльності, виникнення міжособистісних конфліктів, незадоволення оточенням тощо. На думку зарубіжних дослідників Дж. Харріотта та Дж. Феррарі, кожний четвертий представник західної цивілізації страждає від власної прокрастинації.

Я. Варваричева тлумачить прокрастинацію як вираження емоційної реакції на заплановані або необхідні справи, що пояснюється наявністю в людини низки суб'єктивних чинників: нерішучості, страху невдачі й несхвалення з боку оточення, невпевненості в собі, перфекціонізму [1].

Узагальнення досліджень психологічного феномену *завченої безпорадності* в західній психології дало змогу виявити, що завчена безпорадність розглядається як психологічний стан, що формується внаслідок тривалого суб'єктивного усвідомлення невідконтрольності подій і проявляється в різкому зниженні продуктивної активності людини (К. Петерсон, М. Селігман, Л. Абрамсон, Л. Еллой, Д. Хірто, С. Майєр, Дж. Гілхам, Н. Репуччі, Х. Хекхаузен та ін.) [4].

Згідно з теорією завченої безпорадності, що її започаткував М. Селігман, людина може «завчити» безпорадність, пасивність і навіть депресивну поведінку за умови накопичення досвіду власної неможливості впливати на ситуацію, яка склалася [14]. Д. Хірто, продовжуючи наукові пошуки М. Селігмана, дійшов висновку, що

завчена безпорадність має тенденцію до генералізації – поширення на чималий спектр ситуацій, у результаті чого закріплюється своєрідна модель поведінки, більше того – життєва стратегія «безпорадності» [13]. Подальші дослідження показали, що завчена безпорадність стимулюється, здавалося б, позитивними підкріпленнями, такими як співчуття, надання допомоги, опіка тощо.

У російській психології завчена безпорадність вивчалася в контексті виділення двох її видів – ситуативної та особистісної (М. Батурін, Д. Цирінг), на основі яких із позицій суб'єктного підходу було сформульовано концепцію особистісної безпорадності (Д. Цирінг), яка відобразилася в працях інших авторів (К. Веденеєва, О. Давидова, К. Забеліна, Л. Рудіна, Ю. Яковлєва та ін.) [4].

Цей феномен в українській психології вивчався лише епізодично (Я. Гошовський, О. Демчук, В. Горбунова, С. Занюк, І. Зарубінська, А. Костюк, Т. Макота, О. Музика, І. Ушакова, В. Харитонов), що відобразилося, зокрема, і в термінологічній невизначеності. Семантичний аналіз уживаних термінів «завчена», «навчена», «набута», «вивчена», «прищеплена» безпорадність засвідчив, що психологічному змісту феномену безпорадності більшою мірою відповідає поняття «завчена безпорадність», яке підкреслює «завчений», «засвоєний» під дією зовнішніх і внутрішніх чинників характер цього явища [4].

Термін «*ургентна адикція*» вперше ввів до наукового тезаурусу зарубіжний вчений Н. Тассі в 1993 р. Слід зазначити, що автор не здійснює точної дефініції поняття «ургентна залежність», однак інтерпретує його як залежність від постійної нестачі часу. Стан зумовлений зайнятістю, потребою бути залученим до різноманітних видів діяльності, пришвидшенням темпу життя.

Значний внесок у вивчення феномену ургентної залежності здійснили такі зарубіжні й вітчизняні науковці, як Н. Тассі, В. Гросс, В. Міллер, Є. Ільїн, Ц. Короленко, В. Менделевич, Н. Моргунова, В. Ляудіс, О. Шибко Н. Дмитрієва, І. Зеленко, К. Стволигін, А. Єгорова, А. Єгоров, А. Артемчук, А. Голева та ін.).

Ургентна адикція – вид залежності, що виявляється в суб'єктивному відчутті постійного браку часу й страху «не встигнути». Людині з такою залежністю властиві такі особистісні характеристики, як бажання контролювати час і усвідомлення неможливості підпорядкувати собі хід подій; реалізація професійних обов'язків на шкоду задоволенню потреб у відпочинку і міжособистісних стосунках; прийнят-

тя абсолютно всіх вимог, що стосуються професійної діяльності; втрата здатності радіти життю в сьогоденні, «зацикленість» на завданнях майбутнього або невдачі в минулому; ігнорування минулого, витіснення в несвідоме емоційно насичених переживань; страх майбутнього; прагнення відкладати на майбутнє, зазвичай невизначене, реалізацію своїх цілей і бажань у поєднанні з почуттям того, що час минає [11].

Теоретико-методологічний аналіз вивчення феномену *перфекціонізму* демонструє його багатоаспектність дослідження у психологічній науці. Феномен перфекціонізму вивчали такі зарубіжні і вітчизняні науковці, як Е. Фромм, А. Адлер, К. Хорні, А. Маслоу, З. Фройд, Дж. Ешбі, Л. Сільверман, Л. Кларк, С. Блатт, Д. Ватсон, К. Адкінс, В. Паркер, Г. Оуенс, П. Слейд, О. Савенко, І. Гуляс, З. Карпенко, Т. Титаренко, Ж. Вірна, О. Соколова, П. Циганкова, Н. Гаранян, Л. Данилевич, А. Холмогорова, Г. Чепурна, К. Дебровський, С. Волікова, Т. Юдєєва, Д. Хамачек, К. Шчуцька, О. Золотарьова, О. Лоза, І. Матієшин та ін.

Розгляд перфекціонізму в доробках сучасних науковців демонструє широку варіативність його трактувань, що об'єднані в такі підходи до його вивчення: потреба самовдосконалення, яка визначає специфіку особистісних стандартів діяльності, без урахування здатності до їх досягнення, і виявляється в прагненні бути досконалим, ідеальним у всьому (Н. Гаранян, Дж. Ешбі, Р. Слені, Г. Флет, Р. Фрост, П. Х'юїтт та ін.); настанова особистості, що виявляється в тенденції розглядати як неприйнятне те, що «нижче за довершеність» (Д. Барнс, Г. Олпорт, І. Гуляс, Н. Грисенко, З. Карпенко, П. Циганкова та ін.); життєвий стиль, що включає змінену мотиваційну спрямованість і особливості когнітивного стилю, такі як надмірне узагальнення, імперативність, ігнорування обмежень, когнітивна недиференційованість тощо (А. Адлер, М. Елліот, В. Паркер, А. Золотарьова, О. Соколова, М. Холодна, Т. Юдєєва та ін.); риса особистості, яка виявляється в повсякденній практиці висування до себе та інших вимог щодо виконання обов'язків і провадження діяльності на більш високому рівні, ніж того потребують обставини, а також у прагненні до бездоганного виконання завдання (Д. Ватсон, К. Кларк, К. Ландрева, А. Харкнесс, Г. Чепурна та ін.) [9].

Якщо особистість фахівця позбавлена професійної ідентичності, то виникає так званий *професійний маргіналізм* – утрата професійної

ідентичності, байдужість до професійних норм і обов'язків, заміщення професійних цінностей і моралі цінностями та цілями іншого середовища – професійного чи позапрофесійного. Таким чином, професійний маргіналізм – це невідповідність особистості професіонала та його поведінки етико-нормативним вимогам професії [6].

Феномен професійного маргіналізму представлено у наукових доробках таких зарубіжних та українських учених, як Д. Сьюпер, А. Маслоу, Е. Еріксон, Т. Парсонс, Ст. Беком, Ст. Вордвелл, Н. Дензін, В. Ільїн, К. Абульханова-Славська, А. Пальмонарі, Н. Антонова, Л. Мітіна, Д. Леонтьєв, З. Єрмакова, Ж. Зайнобіддінов, Г. Гарбузова, М. Кліщевська, В. Зливков, Н. Кузьміна, А. Лукіячук, Т. Міщенко, З. Оруджев, М. Павлюк, Ю. Поваренков, В. Столін В. Сафін, Л. Шнейдер, О. Кочкурова, К. Тороп, М. Попіль, Е. Зеєр, О. Єрмолаєва, Є. Єфремов, Є. Конєва, В. Ляудіс, Є. Чорний, А. Шатохін, О. Косилова, С. Краснодзьомська, С. Максименко, І. Попова, Л. Путилова, М. Тьомкін, Г. Ложкін, О. Саннікова, Ж. Вірна, Н. Волянчук, Л. Орбан-Лембрик та ін.

О. Волкова зазначає, що професійна маргінальність виступає як основна форма й визначальний чинник соціальної маргінальності. Науковець виділяє такі типи маргіналізмів згідно з мотиваційно-реалізаційним критерієм: 1) біхевіоральні – люди, що прийняли професійні цінності не повністю або формально; 2) ментальні – вузькі фахівці, що не виходять у виконанні посадових функцій за межі особистих інтересів, або люди, що не зробили для себе професію особово значущою цінністю. Авторка виділяє наслідки професійної маргіналізації: невідповідність перебування в професії й володінні відповідною підготовкою; незбіг високої компетентності фахівця з його місцем в ієрархії професійного поля; часткова втрата професійними групами панування над буденною свідомістю людей [3].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений теоретичний аналіз сучасного стану вивчення та розробки феномену професійних адикцій дає загальне уявлення про суть та основні різновиди означеного явища. Професійні адикції розуміються як нав'язлива потреба до певного виду діяльності. Теоретичне поле аналізу проблеми професійних адикцій стосується розгляду таких соціально-психологічних явищ, як трудоголізм, професійна лінь, завчена безпорадність, прокрастинація, ургентна залежність, професійний перфекціонізм, професійний маргіналізм. Перспективи подальших дослі-

дженъ убачаємо в можливості удосконалити теоретико-методологічні конструкти вивчення професійних адикцій особистості та впровадити системну діагностику прояву професійних адикцій.

Література

1. Варваричева Я. И. Феномен прокрастинации: проблемы и перспективы исследования / Я. И. Варваричева // Вопросы психологии. – 2010. – № 3. – С. 121–131.
Varvaricheva Ja. I. Fenomen prokrastinacii: problemy i perspektivy issledovanija [Phenomenon of procrastination: problems and prospects of research] / Ja. I. Varvaricheva // Voprosy psihologii. – 2010. – № 3. – P. 121–131.
2. Вірна Ж. П. Неврогенез професійних деструкцій особистості / Ж. П. Вірна // Психологічні перспективи. – 2012. – Вип. 19. – С. 84–91.
Virna Zh. P. Nevrogenez profesiynih destruktсий osobistosti [Neurogenesis of professional destructions of personality] / Zh. P. Virna // Psihologichni perspektivu. – 2012. – Vip. 19. – P. 84–91.
3. Волкова О. А. Социологическая модель социальной работы в сфере профессиональной идентификации в современном Российском обществе : автореф. дис. ... д-ра социол. наук / Волкова О. А. – СПб., 2007. – 42 с.
Volkova O. A. Sociologicheskaja model' social'noj raboty v sfere professional'noj identifikacii v sovremennom Rossijskom obshhestve : avtoref. dis. ... d-ra sociol. nauk [The sociological model of social work in the field of professional identity in the modern Russian society] / Volkova O. A. – SPb., 2007. – 42 p.
4. Дучимінська Т. І. Психологічні особливості подолання особистісної безпорадності в навчальній діяльності студентів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Дучимінська Т. І. ; СНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2013. – 26 с.
Duchimins'ka T. I. Psihologichni osoblivosti podolannja osobistisnoї bezporadnosti v navchal'nij dijāl'nosti studentiv : avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.07 [Psychological characteristics of overcoming personal helplessness of student's training activity] / Duchimins'ka T. I. ; SNU im. Lesi Ukrainki. – Lutsk, 2013. – 26 p.
5. Егоров А. Ю. Нехимические зависимости / А. Ю. Егоров. – СПб. : Речь, 2007. – 190 с.
Egorov E. Ju. Nehimicheskie zavisimosti [Non-chemical addictions] / A. Ju. Egorov. – SPb. : Rech, 2007. – 190 p.
6. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 4. – С. 51–59.
Ermolaeva E. P. Professional'naja identichnost' i marginalizm: koncepcija i real'nost' [Professional identity and marginalism: the concept and the reality] / E. P. Ermolaeva // Psihologicheskij zhurnal. – 2001. – T. 22. – № 4. – P. 51–59.
7. Ильин Е. П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2011. – 224 с.
Il'in E. P. Rabota i lichnost'. Trudogolizm, perfekcionizm, len' [The work and personality. Workaholism, perfectionism, laziness] / E. P. Il'in. – SPb. : Piter, 2011. – 224 p.

8. Короленко Ц. П. Аддиктология: настольная книга / Ц. П. Короленко, Н. В. Дмитриева. – М. : Ин-т консультирования и системных решений, 2012. – 536 с.
Korolenko Ts. P. Addiktologija: nastolnaja kniga [Addictology: table book] / Ts. P. Korolenko, N. V. Dmitrieva. – M. : In-t konsultirovanija i systemnych resheniy, 2012. – 536 p.
9. Матієшин І. В. Психологічні особливості перфекціонізму спортсменів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Матієшин І. В. ; СНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2013. – 20 с.
Matieshin I. V. Psihologichni osoblivosti perfekcionizmu sportsmeniv : avtoref. dis. ... kand. psichol. nauk : 19.00.01 [Psychological peculiarities of perfectionism of sportsmen] / Matieshin I. V. ; SNU im. Lesi Ukrainki. – Lutsk, 2013. – 20 p.
10. Старшенбаум Г. В. Аддиктология: психология психотерапия зависимостей / Г. В. Старшенбаум. – М. : Когито-Центр, 2006. – 367 с.
Starshenbaum G. V. Addiktologija: psihologija i psihoterapija zavisimostey [Addictology: psychology and psychotherapy of addictions] / G. V. Starshenbaum. – M. : Kogito-Tsentr, 2006. – 367 p.
11. Шибко О. Л. Ургентная аддикция как форма аддиктивного поведения личности / О. Л. Шибко // Психологический журнал. – 2006. – № 3 (11). – С. 65–69.
Shibko O. L. Urgentnaja addikcija kak forma addiktivnogo povedenija lichnosti [Urgent addiction as a form of addictive behavior person] / O. L. Shibko // Psihologicheskij zhurnal. – 2006. – № 3 (11). – P. 65–69.
12. Griffiths M. D. Workaholism is still a useful construct / M. D. Griffiths // Addiction Research and Theory. – 2005. – Vol. 13. – № 2. – P. 97–100.
13. Hiroto D. Locus of control and learned helplessness / D. Hiroto // Journal of Experimental Psychology. – 1974. – № 102. – P. 187–193.
14. Seligman M. Helplessness: on depression, development, and death / Martin Seligman. – New York : W. H. Freeman, 1992. – 250 p.

УДК 159.923.2

Н. О. Олейник

Received October 27, 2015;

Revised December 16, 2015;

Accepted March 26, 2016.

ФАКТОРНА МОДЕЛЬ ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ

Стаття присвячена дослідженню феномену самотності. Труднощі визначення та інтерпретації сутності переживання самотності пояснюються певною суперечністю в теоретичному усвідомленні самотності як психічного феномену.

Визначено, що самотність не завжди проявляється в негативному аспекті розвитку особистості. Часто самотність може слугувати необхідною умовою самовдосконалення особистості. Звісно самотність може супроводжуватися характерними негативними емоціями, почуттями та станами, та все ж таки людині просто необхідно в певних ситуаціях знаходити нові чи зміцнювати старі точки внутрішнього опору, переорієнтовуватися, перебудовувати систему значимих цілей, переключатися на інші сфери самореалізації (наприклад, творчість, зміна професійного статусу). Термін «самотність» у цьому контексті розглядається як категорія переживання. На основі принципів та категоріального апарату системного підходу самотність розглядається як єдина, цілісна система, цілісність якої забезпечується тим, що переживання самотності функціонує на основі взаємодії таких компонентів, як когнітивний (забезпечує функції уявлення про переживання самотності та сприйняття себе як суб'єкта; складається з таких механізмів, як ідентифікація і відокремлення), емоційний (забезпечує функції емоційної оцінки та особливості прийняття-неприйняття власних переживань), поведінковий (забезпечує дії на певні переживання; реалізується в таких механізмах, як ізоляція, відчуження й усамітнення) та мотиваційно-вольовий (комплекс мотивів і вольових дій щодо переживання; складається з таких механізмів, як самоактуалізація та деперсоналізація). На основі теоретичної моделі переживання самотності було проведено факторний аналіз для виокремлення мінімального числа узагальнених факторів, які відображають найбільш значимі характеристики досліджуваного об'єкта.

Ключові слова: самотність, ізоляція, відчуження, усамітнення, дисоціюваний, самоактуалізація.

Oleynik N. O. The Factor Model of the Solitude Emotional Experience. The article focuses on the investigation of solitude phenomenon. The difficulties in defining solitude and interpretation of the solitude emotional experience essence are explained by a certain contrariety in the theoretical understanding of solitude as a mental phenomenon. It is determined that solitude evinces not only in the negative aspect of personality development. Solitude can often serve as an indispensable condition of personality self-perfection. Indisputably solitude may be accompanied by typical negative emotions, feelings and states, and yet people just need to find new or strengthen old points of internal resistance in certain situations, to refocus, to rebuild the system of meaningful goals, to switch to the other areas of self-actualization (eg, creative work, professional status change). In this context the term “solitude” is regarded as a category of emotional experience. Based on the systematic approach principles and categorial apparatus, solitude is regarded as a unitary, integral system, the integrity of which is ensured by the fact that the emotional experience of solitude operates through interaction of such components as cognitive (provides the functions of solitude emotional experience idea and perception of oneself as a subject; consists of such mechanisms as identification and separation), emotional (provides emotional evaluation functions and peculiarities of own feelings acceptance-rejection), behavioral (provides actions on certain emotional experiences; it is realized in such mecha-

nisms as isolation, alienation and solitude), motivational and volitional (complex of motives and voluntary actions concerning emotional experience; consists of such mechanisms as self-actualization and depersonalization). Based on the theoretical model of solitude emotional experience, the factor analysis aimed on marking out the minimum number of generalized factors that reflect the most significant characteristics of the investigated object was conducted.

Key words: loneliness, isolation, alienation, solitude, dissociated, self-actualization.

Олейник Н. О. Факторная модель переживания одиночества. Статья посвящена исследованию феномена одиночества. Трудности определения и интерпретации сущности переживания одиночества объясняются определенной противоречивостью в теоретическом осознании одиночества как психического феномена. Выявлено, что одиночество не всегда проявляется в негативном аспекте развития личности. Часто одиночество может служить необходимым условием самосовершенствования личности. Конечно, одиночество может сопровождаться характерными негативными эмоциями, чувствами и состояниями, и все же человеку просто необходимо в определенных ситуациях находить новые или укреплять старые точки внутреннего сопротивления, переориентироваться, перестраивать систему значимых целей, переключаться на другие сферы самореализации (например, творчество, изменение профессионального статуса). Термин «одиночество» в данном контексте рассматривается как категория переживания. На основе принципов и категориального аппарата системного подхода одиночество рассматривается как единая, целостная система; целостность которой обеспечивается тем, что переживание одиночества функционирует на основе взаимодействия таких компонентов, как когнитивный (обеспечивает функции представления о переживании одиночества и восприятия себя как субъекта; состоит из таких механизмов как идентификация и обособление), эмоциональный (обеспечивающий функции эмоциональной оценки и особенности принятия-непринятия собственных переживаний), поведенческий (обеспечивает действия на определенные переживания; реализуется в таких механизмах, как изоляция, отчуждение и уединение) и мотивационно-волевой (комплекс мотивов и волевых действий относительно переживания; состоит из таких механизмов, как самоактуализация и деперсонализация). На основе теоретической модели переживания одиночества был проведен факторный анализ с целью выделения минимального числа обобщенных факторов, отражающих наиболее значимые характеристики изучаемого объекта.

Ключевые слова: одиночество, изоляция, отчуждение, уединение, диссоциированный, самоактуализация.

Постановка наукової проблеми та її значення. Від кінця ХХ ст. Україна перебуває в умовах екзистенційно-антропологічної кризи. Така криза постійно детермінує самотність та відчуження людей, що у свою чергу відображається на внутрішньому стані особистості та

міжособистісних відносинах. Загострені специфікою сучасної доби почуття непотрібності, покинутості, відчуженості, усамітнення виокремлюють актуальну проблему самотності.

Суб'єктивне переживання самотності може виникати завжди і в кожної людини. Унікальність цього феномену полягає в тому, що він проявляється в кожній людині з різною силою та відрізняється емоційним відтінком. Часто ми помічаємо лише максимальну силу переживання самотності, а найменші прояви самотності майже не фіксуються. Позаяк кількість людей, що переживають самотність, збільшується, а досліджень із цієї теми недостатньо, потрібне ретельне вивчення цього феномену, з орієнтацією на позитивну сторону такого переживання, що полягає в актуалізації позитивного потенціалу переживання самотності.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Теоретичний аналіз проблеми самотності свідчить про те, що дослідження цього феномену проводилося упродовж століть, але лише в ХХ ст. виокремлено основні підходи щодо означеної проблематики. Огляд наукових праць із теми самотності дає змогу зробити висновок про багатовимірність підходів до вивчення цього явища. Базовою є погодженість стосовно її негативних аспектів та шкідливого впливу на психічне й фізичне здоров'я. Також було виявлено, що самотність виражається через форму самопізнання, котра супроводжується гострими переживаннями [1; 2]. Можемо припустити, що в ситуаціях рефлексії, самоаналізу людина може зіштовхуватися з цими переживаннями, що і є за природою самотністю. Однак у таких випадках людина намагається розпізнати свої глибокі, творчі начала, які допомагають покращити своє самопочуття та взаємовідносини.

Негативне переживання самотності може трансформуватися в позитивне як бажання особистості усамітнитися та використати цей час для себе. Така трансформація може відбутися тільки в тому випадку, коли це бажання не пов'язане з дефіцитом певних стосунків або зв'язків. Таке переживання самотності може слугувати неодмінною умовою самовдосконалення особистості. Саме активна позиція особистості до себе та власного життя, позитивне сприйняття переживання самотності можуть обумовлювати механізми самоактуалізації.

В основу нашого дослідження ми поклали припущення про те, що самотність може призводити і до негативних переживань особистості

(станів, емоцій, почуттів), і до позитивних, які можуть обумовлювати розвиток та самоактуалізацію особистості.

Загалом ми розглядаємо самотність як широке поняття, яке включає в себе такі механізми переживання, як ізоляцію, відчуження й усамітнення. Означені переживання мають різні особливості функціонування, але й мають певні схожості в тому аспекті, що є вимірами одного й того ж переживання. Термін «самотність» ми розуміємо як суб'єктивне переживання, яке проявляється в добровільній або вимушеній неможливості людини задовольнити потребу у взаємодії, спілкуванні, інтимності та супроводжується широким спектром емоційних проявів. На основі таких даних ми припустили, що когнітивний, емоційний, поведінковий та мотиваційно-вольовий компоненти в максимальній мірі розкриють сутність переживання самотності.

У нашій роботі ми розглядаємо *переживання самотності* як системне утворення і визначаємо його як особливу форму суб'єктивного відображення свого положення в системі «Я-інші», котре виражається:

- в уявленнях про переживання самотності та сприйнятті себе як суб'єкта, що може проявлятися як ототожнення себе з іншими людьми та включення їх у свій внутрішній світ (ідентифікація) або як відстоювання власної індивідуальності та неприйняття цінностей інших (відособлення) (когнітивний компонент переживання самотності);
- в емоційній оцінці та прийнятті або неприйнятті власних переживань (емоційний компонент);
- у мірі активності особистості в різних формах міжособистісної взаємодії – ізоляції, відчуженні, усамітненні (поведінковий компонент);
- у комплексі мотивів та вольових дій особистості, які виникають на певні механізми переживання самотності, – самоактуалізації, деперсоналізації (мотиваційно-вольовий компонент).

Мета статті полягає в перевірці запропонованої теоретичної моделі переживання самотності за допомогою факторного аналізу.

Методи та методики. В емпіричному дослідженні ми використали такий комплекс діагностичного інструментарію:

1. Методика «Діагностика рівня суб'єктивного відчуття самотності» (Д. Рассела, М. Фергюсона) (Модифікована шкала вимірювання самотності UCLA) для визначення загального рівня переживання самотності.

2. «Диференціальний опитувальник самотності» (Є. М. Осіна, Д. О. Леонтьєва) ДОПС-3 для визначення самотності як багатомірного феномену, що містить як негативні сторони, що лежать на поверхні, так і позитивні, які відіграють величезну роль у розвитку зрілої особистості.

3. «Опитувальник для виявлення виду самотності» (С. Г. Корчагіної) для виявлення домінантного виду переживання самотності.

4. Анкета «Самотність» (Г. Р. Шагівалеевої) у власній модифікації – для вивчення особливостей переживання самотності (на основі запропонованої моделі переживання самотності).

5. Методика «Семантичний диференціал» (авторська розробка Є. М. Заворотньої) для дослідження ставлення досліджуваних до переживання самотності.

6. Методика «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. В. Лазукіна, адаптація Н. Ф. Каліни) для визначення прагнення досліджуваних до самоактуалізації.

7. «Тест-опитувальник особистісної зрілості» (Ю. З. Гільбуха) для вивчення рівня особистісної зрілості досліджуваних.

8. Методика «Дослідження вольової саморегуляції» (А. В. Зверькова та Є. В. Ейдмана) для дослідження рівня вольової саморегуляції.

Емпіричну вибірку склали особи юнацького віку (від 18 до 24 років), а також представники періоду ранньої дорослості (25–45 років). Усього було досліджено 190 осіб, із них 157 представників жіночої статі (82,6 %) та 33 представники чоловічої статі (17,4 %).

Для досягнення поставленої мети ми використали процедуру факторного аналізу, головною метою якого є створення моделі, що дає змогу виокремити мінімальну кількість узагальнених факторів, які відображають найбільш значимі характеристики досліджуваного об'єкта. Така процедура дає можливість визначити ступінь придатності обраних методик для виявлення прихованої латентної структури, а саме – компонентів переживання самотності. При виконанні процедур факторного аналізу ми зупинилися на чотирифакторному рішенні як такому, що найбільше відображає запропоновану нами модель переживання самотності.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Результати факторного аналізу після процедури ротації Varimax normalized свідчать про те, що переживання самотності визначається структурними особливостями організації

окремих компонентів переживання, а саме когнітивним, емоційним, поведінковим та мотиваційно-вольовим.

Для простоти представлення результатів і загального аналізу ми залишили за кожним фактором найбільш значимі показники та зобразили кожен фактор з змінними окремо.

Таблиця 1

Когнітивний компонент переживання самотності

Показник	Фактор 4
Ізоляція	0,668
Самовідчуття	0,747
Відчуження	0,501
Загальне переживання самотності	0,664
Близькі люди, з якими можна поділитися власними переживаннями	-0,589
Бажання побути на самоті	0,395
Уявлення про себе як про самотню людину	0,594
Частота бажання залишитися на самоті	0,411
% загальної дисперсії	4,196

У таблиці 1 зазначено факторні навантаження основних параметрів, які утворили четвертий фактор. Цьому фактору відповідають такі змінні, як самовідчуття (0,747), ізоляція (0,668), загальне переживання самотності (0,664), уявлення про себе як про самотню людину (0,594), близькі люди (-0,589), відчуження (0,501) та частота бажання залишитися на самоті (0,411). Зважаючи на значущі факторні навантаження шкал, що утворили цей фактор, ми його ідентифікували як «когнітивний компонент переживання самотності». Цей компонент забезпечує уявлення особистості про власні переживання, а також сприйняття себе під час такого переживання.

Конструювання досліджуваних «образу Я» як самотньої людини (показник самовідчуття) співвідноситься з високим показником ізоляції та загальним переживанням самотності. Таке уявлення призводить до того, що досліджувані відчувають дефіцит у міжособистісних відносинах, не можуть знайти інших людей, з якими можна контактувати, що у свою чергу підвищує їх міру переживання самотності.

Як зазначають Є. М. Осін та Д. О. Леонт'єв, усвідомлення своєї самотності може викликати в людини почуття незручності й сорому, оскільки суспільство нерідко стигматизує самотність. Самотні люди сприймаються слабкими і через це виникає страх самотності. Такий страх може призводити до витіснення переживання самотності або, навпаки, до постійного пошуку компанії і встановлення численних

поверхових контактів. У будь-якому випадку страх самотності виступає серйозною перешкодою на шляху особистісного розвитку [2, с. 58].

Сприйняття себе як самотньої людини призводить до втрати досліджуваними значимих зв'язків з оточенням, що свідчить про домінування механізму відчуження у власних переживаннях. Таке сприйняття також провокує бажання залишатися наодинці та формує уявлення про те, що в колі оточення не має близьких людей, до яких можна прийти й поділитися власними думками та переживаннями. Таким чином, склад першого фактору відображає уявлення про власні переживання, а також відображає міру такого уявлення, що формує рівень переживання самотності саме як механізм відособлення за моделлю внутрішньо-особистісного генезу явища самотності С. Г. Корчагіної [1].

Зміст першого фактору (табл. 2) задається такими змінними: приємна самотність (0,793), приваблива (0,788), бажана (0,740), корисна (0,693), добра (0,668), важлива (0,659), розслаблювальна (0,658), потрібна (0,618), значима (0,539), суттєва самотність (0,507) та бажанням уникати переживання самотності (-0,372). Цей фактор характеризує емоційну оцінку власних переживань та особливості їх прийняття або неприйняття, тому позначений нами як «емоційний компонент переживання самотності».

Таблиця 2

Емоційний компонент переживання самотності

Показник	Фактор 1
Добра	0,668
Приємна	0,793
Приваблива	0,788
Потрібна	0,618
Корисна	0,693
Бажана	0,740
Важлива	0,659
Значима	0,539
Суттєва	0,507
Розслаблювальна	0,658
Бажання уникати переживання самотності	-0,372
% загальної дисперсії	5,455

Оцінювання власних переживань у позитивному контексті, а саме оцінка самотності як приємного, привабливого, бажаного, доброго, потрібного, корисного, важливого, значимого, суттєвого та розслаб-

лювального переживання приводить до того, що досліджувані бажають не уникати ситуацій самотності. Можемо припустити, що при такій емоційній оцінці власних переживань досліджувані мають бажання залишитися наодинці, а саме використати самотність для власного розвитку та власних бажань, що не спричиняє негативного самопочуття, а в цілому може відображати позитивний напрям переживання самотності.

Третій фактор (табл. 3) містить такі показники, як залежність від спілкування (-0,748), дисфорія (-0,735), проблемна самотність (-0,679), позитивна самотність (0,656), радість усамітнення (0,634), потреба в компанії (-0,590), ресурс усамітнення (0,415), частота бажання залишитися наодинці (0,383) та дії під час переживання самотності (0,358). Цей фактор уточнює особливості активності суб'єкта в різних формах міжособистісної взаємодії. Враховуючи зміст факторних навантажень, цей фактор був ідентифікований як «поведінковий компонент переживання самотності».

Таблиця 3

Поведінковий компонент переживання самотності

Показник	Фактор 3
Дисфорія	-0,735
Проблемна самотність	-0,679
Потреба в компанії	-0,590
Радість усамітнення	0,634
Ресурс усамітнення	0,415
Залежність від спілкування	-0,748
Позитивна самотність	0,656
Частота бажання залишитися наодинці	0,383
Дії під час переживання самотності	0,358
% загальної дисперсії	4,386

Здатність досліджуваних спокійно й толерантно ставитися до власної самотності обумовлює їх загальне позитивне сприйняття самотності та сприяє домінуванню позитивних почуттів під час цього переживання. Зниження залежності досліджуваних від спілкування зменшує їх бажання перебувати в компаніях, провокує бажання відсторонитися від оточення та залишитися наодинці.

Слід указати, що за цим фактором найбільше навантаження мають 1-ша та 6-та змінні, які відображають не тільки дії досліджуваних на переживання, а й уявлення про них. Ми вважаємо, що це пов'язано саме з тим, що запропонована модель переживання самотності є

системним утворенням, і її функції плавно перетікають у кожен зазначений компонент. Так, уявлення про переживання самотності, його оцінка сприяють певним діям особистості. Показник залежності від спілкування більшою мірою відображає певну установку досліджуваних, що може бути прийнята як дія на основі уявлень та оцінки самотності.

Показники, що увійшли до третього фактору, відображають дії досліджуваних на переживання самотності в тій ситуації, коли особистість не має залежності від спілкування та людей, які її оточують. Така позиція сприяє бажанню досліджуваних усамітнитися та використати цей час для власного розвитку. Залежність від спілкування може призвести до самовідчужувальної самотності, а саме до втрати власної індивідуальності у зв'язку з тим, що такі досліджувані мають надмірну залежність від оточення, не можуть відокремитися від інших та знайти позитивні аспекти в перебуванні наодинці з собою.

Зміст другого фактору (табл. 4) задають такі показники: рівень наполегливості (-0,834), рівень вольової саморегуляції (0,797), рівень самовладання (-0,711), рівень самоактуалізації (-0,627), мотивація досягнення (-0,563), саморозуміння (-0,466) та дисоційований вид самотності (0,443). Цей фактор може бути позначений як «мотиваційно-вольовий компонент переживання самотності», оскільки відображає вольові та мотиваційні зусилля особистості, які виникають на переживання самотності.

Таблиця 4

Мотиваційно-вольовий компонент переживання самотності

Показник	Фактор 2
Дисоційований вид самотності	0,443
Рівень самоактуалізації	-0,627
Саморозуміння	-0,466
Мотивація досягнення	-0,563
Рівень вольової саморегуляції	-0,797
Рівень наполегливості	-0,834
Рівень самовладання	-0,711
% загальної дисперсії	4,508

Найбільше навантаження за цим фактором мають такі показники, як рівень наполегливості, вольової саморегуляції та самовладання, а отже ці змінні більшою мірою обумовлені дією цього фактору. Негативні значення цих показників поєднуються з негативними значеннями показників міри самоактуалізації та особистісної саморегуляції.

Водночас ці змінні пов'язані з позитивним значенням такого показника, як дисоційований вид самотності.

Отже, досліджувані, які мають високі показники за дисоційованим видом самотності, володіють низьким рівнем вольової саморегуляції, низькою мотивацією досягнення, сенситивністю та чуттєвістю до власних переживань. У цьому випадку таке негативне переживання самотності обумовлене одночасною дією та різкою зміною механізмів ідентифікації й відособлення. Можемо припустити, що така неоднозначність позиції досліджуваних стосовно власних переживань знижує їх можливість до використання ситуації самотності в позитивному контексті, а саме не сприяє акумуляції вольових та мотиваційних дій. Домінування такого виду самотності призводить до низького бажання досліджуваних самоактуалізуватися, що в кінцевому результаті може мати негативні тенденції функціонування особистості, оскільки такий вид самотності може спричинити дуже гострі та тяжкі переживання, а без вольової та мотиваційної спрямованості може зумовлювати деперсоналізацію досліджуваних.

Аналізуючи результати за всіма факторами, слід зазначити, що показник «частота переживання самотності» увійшов до структури третього та четвертого факторів. Ці фактори відображають когнітивний та поведінковий компоненти переживання самотності. Ми пов'язуємо цю тенденцію з тим, що уявлення про переживання самотності обумовлюють сприйняття себе в цих переживаннях, а звідси й частоту бажання залишатися наодинці із собою. Така тенденція, звісно, трансформується і на поведінковий компонент, оскільки саме від неї залежить спосіб функціонування з цим переживанням.

Результати факторного аналізу підтвердили висунуту теоретичну модель переживання самотності лише в тому аспекті, що особливості переживання самотності залежать від функціонування всіх чотирьох компонентів. Єдина робота складових частин переживання (як цілісного, системного явища) забезпечує уявлення про власні переживання, їх оцінку, дії на означені переживання, вольову та мотиваційну спрямованість. Однак не було доведено, що переживання самотності обумовлює бажання досліджуваних самоактуалізуватися. Аналіз структурних, функціональних та результативних змін структури переживання самотності і буде предметом наших подальших досліджень.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Проведений факторний аналіз дав змогу визначити таку закономірність переживання самотності як системного утворення (у разі взаємодії когнітивного, емоційного, поведінкового та мотиваційно-вольового компонентів):

- у ситуації усвідомлення власної самотності (образ «Я» як самотньої людини) у досліджуваних підвищується бажання ізольоватися від інших, домінує механізм відособлення у власних переживаннях та підвищується рівень самотності;
- оцінка власних переживань у позитивному аспекті спричиняє бажання досліджуваних усамітнитися та використати цей час для себе;
- домінування дисоційованого виду самотності обумовлює зниження вольової та мотиваційної спрямованості досліджуваних, яке в цілому не обумовлює їх бажання самоактуалізуватися.

Отже, можемо стверджувати, що усвідомлення себе самотньою людиною, відособлення у власних переживаннях, а звідси підвищення рівня самотності (когнітивний компонент переживання самотності) зумовлюють у кінцевому результаті домінування в досліджуваних дисоційованого виду самотності. Такий вид самотності знижує волю та мотиваційну спрямованість досліджуваних та не спричиняє їх бажання використати ситуацію самотності для власної самоактуалізації. Навіть виявлена позитивна емоційна оцінка самотності (емоційний компонент) та бажання усамітнитися (поведінковий компонент) у кінцевому результаті не приводять до підвищення показників самоактуалізації досліджуваних.

Виявлену закономірність у переживанні самотності в подальшому слід перевірити за допомогою кореляційного аналізу, який дасть змогу визначити, яким саме чином загальний рівень самотності взаємопов'язаний із компонентами переживання самотності. Потрібно також проаналізувати особливості переживання самотності в різному віці та в осіб із різним видом самотності, що дає змогу визначити динамічні особливості переживання самотності.

Література

1. Корчагина С. Г. Генезис, виды и проявления одиночества : монография / С. Г. Корчагина. – М. : МПСИ, 2005. – 196 с.
Korchagina S. G. Genezis, vidy i projavlenija odinochestva : monografija [Genesis, types and manifestations of solitude : a monograph] / S. G. Korchagina. – М. : MPSI, 2005. – 196 p.
2. Осин Е. Н. Дифференциальный опросник переживания одиночества: структура и свойства / Е. Н. Осин, Д. А. Леонтьев // Психология : журнал Высшей школы экономики. – 2013. – Т. 10, № 1. – С. 55–81.
Osин E. N. Differential'nyj oprosnik perezhivaniya odinochestva: struktura i svojstva [Differential questionnaire of experiences of loneliness: structure and properties] / E. N. Osin, D. A. Leont'ev // Psichologiya : zhurnal Vysshey shkoly ekonomiky. – 2013. – Т. 10, № 1. – P. 55–81.

УДК [159.923.2:159.942]-053.9

Т. Б. Партико

Received December 17, 2015;

Revised February 08, 2016;

Accepted March 11, 2016.

ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ САМОСТАВЛЕННЯ В ОСІБ ІЗ РІЗНИМ ЕМОЦІЙНИМ ТОНУСОМ У ПІЗНІЙ ДОРΟΣЛОСТІ

Досліджено мотивацію самоствавлення літніх людей (60–79 років), у яких домінує різний емоційний тонус: підвищений, знижений та нейтральний. З'ясовано, що сильно виражені стеничні емоції покращують самоприйняття, а висока напруженість фрустраційних реакцій пов'язана зі стійкими сумнівами щодо цінності своєї особистості. Виявлено суперечності в самоствавленні осіб похилого віку, які мають підвищений емоційний тонус: сильні астеничні емоції, пов'язані як із негативним самоствавленням (внутрішні конфлікти, самоприпинення, самозвинувачення, знижена самоцінність, закритість), так і з позитивним (самоприйняття). Слабкі стеничні емоції, які характерні для осіб зі зниженим емоційним тонусом, з одного боку, пов'язані з поганою саморегуляцією, заниженою самоповагою, з другого боку, такі люди більш відкриті та схильні до самопізнання. При нейтральному рівні фрустраційних реакцій в осіб літнього віку знижується задоволеність особистою автономією і життєвими цілями, проте може зростати самоцінність та аутосимпатія. Показано роль мотивації самоствавлення залежно від емоційного тону людини. При підвищеному тонусі самоствавлення покращуватиметься під впливом мотивів загальної активності, суспільно корисної діяльності, досягнення соціального статусу та спілкування; при зниженому – мотивів творчої активності та суспільно корисної діяльності; при нейтральному – мотивів творчої активності та комфорту. З'ясовано, що факторні структури мотивації самоствавлення осіб літнього віку з різним емоційним тонусом подібні за формою, однак відрізняються за змістом. Для осіб із підвищеним емоційним тонусом найбільшу роль відіграє самоповага й мотив спілкування; зі зниженим тонусом – аутосимпатія й мотив загальної активності; із нейтральним тонусом – відсутність самоприпинення й мотив загальної активності.

Ключові слова: самоствавлення, мотивація, емоційний тонус, пізня дорослість.

Partyko T. B. Peculiarities of Self-attitude Motivation in Persons with Different Emotional Tonus in Late Adulthood. The paper researches motivation of self-attitude in elderly people (60–79 years old) with different emotional tonus: higher, lower and neutral one. The research has shown that highly expressed sthenic emotions improve self-attitude, while high degree of frustration reactions is related to strong doubts as to the value of one's personality. There are contradictions in self-attitude of elderly people with higher emotional tonus: strong asthenic emotions are

related to both negative (internal conflicts, self-abasement, self-accusation, decreased self-value, closedness) and positive self-attitude (self-perception). On the one hand, weak sthenic emotions, characteristic of people with lower emotional tonus, are related to poor self-regulation, low self-respect, on the other hand, such people are more open and inclined to self-cognition. Neutral level of frustration reactions in elderly people causes lower satisfaction with personal autonomy and life goals, however, self-value and self-affection can increase. The research reveals the role of self-attitude which depends on one's emotional tonus. Higher tonus results in improved self-attitude which is influenced by motives of general activity, community service, achieving social status and communication; with lower tonus – motive of creativity and community service; with neutral – motives of creativity and comfort. It is revealed that factor structures of self-attitude motivations in elderly people with different emotional tonus are similar in forms, while being different in content. For people with higher emotional tonus the most important role is given to self-respect and communication motive; for people with lower tonus – self-affection and motive of general activity; for people with neutral tonus – lack of self-abasement and motive of general activity.

Keywords: self-attitude, motivation, emotional tonus, late adulthood.

Партыко Т. Б. Особенности мотивации самоотношения у лиц с разным эмоциональным тоном в поздней взрослости. Исследовано мотивацию самоотношения пожилых людей (60–79 лет), у которых доминирует разный эмоциональный тонус: повышенный, сниженный и нейтральный. Выяснено, что сильно выраженные стенические эмоции улучшают самоприятие, а высокое напряжение фрустрационных реакций связано со стойкими сомнениями относительно ценности своей личности. Установлено противоречия в самоотношении лиц пожилого возраста, которые имеют повышенный эмоциональный тонус: сильные астенические эмоции связаны как с отрицательным самоотношением (внутренние конфликты, самоунижение, самообвинение, сниженная самооценка, закрытость), так и с положительным (самоприятие). Слабые стенические эмоции, которые характерны для лиц со сниженным эмоциональным тоном, с одной стороны, связаны с плохой саморегуляцией, заниженным самоуважением, с другой стороны, такие люди более открыты и склонны к самопознанию. При нейтральном уровне фрустрационных реакций у лиц пожилого возраста снижается удовлетворенность личной автономией и жизненными целями, однако может повыситься самооценка и автосимпатия. Показано роль мотивации самоотношения в зависимости от эмоционального тона человека. При повышенном тоне самоотношение будет улучшаться под влиянием мотивов общей активности, общественно полезной деятельности, достижения социального статуса и общения; при сниженном – мотивов творческой активности и общественно полезной деятельности; при нейтральном – мотивов творческой активности и комфорта. Выяснено, что факторные структуры мотивации самоотношения лиц пожилого возраста с разным эмоциональным тоном похожи по форме, однако отличаются по содержанию. Для лиц с повышенным эмоциональным тоном самую большую роль играют самоуважение и мотив

общения; со сниженным – автосимпатия и мотив общей активности; с нейтральным тоном – отсутствие самоунижения и мотив общей активности.

Ключевые слова: самоотношение, мотивация, эмоциональный тонус, поздняя зрелость.

Постановка наукової проблеми та її значення. Зміна вікового складу населення України у бік зростання кількості осіб похилого віку та погіршення соціальних умов їхнього проживання ставить перед суспільством низку питань психологічного характеру. Поширені в рамках ейджизму стереотипи про літню людину як пасивну, емоційно загальмовану й соціально ізольовану закономірно породжує геронтофобію, що стає на заваді успішному розвитку особистості на останньому етапі геронтогенезу, ефективному використанню її внутрішніх ресурсів та життєвого досвіду. У цьому зв'язку проблема мотивації самоствавлення в пізній дорослості потребує більш детального вивчення. Значний вплив емоційної сфери на ефективні стратегії старіння спонукає звернути увагу на особливості мотивації самоствавлення літніх людей, які мають різний емоційний тонус. Дослідження, які спрямовані на розв'язання цього питання, сприятимуть не лише руйнації соціальних стереотипів щодо осіб похилого віку, а й допоможуть уточнити психологічні умови успішної адаптації до старості.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Самоствавлення розглядаємо як підструктурну одиницю загальної системи ставлень людини до себе та навколишнього світу. Основою самоствавлення є процес, у якому власне Я, власні риси та якості особистість оцінює щодо мотивів, які виражають потребу в самореалізації [7]. Психологічні дослідження торкаються різних аспектів самоствавлення осіб похилого віку, а саме: рівня самоствавлення у зв'язку із самооцінкою людини (Л. В. Бороздіна, О. М. Молчанова [1]), особливостей самоствавлення жінок під час кризи пізньої дорослості (О. В. Крапивіна [3], впливу навчання на зміну самоствавлення літніх людей (К. В. Приходько [4]). Автори зазначають суперечливий характер самоствавлення в цьому віці й пояснюють це різноспрямованістю самооцінки у старості, а саме поєднанням ретроспективної та актуальної самооцінки [1]. Одним з аспектів вивчення самоствавлення літніх людей може бути пошук його мотивації.

Загальновікові закономірності розвитку мотивації відображені в емпіричних даних, отриманих у руслі системної психології Б. М. Рижова. Після 61 року порівняно з попереднім десятиліттям знижується

рівень мотивації самореалізації і репродуктивної мотивації, проте зростає пізнавальна, вітальна, альтруїстична мотивація й мотивація самозбереження та захисту свого «Я» [6].

Актуальність потреби в автономії та захисті свого «Я» підтверджують також дослідження К. Рощака. Задоволення цих потреб забезпечує літній людині незалежність, оберігає її внутрішній світ від стороннього втручання і пов'язується з наростаючою інтровертованістю. Зазначається, що під час вивчення мотивації осіб похилого віку зазвичай увагу доцільно звертати не так на загальні мотиваційні тенденції, як на тенденції, властиві окремим групам людей, які по-різному адаптовані до геронтогенезу. Високий рівень адаптації до старості передбачає не лише осмислене життя, а й змістовну мотивацію, завдяки якій літня людина зберігає зв'язок із навколишнім світом. Бідність мотиваційної сфери навіть при зовнішній активності є причиною низького рівня адаптації [5]. Тому особливості мотивації можуть породити відкритість або закритість до світу, активність або пасивність, що в кінцевому результаті визначатиме самоствавлення літньої людини.

Одним із компонентів самоствавлення є його емоційний складник. Непоодинокі дослідження доводять, що надмірно сильні хвилювання у старості послаблюють самоконтроль і, як наслідок, посилюють невпевненість у собі, почуття неповноцінності та відчаю; різке зниження емоційного тону може свідчити про розчарування людини і призвести до дезадаптивної стратегії старіння [2]. Імовірно, різний емоційний тонус в осіб похилого віку пов'язаний з їхнім самоствавленням і детермінується різними мотиваційними чинниками.

Мета цієї статті – дослідити мотивацію самоствавлення літніх людей, у яких домінує різний емоційний тонус. **Завдання** дослідження полягали в з'ясуванні таких питань: 1) яка роль підвищеного (зниженого, нейтрального) емоційного тону в самоствавленні людини; 2) які мотиви покращують (погіршують) самоствавлення при різному тонусі емоцій; 3) чи існують відмінності у факторній структурі мотивації самоствавлення залежно від емоційного тону.

Методи та методики. У роботі використано теоретичні методи (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення), емпіричні методи (методика самоствавлення В. В. Століна і С. Р. Пантільєва, методика мотиваційної структури особистості В. Е. Мільмана, шкала психологічного благополуччя К. Ріфф в адаптації Т. Шевелькової, П. Фесенко); мето-

ди статистичної обробки даних (кластерний аналіз – метод к-середніх, порівняльний аналіз – однофакторний дисперсійний, кореляційний аналіз – r-Пірсона, факторний аналіз – метод головних компонент із варімакс обертанням). Індикаторами емоційного тону були такі складники емоційного профілю особистості методики В. Мільмана, як спрямованість на емоційні переживання стеничного/астеничного типу та емоційну/фрустраційну складову частину мотивації. У дослідженні взяли участь 116 осіб віком від 60 до 79 років. Середній вік респондентів – 68,5 років. 62 % досліджуваних були жіночої статі, 38 % – чоловічої.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У результаті процедури кластеризації група досліджуваних поділилась на три кластери, які суттєво відрізняються за своїм емоційним профілем. До першого кластеру увійшло 48,3 % загальної кількості досліджуваних, до другого – 22,4 %, до третього – 29,3 %. Найсуттєвіші відмінності між цими трьома групами стосуються інтенсивності прояву стеничних емоцій, а також емоційного та фрустраційного складників мотивації ($p = 0,000$). Для астенічних емоцій відмінності виявлені між досліджуваними першого-третього та другого-третього кластерів ($p = 0,000$). Це дало змогу присвоїти кластерам такі назви: першому – «Особи з нейтральним емоційним тону», другому – «Особи зі зниженим емоційним тону», третьому – «Особи з підвищеним емоційним тону». Відмінностей за віком респондентів цих трьох підгруп не виявлено.

В осіб із *підвищеним емоційним тону* яскраво виражені емоційні реакції стеничного та астенічного типу, а також фрустраційні реакції. Сильні стеничні емоції переживають ті літні люди, які досить високо цінують власні особистісні якості і вважають, що подібну оцінку їм дають люди, які їх оточують ($r = 0,429$). З одного боку, з'ясовано, що підвищений тонус астенічних емоцій у старшому віці можуть мати ті особи, особливо жіночої статі ($r = 0,379$), які переживають внутрішні конфлікти, сумніви та почуття провини ($r = 0,584$), самоприниження ($r = 0,543$) і самозвинувачення ($r = 0,413$), знижену самоцінність ($r = -0,469$), яким складно організувати повсякденну діяльність і які нездатні управляти оточенням ($r = -0,405$). Таким особам складно бути відкритими і теплими у стосунках з іншими ($r = -0,345$). З другого боку, якщо старші люди мають сильні астенічні емоції, це може позитивно вплинути на їхнє самоприйняття ($r = 0,354$):

у них зростає позитивне ставлення до себе, вони починають схвалювати свої плани та наміри.

Висока напруженість фрустраційних реакцій характеризує тих осіб похилого віку, які переживають сумніви, незгоду із собою, почуття провини ($r = 0,375$), які схильні до самозвинувачення ($r = 0,395$) та самоприниження ($r = 0,420$) і які втрачають контроль над подіями, що відбуваються ($r = -0,412$). Зазначене вище насамперед стосується жінок, бо саме вони у старшому віці схильні до сильних фрустрацій ($r = 0,366$).

Літні люди з підвищеним емоційним тонусом більш закриті ($p = 0,02$) та самовпевнені ($p = 0,002$), їм легше дається саморегуляція ($p = 0,000$) і вони мають вищу самоповагу ($p = 0,000$) порівняно з тими, хто має знижений емоційний тонус (рис. 1).

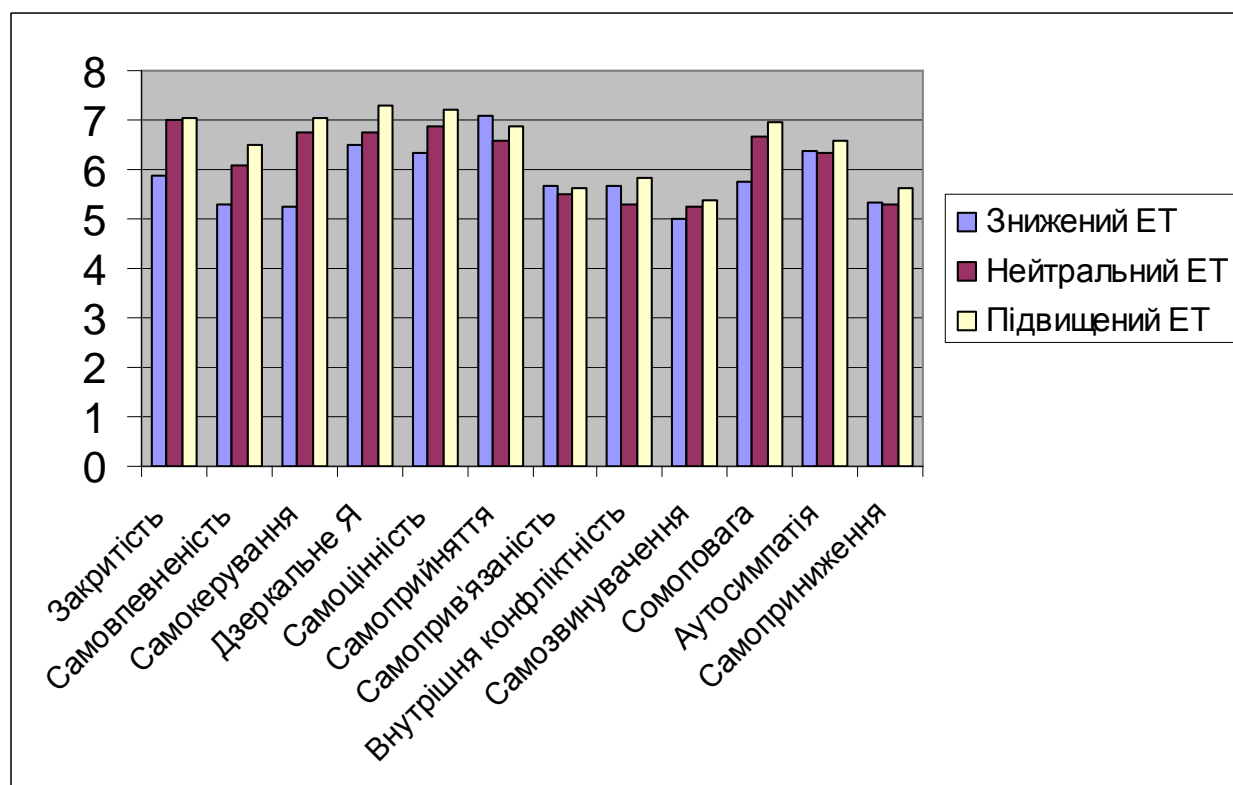

Рис. 1. Середні значення модальностей самоствавлення для осіб похилого віку з різним емоційним тонусом (ЕТ)

Якщо в 60–79 років людині характерний підвищений емоційний тонус, вона матиме найвищу з-поміж інших мотивацію життєзабезпечення, комфорту, соціального статусу, спілкування, загальної активності та суспільно корисної діяльності (p у межах від 0,04 до 0,000). Мотивація творчої активності істотно перевищуватиме мотивацію осіб зі зниженим емоційним тонусом ($p = 0,000$) (рис. 2).

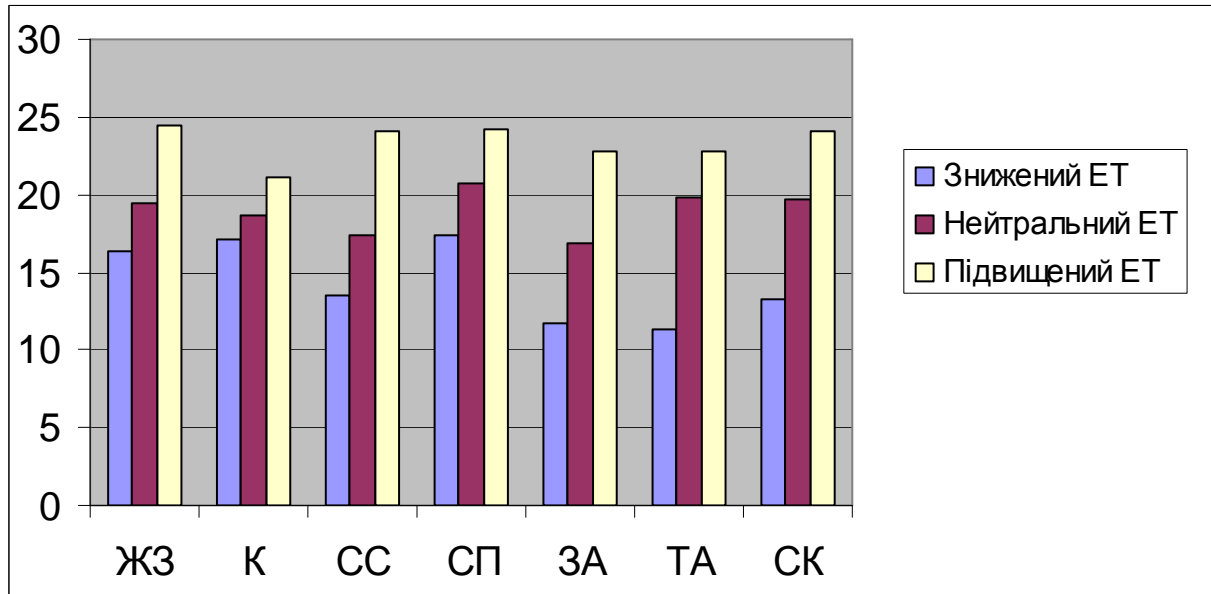

Рис. 2. Середні значення мотивів життєзабезпечення (ЖЗ), комфорту (К), соціального статусу (СС), спілкування (СП), загальної активності (ЗА), творчої активності (ТА) та соціально корисної діяльності (СК) для осіб похилого віку з різним емоційним тонусом (ЕТ)

При актуалізації мотиву загальної активності на фоні підвищеного емоційного тонусу в пізній дорослості зростає рівень психологічного благополуччя ($r = 0,364$), насамперед це стосується самоприйняття ($r = 0,443$). Якщо активізується мотив суспільно корисної діяльності, зростає саморегуляція ($r = 0,374$), самоповага ($r = 0,340$) і знижується самозвинувачення ($r = -0,353$). Активізація цього мотиву також позитивно впливає на загальне психологічне благополуччя людини ($r = 0,519$), насамперед постановку життєвих цілей ($r = 0,589$), самоприйняття ($r = 0,479$), особистісний ріст ($r = 0,429$) і позитивні взаємини з іншими ($r = 0,410$). Задоволення потреби у спілкуванні знижує самозвинувачення ($r = -0,409$), самоприпинення ($r = -0,352$), а також позитивно впливає на психологічне благополуччя осіб цієї групи (r у межах від 0,389 до 0,547). Мотивація підвищити свій соціальний статус у пізній дорослості за умови підвищеного емоційного тонусу може сприяти самоприйняттю ($r = 0,497$) й окресленню більш чітких життєвих перспектив ($r = 0,391$). Виражена мотивація творчої активності сприятиме саморегуляції ($r = 0,359$) і вищому психологічному благополуччю ($r = 0,425$). Якщо виражена мотивація комфорту, людина буде менше схильна до самозвинувачень ($r = -0,375$).

Людей, які в пізній дорослості вирізняються **зниженим емоційним тонусом**, характеризує загальмованість емоційної сфери, зокрема в них слабо виявляються і стеничні, й астенічні емоції, а також

спостерігається загальне послаблення фрустраційних реакцій. Слабо виражені стеничні реакції властиві тим особам, які мають погану саморегуляцію та розмитий інтернальний локус-контролю ($r = 0,459$), знижену самоповагу ($r = 0,402$) і не задоволені своїм особистісним зростанням ($r = 0,511$), проте мають вищу рефлексивність та критичність мислення ($r = 0,530$) і менше схильні до самозвинувачень ($r = 0,426$). Зниження напруженості астенічних реакцій, навпаки, пов'язано з більшим задоволенням від особистісного зростання ($r = -0,465$).

Літні люди цієї підгрупи мають найслабшу мотивацію комфорту, загальної активності, суспільно корисної діяльності, спілкування, соціального статусу та життєзабезпечення (p у межах від 0,04 до 0,000) (рис. 2). При зниженні мотиву загальної активності знижується задоволеність своїм особистісним зростанням ($r = 0,518$); при послабленні мотиву суспільно корисної діяльності зростає незадоволеність собою і своїми можливостями ($r = 0,406$), погіршується саморегуляція ($r = 0,413$), знижується самоповага ($r = 0,478$) та задоволеність особистісним зростанням ($r = 0,484$). Людина літнього віку зі зниженою потребою у спілкуванні вважає, що її особа не викликає поваги, симпатії та схвалення з боку інших ($r = 0,508$), у неї погіршується здатність управляти оточенням ($r = 0,444$). Втрата інтересу досягти вищого соціального статусу пов'язана зі зниженням самоповаги ($r = 0,389$), а послаблення мотивації життєзабезпечення – зі зниженням самоприйняття ($r = 0,399$) й меншим задоволенням від особистісного зростання ($r = 0,392$).

Зниження мотивації творчої активності характерне для осіб, які не сумніваються в цінності свого Я ($r = -0,391$), симпатизують собі ($r = -0,445$) і не схильні ставити собі в провину свої невдачі ($r = 0,414$). Вони задоволені собою й не бажають що-небудь змінити в собі ($r = -0,435$).

Особи літнього віку, які мають знижений емоційний тонус, порівняно з особами із середнім і підвищеним емоційним тонусом глибше усвідомлюють своє Я і більше схильні до рефлексії ($p = 0,009$; $p = 0,02$), менше задоволені собою та своїми можливостями ($p = 0,04$; $p = 0,002$), у них гірша саморегуляція ($p = 0,001$; $p = 0,000$) і нижча самоповага ($p = 0,005$; $p = 0,000$) (рис. 1).

В осіб із *нейтральним рівнем емоційного тонусу* в разі зростання сили стеничних емоцій зростатиме самоповага ($r = 0,296$) й суб'єктивне відчуття благополуччя ($r = 0,381$). Зростання тонусу астенічних

емоцій взаємопов'язане з більшою внутрішньою конфліктністю ($r = 0,302$), самозвинуваченням ($r = 0,402$), самоприниженням ($r = 0,386$), а також нижчим психологічним благополуччям ($r = -0,312$), особливо негативно впливаючи на особисту автономію ($r = -0,319$). Фрустрація мотивації знижує задоволеність особистою автономією ($r = -0,263$) і життєвими цілями ($r = -0,272$), проте може сприяти зростанню самоцінності ($r = 0,326$) та аутосимпатії ($r = 0,348$).

Якщо в літньому віці людина має нейтральний рівень емоційного тону, зростання мотиву творчої активності сприяє самовпевненості людини ($r = 0,309$), позитивному уявленню про те, що оточення її приймає і любить ($r = 0,346$), самоцінності ($r = 0,466$), самоприйняттю ($r = 0,286$), аутосимпатії ($r = 0,473$) та особистісному зростанню ($r = 0,279$). Мотивація комфорту підвищуватиме позитивну соціальну рефлексію ($r = 0,383$), самоцінність ($r = 0,360$), самоприйняття ($r = 0,321$), самоповагу ($r = 0,294$) й аутосимпатію ($r = 0,448$).

Підтвердження отриманих результатів знаходимо у факторному аналізі. Для осіб із підвищеним, зниженим і нейтральним емоційним тону побудовані шестифакторні моделі, які пояснюють 77,37 %, 80,81 % і 74,67 % загальної дисперсії даних відповідно. Для підгрупи з підвищеним та нейтральним емоційним тону вагому роль відіграє фактор «Мотивація життєдіяльності» (перший фактор). В обох групах цей фактор охопив мотиви соціального статусу (0,845; 0,824), спілкування (0,854; 0,557), загальної активності (0,777; 0,892) і суспільно корисної діяльності (0,731; 0,728). Для осіб із підвищеним емоційним тону, крім того, мають значення мотиви життєзабезпечення (0,725) й комфорту (0,666), а для осіб із нейтральним – мотив творчої активності (0,749). Для людей похилого віку зі зниженим емоційним тону мотиви комфорту (0,859) та спілкування (0,862) об'єдналися в четвертий фактор, підкресливши важливість комфортного спілкування при загальному послабленні емоційного фону. Мотиви загальної активності (0,894), творчої активності (0,775), суспільно корисної діяльності (0,726), життєзабезпечення (0,716) й досягнення вищого соціального статусу (0,596) разом зі стеничними емоціями (0,604) утворили шостий фактор, який засвідчив важливість енергетично ресурсних емоцій у мотиваційній структурі особистості осіб із пониженим емоційним тону.

На важливість переживання стеничних емоцій (0,824) для мотивації творчої активності (0,635) літніх людей із підвищеним емоцій-

ним тонусом указує четвертий фактор. Отож, емоції, які підвищують активність організму, мобілізують його енергетичні ресурси та захисні механізми (зазвичай, це приємні переживання), сприяють творчій активності людини, і навпаки, якщо людина похилого віку схильна до творчості, вона, найімовірніше, буде переживати сильні стеничні емоції. Для літніх людей, які переважно мають нейтральний емоційний тонус, мотив комфорту (0,675) активізується в разі домінування помірних астенічних емоцій (0,785) над стеничними (-0,766), про що свідчить п'ятий фактор.

У кожній факторній моделі виокремилися фактори, які вказують на роль самоствавлення в житті людей із різним емоційним тонусом. Для літніх людей із підвищеним емоційним тонусом це другий фактор «Самоповага» і третій фактор «Суперечливе самоствавлення». Фактор «Самоповага» об'єднав окремі модальності самоствавлення, як-от самоповага (0,944), дзеркальне Я (0,816), закритість (0,735) і саморегуляція (0,662). У період пізньої дорослості більше поважають себе ті особи з підвищеним емоційним тонусом, які менше вдаються до рефлексій, вважають, що люди, які їх оточують, їм симпатизують, і які здатні до саморегуляції. Фактор «Суперечливе самоствавлення» поєднав астенічні емоції (0,598) із суперечливими модальностями самоствавлення: самоприниження (0,925), внутрішній конфлікт (0,889), самозвинувачення (0,807), з одного боку, і самоприйняття (0,647) – з другого. При сильних астенічних емоціях старші люди мають невисоке самоствавлення, ставлять собі у провину свої невдачі та недоліки, що може супроводжуватися тривожно-депресивними станами. Водночас такі переживання на фоні насичених емоцій можуть сприяти зростанню дружнього ставлення до себе. Це також підтверджується даними кореляційного аналізу.

Подібної суперечливості не спостерігаємо в осіб зі знизеним та нейтральним емоційним тонусом. У разі знизеного емоційного тону су фактор «Самоповага» виявився найвагомим (перший фактор), об'єднавши самоповагу (0,918), самовпевненість (0,818), закритість (0,788), дзеркальне Я (0,711) та саморегуляцію (0,638). Не менш важливим для них є також другий фактор «Аутосимпатія», який говорить про тісний зв'язок таких модальностей самоствавлення: аутосимпатія (0,948), самоприйняття (0,851), самоприв'язаність (0,796), самозвинувачення (-0,660) і самоцінність (0,625). Отож, люди похилого віку, які мають послаблений емоційний тонус, вищої самоповаги

досягають у випадку, якщо мають добру саморегуляцію, думають, що оточення їх приймає, не схильні до надмірних рефлексій, мають достатньо високу думку про себе й не переживають внутрішнього напруження. Це люди, які загалом симпатизують собі; симпатія виникає у разі, якщо літня людина схвалює свої плани й бажання, відчуває цінність свого Я й не схильна до радикальних змін. П'ятий фактор «Фрустрація самооставлення» поєднав фрустраційні реакції ($-0,572$), внутрішній конфлікт ($-0,888$), самоприниження ($-0,766$) й самозвинувачення ($-0,561$). Якщо літня людина не переживає фрустрації, у неї знижується ймовірність внутрішнього конфлікту, вона не схильна до самоприниження та самозвинувачень.

Для людей, які в пізній дорослості мають нейтральний емоційний тонус, модальності самооставлення утворили три різні фактори: «Гідність» (другий фактор), «Самоприйняття» (третій фактор) і «Самоповага» (четвертий фактор). Суть цих факторів полягає у тісному взаємозв'язку самоприниження ($-0,955$), самозвинувачення ($-0,891$) та внутрішнього конфлікту ($-0,877$) у другому факторі; самоприйняття ($0,827$), аутосимпатії ($0,733$), самоприв'язаності ($0,677$) і віку ($-0,582$) у третьому факторі; самоповаги ($0,887$), саморегуляції ($0,799$), самовпевненості ($0,651$) й закритості ($0,709$) у четвертому факторі.

Отож, у факторних структурах мотивації самооставлення осіб літнього віку, які відрізняються за своїм емоційним тонусом, є і спільні, і відмінні складники.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Самооставлення та мотивація пов'язані з домінантним емоційним тонусом літньої людини. Сильно виражені стенічні емоції мають позитивний вплив на самоприйняття, підвищуючи самооцінку, проте висока напруженість фрустраційних реакцій сприяє самозвинуваченню, самоприниженню й почуттю провини, тобто пов'язана зі стійкими сумнівами щодо цінності своєї особистості.

Виявлено суперечності в самооставленні осіб похилого віку. Сильні астенічні емоції, які переживають люди похилого віку з підвищеним емоційним тонусом, з одного боку, пов'язані з негативним самооставленням (внутрішні конфлікти, самоприниження, самозвинувачення, знижена самооцінність, закритість), із другого, – позитивним (самоприйняття). Слабкі стенічні емоції, які характерні для осіб літнього віку зі зниженим емоційним тонусом, з одного боку, пов'язані з поганою саморегуляцією, заниженою самоповагою, з другого боку, такі люди більш відкриті й схильні до самопізнання. При нейтраль-

ному рівні фрустраційних реакцій в осіб літнього віку знижується задоволеність особистою автономією й життєвими цілями, проте може зростати самоцінність та аутосимпатія.

Роль мотивації самоствавлення в пізній дорослості змінюється залежно від емоційного тону людини. При підвищеному тонусі самоствавлення покращуватиметься під впливом мотивів загальної активності, суспільно корисної діяльності, досягнення соціального статусу та спілкування; при зниженому – під впливом мотиву творчої активності та суспільно корисної діяльності; при нейтральному – мотивів творчої активності та комфорту.

Факторні структури мотивації самоствавлення осіб літнього віку з різним емоційним тону за формою мають багато спільного, проте відрізняються за змістом. Найбільшу роль у факторній структурі мотивації самоствавлення осіб похилого віку з підвищеним емоційним тону відіграє самоповага і мотив спілкування; для осіб зі зниженим тону – аутосимпатія і мотив загальної активності; для осіб із нейтральним емоційним тону – відсутність самоприниження і мотив загальної активності.

Перспективи подальшого дослідження пов'язуємо з розширенням вікового діапазону й пошуком соціально-демографічних чинників різного емоційного тону в пізній дорослості. Важливим аспектом розвитку цієї теми є також з'ясування причин суперечностей самоствавлення в осіб похилого віку.

Література

1. Бороздина Л. В. Особенности самооценки в позднем возрасте / Л. В. Бороздина, О. Н. Молчанова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 1988. – № 1. – С. 23–41.
Borozdina L. V. Osobennosti samootsenki v pozdnem vozraste [Peculiarities of self-evaluation in elderly age] / L. V. Borozdina, O. N. Molchanova // Vestn. Mosk. un-ta. Ser. 14. Psikhologia. – 1988. – № 1. – P. 23–41.
2. Ермолаева М. В. Методы психологической регуляции эмоциональных переживаний в старости / М. В. Ермолаева // Психология зрелости и старения. – 1999. – № 1 (5). – С. 22–48.
Yermolaieva M. Metody psikhologicheskoi reguliatsyi emotsionalnykh perezhyvaniy v starosti [Methods of psychological regulation of emotional sufferings in elderly age] / M. Yermolaieva // Psikhologia zrelosti i starenia. – 1999. – № 1 (5). – P. 22–48.
3. Крапивина О. В. Особенности самоотношения у женщин, переживающих кризис пожилого возраста / О. В. Крапивина // Вестн. Тамбов. ун-та. Сер. «Естественные и технические науки». – 2011. – Т. 16, вып. 1. – С. 389–390.
Krapivina O. Osobennosti samootnoshenia u zhenchshin, perezhyvayushchikh krisis pozhylogo vozrasta [Peculiarities of self-attitude in women experiencing

- crisis of elderly age] / О. Krapivina // Vestn. Tambov. un-ta. Ser. "Yestestvennyye i tekhnicheskie nauki". – 2011. – Vol. 16, issue 1. – P. 389–390.
4. Приходько Е. В. Процесс обучения как фактор личностного самоопределения пожилых людей : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Приходько Е. В. – М., 2010. – 234 с.
Prihodko Ye. V. Protsess obucheniya kak faktor lichnostnogo samoopredeleniya pozhylykh liudei [The studying process as a factor of personal identity of elderly people] : dis. ... kand. psikhol. nauk : spec. 19.00.07 / Prihodko Ye. V. – M., 2010. – 234 p.
5. Рошак К. Психологические особенности личности в пожилом возрасте / К. Рошак // Психология старости : хрестоматия / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ-М, 2004. – С. 512–524.
Roshchak K. Psikhologicheskiye osobennosti lichnosti v pozhylom vozraste [Psychological peculiarities of a personality in elderly age] / K. Roshchak // Psikhologia starosti : khrestomatia / red.-sost. D. Raigorodskiy. – Samara : VANRAN-M, 2004. – P. 512–524.
6. Рыжов Б. Н. Системная периодизация развития / Б. М. Рыжов // Системная психология и социология. – 2012. – № 5 (1). – С. 5–25.
Ryzhov B. N. Sistemnaia periodizatsia razvitiya [Systemic periodization of development] / B. N. Ryzhov // Sistemnaia psikhologia i sotsiologia. – 2012. – № 5 (1). – P. 5–25.
7. Столин В. В. Уровни и единицы самосознания / В. В. Столин // Психология самосознания : хрестоматия / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ-М, 2007. – С. 123–155.
Stolin V. V. Urovni i yedinitsey samosoznaniya [Levels and units of self-comprehension] / V. V. Stolin // Psikhologia samosoznaniya. Khrestomatia / red.-sost. D. Raigorodskiy. – Samara : VANRAN-M, 2007. – P. 123–155.

УДК 159.923:316.6(075)

Т. А. Пашко, Д. В. Анпілова

Received October 18, 2015;

Revised December 18, 2015;

Accepted March 22, 2016.

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРЕДИКТОРИ МІЖОСОБИСТІСНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ В ПЕРІОД ЮНОСТІ

У статті представлено сучасний погляд на сутнісний зміст конкуренції як психологічного явища. Подано аналіз глибинних мотиваторів, які спонукають особистість долучатися до конкурентної взаємодії з іншими, серед яких: поря-

док народження, попередній досвід суперництва з сиблінгами за материнську увагу, схильність вести психологічні ігри, «невротична гордість». Схарактеризовано провідні психологічні ознаки конкуренції: емоційний запал, сильну особисту залученість, деперсоналізацію уявлень про супротивника, активізуючий потенціал конкуренції та ін. Розглянуто індивідуально-психологічні особливості особистості, за наявності та рівнем вираженості яких можна прогнозувати вірогідність виникнення конкурентної взаємодії між людьми. Наведено результати експериментального дослідження прогностичних параметрів конкуренції: рівня тривожності, самоефективності, схильності до ризику та типу мотивації досягнення в осіб юнацького віку. Представлено результати дослідження конкурентності сучасних юнаків за показниками авторського «Опитувальника самооцінки виразності рис конкурентної поведінки» та описано його психодіагностичний потенціал. Розглянуто дані, отримані в результаті кореляційного та факторного аналізів експериментальних даних дослідження. Доведено, що сучасні українські юнаки та дівчата, студенти вишу, в переважній більшості мають низький та середній рівні конкурентності, що відрізняє їх від західних однолітків, які також перебувають у процесі отримання вищої освіти; конкуренція з іншими поєднана з тривогою та ризиком; в уявленні представників юнацтва вона пов'язана з боротьбою, домінуванням над іншим, що породжує в них почуття сорому. Вони також вважають, що більш продуктивною стратегією, яка сприяє успішним досягненням та приводить до стабільності, є співпраця з іншими.

Ключові слова: конкуренція, предиктори, самоефективність, сором, ризик, провина, юнацтво, тривожність, предиктори.

Pashko T. A., Anpilova D. V. Youngster's Individual Psychological Predictors of Interpersonals Competition. The article presents a theoretical analysis of the psychological characteristics of the competition as a form of interpersonal interaction of subjects. The underlying determinants of the formation of the individual competition were considered: experience of sibling competition for maternal attention, tendency to certain patterns of behavior in relationships (psychological games), neurotic pride. The basic characteristics of the competition were distinguished: activating potential, a strong emotional charge, personal involvement, impaired perception opponent, etc. The individual psychological characteristics, the presence and severity of which allow to predict the likelihood of interpersonal competition and the possibility of pursuing it were analyzed: level of anxiety, self-efficacy, risk tolerance and type of achievement motivation. The results of empirical research of the competition level among modern young men and women according to the authors developed "Questionnaire self-expression of traits competitive behavior" are reported and psychodiagnostic potential is described. There we have established the fact that majority of students are peculiar: the average level of competitiveness, a high level of anxiety, a tendency hope of success in the activities, moderate risk-taking behavior, the average self-efficacy. The data obtained by correlation and factor analysis techniques for the study of individual psychological predictors of competition in adolescence are outlined. It was proved that modern students of adolescence mostly

have low and medium level of competition that sets them apart from their peers-western students; competition as a phenomenon that occurs in the interaction, is negative and fraught with struggle, domination, anxiety, risk, loss of stability in the presentation of Ukrainian young people, while cooperation, its antagonist, is more associated with success, self-esteem, achievement.

Keywords: competition, achievement motivation, self-efficacy, risk, guilt, shame, anxiety, juvenility, predictors.

Пашко Т. А., Анпилова Д. В. Индивидуально-психологические предикторы межличностной конкуренции в период юности. В статье проведен теоретический анализ психологических особенностей конкуренции как формы межличностного взаимодействия субъектов. Рассмотрены глубинные детерминанты формирования конкурентности личности: порядок рождения человека, опыт сиблинговой конкуренции за материнское внимание, склонность к определенным стереотипам поведения во взаимоотношениях (психологическим играм), невротическая гордость. Выделены основные характеристики конкуренции: активизирующий потенциал, сильный эмоциональный заряд, личностная вовлеченность, нарушение восприятия соперника и т. д. Проанализированы индивидуально-психологические особенности, наличие и выраженность которых позволяет прогнозировать вероятность возникновения межличностной конкуренции и возможность стремления к ней: уровень тревожности, самоэффективности, склонность к риску и тип мотивации достижения. Представлены результаты экспериментального исследования уровня конкурентности у современных юношей и девушек по данным разработанного «Опросника самооценки выраженности черт конкурентного поведения» и описан его психодиагностический потенциал. Установлено, что большинству студентов свойственны: средний уровень конкурентности, высокий уровень тревожности, тенденция надежды на успех в деятельности, умеренная рискованность поведения, средняя самоэффективность. Освещены данные, полученные путем корреляционного и факторного анализов по методикам исследования индивидуально-психологических предикторов конкуренции в юношеском возрасте. Доказано, что современные студенты юношеского возраста в большинстве имеют низкий и средний уровень конкурентности, что отличает их от западных студентов-сверстников. Конкуренция как явление, возникающее во взаимодействии, в представлении украинских юношей и девушек носит негативный характер и сопряжена с борьбой, доминированием, тревогой, риском, утратой стабильности, в то время как ее антагонист – сотрудничество – более связан с успешностью, самоуважением, достижениями.

Ключевые слова: конкуренция, предикторы, мотивация достижения, самоэффективность, риск, вина, стыд, тревожность, юношество, предикторы.

Постановка наукової проблеми та її значення. Невід’ємними складниками життя сучасної людини є прагнення до успіху, реалізація особистісних звершень, зайняття бажаного соціально-економіч-

ного статусу та отримання доступу до різного роду суспільних благ. Це посилює конкурентну боротьбу в суспільстві та іноді призводить до фіксації свідомості особистості на потребі в нескінченних досягненнях та перемогах над іншими.

Конкуренція як одна із фундаментальних форм взаємодії представника людського виду з іншими може виникати в будь-яких стосунках – ділових, дружніх, родинних, подружніх і навіть дитячо-батьківських [6; 9; 10] – під впливом як усвідомлюваних, так і глибинно-внутрішніх мотивів. Однак специфічність конкуренції полягає в тому, що іноді людина несвідомо розвиває деструктивні для себе конкурентні стосунки, від чого може зазнавати значних психо-емоційних втрат. До того ж в розпалі конкурентної боротьби людина часто женеться не за «своїми» цілями/цінностями, в результаті чого втрачається багато часу та зусиль на те, що в дійсності не є особистісно важливим та значущим.

Мета статті – визначити та описати індивідуально-психологічні предиктори міжособистісної конкуренції та експериментально дослідити особливості конкурентності в сучасних юнаків та дівчат.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Конкуренція – стан взаємодії між двома або більше одиницями (які можуть бути людьми, групами, установами, біологічними структурами та ін.), при якому вони знаходяться в змагальному переслідуванні одних і тих же цілей або речей [4, с. 324]. Конкуренція зазвичай відрізняється сильною персональною залученістю в боротьбу, активізацією суб'єкта дії, частковою деперсоналізацією уявлень про супротивника.

Серед останніх досліджень конкуренції, які суттєво розширюють уявлення про це явище, викликають інтерес роботи М. Дойча і П. Коулмена [8]. Автори виокремили такі характеристики конкурентної взаємодії: 1) люди, які конкурують, часто вводять одне одного в оману; 2) конкуренти зазвичай сповнені підозрливості щодо намірів один одного; 3) сторони конкурентної взаємодії не в змозі ефективно розподілити зусилля; 4) конкурентна взаємодія знижує впевненість людини в собі; 5) конкуренти прагнуть затвердити свою домінуючу позицію раз і назавжди; 6) конкуренція між людьми сприяє розвитку ідеї, що правим може бути лише один, і це призводить до тактики використання різних видів психологічного насилля (погроз, приниження, маніпулювання самооцінкою тощо), що в крайньому випадку може перерости навіть у фізичне насилля. Автори також ґрунтовно

доводять, що конкурентна взаємодія з одного приводу згодом екстраполюється на інші суперечні питання та перетворює звичайний конфлікт на боротьбу за владу, в якій кожен прагне виграти раз і назавжди. Така ескалація підіймає мотиваційну значущість конфлікту як такого і тому суб'єкти конкуренції готові на все заради виграшу.

Прикладом такої екстраполяції є описані Є. Берном «силові ігри», в які «грають» шлюбні партнери, колеги, батьки та діти. Психологічною винагородою в такій грі є відчуття перемоги, влади над партнером, причому досягати її слід постійно. Ці ігри підкріплені певною системою переконань, яка не дозволяє людині вийти за межі нав'язливого патерна поведінки (Е. Берн, 1964).

Серед індивідуально-психологічних особливостей, які посилюють мотиваційну значущість конкуренції для людини, слід виокремити самоефективність. Самоефективність – це переконання людини в тому, що в складній ситуації вона зможе продемонструвати вдалу поведінку; означає оцінку власної конкретно визначеної поведінкової компетентності (А. Бандура, 1989). Люди з високою самоефективністю сподіваються на успіх у ризикованій справі, розцінюють свої шанси вище, ніж шанси середньої людини. Успішне виконання складного завдання або подолання серйозних труднощів у людей з високою самоефективністю спричиняє зростання в них самооцінки, підвищення відчуття власної важливості, значущості, затвердження у праві на визнання [1].

Із самоефективністю також перекликається такий прогностичний параметр конкуренції, як мотивація досягнення або мотивація на успіх. Доведено, що люди, які сильно мотивовані на успіх, будуть свідомо чи ні шукати ситуації досягнення та інформації для судження про свої успіхи, вони прагнуть до мети, отримують задоволення від рішення цікавих завдань, не губляться у конкуренції, виявляють завзятість, зіткнувшись із перешкодами на своєму шляху до досягнення поставленої мети. У той же час мотивація успіху актуалізується в ситуаціях суперництва, конкуренції, коли значущість ефективної роботи дуже висока [3, с. 57–58]. Але останнім часом з'явилися дослідження, які доводять, що успішність будь-якої конкуренції визначається не лише високою мотивацією на успіх, а збалансованим співвідношенням мотивації досягнення успіху та мотивації уникнення невдач.

Характеризуючи неусвідомлювані мотиваційні детермінанти конкуренції, звернемося до концепцій сиблінгової конкуренції та порядку

народження людини (А. Адлер, М. Боуен, Д. Леві, В. Томан). Так, первістки частіш бувають орієнтовані на конкуренцію, обумовлену потребою постійно підтверджувати власну першість. Молодші ж діти також можуть бути сильно мотивованими на конкуренцію, але це вже обумовлено невротичним бажанням наздогнати первістка [2].

Наявність травматичного досвіду конкуренції із сиблінгами формує узагальнене ставлення до конкуренції та формує певні поведінкові патерни. Загалом наявність братів або сестер з різницею у віці менше ніж три роки закладає умови для обов'язкової конкуренції за увагу та любов батьків, передусім матері. Фіксація дитини на травматичному досвіді стає несвідомим мотиватором конкуренції у дорослому житті.

К. Горні зазначає, що людина може обрати три варіанти взаємодії з людьми – йти до них (залежність), йти проти них (боротьба) та уникати людей (ізоляція). Обираючи варіант боротьби, особистість несвідомо може прагнути до конкурентної взаємодії як форми боротьби [5]. Ще одним психологічним предиктором конкурентності за К. Горні може виступати «невротична гордість» як стан, при якому відчуття власної значущості сильно перебільшується порівняно з тим, про що свідчать фактичні дані.

Іншим глибинним прогностичним фактором, який може стимулювати людину до конкурентної взаємодії, на нашу думку, є схильність до ризику. Проведені експериментальні дослідження зарубіжних науковців доводять, що конкуренція як форма взаємодії позитивно пов'язана із різними аспектами, які спрямовані проти інтересів, цілей, домагань іншої особи, через що виникають різні ризики: відкритого конфлікту, викликання до себе агресії, негативної уваги, «заплямування» позитивної репутації тощо [7]. Таким чином, ми вважаємо, що людина, яка конкурує з іншими, повинна мати високу вираженість ризикованої поведінки, щоб піти на всі можливі втрати заради перемоги.

Узагальнюючи проведений теоретичний аналіз феномену конкуренції, ми можемо виокремити її найбільш суттєві ознаки: наявність однакової мети в суб'єктів конкуренції, деперсоналізація уявлення один про одного та особистісна залученість. Конкурентні відносини завжди мають великий емоційний заряд (азарт, кураж, драйв), при певних умовах конкуренція набуває форми боротьби з високими психологічними ставками, коли виграш добувається за будь-яку ціну.

Характер конкуренції та її мотиваційний складник обумовлені минулим досвідом особистості та її якостями – рівнем самооцінки та тривожності, схильністю до ризику, мотиваційним полюсом, досвідом сиблінгової конкуренції, порядком народження та інше.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Задля досягнення поставленої в дослідженні мети ми використали такі психодіагностичні методики: «Методика самооцінки тривожності, ригідності та екстравертованості» (шкала «Тривожність») Д. Моудслі; методика «Діагностики мотивації успіху та страху невдачі» А. Реана; методика оцінки схильності до ризику (PSK) Г. Шуберта; «Шкала самоефективності» Р. Шварцера та М. Єрусалема, адаптована В. Ромеком; проективна методика «Колірний тест ставлень (КТС)» О. М. Еткінда, адаптований нами варіант. Щоб з'ясувати неусвідомлюване або частково усвідомлюване ставлення до феномену конкуренції, ми використали такі поняття, якими можна окреслити зміст досліджуваного феномену: 1) конкуренція; 2) заздрість; 3) почуття провини; 4) сором; 5) визнання іншими; 6) бути об'єктом оцінки; 7) порівнювати себе з іншими; 8) досягнення; 9) боротьба; 10) домінування; 11) успіх; 12) стабільність; 13) самоповага; 14) невдача; 15) ціна успіху; 16) співробітництво. Для опитування використано розроблений нами «Опитувальник самооцінки виразності конкурентної поведінки». Досліджуванним пропонувалося оцінити за шкалою від 0 до 10, наскільки їм притаманна та чи інша поведінка, яка відображає конкурентність особистості. Усього для оцінки пропонувалось 15 тверджень. Детальний аналіз авторської методики буде представлено в окремій публікації, зауважимо лише таке: 1) надійність опитувальника за α -Кронбаха дорівнює 0,79; 2) цей показник було отримано у два етапи перевірки надійності методики, за рахунок вилучення питань із низьким змістовним навантаженням; 3) методика надає можливість виміряти рівень вираженості конкурентної поведінки респондентів.

У дослідженні взяло участь 120 осіб юнацького віку, із них 37 чоловіків та 83 жінки віком від 18 до 23 років; середній вік опитаних становив 21 рік. Усі опитані на момент проведення дослідження були студентами 3–5 років навчання спеціальностей гуманітарного профілю. Обрання саме цієї вибірки обумовлене тим, що навчальне середовище досить конкурентне через загальноприйнятту систему рейтингового оцінювання. Опитування проводилося в міжсесійний

період задля виключення дії фактору екзаменаційного стресу на результати емпіричного дослідження.

Було встановлено, що 64,2 % сучасних студентів мають середній рівень конкурентності, у конкурентних стосунках губляться перед натиском енергійного супротивника, їм складно відстоювати свою позицію, вони мають нестійку самооцінку та сумніваються у власних можливостях. Лише третина студентів (35,8 %) прагне досягти успіху, конструктивного результату, зазвичай впевнені в собі, у своїх силах, відповідальні, ініціативні й активні.

Дещо менша кількість респондентів (33,4 %) мають тенденцію сподіватися на успіх, тобто вони менш упевнені у своїх силах та не так одноставно очікують позитивного результату від своєї діяльності, як особи з вираженою мотивацією на успіх, однак у переважній більшості випадків вони все ж таки сподіваються досягти поставлених цілей у задуманій справі. У 10 % студентів переважає тенденція уникати невдачі через наявність негативних очікувань.

Найбільший відсоток респондентів (52,5 %) виявили себе як «ситуаційно ризиковані» особи, тобто такі, які спочатку орієнтуються на актуальну ситуацію, а вже потім вирішують, чи доцільно ризикнути в ній чи краще проявити обережність.

У нашій вибірці юнаки та дівчата (24,2 %) демонструють тенденцію уникати ризику, на противагу схильності до ризикованої поведінки – 20 %. Тобто сучасні українські студенти та студентки більше обережні та помірковані, аніж спрямовані діяти навмання в надії на щасливий результат, не бажають кидати виклик можливим небезпекам та ніяково себе почувають в умовах невизначеності.

За «Шкалою самоефективності» високий рівень самоефективності мають лише 8,3 % наших респондентів. Найбільша кількість (67,5 %) опитаних нами юнаків та дівчат мають середній рівень самоефективності. Низька самоефективність у 24,7 % студентів, тобто вони очікують невдачі, фіксуються на негативному сценарії розвитку подій і тим самим знижують самоповагу.

Отримані результати в цілому співвідносяться з віком наших респондентів, адже юність – це період оптимізму, сподівань на краще, віри в себе та свої можливості в досягненні цілей у діяльності. А навчальна діяльність, яка є провідною для наших опитуваних, поєднана з постійним процесом оцінки себе як компетентного або некомпетентного студента, що може суттєво підвищувати загальну тривожність.

Наступним кроком нашого дослідження став факторний аналіз понять, включених до методики КТС задля виявлення смислових блоків (вірувань, переконань), із яких складається поняття «конкуренція». Факторний аналіз проводився з використанням методу виділення головних компонент. Він розкриває 32 % сумісності факторів.

До Фактору 1 «Співпраця» (навантаження фактору $\approx 0,57$) увійшли поняття-антагоністи до явища конкуренції. Наші респонденти вважають, що «досягнення», «успіх», «самоповага», «стабільність» та «співпраця» – явища взаємопов'язані. Іншими словами, в уявленні сучасних українських студентів здобутки, успішність та стабільність можливі не в конкуренції, а в співпраці, і саме ця стратегія соціальної взаємодії забезпечує можливість поважати себе.

На противагу цим даним, у Фактор 2 «Боротьба» (навантаження фактору $\approx 0,6$), у якому змістотворним є поняття «конкуренція», увійшли поняття «боротьба», «сором» та «домінування». Отже, конкуренція для сучасних студентів – це боротьба, що, безперечно, відповідає дійсності, але цю боротьбу вони сприймають дещо викривлено. В уявленні наших респондентів конкуренція передбачає певне приниження суперника, той, хто виграв, – домінує над переможеним, що породжує почуття сорому. Причому почуття сорому відчуватимуть і переможений, і переможець. Зміст цього фактору демонструє існування у свідомості сучасних юнаків обмежувальних соціальних стереотипів щодо такої невід'ємної форми соціальної взаємодії, як конкуренція. Оскільки здорова конкуренція передбачає можливість конструктивної боротьби, спрямованої на розвиток і вдосконалення особистості, то тут недоречні ні почуття сорому, ні відчуття приниженості.

Найменше понять потрапили до Фактору 3 «Поразка» (навантаження фактору $\approx 0,57$) – це «невдача», «провина» та «ціна успіху». Отже, програна конкуренція – це невдача, яка супроводжується почуттям провини, і це ціна за те, що людина ризикнула, прагнучи успіху. Цей фактор відображає, так би мовити, «розплату» за конкуренцію, яка психологічно вимірюється почуттям провини. Існування уявлення про можливу розплату за прагнення до успіху, перемоги, безумовно, є стримувальним фактором у потягові молоді проявити себе, розкрити в конкуренції власні можливості та виявити свої обмеження.

Зазначені тенденції були статистично підтверджені і за результатами кореляційного аналізу. Так, результати респондентів за розроб-

леною методикою «Опитувальник самооцінки виразності конкурентної поведінки» позитивно корелюють з результатами, отриманими за шкалами тривожності ($r = 0,22$; $p < 0,05$) та самоефективності ($r = 0,24$; $p < 0,05$). Тобто конкуренція одночасно пов'язана зі збільшенням тривожності та вірою або невірою в конструктивність своїх дій. Конкурентна взаємодія є досить напруженою та емоційно навантаженою формою соціальної взаємодії, що природно збільшує тривожність особистості. А для того, щоб конкурувати, необхідно мати впевненість у собі та бути компетентним.

Поняття «конкуренція» прямо позитивно корелює із поняттями «сором» ($r = 0,33$; $p < 0,01$), «боротьба» ($r = 0,39$; $p < 0,01$), «домінування» ($r = 0,23$; $p < 0,05$) та «порівняння себе з іншим» ($r = 0,25$; $p < 0,05$), а негативно корелює з поняттям «стабільність» ($r = -0,3$; $p < 0,01$). Отже, для сучасних студентів ситуація конкуренції, яка, безперечно, передбачає боротьбу, пов'язана з порівнянням себе з іншими та супроводжується почуттям сорому й порушенням стабільності. Конкуренція передбачає порівняння себе з конкурентом, що може провокувати появу сорому за власну некомпетентність або недосконалість. Це обумовлено загальними соціальними стандартами взаємодії, які довгий час навіювалися суспільству: «треба бути такими, як усі», «не можна вихвалитися», «той, хто прагне успіху, – нахаба». Тому у свідомості сучасного студентства ще переважають такі переконання, хоча актуальна соціальна ситуація вже давно вимагає від особистості конкурентоспроможності, ініціативності, цілеспрямованості, наполегливості та впевненості у власній компетентності.

Поняття «бути об'єктом оцінки» та «ціна успіху» прямо позитивно корелюють із готовністю до ризику ($r = 0,25$; $p < 0,01$ та $r = 0,2$; $p < 0,05$ відповідно). Конкурувати – це значить бути постійно у фокусі уваги оточення, бути оціненим, бути порівняним з іншим. Страх соціальної оцінки – один із найбільш поширених у суспільстві. Багато людей не витримують напруження, пов'язаного з оцінкою власних умінь, здобутків, поведінки, а отже зазвичай уникають ситуацій, де це можливо. А конкурентна взаємодія як раз така ситуація, де це станеться обов'язково. Але все ж таки дехто перемагає власний страх соціальної оцінки, йдучи за цікавістю, азартом, і ризикує заради власного успіху.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Конкуренція – це невід'ємна форма соціальної взаємодії, яка характеризується

наявністю однакової мети в суб'єктів конкуренції, їх особистісною залученістю та значним емоційним навантаженням міжособистісної взаємодії. Здорова конкуренція слугує поштовхом для розвитку особистісної та професійної компетентності. Вона дає можливість окреслити актуальні межі власної компетентності та усвідомити свої обмеження, що сприятиме формуванню адекватної самооцінки й рівня домагань. Конкуренція може набувати деструктивних ознак: нав'язливу жагу суперничати; домінування конкуренції у всіх видах соціальної взаємодії особистості; нестерпно болісне переживання поразки; різке зниження впевненості в собі або уникнення ситуації конкуренції за будь-яку ціну, приниження власних переваг у ситуації потенційної конкуренції тощо. Індивідуально-психологічними предикторами конкурентності в осіб юнацького віку виступають тривожність, високий рівень самоефективності, домінування мотивації досягнення та готовність до ризику. Сучасні українські юнаки та дівчата мають середній рівень вираженості конкурентної поведінки, тобто навіть перебуваючи в досить конкурентному академічному середовищі, вони не виявляють високого рівня суперництва, чим відрізняються від своїх західних однолітків [10]. Конкуренція для сучасного юнацтва – це боротьба, яка передбачає готовність до ризику, викликає в юнаків та дівчат тривогу й супроводжується почуттям сорому та провини, оскільки пов'язана з утиском іншої особи, через що провокує відкриті конфлікти, виклик до себе агресії, негативної уваги, «заплямування» позитивної репутації тощо. Уявлення про зміст та особливості конкурентної взаємодії в сучасного студентства має значне негативне навантаження, що обумовлено наявністю в них обмежувальних соціальних стандартів, які не відповідають актуальним суспільним тенденціям. Така ситуація блокує можливість реалізації природних прагнень сучасного українського юнацтва, їх самореалізацію та розвиток особистісної й професійної компетентності.

Отже, проблема міжособистісної конкуренції потребує подальшої теоретичної та прикладної розробки.

Перспективою подальшого дослідження проблеми конкурентної взаємодії та конкурентоспроможності особистості може стати аналіз гендерних відмінностей у їх проявах та дослідження суб'єктивного переживання особистістю смислів, які виникають у процесі конкурентного протиборства в різних системах її міжособистісних стосунків.

Література

1. Гайдар М. И. Личностная самооффективность психолога / М. И. Гайдар // Психолог в современном обществе: от образования к профессиональной деятельности / под ред. К. М. Гайдар. – Воронеж : ВГУ, 2007. – С. 52–63.
Gajdar M. I. Lichnostnaja samojeffektivnost' psihologa [Psychologists personal self-efficacy] / M. I. Gajdar // Psiholog v sovremennom obshhestve: ot obrazovaniya k professional'noj dejatel'nosti / pod red. K. M. Gajdar. – Voronezh : VGU, 2007. – p. 52–63.
2. Єльчанінова Т. Мотивація досягнення успіху студентів з активною життєвою позицією: сиблінговий аспект [Електронний ресурс] / Т. Єльчанінова, Є. Ткачова // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – 2013. – № 2. – Режим доступу : <http://social-science.com.ua/article/1074>
Elchaninova T. Motivacija dosjagnennja uspihu studentiv z aktivnoju zhittevoju pozicieju: siblingovij aspekt [Motivating students with an active lifestyle: sibling dimension] [Elektronnij resurs] / T. Elchaninova, E. Tkachova // Osvita regionu: politologija, psihologija, komunikacii. – 2013. – № 2. – Rezhim dostupu : <http://social-science.com.ua/article/1074>
3. Оксфордский толковый словарь по психологии. В 2 т. Т. 2 / под ред. А. Ребера ; пер. с англ. Е. Ю. Чеботарева. – М. : Вече АСТ, 2003. – 592 с.
Oksfordskij tolkovyj slovar' po psihologii [Oxfords Dictionary of Psychology]. V 2 t. T. 2 / pod red. A. Rebera ; per. s angl. E. Ju. Chebotareva. – M. : Veche AST, 2003. – 592 p.
4. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / Карен Хорни ; пер. с англ. В. В. Старовойтова ; общ. ред. Г. В. Бурменской. – М. : Прогресс-Универс, 1993. – 486 с.
Horni K. Nevroticheskaja lichnost' nashogo vremeni. Samoanaliz [Neurotics personality of ours time. Introspection] / Karen Horni ; per. s angl. V. V. Starovojtova ; Obshh. red. G. V. Burmenskoj. – M. : Progress-Univers, 1993. – 486 p.
5. Федоренко Р. П. Психологія молоді сім'ї і сімейна криза : монографія / Р. П. Федоренко. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – С. 54–58.
Fedorenko R. P. Psihologija molodoji sim'ji i simejna kriza : monografija / R. P. Fedorenko. – Luc'k : RVV "Vezha" Volin. derzh. un-tuim. Lesi Ukrainki, 2007. – P. 54–58.
6. Bronson Po. Top Dog: The Science of Winning and Losing / Po Bronson, Ashley Merryman. – NY : Twelve, 2014. – 304 p.
7. Deutsch M. The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice, eds. / Morton Deutsch and Peter Coleman. – San-Francisco : Jossey-Bass Publishers, 2000. – 22 p.
8. Kilduff G. J. The Psychology of Rivalry: A Relationally Dependent Analysis of Competition / Gavin J. Kilduff, Hillary Anger Elfenbein, Barry M. Staw // Academy of Management Journal. – 2010. – Vol. 53 (№ 5). – P. 943–969.
9. Romanowski M. H. Student Obsession with Grades and Achievement / Michael H. Romanowski / Kappa Delta Pi Record. – 2004. – Vol. 40. – P. 149–151.

УДК 159.923.2

І. Р. Петровська

Received November 21, 2015;

Revised January 16, 2016;

Accepted March 24, 2016.

СТРУКТУРНО-ТИПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті запропоновано використовувати структурно-типологічний підхід до оцінювання рівня сформованості громадянської ідентичності, зазначається важливість глибокого аналізу особливостей когнітивних, емоційно-оцінних, поведінкових та образно-семіотичних компонентів громадянської ідентичності населення різного віку та з різною регіональною ідентичністю. До аналізу громадянської ідентичності як багатогранного соціально-психологічного феномену пропонується також застосовувати конструктивний підхід, оскільки у його контексті громадянська ідентичність може розглядатися як динамічна система конструктів, у якій зосереджені уявлення людини про себе як громадянина, що супроводжуються оціночними і смисловими проявами.

Доведено, що зі зростанням рівня сформованості української громадянської ідентичності зростає бажання не змінювати місця проживання (а залишатися в Україні) навіть при наявних можливостях, навчати своїх дітей в українських освітніх закладах, чесно виконувати громадянський обов'язок, працювати на благо України. Чим вищий рівень сформованості української громадянської ідентичності, тим більше громадяни орієнтовані на обмеження дій і спонукань, що можуть заподіяти шкоду іншим і порушують соціальні очікування і норми, тим більше вони орієнтовані на стабільність, безпеку і гармонію суспільства, сім'ї та самих себе, тим більше орієнтовані на підтримку звичаїв і підвищення благополуччя людей, з якими перебувають у постійному контакті, а також прагнуть реалізовувати свої здібності, таланти та досягати особистого успіху за допомогою прояву компетентності саме у своїй державі.

Виявлено різні типи громадянської ідентичності, а саме «патріотичний», «невизначений», «протестний», припускається існування типів «конфліктний/неконфліктний» та «байдужий».

Українська громадянська ідентичність у сприйнятті досліджуваних громадян пов'язується з патріотизмом, активною громадянською позицією, можливостями особистісної та професійної реалізації у своїй державі.

Ключові слова: ідентифікація, громадянська ідентичність, держава, патріотизм, громадянська позиція.

Petrovska I. R. Structural-typological Approach to the Analysis of Civic Identity. The article presents suggestions of using structural and typological approach to the formation of civic identity evaluation. The importance of in-depth analysis of cognitive, emotional and evaluative features and behavioral figurative semiotic

components of civil identity population of all ages and with varying regional identity is noted. Analysis of civil identity as a social and multifaceted psychological phenomena is also connected with application of constructive approach, since this approach in the context of civic identity can be regarded as a dynamic system constructs, which is focused on representation citizen rights, accompanied by estimate and semantic manifestations.

It is proved that the growth of Ukrainian civil identity formation increases the desire not to change the place of residence (and remain in Ukraine) even where possible, educate their children in Ukrainian educational institutions, honestly perform a civic duty to work for the good of Ukraine. The higher the formation level of Ukrainian civic identity, the more citizens aimed at limiting the actions and motives which may harm others and violate social expectations and norms, the more they focus on stability, security and harmony of society, family and himself, the more they focus on maintaining and improving the welfare of people that are in constant contact; the more they aim to realise their abilities and achieve personal success by means of manifestation of competence in their country.

Different types of civil identity were revealed, namely “patriotic”, “uncertain”, “protest”, the existence of “conflict / non-conflict” and “indifferent” types are assumed.

Ukrainian civic identity in the perception of citizens is associated with patriotism, active citizenship, personal and professional opportunities in the implementation of the state.

Keywords: identification, civic identity, state, patriotism, citizenship.

Петровская И. Р. Структурно-типологический подход к анализу гражданской идентичности. В статье предложено использовать структурно-типологический подход к оценке уровня сформированности гражданской идентичности, отмечается важность глубокого анализа особенностей когнитивных, эмоционально-оценочных, поведенческих и образно-семиотических компонентов гражданской идентичности населения разных возрастов и с разной региональной идентичностью. К анализу гражданской идентичности как многогранного социально-психологического феномена предлагается также применять конструктивный подход, поскольку в контексте этого подхода гражданская идентичность может рассматриваться как динамическая система конструктов, в которой сосредоточены представления человека о себе как гражданина, сопровождающиеся оценочными и смысловыми проявлениями.

Доказано, что с ростом уровня сформированности украинской гражданской идентичности растет желание не менять места жительства (а оставаться в Украине) даже при имеющихся возможностях, обучать своих детей в украинских учебных заведениях, честно выполнять гражданский долг, работать на благо Украины. Чем выше уровень сформированности украинской гражданской идентичности, тем больше граждане ориентированы на ограничение действий и побуждений, которые могут причинить вред другим и нарушают социальные ожидания и нормы, тем больше они ориентированы на стабильность, безопасность и гармонию общества, семьи и самих себя, тем больше ориентированы на поддержку обычаев и повышение благополучия людей, с которыми находятся в

постоянном контакте, а также стремятся реализовывать свои способности и таланты и достигать личного успеха с помощью проявления компетентности именно в своем государстве. Выявлены различные типы гражданской идентичности, а именно «патриотический», «неопределенный», «протестный», предполагается существование типов «конфликтный/неконфликтный» и «равнодушный».

Украинская гражданская идентичность в восприятии исследуемых граждан связывается с патриотизмом, активной гражданской позицией, возможностями личностной и профессиональной реализации в своем государстве.

Ключевые слова: идентификация, гражданская идентичность, государство, патриотизм, гражданская позиция.

Постановка наукової проблеми та її значення. Громадянську ідентичність можна вважати «барометром» консолідації суспільства, певною умовою цілісності держави, від неї великою мірою залежить майбутнє держави, нації, громадян, співвітчизників. Громадянська ідентичність є також запорукою розвитку громадянського суспільства, що передбачає не тільки усвідомлення себе громадянином цієї країни, а й активну участь у її житті, і є своєрідною квінтесенцією ідентичності громадянина як основного суб'єкта державотворення. Однак громадянська ідентичність досить різна у сучасному українському суспільстві, неоднакові й умови її формування і утвердження. Усвідомлена належність до держави ще не означає сформованої української громадянської ідентичності.

Відповідно, громадянську ідентичність потрібно розглядати як комплексне багатогранне утворення, що втілює ототожнення особистості зі спільнотою громадян тієї чи іншої держави та яке існує на рівні свідомості і несвідомого, включає когнітивний (знання про належність до цієї соціальної спільноти), ціннісно-емоційний (позитивне, негативне чи амбівалентне ставлення до належності, її прийняття або неприйняття), поведінковий (реалізація громадянської позиції у спілкуванні і діяльності, громадянська активність, участь у соціальній діяльності, що має суспільну значимість) та образно-семіотичний (знаки, символи) складники.

Виникає потреба розробити адекватний психодіагностичний інструментарій оцінювання рівня сформованості української громадянської ідентичності населення України. При цьому слід враховувати, що раціонально-пізнавальний етап ідентифікації не приводить автоматично до готовності індивіда ототожнювати себе з тією соціальною спільнотою, міра причетності до якої стає предметом рефлексії.

Остаточне рішення опосередковане емоційно-оціночним ставленням до неї, здійснюється під впливом особистісної системи цінностей, оцінок, почуттів, емоцій тощо [8, с. 49].

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблематикою української громадянської свідомості (менше ідентичності) цікавилися такі українські вчені, як М. Боришевський, О. Киричук, Л. Снігур, Н. Хазратова, О. Стегній, В. Васютинський, Л. Сокурянська, Н. Савелюк, В. Степаненко, В. Арбеніна, Н. Безгина, Т. Бевз, Г. Мазилова та ін. Науковці розглядали механізми формування громадянської свідомості, громадянських якостей особистості [1]; закономірності та механізми становлення громадянськості (як складної особистісної характеристики) в юнацькому віці [7]; громадянський розвиток особистості в дорослому віці [2]; психосемантичні особливості громадянської свідомості студентської молоді [5]. Однак варто зазначити, що психологічні аспекти вивчення громадянської свідомості українськими науковцями часто тісно переплітаються з педагогічними; у поясненні психологічних закономірностей вчені, швидше, вкладали педагогічний контекст. Вивчалися особливості соціальної, етнічної (менше громадянської) ідентичності російськомовних українських громадян [4]; психологічні детермінанти, перцептивні та регулятивні особливості відносин особистості й держави [9]. У межах соціологічно-політологічного підходу досліджувалася проблема формування громадянського суспільства в Україні [7]; соціально-політичні умови формування громадянської ідентичності [3]; сутність, прояви та чинники формування громадянської ідентичності українського студентства [8] тощо.

Феномен громадянської ідентичності науковці розглядають найчастіше як соціально-політичний, громадський, державний, набагато рідше його трактують як індивідуальний, наділений особистісним змістом, що займає певну позицію в ієрархії цінностей. Крім того, більшість вчених розглядає громадянську ідентичність лише як раціональний конструкт, не враховуючи той факт, що громадянська ідентичність, на нашу думку, являє собою комплексне багатогранне утворення, лише частина якого усвідомлюється особистістю, тобто існує на рівні свідомості і несвідомого.

Мета статті – аналіз особливостей когнітивних, емоційно-оцінних, поведінкових та образно-семіотичних компонентів громадянської ідентичності, а також виявлення основних її типів.

Для досягнення поставленої мети було використано такі **методи та методики**:

- авторський опитувальник «Громадянська ідентичність», розроблений за принципом побудови шкали Лайкерта [10], за допомогою якого виявляються особливості громадянської ідентичності на когнітивному рівні. Пункти опитувальника являють собою прості твердження, які потрібно оцінити респонденту. Використовується п'ять градацій: 1 – повністю не погоджуюсь, 2 – швидше не погоджуюсь, 3 – важко сказати, 4 – швидше погоджуюсь, 5 – повністю погоджуюсь. Відбір суджень проводився за допомогою експертного оцінювання (10 експертів) та в процесі пілотного дослідження. Результати психометричної перевірки опитувальника буде представлено у наступній публікації;
- розроблені автором ситуації (казуси) проективного характеру на виявлення громадянської позиції у спілкуванні і діяльності, які дають змогу визначити неусвідомлені аспекти громадянської ідентичності на поведінковому рівні;
- вправи та завдання на залучення уяви (побудова образів «Я – громадянин України», «Ідеальний громадянин», «Найгірший громадянин»), що виявляють специфіку образно-семіотичного та ціннісно-емоційного складників громадянської ідентичності;
- методику «Діагностика індивідуальних цінностей» Ш. Шварца (адаптація О. Тихомандрицької, Е. Дубовської), оскільки громадянська ідентичність як вид соціальної ідентичності найбільш тісно пов'язана з ціннісно-сисловою сферою особистості.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У дослідженні взяло участь 190 респондентів віком 18–79 років (58 % жінок, 42 % чоловіків) із Львівської, Закарпатської, Хмельницької, Волинської, Івано-Франківської, Чернівецької, Житомирської, Вінницької, Київської, Черкаської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Харківської, Донецької, Херсонської областей. Дослідження проводилося протягом вересня–листопада 2015 р.

Кластерний аналіз (після стандартизації) виявив три групи респондентів з різним типом громадянської ідентичності (рис. 1).

Громадяни першої групи (16,3 %) свідомо демонструють протестне неприйняття української громадянської ідентичності: вони не пишаються тим, що є громадянами України, рідко беруть участь у виборах, не вважають себе патріотами, не планують пов'язувати своє майбутнє лише з Україною, не вірять у перспективи розвитку України

як держави, не бачать для себе варіантів особистісної та професійної реалізації в Україні і без вагань переїхали б жити в іншу країну. Цю громадянську позицію можна назвати «чужий в чужій державі» або «протестною» громадянською ідентичністю.

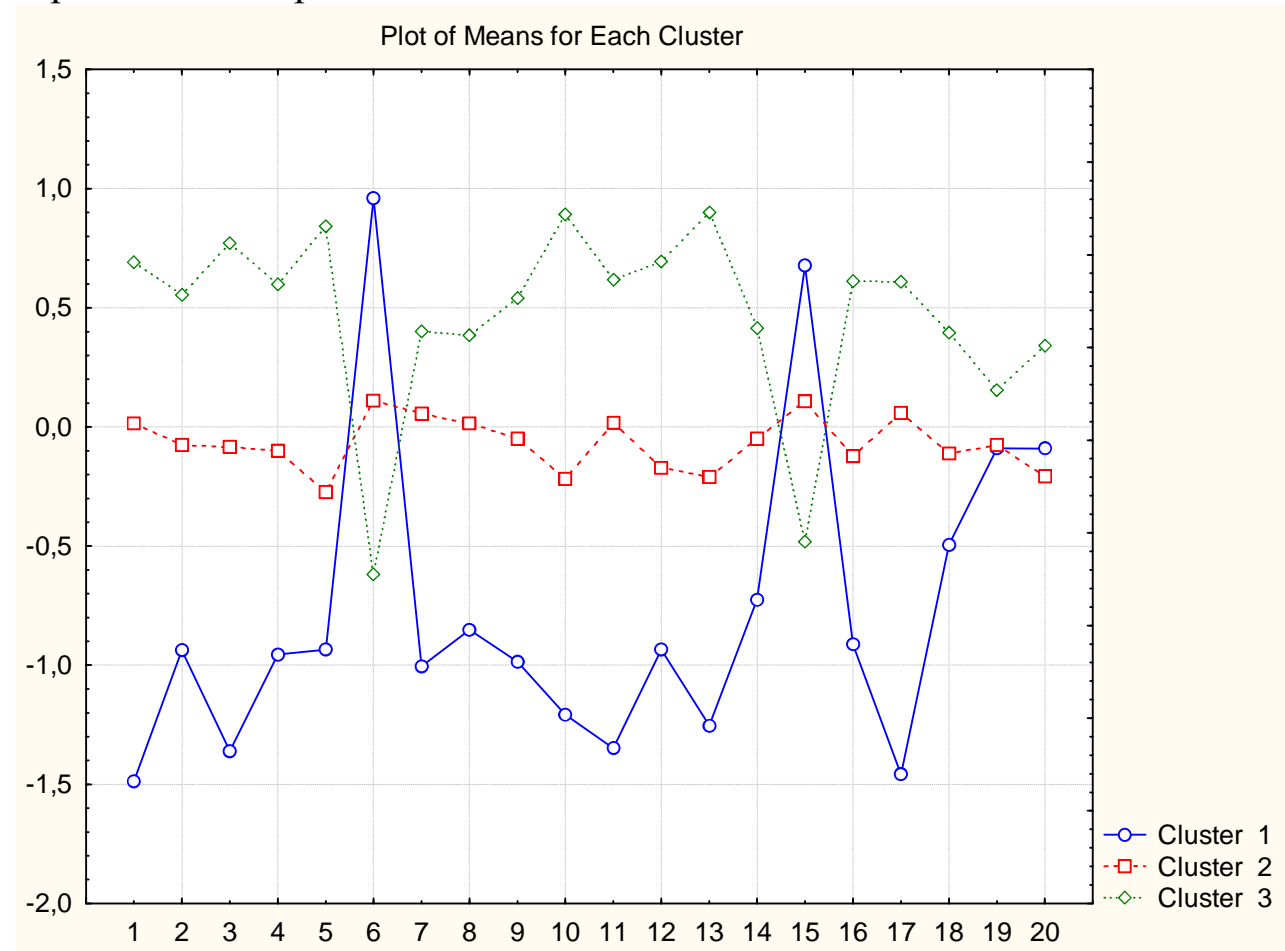

Рис. 1. Групи досліджуваних з різною громадянською ідентичністю:

1 – Я пишаюся тим, що є громадянином України; 2 – Я завжди беру участь у виборах; 3 – Я вважаю себе патріотом України; 4 – Я глибоко шаную державні символи України; 5 – Своє майбутнє я пов'язую лише з Україною; 6 – Якщо була б можливість, я би без вагань переїхав жити в іншу країну; 7 – Я вірю в перспективи розвитку України як держави; 8 – Існує багато можливостей для особистісної та професійної самореалізації в Україні; 9 – Для мене важливо підтримувати українські традиції та культуру; 10 – Я готовий працювати на благо України; 11 – Я повністю ідентифікую себе з громадянином України; 12 – Я вважаю себе відповідальним громадянином; 13 – Мої уявлення про себе мають тісний зв'язок із Україною; 14 – Я завжди відстоюю свої права як громадянин країни; 15 – Мені байдуже, в якій країні реалізовувати себе та свої таланти; 16 – Я високо оцінюю свою громадську активність; 17 – Я маю почуття любові до України; 18 – Я вважаю себе європейцем; 19 – Я вважаю себе громадянином світу; 20 – Я вважаю себе радянською людиною

Респонденти другої групи (49,5 %) демонструють деяку невизначеність власних уявлень про себе як громадянина (на більшість

тверджень обирали відповідь «важко сказати»), хоча й не виключають лояльного ставлення до своєї країни. Цю громадянську позицію можна назвати «нейтральною» або «невизначеною».

34,2 % досліджуваних громадян (третья група) демонструють глибоку прихильність до своєї країни, домінування патріотичних почуттів і настроїв. Цю громадянську позицію можна назвати «патріотичною» або «сформованою».

Проте серед тих, хто повністю ідентифікує себе з громадянином України, є такі, що одночасно вважають себе і європейцями, і громадянами світу. Це підтверджує наше припущення, що громадянська ідентичність є комплексним феноменом, і різні ідентичності можуть або «конфліктувати» між собою, або «уживатися» – відповідно мова може йти ще й про «суперечливий/конфліктний» чи «гармонійний/цілісний» тип громадянської ідентичності.

Виявити деякі особливості громадянської позиції громадян дав змогу аналіз їх відповідей (порад іншим) щодо різних життєвих ситуацій. Різним віковим групам та окремо для жінок і чоловіків були запропоновані відповідно різні картки. Спосіб сприйняття, інтерпретації та розв'язання ситуацій від імені студента(-ки), чоловіка/жінки або матері/батька дає можливість виявляти власні неусвідомлені прояви громадянської ідентичності. Наведемо деякі приклади.

Ситуація «Квартира». В жінки, окрім квартири, в якій вона мешкає зі своєю сім'єю, є ще одна квартира, яку вона здає в оренду. На сьогодні квартира вільна. До неї звернувся колега по роботі з проханням дозволити якийсь час пожити сім'ї переселенців з Донецької області з можливістю оплачувати лише комунальні послуги. Як бути жінці в такій ситуації?

68 % громадян порадили жінці дозволити проживати у своїй квартирі на вказаних умовах («потрібно допомагати своїм громадянам»), однак обов'язковим вважають зафіксувати термін проживання (від 1 до 3 місяців – «поки не знайдуть роботу і не будуть оплачувати повну орендну плату»). 19 % порекомендували прийняти рішення після розмови з цими людьми («якщо сподобаються», «переконатися, що порядні люди»). 13 % досліджуваних порадили категорично відмовити у проживанні, пояснюючи тим, що саме держава має опікуватися своїми громадянами.

Ситуація «Робота». Молодому хлопцеві (дівчині), який щойно закінчив університет, одночасно поступило дві пропозиції роботи:

від української та іноземної компанії. У першому випадку пропонується посада державного службовця з можливістю впливати на важливі для України рішення, в другому випадку іноземна компанія зацікавлена у його (її) професійних (інтелектуальних) можливостях на користь своєї держави і відповідно пропонує змінити місце постійного проживання. Який з двох запропонованих варіантів Ви б порадили вибрати хлопцю (дівчині)?

38 % респондентів порадили обрати роботу в Україні, пояснюючи важливістю принесення користі своїй державі, можливістю змінити ситуацію на краще, а також наявністю знайомств, зв'язків, друзів, батьків. 13 % порекомендували поїхати за кордон, але потім повернутися, маючи досвід. 49 % порадили прийняти пропозицію іноземної компанії, наводячи такі аргументи: краща можливість самореалізації, перспектива професійного та культурного розвитку, високий рівень життя (освіти, медицини) і соціальної захищеності та зневіра в тому, що в Україні можливо щось змінити («все вирішують зв'язки та хабарі»).

Ситуація «АТО». Єдиного сина жінки призвали в АТО за мобілізацією. З одного боку, вона розуміє, що захищати країну – це його громадянський обов'язок, з іншого боку, вона вважає, що в державі безлад і сумнівається у доцільності «принесення сина у жертву». Яку позицію їй обрати у стосунках із сином?

26 % респондентів порекомендували «відпустити, бо це його громадянський обов'язок», 29 % відповіли, що потрібно «підтримати будь-яке рішення сина», а 45 % громадян порадили матері в жодному випадку «не пускати, заховати сина».

Ситуація «ВНЗ». У батька є син-одинадцятикласник, який добре вчиться та знає іноземні мови. За результатами вступних випробувань син отримав запрошення на навчання у два престижні ВНЗ в Україні та за кордоном. Що батькові порадити сину?

Тільки 10 % громадян на місці батька порадили б сину обрати український ВНЗ, 67 % наполягали б на навчанні за кордоном, 23 % відповіли, що «рішення тільки за сином».

Ситуація «Кохання». Молода жінка, проживає в Донецькій області, недалеко від зони військових дій і має коханого з Росії. Чоловік запропонував їй переїхати до нього. З одного боку, вони давно кохають один одного і цей варіант міг би бути її спасінням, з другого – як можна переїхати до країни-агресора? Що порадити жінці?

20 % громадян порадили переконати коханого переїхати в Україну на безпечну територію; 57 % порадили переїхати в Росію, бо «кохання важливіше за все»; 23 % запропонували переїхати разом у будь-яку третю країну.

Ситуація «Україна». *Студентка потрапила в компанію, де йшла дискусія про те, що доброго і поганого в тому, що ми живемо в Україні, які перспективи життя та розвитку наших громадян. Прийшла її черга висловлюватися. Що могла сказати дівчина?*

Найчастіше згадувалося: «Україна має хороше геополітичне розташування», «багатство природних ресурсів», «багату культурну спадщину (традиції)», «потужні людські ресурси: добрі, розумні, патріотичні, креативні люди», однак «в Україні немає перспектив розвитку, умов для професійної, особистісної самореалізації», «незадовільний рівень життя, безробіття, економічна криза», «корупційність та безвідповідальність влади», «наївність громадян та готовність безмежно терпіти (особливості менталітету)».

Ситуація «Космополіт». *Ваш знайомий озвучив теорію про те, що сьогодні не модно вважати себе громадянином якоїсь конкретної держави. У час інформаційних технологій, при наявних можливостях відвідувати різні країни та ін. нас усіх можна вважати європейцями, а то й космополітами. Чи є раціональне зерно в цій теорії? Яка Ваша думка?*

74 % респондентів не погодилися з такою теорією, вважаючи, що потрібно ототожнювати себе з однією державою, 7 % дали відповідь: «важко сказати», 19 % абсолютно підтримують цю громадянську позицію та погляди.

Ситуація «Вибір країни». На питання «Якби у Вас були необмежені фінансові можливості, яку країну (країни) Ви б обрали для постійного проживання?». 47 % обрали Україну, 46 % – не Україну, 7 % – і Україну, і іншу країну. Варто зазначити, що серед студентської молоді (18–24 роки) тільки 34 % досліджуваних студентів обрали Україну, при чому серед студентів з «протестною» громадянською ідентичністю 100 % обрали для постійного місця проживання не Україну, серед «невизначених» таких 72 %, а серед «патріотів» 29 %. Найбільш «популярними» виявилися такі країни, як США, Великобританія, Норвегія, Швейцарія, Австралія.

Варто зазначити, що найбільшу небезпеку становить бажання виїзду громадян на постійне місце проживання, що виступає не лише

актом зміни місця проживання, а глибинним процесом змін стилю життя й повсякденних практик та, що особливо важливо, є знаком готовності «віддати» свою ідентичність, замінивши її іншою ідентичністю, тобто ознакою незначущості українського способу життя, українських цінностей, соціальних зв'язків тощо. Одним із мотивів бажання виїзду за кордон з метою постійного місця проживання є відчуття себе чужим і знедоленим в рідній державі, слабка включеність у соціальні зв'язки і відносини, що, власне, і є повсякденною експлікацією соціальної ідентичності, зокрема громадянської.

Встановлено значущі кореляційні зв'язки між шкалою опитувальника «Я повністю себе ідентифікую з громадянином України» та ситуаціями «Вибір країни» ($r = -0,382, p \leq 0,01$), «ВНЗ» ($r = -0,372, p \leq 0,01$), «Космополіт» ($r = -0,315, p \leq 0,01$), «АТО» ($r = -0,308, p \leq 0,01$), «Робота» ($r = -0,211, p \leq 0,05$), а також шкалами «Конформізм» ($r = 0,383, p \leq 0,01$), «Безпека» ($r = 0,361, p \leq 0,01$), «Прихильність» ($r = 0,211, p \leq 0,05$), «Досягнення» ($r = 0,230, p \leq 0,05$) та «Традиції» ($r = 0,225, p \leq 0,05$).

Зі зростанням рівня сформованості української громадянської ідентичності зростає бажання не змінювати місця проживання (а залишатися в Україні) навіть при наявних можливостях, навчати своїх дітей в українських закладах освіти, чесно виконувати громадянський обов'язок, працювати на благо України і при цьому зменшується космополітизм.

І чим вищий рівень сформованості української громадянської ідентичності, тим більше громадяни орієнтовані на обмеження дій і спонукань, що можуть заподіяти шкоду іншим і порушують соціальні очікування і норми, тим більше вони орієнтовані на стабільність, безпеку і гармонію суспільства, сім'ї та самих себе, тим більше орієнтовані на підтримку звичаїв і підвищення благополуччя людей, з якими перебувають у постійному контакті, а також прагнуть реалізувати свої здібності таланти та досягати особистого успіху за допомогою прояву компетентності саме у своїй державі.

Проведене дослідження дає змогу стверджувати, що частина громадян з несформованою і/або невизначеною українською громадянською ідентичністю відчують складності у побудові образу себе як громадянина («немає образу», «чоловік в костюмі з нечітким обличчям» тощо).

У більшій частині громадян з «протестною» ідентичністю виникали образи «чоловіка, який намагається вирватися із полону катів»,

«невільника», «кріпака», «пташки, що прагне вирватися з клітки», «дівчини із сумними очами», «козака-воїна, який захищає державу від зовнішніх ворогів, а від внутрішніх ворогів захиститися не може», «сигнал лиха –SOS» та ін.

Деякі досліджувані на висловлювання «Я – громадянин України» побудували образи «сильної людини», «людини-воїна», «козака», «людини з високо піднятою головою», «Георгія Побідоносця», «тризвіра Донцова» тощо.

І ще одна група досліджуваних асоціює себе як громадянина України з «тризубом», «паспортом», «вишиванкою», «жовто-блакитним прапором», «картою України», «Т. Шевченком», «пшеничним полем», «калиною» тощо.

Як бачимо, дослідження образно-семіотичного складника громадянської ідентичності надзвичайно важливе і потребує глибокого осмислення. Крім того, припускаємо наявність відмінностей у сформованих образах України та себе як громадянина України у громадян з різною регіональною ідентичністю та різного віку, що і визначає сферу наших подальших наукових досліджень.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Запропонований підхід дає змогу виявити рівень сформованості громадянської ідентичності на когнітивному рівні (за допомогою опитувальника «Громадянська ідентичність»), на поведінковому рівні (за допомогою розроблених ситуацій (казусів) проєктивного характеру), а відповідні вправи на залучення уваги виявляють специфіку образно-семіотичного та ціннісно-емоційного складників громадянської ідентичності.

Перспективи подальших досліджень полягають у глибокому аналізі психологічних особливостей громадянської ідентичності людей похилого, середнього віку та молоді, а також дослідженні трансформації громадянської ідентичності в контексті ресоціалізації політичних цінностей.

Література

1. Боришевський М. Й. Еталонна модель особистості-громадянина / М. Й. Боришевський, М. І. Алексеєва, В. В. Антоненко та ін. // Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості. У 2 т. Т. 1. – К. : [б. в.], 2001. – С. 39–46.
Borishvskiy M. Y. Etalonna model osobistosti-gromadyanina [Reference model of the personality-citizen] / M. Y. Borishvskiy, M. I. Alekseeva, V. V. Antonenko ta in. // Psihologichni zakonomirnosti rozvitku gromadyanskoi svidomosti ta samosvidomosti osobistosti. U 2 t. T. 1. – K. : [b. v.], 2001. – S. 39–46.

2. Лукашевич О. М. Громадянськість як результат громадянського розвитку особистості: психологічний дискурс / О. М. Лукашевич // Проблеми сучасної психології. – 2014. – Вип. 24. – С. 467–476.
Lukashevich O. M. Gromadyanskist yak rezultat gromadyanskogo rozvitku osobistosti: psihologichniy diskurs [Civism as a result of personality's civic development: psychological discourse] / O. M. Lukashevich // Problemi suchasnoi psihologii. – 2014. – Vyp. 24. – S. 467–476.
3. Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві : колективна монографія. – К. : ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2014. – 296 с.
Politychni mekhanizmy formuvannia hromadianskoi identychnosti v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi : kolektyvna monohrafiia [Political mechanisms of civil identity in contemporary Ukrainian society]. – K. : IPiEND im. I. Kurasa NAN Ukrainy, 2014. – 296 s.
4. Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз : монографія / за ред. В. О. Васютинського ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 336 с.
Rosiiskomovna spilnota v Ukraini: sotsialno-psykholohichnyi analiz : monohrafiia [Russian-speaking community in Ukraine: socio-psychological analysis] / za red. V. O. Vasiutynskoho ; Nats. akad. ped. nauk Ukrainy, In-t sots. ta polit. psykholohii. – Kirovohrad : Imeks-LTD, 2012. – 336 s.
5. Савелюк Н. М. Психосемантичні особливості громадянської свідомості студентської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 – Педагогічна та вікова психологія / Савелюк Наталія Михайлівна. – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.
Saveliuk N. M. Psykhosemantychni osoblyvosti hromadianskoi svidomosti studentskoi molodi [Psycho-semantic peculiarities of the civic consciousness of the students'youth] : avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk : spets. 19.00.07 – Pedahohichna ta vikova psykholohiia / Saveliuk Nataliia Mykhailivna. – Ivano-Frankivsk, 2008. – 20 s.
6. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянськості особистості : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 – Педагогічна та вікова психологія / Снігур Людмила Анатоліївна. – К., 2005. – 36 с.
Snihur L. A. Psykholohiia stanovlennia hromadianskosti osobystosti [Psychology of personality's civic formation] : avtoref. dys. ... d-ra psykhol. nauk : spets. 19.00.07 – Pedahohichna ta vikova psykholohiia / Snihur Liudmyla Anatoliivna. – K., 2005. – 36 s.
7. Степаненко В. Етнос-демос-поліс: етнополітичні проблеми соціетальної трансформації в Україні / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 112.
Stepanenko V. Etnos-demos-polis: etnopolitychni problemy sotsiietalnoi transformatsii v Ukraini [Ethnicity-demos-polis: ethno-political challenges of societal transformation in Ukraine] / V. Stepanenko // Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh. – 2002. – № 2. – S. 112.

8. Українське студентство у пошуках ідентичності : монографія / за ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокур'янської. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. – 520 с.
Ukrainske studentstvo u poshukakh identychnosti : monohrafiia [Ukrainian students in search of identity] / za red. V. L. Arbieninoi, L. H. Sokurianskoi. – Kh. : KhNU im. V. N. Karazina, 2012. – 520 s.
9. Хазратова Н. В. Психологія відносин особистості й держави : монографія. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.
Khazratova N. V. Psykholohiia vidnosyn osobystosti i derzhavy : monohrafiia [Psychology of relationship between the individual and the state]. – Lutsk : RVV “Vezha” Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrinky, 2004. – 276 s.
10. Allen E. Likert Scales and Data Analyses / E. Allen, C. Seaman // Quality Progress. – 2007. – № 40. – Р. 64–65.

УДК 159.9.075

Б. В. Плескач

Received September 22, 2015;

Revised December 16, 2016;

Accepted April 26, 2016.

МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ШКАЛИ КОРЕКЦІЇ ТА А-ФАКТОРУ СТАНДАРТИЗОВАНОГО БАГАТОФАКТОРНОГО МЕТОДУ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В РОБОТІ З ОНКОГЕМАТОЛОГІЧНИМИ ХВОРИМИ

У статті розглянуто валідність та надійність опитувальника на основі шкали Корекції та А-фактору зі складу ММРІ. Запропоновано опитувальник на основі модифікованих шкал, ключі до нього, уточнено нормативні значення. Валідність шкал перевірялась на основі вивчення взаємозв'язку з опитувальником ситуативної та особистісної тривожності Спілбергера–Ханіна, методикою «Особистісний диференціал», методом портретних виборів Л. Сонді. Опитано 90 майже здорових осіб та 30 онкогематологічних хворих. Доведено високу прогностичну валідність шкали Корекції та А-фактору для діагностики високої ситуативної та особистісної тривоги. Діагностика онкогематологічних хворих за допомогою А-фактору дає змогу ідентифікувати пацієнтів з проблемою тривоги. Так, всі пацієнти зі значенням вище 50Т за А-фактором потребували психологічної підтримки або мали конкретні психологічні скарги та просили допомоги. Також виявлено, що значення модифікованої шкали Корекції пов'язані з

вдачею або невдачею медичного лікування онкогематологічних хворих (за даними медичної документації). Так, у пацієнтів із значеннями вище 50T за шкалою К лікування зазвичай було неефективним (спостерігалась прогресія хвороби, об'єм пухлини істотно не змінився або пацієнт помер від ускладнень у процесі лікування). При значеннях менше 50T за шкалою К спостерігалася стабілізація хвороби, часткова або повна ремісія. Результати спостереження та дані за іншими методами психодіагностики показали, що пацієнти за шкалою К вище 50T потребували психологічної підтримки, мали глибинні потреби в отриманні співчуття та розуміння до себе, мали завищену самооцінку, були схильні відмовлятися від зовнішньої допомоги (скоріше через бажання виглядати сильним). Отримані результати пояснюються з позицій теорії систем, згідно з якою неможливість адаптації до захворювання на психологічному та соціальному рівнях викликає дезадаптацію біологічної системи організму, яка супроводжується прогресією захворювання. При високому рівні тривоги, поганому самопочутті, відсутності психологічного запиту, психологічна допомога пацієнтам зі значеннями К вище 50T може бути побудована на принципі підтримання самоповаги, налагодження взаємовигідних соціальних стосунків з близькими, емпатичної особистісної підтримки. Перспективним здається продовжити вивчення взаємозв'язку між шкалою К та ефективністю лікування онкогематологічних хворих на більшій вибірці.

Ключові слова: психоонкологія, тривожність, MMPI, теорія систем.

Pleskach B. V. Opportunities of Use the Correction Scale and the A-factor from MMPI in the Patients with Oncohematological Diseases. The article is devoted to study the validity and reliability of the questionnaire based on the scale Correction and the A-factor of the MMPI. A modified text of the questionnaire, keys for it, and updated normative values were proposed. The validity of the scales was verified by studying the relationship with Spielberger anxiety test, Semantic (personal) differential, and Sondy test. It was surveyed 90 healthy people and 30 oncohematological patients. It has proved a high validity of the scale Correction and the A-factor for the diagnosis of high level of situational and personal anxiety. Application of construct in oncohematologic patients showed possible use of A factor scale for revealing of patients with anxiety problems. Thus, all patients with A factor scale data > 50T needed psychological help or had a specific psychological complaints and asked for help. It was revealed also that modified K scale value associated with success of medical treatment (according to data of medical documentation). Thus, treatment of patients with K scale value > 50T usually was not effective. It was observed progression of the disease, or patient death. Results of treatment of patients with K scale value < 50T were disease stabilization, complete or partial remission. Data of observations and others psychodiagnostic methods have shown that patients with values of K above 50T needed psychological support, had deep needs for empathy in understanding themselves, an increased self-assessment, preferred to reject the aid of others (most likely due with the desire to look strong). Obtained results we can explain using the System theory. According to it, inability to adapt to the disease on the psychological and social levels causing a disadaptation of the

biological subsystem organism, which is accompanied by a progression of the disease. Psychological help for patients with K scale value $> 50T$ which also observed high level of anxiety, bad feeling, absence of psychological request can be based on maintenance of self-assessment, establishment of mutually beneficial relationships with relatives, empathic personal support. It is promising of prolongation of the study an association between K scale value and treatment effectiveness on more representative group of oncohematological patients.

Keywords: psychooncology, anxiety, MMPI, systems Theory.

Плескач Б. В. Возможности использования шкалы Коррекции и А-фактора СМИЛ в работе с онкогематологическими больными. В статье рассматривается валидность и надежность вопросника на основе шкалы Коррекции и А-фактора из состава СМИЛ. Предложен вопросник на основании модифицированных шкал, ключи к нему, уточнены нормативные значения. Валидность шкал проверялась на основании изучения взаимосвязей с вопросником ситуационной и личностной тревожности Спилбергера–Ханина, методикой «Личностный дифференциал», методом портретных выборов по Л. Сонди. Опрошено 90 практически здоровых людей и 30 онкогематологических больных. Доказана высокая валидность шкалы Коррекции и А-фактора для диагностики высокой ситуационной и личностной тревожности. Диагностика онкогематологических пациентов с помощью А-фактора может быть использована для выявления пациентов с проблемой тревоги. Так, все пациенты со значениями за А-фактором выше $50T$ нуждались в психологической помощи или имели конкретные психологические жалобы и просили о помощи. Также установлено что значения шкалы К связаны с успехом или неуспехом медицинского лечения (по данным медицинской документации). Так, у пациентов со значениями по шкале К выше $50T$ лечение, как правило, было неэффективным (наблюдалась прогрессия болезни, объем опухоли существенно не изменился или пациент умер от осложнений). При значениях шкалы К меньше $50T$ наблюдалась стабилизация болезни, частичная или полная ремиссия. Результаты наблюдения и данные по другим методикам психодиагностики показали, что пациенты со значениями К выше $50T$ нуждались в психологической поддержке, имели глубинные потребности в получении сочувствия по отношению к себе, имели завышенную самооценку, были склонны отказываться от внешней помощи (скорее всего в связи с желанием выглядеть сильным). Полученные результаты объясняются с позиции теории систем, согласно которой невозможность адаптации к заболеванию на психологическом и социальном уровнях вызывает дезадаптацию биологической системы организма, которая сопровождается прогрессией заболевания. При высоком уровне тревоги, плохом самочувствии, отсутствии психологического запроса, психологическая помощь пациентам со значениями К выше $50T$ может быть построена на принципе поддержания самооценки, налаживания взаимовыгодных социальных отношений с близкими, эмпатической личностной поддержки. Перспективным выглядит продолжение исследования взаимосвязи между шкалой К и эффективностью лечения онкогематологических больных на большей выборке.

Ключевые слова: психоонкология, тревожность, СМИЛ, теория систем.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасні дослідження показують, що високий рівень тривожності та дистресу корелює з порушенням функції імунної системи, негативно відображається на процесі лікування і є одним із факторів, пов'язаних із низьким виживанням онкологічних хворих після лікування [6–8]. З іншого боку, є результати, які доводять позитивний вплив психологічного втручання на зменшення ймовірності рецидиву хвороби [4]. Тому важливо виявити групи пацієнтів, які мають високий ступінь психологічного дистресу, щоб надати їм психологічну допомогу.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Виявлення в онкологічних пацієнтів тривожних порушень, які потребують спеціального лікування, вважається одним із пріоритетних завдань [11]. Золотим стандартом в їх діагностиці є напівструктуроване психіатричне інтерв'ю, проте навчання лікарів-онкологів способів проведення психіатричної діагностики не завжди можливе [11]. Тому розробляються анкетні методи для самозаповнення пацієнтами, націлені на діагностику тривожних розладів, та адаптуються вже наявні.

Однак дослідження показують, що методи самооцінки симптомів дають помилку при роботі з онкологічними хворими. Опитувальник якості життя онкологічних хворих (EORTC QLQ-C30) може бути використаний для комплексної оцінки стресу, в тому числі психологічного. Проте окремі дослідники виявили, що, заповнюючи EORTC QLQ-C30, пацієнти часто намагаються справити більш позитивне враження про свій стан, ніж є насправді [12]. Опитувальник HADS при застосуванні в онкологічних хворих для визначення рівня тривоги та депресії також виявив своє обмеження порівняно з психіатричним інтерв'ю [10]. У зв'язку з цим актуальне використання особистісних методик для визначення рівня тривожності, котрі зосереджені на непрямих ознаках тривоги.

Мета статті – вивчення можливостей використання окремих шкал із Стандартизованого багатофакторного методу дослідження особистості (ММРІ) для діагностики тривоги та апробація цього методу на вибірці онкогематологічних хворих. Серед шкал ММРІ був обраний Перший додатковий фактор або А-фактор, який призначений не лише для визначення тривоги, а й діагностує стан загального емоційного стресу, хронічні труднощі адаптації [1, с. 138]. Для покращення точності визначення тривожності додано запитання шкали Корекції (К) [1, с. 195, 142]. Були поставлені такі **завдання**: 1) уточ-

нити нормативні значення обраних шкал; 2) перевірити надійність та валідність використання А-фактору та шкали К для діагностики тривоги; 3) провести апробацію опитувальника на вибірці онкогематологічних хворих; 4) вивчити зв'язок між показниками за А-фактором, шкалою Корекції з ефективністю лікування захворювання (згідно з медичною документацією).

Методи та методики дослідження. Текст основного опитувальника на основі шкали Корекції й А-фактору та інструкція до нього представлені на сайті Електронної бібліотеки НАПН України за адресою <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/10199>. Нормативні значення для шкал, які досліджувались, отримані на вибірці майже здорових осіб. Валідність методики перевірялась на основі кореляцій з опитувальником ситуативної та особистісної тривоги Спілбергера-Ханіна, Особистісним диференціалом та Методом портретних виборів Л. Сонді в модифікації Л. М. Собчик. Надійність методики оцінювалась за допомогою обчислення коефіцієнта внутрішньої узгодженості альфа (α) Кронбаха.

Дослідження психометричних особливостей використання опитувальника здійснено на вибірці, яка складала 120 осіб: 90 майже здорових та 30 онкогематологічних хворих. Розподіл за віком склав від 16 до 60 років (в середньому $26 \pm 1,02$ роки, медіана 21 рік). Серед опитаних – 51 чоловік та 69 жінок.

Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою пакету SPSS Statistics 17.0.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У процесі перевірки внутрішньої узгодженості шкали К виявилось, що три з 30 запитань погіршували її надійність. Так, α Кронбаха, обчислена для 30 запитань шкали корекції, становила 0,654. Після вилучення питань, які виявили негативну кореляцію зі шкалою, α склала 0,721, що відповідає рекомендованому значенню $\alpha \geq 0,7$. Зважаючи на це, для обчислення шкали «К» доцільно використовувати модифікований ключ та норми.

Для отримання сирих балів за шкалою К обчислювалась загальна сума балів за таким ключем: відповідь «неправильно» враховувалась як один бал у відповідях на запитаннях 1, 3, 5, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 30, 33, 35, 42, 44, 49, 50, 51, 60. Далі обчислювались стандартизовані Т-бали, окремо для чоловіків та жінок, за формулою 1:

$$T = 50 + (10 \times (X - M)) / \delta, \quad (1)$$

де: X – сирі бали, отримані через обчислення результатів конкретного опитаного за ключем; M – медіальні значення, отримані в дослідженні; δ – стандартне відхилення, отримане в дослідженні

Для вимірювання значення А-фактору ми відібрали 36 питань з 39, запропонованих Л. М. Собчик [1], внутрішня узгодженість такої шкали склала 0,862. Ключ для обчислення «сирих» балів за А-фактором такий: один бал нараховувався при відповіді «**правильно**» на запитання 2, 4, 6, 7, 9, 14, 16, 25, 26, 27, 29, 31, 32, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 56, 58, 59, 61, 62, 63 та при відповіді «**неправильно**» на питання 46. Обчислення Т-балів також здійснювалося за формулою 1.

При обстеженні майже здорових осіб отримали такі нормативні показники:

- за шкалою К: чоловіки ($M = 12$; $\delta = 3,95$); жінки ($M = 12,5$; $\delta = 4,75$);
- за А-фактором: чоловіки ($M = 15$; $\delta = 6,1$); жінки ($M = 11$; $\delta = 6,25$).

Нормативні значення опитувальника Ч. Спілбергера склали: для ситуативної тривоги $M = 39$, $\delta = 8,67$; для особистісної $M = 41$, $\delta = 8,8$.

Норми факторів Особистісного диференціалу отримали такі: «Оцінка» ($x = 1,86$; $\delta = 0,77$); «Сила» ($x = 0,79$; $\delta = 0,81$); «Активність» ($x = 0,87$; $\delta = 1,12$).

Вивчення взаємозв'язків між шкалою К та опитувальником Спілбергера–Ханіна у майже здорових осіб виявило існування обернено пропорційних кореляцій з ситуативною ($r = -0,473$; $p < 0,001$) та особистісною тривожністю ($r = -0,507$; $p < 0,001$). Особи з низькою ситуативною тривожністю отримували за шкалою К в середньому $54,6 \pm 2,45T$, що достовірно відрізнялось від осіб з високою ситуативною тривогою, які отримали $43,3 \pm 2,05T$ ($F = 5,48$; $p < 0,01$). Особи з низькою особистісною тривожністю отримали за шкалою К в середньому $58,3 \pm 2,44 T$ -балів, що достовірно відрізнялось від значень, які отримали особи з нормальними ($47,4 \pm 1,6T$) та високими ($44,3 \pm 2,02T$) балами за особистісною тривожністю ($F = 12,78$; $p < 0,001$). Отримані дані свідчать, що значення менші 45Т за шкалою К вказують на існування в опитуваного високої особистісної тривожності, тобто схильності сприймати широкий спектр ситуацій як загрозливих, особливо тих, що стосуються оцінки рівня компетенції суб'єкта.

Вивчення зв'язку між шкалою Корекції та факторами Особистісного диференціалу виявило прямо пропорційну кореляцію з фактором Оцінки ($r = 0,294$; $p < 0,01$). Особи з високим рівнем самооцінки отримали в середньому $53,55 \pm 1,67$ Т-балів за шкалою корекції, що достовірно вище, ніж кількість стандартизованих балів у осіб з низькою самооцінкою ($45,26 \pm 2,44$ Т; $F = 4,89$; $p < 0,01$). Це свідчить, що особи з високою самооцінкою (усвідомлюють себе як носіїв соціально-позитивних рис) мають схильність до завищених балів по шкалі К (схильні давати соціально-бажані відповіді).

Виявлені кореляції між шкалою К та реакціями h^+ ($r = 0,427$; $p < 0,01$) й s^- ($r = 0,466$; $p < 0,01$) за тестом Л. Сонді. Особи з позитивною h^+ реакцією ($h^+ \geq 2$) отримували в середньому $55,78 \pm 1,94$ Т за шкалою К, що достовірно вище, ніж у осіб, які мали розряджену, амбівалентну або негативну реакції за фактором h ($47,12 \pm 1,89$ Т; $F = 10,24$; $p < 0,01$). Це означає, що особам з завищеними показниками по шкалі К притаманні такі особистісні властивості: інфантильні риси, намагання уникнути конфронтації, провідні потреби – отримання співчуття та розуміння до себе, утворення глибокої прив'язаності.

Особи з вираженою реакцією s^- ($s^- \geq 2$) в середньому отримували за шкалою К $57,79 \pm 1,57$ Т, що достовірно вище за значення ($49 \pm 2,88$ Т), яке отримали опитані з розрядженою, амбівалентною або позитивною реакцією за фактором s ($F = 8,03$; $p < 0,01$). Тобто особам із завищеними значеннями за шкалою корекції притаманні такі особливості: нерішучість, залежність, конформність, співчуття до оточення, схильність до самообмеження та глибокої прив'язаності.

Наявність достовірних позитивних кореляційних зв'язків А-фактору з показниками ситуаційної ($r = 0,522$; $p < 0,001$) та особистісної тривоги ($r = 0,650$; $p < 0,001$) опитувальника Ч. Спілбергера підтверджує його валідність для визначення наявності тривоги. Так, особи з високою ситуативною тривогою мали за А-фактором достовірно вищі значення ($56,79 \pm 2,04$ Т), ніж опитані з середніми ($48,86 \pm 1,81$ Т) та низькими ($44,37 \pm 2,22$ Т) значеннями за опитувальником Спілбергера–Ханіна ($F = 8,16$; $p < 0,01$). Така ж закономірність стосується і особистісної тривоги – опитані з високою особистісною тривогою мали середнє значення за А-фактором $56,47 \pm 1,84$ Т, що достовірно відрізняється від осіб з низькою особистісною тривогою ($41,5 \pm 1,94$ Т; $F = 17,33$; $p < 0,001$). Тобто завищені значення (> 55 Т) за А-фактором вказують на існування високої особистісної та ситуативної тривоги.

Щоб практично використовувати А-фактор для діагностики рівня тривоги, доцільно орієнтуватися на середньомедіальні значення. Згідно з отриманими результатами 93 % анкетованих з високою ситуаційною та 83 % осіб з високою особистісною тривогою за опитувальником Спілбергера–Ханіна мають значення за А-фактором вище 50Т. Проте вірогідність, що анкетований із значеннями вище середніх не має високої тривоги та тривожності, становить близько 50 %.

А-фактор виявив значимі обернено пропорційні кореляції з факторами Оцінки ($r = -0,271$; $p < 0,01$), Сили ($r = -0,302$; $p < 0,01$) та Активності ($r = -0,233$; $p < 0,05$) методики «Особистісний диференціал». Особи з заниженими значеннями за фактором Оцінки отримали в середньому $55,15 \pm 2,51Т$ балів за А-фактором, що достовірно вище за значення ($47,47 \pm 1,47Т$), яке отримали особи з завищеними показниками за фактором Оцінки ($F = 4,28$; $p < 0,05$). Особи з заниженими значеннями за фактором Сили мали в середньому вищі значення за А-фактором ($54,13 \pm 2,02Т$) порівняно з анкетованими, які мали завищені значення за фактором Сили ($46,8 \pm 1,65Т$; $F = 4,18$; $p < 0,05$). За фактором Активності не вдалося статистично достовірно розмежувати бали за А-фактором.

Отримані дані про зв'язок А-фактору з факторами особистісного диференціалу показують, що особи з завищеними балами ($> 55Т$) схильні до самокритики, невдоволені собою, залежні від оцінок та ставлень оточення, мають складності в дотриманні власної стратегії поведінки, з високою ймовірністю є інтровертами.

Зв'язок між шкалою Корекції та А-фактором обернено пропорційний ($r = -0,711$; $p < 0,001$). На початку дослідження планувалось додавати значення шкали Корекції до значень А-фактору для більш точної діагностики тривожності, як це передбачається в обчисленні значень за основними шкалами ММРІ [1]. Проте побудовані таким чином шкали не мали достовірних кореляцій з опитувальником Спілбергера–Ханіна.

Порівняння здорових осіб та онкогематологічних хворих за значеннями шкали К та «А-фактору» не виявило достовірних розбіжностей. Середні значення двох вибірок однакові та становлять для шкали К $50,15 \pm 1,05Т$ і $48,76 \pm 1,84Т$ відповідно; для А-фактору – $50,76 \pm 1,06Т$ та $48,62 \pm 2,9Т$ відповідно; $p > 0,05$.

Проте використання запропонованого опитувальника для діагностики психологічного стану онкологічних хворих виявилось корисним.

Онкологічні хворі (8 осіб, 26 % обстежених) з балами за А-фактором вище середньомедіальних ($> 50T$) потребували психологічної підтримки або мали конкретні психологічні скарги та просили допомоги. Виявлена частота порушень адаптації у онкогематологічних хворих збігається з сучасними даними. Так, серед хворих гострими формами лейкемії гострий стресовий розлад спостерігався у 14 % пацієнтів, ще у 18 % хворих діагностовано субсиндромну форму гострого стресового розладу [9].

Також знайдена обернено пропорційна кореляція між значеннями шкали Корекції та успішністю лікування ($r = -0,619$; $p < 0,05$). Так, пацієнти, які не відповіли на лікування, отримали в середньому $53 \pm 0,5$ T-балів за шкалою К, а хворі із позитивною відповіддю (досягнута стабілізація процесу, часткова або повна ремісія) – $44,45 \pm 2,28T$ ($F = 7,47$; $p < 0,05$). Прогностичним успішності лікування слід вважати розподіл за середньомедіальними значенням шкали К (50T). Потрібно зазначити, що тестування проводилося до початку лікування, коли ефект терапії неможливо було передбачити. Схожі результати отримали Е. М. Блумберг та ін. [5].

Виявлені в підгрупі майже здорових осіб кореляційні зв'язки між значенням за шкалою К та реакціями тесту Сонді дають змогу припустити, що пацієнти, які не відповіли на лікування, мали такі особистісні риси: залежність, намагання уникати конфронтації, конформність, схильність до самообмеження, завищену самооцінку (згідно з фактором Оцінки) – усвідомлення себе як носія соціально-позитивних рис; провідними є афіліативні потреби (в розумінні, співчутті, глибокій прив'язаності). Спостереження за такими пацієнтами показало, що вони мали глибинну потребу в отриманні підтримки, проте відкрито про це не повідомляли та від такої взаємодії відмовлялись. Очевидно, їхня поведінка була зумовлена особливістю їх «Я-концепції» (самоусвідомлення) та полягала в тому, що вони намагались демонструвати соціально ідеальні (бажані) особливості, носіями яких вони себе усвідомлювали.

Зв'язок між значеннями за шкалою К вище середньомедіальних ($> 50T$) та низькою ефективністю лікування можна пояснити підходом, що запропонував В. В. Соложенкін [2]. На його думку, прогресія хронічного соматичного захворювання пов'язана з тим, що хворий не здатний (відмовляється) адаптуватися до захворювання на соціаль-

ному та психологічному рівнях. Адаптація відбувається на біологічному рівні, що врешті-решт призводить до дезадаптації та прогресії хвороби. В. В. Соложенкін виділяє такі особливості хворих із психосоматичним типом адаптації: відмова від допомоги, ігнорування власних психологічних проблем, намагання зберегти свій соціальний рівень функціонування, демонстрація особистісної стабільності та сили, збіг ідеального та реального «Я». Виділені вченим особливості, характерні для психосоматичного типу пристосування до хронічного захворювання, збігаються з особливостями обстежених онкогематологічних пацієнтів зі значеннями за шкалою К вище 50Т.

Загалом значення за шкалою К вище 50Т балів ми пов'язуємо з потребою справляти на оточення добре враження. Ця особистісна риса описана як один із складників психологічного профілю онкологічних хворих (L. Temoshok). Зв'язок соціально бажаної стратегії поведінки з онкологічними захворюваннями підтверджується в найбільш сучасних дослідженнях [3].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Виявлено, що онкогематологічні пацієнти із значенням за А-фактором вище 50Т мають зазвичай психологічні скарги тривожно-депресивного характеру та потребують допомоги психолога. Встановлено, що значення за шкалою К вище 50Т асоційовані з неефективністю лікування, що можна пояснити наявністю у пацієнтів психосоматичного типу адаптації до захворювання. Такі особи відзначаються суперечливими психологічними особливостями: м'якість, конформність, потреба у співчутті та розумінні, що об'єднані з намаганням відповідати ідеалізованим уявленням про себе та схильністю відмовлятися від зовнішньої допомоги. При високому рівні тривоги, поганому самопочутті, відсутності психологічного запиту психологічна допомога пацієнтам зі значеннями К вище 50Т може бути побудована на принципі підтримання самоповаги хворого, налагодження взаємовигідних соціальних стосунків пацієнта з близькими, організація та навчання психологічних способів каналізації травматичних емоцій, емпатичної особистісної підтримки. Перспективним, на нашу думку, буде продовжити вивчення взаємозв'язку між шкалою К та ефективністю лікування онкогематологічних хворих на більшій вибірці.

Література

1. Собчик Л. Н. СМІЛ. Стандартизированный многофакторный метод исследования личности / Лидия Николаевна Собчик. – СПб. : Речь, 2007. – 224 с.

- Sobchik L. SMIL. Standartizirovannyiy mnogofaktornyiy metod issledovaniya lichnosti [SMIL (MMPI). A standardized method of multivariate study of personality] / L. Sobchik. – SPb. : Rech, 2007. – 224 p.
2. Соложенкин В. В. Типы взаимодействия с болезнью при хронических соматических заболеваниях / В. В. Соложенкин // II съезд терапевтов Киргизии : тезисы докл. – Фрунзе : [б. и.], 1988. – С. 14–15.
Solozhenkin V. V. Tipy vzaimodeystviya s boleznyu pri hronicheskikh somaticheskikh zabolevaniyah [Forms of interaction between disease in the case of chronic somatic diseases] / V. V. Solozhenkin // II Congress therapists of Kyrgyzstan : abstracts. – Frunze, 1988. – P. 14–15.
 3. Филатова Ю. В. Контексты ценностного отношения женщин к здоровью / Ю. В. Филатова // Вестн. Моск. гос. гуманит. ун-та им. М. А. Шолохова. Педагогика и психология. – 2011. – № 3. – С. 99–104.
Filatova Yu. V. Konteksty tsennostnogo otnosheniya zhenshin k zdorovyu [Contexts of valuable attitude to women's health] / Yu. V. Filatova // Vestn. Mosk. gos. gumanit. un-ta im. M. A. Sholohova. Pedagogika i psihologiya. – 2011. – № 3. – P. 99–104.
 4. Andersen B. L. Biobehavioral, immune, and health benefits following recurrence for psychological intervention participants / B. Andersen, L. Thornton, C. Shapiro et al. // Clinical Cancer Research. – 2010. – Vol. 16, № 12. – P. 3270–3278.
 5. Blumberg E. M. A possible relationship between psychological factors and human cancer / E. Blumberg, P. West, F. Ellis // Psychosomatic medicine. – 1954. – Vol. XVI, № 4. – P. 276–286.
 6. Chan C. Effects of depression and anxiety on mortality in a mixed cancer group: a longitudinal approach using standardised diagnostic interviews / Caryn Mei Hsien Chan, Wan Azman Wan Ahmad, Mastura MD Yusof et al. // Psycho-Oncology. – 2015. – Vol. 24, is. 6. – P. 718–725.
 7. Hamer M. Psychological distress and cancer mortality / M. Hamer, Y. Chida, G. Molloy // J. Psychosom. Res. – 2009. – Vol. 66. – P. 255–258.
 8. Hobfoll S. Posttraumatic stress symptoms predict impaired neutrophil recovery in stem cell transplant recipients / Stevan E. Hobfoll, James I. Gerhart, Alyson K. Zalta et al. // Psycho-Oncology. – 2015. – Vol. 24, is. 11. – P. 1529–1535.
 9. Rodin G. Traumatic stress in acute leukemia / Gary Rodin, Dora Yuen, Ashley Mischitelle et al. // Psycho-Oncology. – 2013. – Vol. 22, is. 2. – P. 299–307.
 10. Smith A. B. Rasch analysis of the dimensional structure of the Hospital Anxiety and Depression Scale / A. Smith, E. Wright, R. Rush et al. // Psychooncology. – 2006 – Vol. 15, № 9. – P. 817–827.
 11. Stark D. Anxiety disorders in cancer patients: their nature, associations, and relation to quality of life / D. Stark, M. Kiely, A. Smith et al. // Journal of Clinical Oncology. – 2002. – Vol. 20, № 14. – P. 3137–3148.
 12. Westerman M. J. Small-cell lung cancer patients are just “a little bit” tired: response shift and self-presentation in the measurement of fatigue / M. Westerman, A. The, M. Sprangers et al. // Qual. Life Res. – 2007. – Vol. 16. – P. 853–861.

УДК 316.6/.47:159.923.2

І. С. Попович

Received January 23, 2016;

Revised March 23, 2016;

Accepted April 26, 2016.

СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОЦЕС ПСИХІЧНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ

У статті здійснено теоретико-методологічне обґрунтування соціальних очікувань особистості як процесу психічної регуляції поведінки. Виокремлено такі структурні складники: «очікуване середовище», «очікуваний елемент», «очікувана ситуація», «очікувана потреба», які складають зміст досліджуваного феномену. Закцентовано увагу на процесі формування соціальних очікувань особистості, узявши до уваги особистість як джерело й носія соціальних очікувань. Теоретично обґрунтовано, що реалізація соціальних очікувань особистості, конструювання моделі очікуваного майбутнього – властивості соціальних очікувань особистості. Визначено, що роль соціальних очікувань особистості полягає не в постановці мети діяльності, а в конструюванні моделі очікуваного майбутнього, у тому, щоб уміти утримувати сконструйовану модель у полі своєї уваги, контролювати досягнення мети й безперервно рухатися до кінцевого результату. Побудовано функціональну схему взаємозв'язку соціальних очікувань особистості з іншими процесами психічної регуляції поведінки. Установлено, що соціальні очікування особистості, забезпечуючи т. зв. «довільну регуляцію» цілеспрямованої поведінки, виконують функцію контролю й перебувають у тісному зв'язку з мотиваційною активністю особистості. Визначено умови, за яких відбувається формування соціальних очікувань особистості й конструювання моделі очікуваного майбутнього. Зазначено, що модель очікуваного майбутнього здатна репрезентувати соціально-психологічну реальність. Наголошено, що через модель очікуваного майбутнього особистість не тільки конструює своє майбутнє, а й впливає на соціально-психологічну реальність.

Ключові слова: соціальні очікування особистості, психічний процес, процес психічної регуляції, джерело очікувань, об'єкт очікувань, предмет очікувань, модель очікуваного майбутнього.

Popovych I. S. Social Expectations of the Personality as a Process of Mental Regulation of Behavior. In the article it was attempted to realize theoretical and practical bases of social expectations of the personality as a process of mental regulation of behavior. It was determined the following structural components: “expected environment”, “expected element”, “expected situation”, “expected demand” that constitute the investigated phenomenon. The attention is focused on social expectations of the personality, taking into account the individual as a source of identity and social media expectations. Theoretically exposed the essence of personality realization of social expectations, construction of model of expected future and it is shown

that they are the properties of social expectations of the personality it is. Determined that the role of social expectations of the personality lies not in setting goals, and the construction of model of expected future, in order to be able to hold a constructed model in the field of attention, monitor achievement of goals and move continuously to the final result. It was constructed a functional scheme of social expectations of individual relationship with other processes of mental regulation of behavior. It is established that the individual social expectations, providing so-called "arbitrary regulation" of purposeful behavior, act as a function control and they are in close contact with the individual motivational activity. The conditions under which is the formation of social expectations is realised construction of model of expected future itself were detected. It is indicated that the model is able to represent expected future social and psychological reality. It is focused that through a model of expected future personality constructs not only his future, but affects social and psychological reality.

Keywords: social expectations of personality, mental process, mental regulation process, source of expectations, expectations of an object, subject of expectations, expected future model.

Попович И. С. Социальные ожидания личности как процесс психической регуляции поведения. В статье осуществлено теоретико-методологическое обоснование социальных ожиданий личности как процесса психической регуляции поведения. Выделены следующие структурные составляющие: «ожидаемая среда», «ожидаемый элемент», «ожидаемая ситуация», «ожидаемая потребность», которые составляют содержание исследуемого феномена. Акцентировано внимание на процессе формирования социальных ожиданий личности, приняв во внимание личность как источник и носитель социальных ожиданий. Теоретически обосновано, что реализация социальных ожиданий личности, конструирование модели ожидаемого будущего являются свойствами социальных ожиданий личности. Определено, что роль социальных ожиданий личности заключается не в постановке цели деятельности, а в конструировании модели ожидаемого будущего, в том, чтобы уметь удерживать сконструированную модель в поле своего внимания, контролировать достижение цели и непрерывно двигаться к конечному результату. Построено функциональную схему взаимосвязи социальных ожиданий личности с другими процессами психической регуляции поведения. Установлено, что социальные ожидания личности, обеспечивая так называемую «произвольную регуляцию» целенаправленного поведения, выполняют функцию контроля и находятся в тесной связи с мотивационной активностью личности. Определены условия, при которых происходит формирование социальных ожиданий личности и конструирование модели ожидаемого будущего. Указано, что модель ожидаемого будущего представляет социально-психологическую реальность. Акцентировано, что с помощью модели ожидаемого будущего личность не только конструирует свое будущее, но и способна осуществлять влияние на социально-психологическую реальность.

Ключевые слова: социальные ожидания личности, психический процесс, процесс психической регуляции, источник ожиданий, объект ожиданий, предмет ожиданий, модель ожидаемого будущего.

Постановка наукової проблеми та її значення. Психологія соціальних очікувань особистості потребує нагальної уваги та скрупульозного дослідження в різних аспектах становлення й розвитку особистості. Потребують теоретико-методологічного обґрунтування психологічні закономірності, внутрішні й зовнішні детермінанти цього соціально-психологічного утворення. Відсутнє пояснення соціальних очікувань як процесу психічної регуляції поведінки. Знаходимо тільки деякі тлумачення проблеми як психічного стану, з виокремленням певних властивостей. Попри всю значущість й актуальність для суспільства та сучасної науки, досліджувана проблема потребує розв'язання означених вище завдань загалом і теоретико-методологічного обґрунтування як процесу психічної регуляції поведінки зокрема.

Аналіз досліджень цієї проблеми. У контексті цього дослідження науковий інтерес становлять фундаментальні положення, у яких розкрито розуміння особистості як суб'єкта самоактивності (М. Й. Боришевський, О. Б. Кузікова, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко та ін.); соціальні очікування розглянуто як прояв самосвідомості особистості, важливий її складник, базовий психологічний механізм саморегуляції поведінки особистості (Р. Бернс, М. Й. Боришевський, В. Джемс, Мак-Кендлес, Т. М. Титаренко, С. П. Тищенко, Т. Шибутані та ін.). Також наша увага була звернена на наукові дослідження, що мають прикладний, більшою мірою процесуальний характер, у яких очікування, наміри, бажання розкриваються як детермінанти мотивації особистості (Дж. С. Адамс, В. К. Вілюнас, В. Г. Врум, Г. Гавзен, М. Л. Гомелаурі, Г. С. Костюк, Е. Е. Лоулер, Д. Мак-Лелланд, П. Мартін, Л. В. Портер, Ш. Річчі, С. П. Роббінс, С. Л. Рубінштейн та ін.).

Мета статті полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні соціальних очікувань особистості як процесу психічної регуляції поведінки.

Методи дослідження. Для реалізації поставленої мети застосовано методи аналізу наукових джерел із проблеми соціальних очікувань особистості, психічної регуляції поведінки, мотиваційних теорій особистості, теоретичного моделювання та узагальнення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Розглянемо соціальні очікування особистості як психічний процес регуляції поведінки, розкриємо сутність і науково обґрунтуємо внутрішні детермінанти досліджуваного феномену.

Акцентуємо увагу на тих змістових особливостях, внутрішніх психічних чинниках соціальних очікувань, які впливають на регуляцію соціальної поведінки особистості.

Ми визначили соціальні очікування особистості як процес психічної регуляції поведінки, який забезпечується когнітивною, емоційною, поведінковою готовністю особистості до передбачуваного перебігу подій. Когнітивна, емоційна, поведінкова готовність супроводжується здатністю індивіда до соціальних дій. Реалізація цієї готовності забезпечує перехід від біологічного до соціального, від індивіда до суб'єкта, до особистості, до індивідуальності. Характеризуючи соціальні очікування як процес, можна виокремити в ньому такі структурні складники: «очікуване середовище», «очікуваний елемент», «очікувана ситуація», «очікувана потреба» та ін. Ці складники утворюють зміст соціальних очікувань особистості. Виокремлення їх дає змогу характеризувати соціальні очікування особистості як процес психічної регуляції поведінки. Соціальні очікування особистості можуть виступати її психічним станом, розглядатися як властивість, якою володіє особистість щодо прогнозування перебігу подій, конструювання свого майбутнього. Теоретико-методологічне обґрунтування й емпіричне дослідження цієї проблеми як процесу психічної регуляції поведінки, психічного стану та властивості, визначення психологічних механізмів і функцій соціальних очікувань складають зміст психології соціальних очікувань особистості.

Ведучи мову про соціальні очікування як процес психічної регуляції, маємо на увазі процес формування соціальних очікувань особистості. Закцентуємо увагу саме на формуванні соціальних очікувань особистості, узявши до уваги особистість як джерело й носія соціальних очікувань. Адже джерелом і носієм очікувань може бути не тільки особистість, а й соціум, спільнота, контактна група, значущі інші, сім'я, навіть подія чи явище. З певними подіями, що плинні в часі, та з певними часовими проміжками, будь-який учасник взаємодії може пов'язувати свою перспективу, сподіватися на краще, власне конструювати своє майбутнє. Формування соціальних очікувань особистості – це процес психічної регуляції поведінки, який детермінований і внутрішніми, і зовнішніми чинниками.

У наукових джерелах, енциклопедично-довідковій літературі не знаходимо визначення соціальних очікувань особистості як процесу психічної регуляції поведінки. Спробуємо науково обґрунтувати ви-

сунуте припущення щодо процесуальності соціальних очікувань особистості. Психічний процес розуміємо як психічну функціональну систему в дії. Концепцію «психічної функціональної системи діяльності» розробив В. Д. Шадріков [8]. Привертає нашу увагу перший «блок», який складають психічні процеси, що спрямовують та ініціюють поведінку. Якщо когнітивні психічні процеси забезпечують відтворення та обробку інформації, то роль процесів психічної регуляції полягає в забезпеченні спрямованості, інтенсивності та часової організації поведінки. Це також відображено в роботах Л. М. Веккера [2], Л. В. Кулікова [6], які в теорії психічної регуляції виокремлюють такі процеси контролю поведінки: визначення мети, формування очікувань, оцінювання умов реалізації поведінки, оцінка результатів, тобто інтерпретація зворотного зв'язку та уявлення про самоефективність. Тут же та й в інших джерелах з психології менеджменту [3] знаходимо, що перелічені вище процеси відіграють роль незалежних змінних, а в ролі залежних постають різні параметри ефективності дії, наприклад: продуктивність, якість, задоволеність та емоційний стан виконавця. Основне питання полягає в тому, якими повинні бути змістові параметри цілей, намірів, очікувань, процесів оцінювання, щоб дія стала максимально ефективною. Не погоджуємося з тим, що в означених вище та й інших наукових джерелах формуванню очікувань особистості відводиться роль «чергового» чинника в ланцюжку досягнення мети. Спробуємо дослідити й показати об'єктивну роль та значення соціальних очікувань у становленні й розвитку особистості.

Проаналізувавши соціальні очікування в теоріях мотивації особистості [5], приходимо до висновку, що важливе джерело мотивації – очікуваний конкретний результат праці. Проаналізовані концепції мотивації, її зв'язок з очікуваним конкретним результатом діяльності нашою увагою на наявність довільного складника у формуванні та реалізації соціальних очікувань особистості. Очікування конкретного результату розуміємо як формування соціальних очікувань особистості, конструювання очікуваного образу результату праці. Ідеться про активні очікування людини, де важливу роль відіграє регуляційно-вольовий складник її Я-концепції, а не пасивне чекання когось чи чогось. У наукових джерелах з організаційної психології, психології менеджменту, економічних теоріях трапляється термін «побудова моделі кінцевого результату дій» [3] та інші схожі варіанти термінів. Конструювання очікуваного образу результату праці – важ-

ливий етап на шляху досягнення мети діяльності. На цю властивість першим звернув увагу І. П. Павлов і назвав її «рефлексом цілі» – здатністю людини до цілепокладання з подальшою цілеспрямованістю до досягнення результату. Це не що інше, як реалізація соціальних очікувань особистості, досягнення сконструйованої моделі очікуваного майбутнього, тобто бажаного для неї результату. Реалізація соціальних очікувань особистості, конструювання моделі очікуваного майбутнього – властивості соціальних очікувань особистості. Визначальна роль соціальних очікувань особистості полягає не в постановці мети діяльності, а в конструюванні моделі очікуваного майбутнього, у тому, щоб уміти утримувати сконструйовану модель у полі своєї уваги, контролювати досягнення мети й безперервно рухатися до кінцевого результату.

П. К. Анохін у концепції функціональних систем [1] звернув увагу на те, що зміст результату, або параметри результату, формуються системою у вигляді визначеної моделі раніше, ніж з'являється сам результат. Конструювання моделі очікуваного майбутнього – це побудований особистістю проект результату. Цей проект – своєрідне передбачення, що реалізується через прогностичну функцію соціальних очікувань особистості. Одночасно низка суб'єктів діяльності може поставити перед собою аналогічну мету. Модель очікуваного майбутнього у всіх цих суб'єктів буде різною, навіть якщо вони прагнуть отримати однакового кінцевого результату. Конструювання моделі очікуваного майбутнього – це не тільки бачення кінцевого результату, а й вплив на оцінку реалізації поведінки, консолідацію моральних, вольових, інтелектуальних зусиль для її реалізації. Відомо, що великі очікування приносять середній результат, середні очікування – малий, а малі очікування результату не приносять. Конструювання залежить не тільки від внутрішніх чинників особистості, зокрема її Я-концепції, самооцінки, рефлексії, рівня домагань, а й від зовнішніх, які чинять соціальний тиск на особистість. Здійснюється цей тиск через соціальну роль, статус і позицію в соціумі. Соціум висуває очікування-вимоги до особистості, вимагаючи належної поведінки в спільноті. Трансформуються особистісні й соціальні норми, що позначається на групотворчих процесах малої групи. Соціальні норми та санкції здійснюють соціальний контроль особистості. Важливий зовнішній чинник – очікування соціуму. Соціальні очікування особистості та очікування соціуму – це два абсолютно

різних об'єкти наукового аналізу. Вони можуть мати схожі психологічні механізми та функції, але змістові параметри утворення, розвитку, становлення й реалізації будуть відмінними. Я-концепція – джерело соціальних очікувань особистості. Ми встановили, що ідеальне «Я» стосовно реального «Я» значною мірою виступає як джерело очікуваної, бажаної інформації, що постійно уточнюється та апробується. Соціальні очікування через взаємоузгодженість процесів інтеріоризації та екстеріоризації впливають на Я-концепцію особистості. Я-концепція, своєю чергою, виступає своєрідним акумулювальним засобом цих процесів і джерелом соціальних очікувань особистості водночас. Через процеси конструювання, моделювання, прогнозування й передбачення особистість творить завтрашній день, конструює майбутнє.

Вважаємо, що формування соціальних очікувань особистості супроводжується побудовою моделі очікуваного майбутнього, а реалізація їх – досягненням бажаного результату діяльності. Отож, формування очікувань є не тільки процесом психічної регуляції особистістю поведінки, а й важливим етапом контролю цієї поведінки. Соціальні очікування особистості, забезпечуючи т. зв. «довільну регуляцію» цілеспрямованої поведінки, виконують функцію контролю й перебувають у тісному зв'язку з мотиваційною активністю особистості. Вони мають визначальний вплив на досягнення особистістю результату. Покажемо на рис. 1 функціональну схему взаємозв'язку соціальних очікувань особистості з іншими процесами психічної регуляції поведінки.

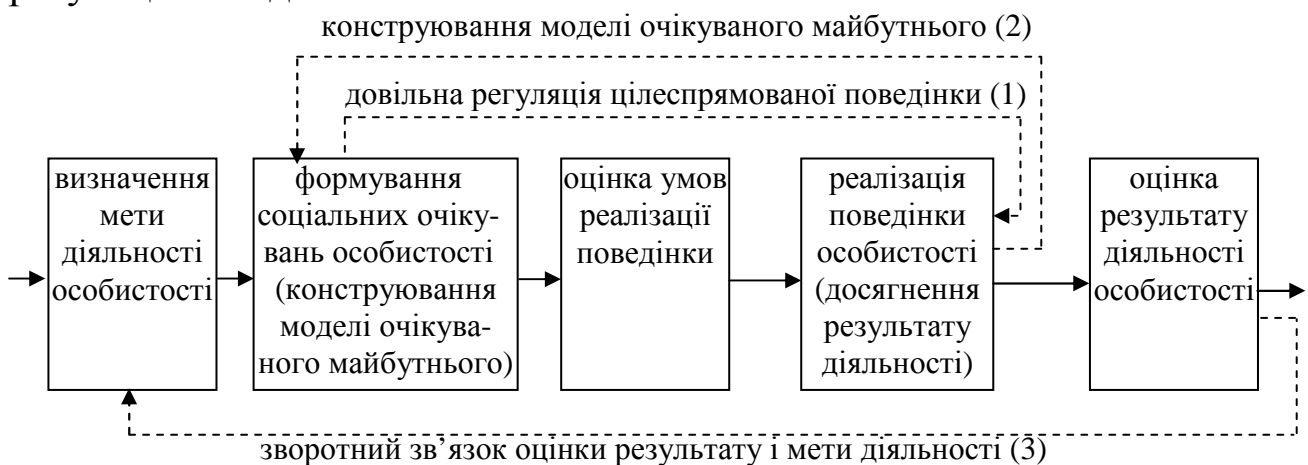

Рис. 1. Функціональна схема взаємозв'язку соціальних очікувань особистості з іншими процесами психічної регуляції поведінки

Функціональна схема відображає місце й роль соціальних очікувань особистості в процесі прийняття рішення, реалізації діяльності.

На схемі показано п'ять блоків, які перебувають в алгоритмічному зв'язку й символізують процес прийняття рішення. Крім цього, функціональна схема супроводжується ще трьома іншими зв'язками: 1) довільна регуляція цілеспрямованої поведінки; 2) контроль конструювання моделі очікуваного майбутнього; 3) зворотний зв'язок оцінки результату й мети діяльності. Інтерпретація зворотного зв'язку оцінки результату й мети діяльності – це уявлення особистості. Цей зв'язок – важливий елемент на шляху прийняття рішення, реалізації діяльності. Оскільки відбувається зіставлення отриманого й бажаного результатів, корекція методів та прийомів діяльності, аналіз помилок, сильних і слабких сторін. Після цього відбувається постановка наступної мети діяльності або реалізація тієї ж мети, що пройшла коректування, якщо вона не досягнута. У досягненні бажаного результату довільна регуляція цілеспрямованої поведінки відіграє ключову роль. На схемі (рис. 1) робота довільної регуляції цілеспрямованої поведінки починається з блоку «формування соціальних очікувань особистості (конструювання моделі очікуваного майбутнього)» й закінчується на блоці «реалізація поведінки особистості (досягнення результату діяльності)». Чому робота довільної регуляції цілеспрямованої поведінки починається з блоку формування соціальних очікувань особистості (конструювання моделі очікуваного майбутнього)? Пояснюємо це так. Упродовж дня особистість може ставити перед собою низку завдань, цілей, які стосуються різних сфер її буття. Вона може отримувати завдання від інших учасників спільної діяльності. Наприклад, керівник дає доручення своєму співробітникові, учитель дає додаткову домашню роботу учневі, мати дає пораду дитині. Постановка мети діяльності супроводжується зародженням соціальних очікувань особистості. Вона може активізувати свої зусилля як для пошуку методів і прийомів реалізації діяльності, так і для пошуку аргументів та причин невиконання поставлених завдань. Відповідно, особистість формує очікування й конструює модель очікуваного майбутнього, яка може полягати і в реалізації діяльності, і у варіанті її не реалізувати. Однак у другому випадку особистість, узявшись за виконання завдання, ставить псевдомету – знайти переконливі аргументи не виконати завдання чи взагалі нічого не робити. Особистість може прийняти й погодитись із метою діяльності чи черговим завданням. Від неї чекатимуть відповідних дій, належної поведінки, але вона може зайняти пасивну позицію. У такому варіанті також

відбувається конструювання моделі очікуваного майбутнього, звісно, якщо забезпечуватимуться умови конструювання. Це конструювання буде запущене відкоректованою метою – псевдометою. Результат, що отримує особистість, був нею закладений на етапі формування її соціальних очікувань. Ось чому, на нашу думку, довільна регуляція цілеспрямованої поведінки починається з блоку «формування соціальних очікувань особистості (конструювання моделі очікуваного майбутнього)». Розглянемо, як саме спрацьовує довільна регуляція цілеспрямованої поведінки. На початковій стадії очікування окреслюються, отримують імовірні контури, проєкції щодо ймовірних варіантів розвитку ситуації. Забезпечується одна з умов формування й реалізації соціальних очікувань особистості – є наявність об'єкта очікувань і відбувається перехід до предмета соціальних очікувань особистості, а саме формування соціальних очікувань та конструювання моделі очікуваного майбутнього. Саме завдяки переходу соціальних очікувань особистості від об'єкта до предмета, від стадії зародження до стадії формування, довільна регуляція цілеспрямованої поведінки впливає на формування соціальних очікувань особистості. Формування соціальних очікувань особистості, конструювання й реалізація моделі очікуваного майбутнього – це процеси, які супроводжуються довільною регуляцією цілеспрямованої поведінки. Перехід до предмета соціальних очікувань – наступна умова формування й реалізації соціальних очікувань особистості. Ось чому низка завдань, цілей так і залишається недосягнутою, а очікування їх носіїв залишаються в зародковій стадії. Так функціонує довільна регуляція цілеспрямованої поведінки, яка реалізується з другого блоку нашої функціональної схеми (рис. 1) – «формування соціальних очікувань особистості (конструювання моделі очікуваного майбутнього)», тобто за умови переходу від об'єкта до предмета соціальних очікувань особистості. Ця робота супроводжується контролем конструювання моделі очікуваного майбутнього, тобто контролем реалізації соціальних очікувань особистості. Це, по суті, є реалізацією контрольної функції соціальних очікувань особистості.

Соціальні очікування особистості – важливий складник, який забезпечує виконання довільної дії та реалізацію мети. У деяких наукових джерелах, словниках наукової термінології зазначено, що соціальні очікування іноді можуть виступати як мотив поведінки особистості [4, с. 513]. Мотивація – це процес психічної регуляції, що

забезпечує рівень енергетики та спрямованості поведінки. Мотивація поєднує такі процеси: утворення, формування мотивів, стимулювання та підтримка поведінкової активності на певному рівні. У конкретній діяльності мотив актуалізується й виникає мотиваційна тенденція до дії. Соціальні очікування особистості формуються й реалізуються за схожим сценарієм. Важливе значення у виникненні та формуванні соціальних очікувань особистості має ціннісно-смісловне навантаження очікуваного об'єкта. На базі мотиву й відтворення реальної ситуації формується мета діяльності, план поведінки й відбувається прийняття рішення. Ключову роль у відтворенні соціально-психологічної реальності відіграє формування очікувань, що є своєрідною проекцією, сконструйованим образом бажаного результату. Відтворений образ бажаного результату особистість спочатку будує у своїй уяві, тим самим конструює своє майбутнє. Сконструйований образ називаємо моделлю очікуваного майбутнього. Модель очікуваного майбутнього репрезентує соціально-психологічну реальність. Конструювання моделі очікуваного майбутнього – це не механічне відтворення навколишньої дійсності, а набагато складніший процес, що поєднує «внутрішнє» і «зовнішнє», «психічне» й «соціальне», сферу «Я» та «не-Я» особистості. Через модель очікуваного майбутнього особистість не тільки конструює своє майбутнє, а й впливає на соціально-психологічну реальність.

Реалізація соціальних очікувань особистості забезпечується її психологічною готовністю до пізнання об'єкта очікування. Психологічна готовність – особливий психічний стан особистості. Психічний стан супроводжується адекватною формою психічної напруженості й відображається в готовності до дій в очікуванні тієї чи тієї події. Реалізація цієї готовності забезпечує перехід від біологічного до соціального, від індивіда до особистості, до суб'єкта, до індивідуальності [7].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Здійснивши теоретико-методологічне обґрунтування соціальних очікувань особистості як процесу психічної регуляції поведінки, пересвідчуємося, що вони є «наскрізним» (за Л. М. Веккером) психічним процесом і досліджувати їх потрібно як триєдність – процесу, стану, властивостей. Саме такий підхід дасть підстави вести мову про психологічні виміри соціальних очікувань особистості, що є стратегічним завдан-

ням цього наукового пошуку. А найближчі перспективи подальших наукових розвідок убачаємо в дослідженні соціальних очікувань особистості як регулятора соціально-психологічної реальності.

Література

1. Анохин П. К. Очерки по физиологии функциональных систем / П. К. Анохин. – М. : [б. и.], 1975. – 225 с.
Anokhin P. K. Ocherki po fiziologiy funktsyonalnykh sistem [Essays on the physiology of functional systems] / P. K. Anokhin. – M. : [b. i.], 1975. – 225 s.
2. Веккер Л. М. Психика и реальность: единая теория психических процессов / Л. М. Веккер. – М. : Смысл, 1998. – 685 с.
Vekker L. M. Psikhika i realnost: edinaya teoriya psikhicheskikh protsessov [Mind and Reality: A unified theory of the mental processes] / L. M. Vekker. – M. : Smysl, 1998. – 685 s.
3. Друкер П. Ф. Практика менеджмента : [пер. с англ.] / П. Ф. Друкер. – СПб. : [б. и.], 2007. – 400 с.
Druker P. F. Praktika menedzhmenta [Practice management] : [per. s engl.] / P. F. Druker. – SPb. : [b. i.], 2007. – 400 s.
4. Крысько В. Г. Социальная психология : словарь-справочник / В. Г. Крысько. – Мн. : Харвест ; М. : АСТ, 2001. – 688 с.
Krys'ko V. H. Sotsial'naya psikhohiya : slovar'-spravochnik [Social psychology : glossary] / V. H. Krys'ko. – Mn. : Kharvest ; M. : AST, 2001. – 688 s.
5. Попович И. С. Социальные ожидания в теориях мотивации личности / И. С. Попович // Вестн. Перм. ун-та. Философия. Психология. Социология. 2014. – № 4 (20). – С. 53–63.
Popovich I. S. Sotsyal'ny ozhydaniya v teoriyakh motivatsyy lychnosti [Social expectations in theories of motivation of person] / I. S. Popovich // Vestn. Perm. un-ta. Fylosofiya. Psikhohiya. Sotsiolihiya. – 2014. – № 4 (20). – S. 53–63.
6. Психические состояния / сост. и общ. ред. Л. В. Куликова. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.
Psikhycheskiye sostoyaniya [Mental status] / sost. y obshch. red. L. V. Kulikova. – SPb. : Pyter, 2000. – 512 s.
7. Шадриков В. Д. От индивида к индивидуальности : науч. изд. / В. Д. Шадриков. – М. : Ин-т психологии РАН, 2009. – 656 с.
Shadrykov V. D. Ot individa k individual'nosti [From the individual to the personality] : nauch. izd. / V. D. Shadrykov. – M. : In-t psikhohiyi RAN, 2009. – 656 s.
8. Шадриков В. Д. Психология деятельности человека : монография / В. Д. Шадриков. – М. : Ин-т психологии РАН, 2013. – 464 с.
9. Shadrikov V. D. Psikhohiya deyatel'nosti cheloveka [Psychology of human activity] : monohrafiya / V. D. Shadrikov. – M. : In-t psikhohiyi RAN, 2013. – 464 s.

УДК 599.924.7

О. А. Посвістак

Received February 10, 2016;

Revised March 18, 2016;

Accepted April 26, 2016.

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ АКМЕОЛОГІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї

На основі аналізу наукових джерел і літератури в статті визначено предметне поле акмеології сім'ї та психології сім'ї, що дало змогу встановити, як співвідносяться ці дві наукові галузі. Спираючись на системний науковий підхід, уперше обґрунтовано можливість використання методології акмеології в дослідженнях психології сім'ї. Зокрема, зосереджено увагу на можливостях застосування і загальних методів, принципів та підходів, які сформував людство на рубежі ХХІ ст., і власне акмеологічних методологічних принципів: суб'єктно-діяльнісного підходу до особистості як суб'єкта життя; принципу потенційного й актуального та принципу зворотного зв'язку в умовах функціонування сім'ї в мінливому соціокультурному середовищі. З'ясовано, що нового може дати акмеологічний підхід психології для пізнання сім'ї. Зокрема, встановлено, що вивчення особливостей функціонування та розвитку сім'ї з погляду акмеології ґрунтується на виявленні ідеалу сім'ї, відповідно до якого можна будувати прогнози й пояснювати причини локальних невдач. Визначено, що це дасть змогу сімейним психологам якісніше діагностувати міжособистісні взаємини членів сім'ї, виявляти сімейні кризи та сприяти їх подоланню; це сприятиме забезпеченню оптимальних умов розвитку молодого покоління, оптимізації подружніх відносин, і, як наслідок, сприятиме гармонізації розвитку особистості. Показано, що результати досліджень, здійснених у сфері акмеології сім'ї, збагачують сімейну психологію практичними рекомендаціями щодо способів удосконалення сім'ї як цілісної системи і вдосконалення особистості в сім'ї.

Ключові слова: акмеологія, психологія сім'ї, методологія дослідження, «акме» сім'ї, «кате» сім'ї.

Posvistak O. A. Usage of Acmeology Methodology in the Research of Psychology of the Family. The object field of family acmeology and family psychology is defined in the article on the base of the analysis of scientific sources and literature that allowed to define in what way these two scientific fields correlate. The possibility of usage of acmeology methodology in the research of psychology of the family is argued for the first time on the base of the systematic, scientific approach. Besides, the attention is concentrated on the possibilities which the usage of general methods, principles and approaches, developed by the mankind at the turn of XXI century, as well as acmeologic methodologic principles. It is found what new things acmeologic approach to psychology is able to give to the cognition of the family. In particular, it is found that the study of the functioning and development of the family in terms of

acmeology is based on the identification of the ideal family, according to which the forecasts can be built and the causes of local failure can be explained. It is determined that it will allow family psychologists to diagnose better the interpersonal relationships of family members and to identify family crisis and help to overcome them, that will ensure optimal conditions for the development of the younger generation, optimize the marital relationship and, as a result, will promote the harmonization of personal development. It is shown how the results of researches, conducted in the field of family acmeology, enrich family psychology on practical recommendations of the ways of family improvement as a whole system and improvement of a personality in the family.

Keywords: acmeology, family, research methodology, family “acme”, family “cate”.

Посвистак О. А. Использование методологии акмеологии в исследованиях психологии семьи. На основе анализа научных источников и литературы в статье определено предметное поле акмеологии семьи и психологии семьи. Это позволило установить, каким образом соотносятся эти две научные отрасли. Опираясь на системный научный подход, впервые обоснована возможность использования методологии акмеологии в исследованиях психологии семьи. В частности, сосредоточено внимание на том, какие возможности дает применение как общих методов, принципов и подходов, выработанных человечеством на рубеже XXI в., так и собственно акмеологических методологических принципов: субъектно-деятельностного подхода к личности как субъекту жизни; принципа потенциального и актуального и принципа обратной связи в условиях функционирования семьи в меняющейся социокультурной среде. Выяснено, что нового способен дать акмеологический подход психологии для познания семьи. В частности, установлено, что изучение особенностей функционирования и развития семьи с точки зрения акмеологии основывается на выявлении идеала семьи, согласно которому возможно строить прогнозы и объяснять причины локальных неудач. Определено, что это позволит семейным психологам более качественно диагностировать межличностные отношения членов семьи, выявлять семейные кризисы и способствовать их преодолению, что, в свою очередь, позволяет обеспечить оптимальные условия развития подрастающего поколения, оптимизировать супружеские отношения, и, как следствие, способствовать гармонизации развития личности. Показано, как результаты исследований в сфере акмеологии семьи обогащают семейную психологию практическими рекомендациями путей совершенствования семьи как целостной системы и совершенствования личности в семье.

Ключевые слова: акмеология, психология семьи, методология исследования, «акме» семьи, «кате» семьи.

Постановка наукової проблеми та її значення. У постмодерному суспільстві посилюються прагнення до індивідуалізації, неповторюваності і форми, і змісту існування особистості. Пошук способів

конструювання власного життя приводить до зміни пріоритетів у взаєминах з іншими людьми і, як наслідок, до трансформації шлюбно-сімейних стосунків. За таких умов традиційні методологічні підходи до аналізу шлюбно-сімейних стосунків не можуть повною мірою пояснити суть змін, які відбуваються в сім'ї, не дають можливості прогнозувати результат її еволюції. У подібних ситуаціях фахівці звертаються до концепцій і методів, напрацьованих в інших науках. На межі ХХ–ХХІ ст. накопичився значний масив теоретичного і емпіричного матеріалу в різних сферах вивчення сім'ї, який може бути дуже корисним для осмислення психологічних проблем шлюбно-сімейних стосунків. Останнім часом сім'я перебуває і в полі зору акмеології. Логічно, виникає питання: в чому сутність і яка специфіка згаданого підходу до вивчення сім'ї; що нового він може дати психології для пізнання сім'ї?

Аналіз досліджень цієї проблеми. Розроблення проблем акмеологічного підходу до розвитку особистості пов'язана з дослідженнями таких учених: Б. Г. Ананьєв, К. А. Абульханова-Славська, О. С. Анісімов, А. А. Бодалєв, А. С. Гусєва, А. А. Деркач, Н. В. Кузьміна, І. Н. Семенов, Н. В. Козлова та ін. [1–3; 5; 6]. С. Д. Максименко аналізує психологічні механізми самореалізації особистості [4]; С. Д. Пожарський та К. А. Юмкіна розробляють акмеологію сім'ї, визначили предмет цієї наукової галузі й обґрунтували систему її категорій [8; с. 145]. Однак проблема визначення можливостей використання методології акмеології в дослідженнях психології сім'ї на сьогодні недостатньо вивчена.

З огляду на це, **мета статті** – визначити можливості використання методології акмеології в дослідженнях психології сім'ї. Для реалізації поставленої мети розв'язували **такі завдання**: на основі визначення предметного поля акмеології та психології сім'ї встановити, як співвідносяться акмеологія сім'ї та психологія сім'ї; виявити можливості застосування методології акмеології під час вивчення психології сім'ї і з'ясувати, що нового може дати акмеологічний підхід психології для пізнання сім'ї.

Методи та методики. Основним методом дослідження став аналіз наукових джерел і літератури; спираючись на системний науковий підхід, вивчено накопичений досвід, що дало змогу розв'язати поставлені завдання.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Акмеологія виникла в 1930-х рр. і розвивалася як новий напрям у дослідженні психології людини, тобто як дослідження психіки дорослої людини. Предмет цієї науки – вивчення шляхів досягнення максимальної досконалості у всіх видах людської діяльності.

Для розуміння співвідношення акмеології та психології сім'ї звернемося до визначень акмеології. В умовах, коли науковий дискурс щодо обґрунтування її предмета все ще триває, О. В. Киричук та А. В. Роменець визначають акмеологію як галузь психологічної науки, яка вивчає феноменологію, закономірності та механізми розвитку людини на щаблі зрілості, особливо досягнення нею високого рівня в цьому розвитку. Акмеологія з'ясовує механізми й результати впливів макро-, мезо-, мікросоціумів і природних умов на людину, розробляючи стратегію організації її життя, реалізація якої дала б змогу їй усебічно й оптимально самореалізуватися [7]. С. Д. Пожарський та К. А. Юмкіна виходять із визначення акмеології як науки про закономірності вдосконалення й досягнення граничних результатів індивідумом та соціумом [8]. Найважливішою конкретизацією є поняття *граничний результат*: саме за ним можна провести межу між психологією і акмеологією загалом, і в їх гілках зокрема. Акмеологію цікавлять не конкретні процеси суб'єктивного розвитку, а те, до якого суб'єктивного, а що істотніше – до якого об'єктивного результату вони приводять; яка логіка досягнень цих результатів, які результати ширшого масштабу вони спричиняють.

Для аналізу внеску акмеології сім'ї в розвиток сімейної психології вважаємо доцільним показати межу між цими двома галузями наукових знань. У науковому дискурсі предметом психології сім'ї визначено функціональну структуру сім'ї, основні закономірності й динаміку її розвитку; розвиток особистості в сім'ї. Психологія сім'ї спрямована на розв'язання таких завдань: дослідження закономірностей становлення і розвитку функціонально-рольової структури сім'ї залежно від її життєвого циклу; вивчення психологічних особливостей дошлюбних, подружніх, дитячо-батьківських стосунків; аналіз ролі сімейного виховання в розвитку особистості дитини та ненормативних криз сім'ї [8]. Означене визначення розглядає і розвиток конкретної особистості в сім'ї з урахуванням вікових особливостей, і розвиток сім'ї як цілого, і взаємозв'язок зрілості особистості зі зрі-

лістю сім'ї. В інших дослідженнях у предметне поле психології сім'ї входить також вивчення закономірностей еволюції сімейних відносин в історії людства в психологічному сенсі. Психологія сімейних відносин вивчає закономірності внутрішньосімейних стосунків (їх стійкості, стабільності) з позицій впливу на розвиток особистості [9, с. 9]. Отже, у центрі уваги психології сім'ї перебуває динаміка відносин між людьми, які утворюють сім'ю, і процес відображення цих відносин особистістю.

Підсумовуючи результати наукового дискурсу, С. Д. Пожарський і К. А. Юмкіна визначають предметом акмеології сім'ї закономірності досягнення максимальної досконалості сім'ї як цілісної системи й людей, які її утворюють. При цьому звернуто увагу на те, що досконалість оцінюється за конкретними результатами діяльності сім'ї. Із викладеного вище випливає, що в акмеології сім'ї можна виділити два розділи, один із яких розв'язує проблему вдосконалення особистості в сім'ї, інший – проблему вдосконалення сім'ї як цілісної системи в контексті історичного розвитку [8]. У центрі теоретичної схеми стоять такі категорії, як ідеал сім'ї та стереотип поведінки сім'ї, що визначають критерії акме й кате сім'ї – творчої та руйнівної діяльності сім'ї [8, с. 150]. Автори виводять поняття ідеалу сім'ї як найважливішого критерію стану акме (зрілості) сімейної системи та стереотипу сім'ї як системи об'єктивних ознак, що характеризують взаємодію сім'ї з навколишнім середовищем [8, с. 145]. Це дає підстави стверджувати, що сім'ю розглядають як систему, яка перебуває у стані самоорганізації, саморозвитку й самоінтеграції. Самоорганізація – процес, у ході якого створюється, відтворюється та вдосконалюється організація складних динамічних систем, і важливим фактором самоорганізації в цьому разі є рівень рефлексії сім'ї [10, с. 87].

Аналіз наукових джерел дав змогу дійти висновку, що перш ніж стало можливим говорити про акмеологічний підхід до вивчення сім'ї у сфері акмеологічного знання, з одного боку, і в конкретних дослідженнях, присвячених сім'ї – з іншого, відбулися певні якісні і кількісні зміни: змінився сам статус акмеології: розширився її предмет, у який, крім зрілості людини, стала включатися зрілість соціальних систем і суспільства загалом, а також зрілість у природі [8]. Так, у роботі Н. В. Кузьміної «Акмеологічна теорія фундаментальної освіти» в системі акмеологічного знання було виділено сферу акмеології сімейних відносин [6]. Наявні розвідки торкаються, з одного боку,

загальнотеоретичних питань, з іншого – аспектів практики взаємодії із сім'єю: у загальнотеоретичних питаннях розглядається роль сім'ї (і позитивна, і негативна) в досягненні зрілості дитиною й у розвитку подружжя.

Ведучи мову про можливість застосування методології акмеології під час вивчення психології сім'ї, варто зазначити, що акмеологія послуговується власне акмеологічними методологічними принципами й використовує загальні підходи, які сформував людство на рубежі ХХІ ст.: комплексний, системний, суб'єктний та гуманістичний [5, с. 16]. У застосуванні до сім'ї вони дають можливість розробити стратегію переходу наявного рівня розвитку сім'ї у вищий, оптимальний, з'єднуючи часто роз'єдані аспекти функціонування й розвитку (*комплексний підхід*); показують можливість досягнення оптимального стану сім'ї як системи в процесі її зміни через конструктивні перетворення (*системний*); обґрунтовують здатність, за І. Кантом, «піднятися над світом необхідності, жорстокості, стихійності й самому визначити свою поведінку відповідно до вищих законів людства» (*гуманістичний*); визначають здатність особистості, у цьому випадку – сім'ї, до вдосконалення та досягнення вищого оптимального рівня свого розвитку, ідеалу (*суб'єктний*). Однак звернемо увагу на те, що поняття *акме* означає не кінцевий пункт життєвого руху й розвитку, а ту вершину, з якої відкриваються нові горизонти подальшого розвитку. Важливий критерій суб'єктності для акмеології – свобода володіння особистістю зовнішніми та внутрішніми умовами своєї життєдіяльності, здатності до побудови оптимально розвиваючих саму особистість та інших людей як суб'єктів відносин – історично зрілого типу стосунків [5, с. 16–18].

А. А. Деркач акцентує увагу на тому, що акмеологія пропонує сукупність орієнтирів, на ґрунті яких можуть заново вирости цінності [2]. А з огляду на те, що сімейні цінності можуть слугувати основою стабільного існування сім'ї та опорою в ситуації нестійкості, звернення до акмеології може бути корисним для сімейного психолога під час роботи з виявлення й подолання сімейних криз, гармонізації шлюбно-сімейних стосунків тощо.

Тепер звернімося до власне акмеологічних методологічних принципів. Н. В. Козлова виділяє такі: *суб'єктно-діяльнісний; підхід до особистості як суб'єкта життя; принцип потенційного і актуального; принцип зворотного зв'язку* [5, с. 18].

В основі *суб'єктно-діяльнісного принципу*, який розвинули Б. Г. Ананьєв, К. А. Абульханова-Славська, А. А. Деркач, Е. А. Клімов, В. Д. Шадриков та інші вчені лежить визначення та розуміння категорії особистості. Акмеологія розглядає особистість в стані розвитку, функціонування. Функціонуючи, особистість «вписується», за Б. Г. Ананьєвим, в інші системи – життєдіяльності загалом, діяльності, спілкування, пізнання, тому функціонування особистості має здійснюватися й за критеріями кожної з позначених систем [5, с. 19]. Застосовуючи цей методологічний принцип до вивчення сім'ї, потрібно звернути увагу на те, що сім'я – особливе соціальне утворення, мікросоціум і, одночасно, первинна форма виховного впливу на молоду особистість [10]. У цьому контексті заслуговує на увагу визначення І. О. Соловйовим сім'ї як акмеологічного середовища – системи умов, що припускає поступально й прогресивно висхідний характер розвитку, направленість на вищі рівні, яка ініціює зворотний вплив особистості на провідну діяльність, зростання цілісності й інтегрованості особистості з яскраво вираженим феноменом «акме» як багатовимірним психічним станом людини в поступальному розвитку, становлення здатності діяти в мінливих і невизначених умовах; становлення здатності до максимального використання особистістю своїх ресурсів для оптимального співвідношення із соціумом, посилення ролі саморозвитку [10, с. 85]. Якщо дотримуватися класифікації Л. С. Виготського, який виділяє «великі» й «малі» соціальні середовища, то сім'я належить до «малого» соціального середовища, елементи якого завжди перебувають у найжорсткішій суперечності й боротьбі один з одним, а все середовище розуміється не як статично стійка система елементів, а як динамічний процес, що діалектично розвивається [10]. При цьому звернемо увагу на те, що під кутом зору акмеології сім'ю розглядають у цілеспрямованому, прогресивному, висхідному розвитку.

Принцип особистості як суб'єкта життя, за А. А. Деркачем, основоположний для акмеології. Цей принцип визначає методологічну проблему вершини не як кінцевого пункту, а співвідношення вершини як досягнутого максимуму й ще не повністю реалізованих при цьому можливостей. Удосконалення – процес постійного сходження, а не крапка, не результат. Досягнутий рівень відкриває новий спектр об'єктивних можливостей [1; 5, с. 20]. Логіка розгортання теоретизації предмета дослідження потребує зацентрування уваги на

тому, що своєрідність акмеології сім'ї полягає у її сфокусуванні саме на граничному результаті розвитку сім'ї та кожного її члена [8, с. 150]. При цьому варто наголосити, що у фокус акмеології потрапляє не вся динаміка й різноманіття форм життєдіяльності сім'ї в сучасній ситуації або минулих епохах, а саме граничний результат цієї динаміки, виражений у матеріальних або духовних продуктах діяльності певної особистості або сім'ї. Цей граничний результат висловлює досягнутий рівень розвитку особистістю, сім'єю й суспільством загалом [8].

Принцип потенційного й актуального дає змогу зрозуміти і саму особистість, і сім'ю як проєктивну, перспективну, таку, яка не вичерпується наявними даними, систему. Цей принцип – методологічний орієнтир на резерви, можливості, які можуть реалізуватися в майбутньому. Спираючись на нього, А. А. Деркач визначає завданням акмеології перешкодити випадковому, стихійному «використання» ресурсів і особистістю, і сімейною системою, та відкрити шлях і мотивацію повноцінної реалізації особистостей усіх членів сім'ї [5, с. 21].

Принцип зворотного зв'язку в акмеології має такий сенс: реалізуючись у житті, професії, міжособистісних стосунках особистість отримує не тільки результати цієї об'єктивації – результати праці, оцінки людей, зайняту посаду в кар'єрі, а й сприймає себе в новій якості, що є показником успішності, продуктивності певних дій. Зворотний зв'язок – це підтримка, підтвердження правильності для людини того шляху, якою вона іде до мети, моральності способів її досягнення. Активність особистості підтримується цим зворотним зв'язком, орієнтується або переорієнтовується ним. Зворотний зв'язок – це розкриття опосередкованого характеру самопізнання особистості через самореалізацію [5, с. 22]. Зріла особистість починає виконувати середовищетворчу функцію. У сім'ї немає потреби домагатися досягнення цього: середовищетворення тут є обов'язкова функція кожного члена сім'ї. Отож, можемо зробити висновок про роль застосування методології акмеології для розуміння того, що зворотним зв'язком такого середовищетворення слугує морально-психологічна атмосфера в сім'ї, яка, своєю чергою, впливає на особливості сімейно-шлюбної взаємодії, якість виконання сімейних ролей, розвиток особистості всіх членів сім'ї тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Результат трансформаційних процесів, які відбуваються в сучасному суспільстві, – зміни свідомості особистості, через що уможливорюється інди-

відуальність вибору життєвого смислу й конструювання різних практик шлюбно-сімейних стосунків. За таких умов традиційні теорії аналізу психологічних проблем сім'ї потребують доповнення новими теоретичними конструктами, сформульованими в межах інших наук. А з огляду на те, що психологія сім'ї – міждисциплінарна галузь, запозичені теоретичні положення органічно доповнюють її концепції. У результаті аналізу наукових джерел і літератури встановлено, що вивчення розвитку сім'ї, з погляду акмеології, ґрунтується на виявленні ідеалу сім'ї, відповідно до якого можливо будувати прогнози й пояснювати причини локальних невдач. Це дасть змогу сімейним психологам якісніше діагностувати міжособистісні взаємини членів сім'ї, виявляти сімейні кризи та сприяти їх подоланню. Результати досліджень, здійснених у сфері акмеології сім'ї, збагачують сімейну психологію практичними рекомендаціями щодо удосконалення сім'ї як цілісної системи й удосконалення особистості в сім'ї.

Отже, на основі аналізу наукових джерел і літератури в статті вперше обґрунтовано можливість використання методології акмеології в дослідженнях психології сім'ї. Перспективним у подальшому, на нашу думку, може бути вивчення внеску представників інших наукових сфер у психологію сім'ї.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
Abulhanova-Slavskaya K. A. Strategiya zhizni [Strategy life] / K. A. Abulhanova-Slavskaya. – М. : Mysl, 1991. – 299 p.
2. Акмеология / под ред. А. А. Деркача. – М. : РАГС, 2004. – 688 с.
Акмеологиya [Acmeology] / ed. A. A. Derkach. – М. : RAGS, 2004. – 688 p.
3. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 260 с.
Anan'ev B. G. O problemah sovremennogo chelovekoznan'iya [Problems of modern science about the people] / B. G. Anan'ev. – SPb. : Piter, 2001. – 260 p.
4. Максименко С. Д. Психічні механізми самореалізації особистості в медіа-просторі / С. Д. Максименко // Педагогіка і психологія. – 2013. – № 2. – С. 14–17.
Maksimenko S. D. Psihichni mehanizmi samorealizatsiyi osobistosti v mediapros-tori [Mental mechanisms of self-identity in the media] / S. D. Maksimenko // Pedagogika i psihologiya. – 2013. – № 2. – P.14–17.
5. Козлова Н. В. Психолого-акмеологическое знание в системе высшего профессионального образования / Н. В. Козлова. – Томск : ТПУ, 2007. – 151 с.

- Kozlova N. V. Psihologo-akmeologicheskoe znanie v sisteme vyisshego professionalnogo obrazovaniya [Psycho-akmeological knowledge in the system of higher education] / N. V. Kozlova. – Tomsk : TPU, 2007. – 151 p.
6. Кузьмина Н. В. Акмеологическая теория фундаментального образования / Н. В. Кузьмина. – СПб. : [б. и.], 2012. – 382 с.
Kuzmina N. V. Akmeologicheskaya teoriya fundamentalnogo obrazovaniya / N. V. Kuzmina. – SPb. : [b. i.], 2012. – 382 p.
7. Основи психології : підручник / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – К. : Либідь, 1999. – 632 с.
Osnovi psihologii : pidruchnyk [Psychology : textbook] / ed. O. V. Kirichuka, V. A. Romentsya. – K. : Lybid', 1999. – 632 p.
8. Пожарский С. Д. Акмеологический подход к изучению семьи / С. Д. Пожарский, Е. А. Юмкина // Изв. Саратов. ун-та. – 2014. – Т. 3. – С. 145–151.
Pozharskiy S. D. Akmeologicheskiiy podhod k izucheniyu semi [Acmeological approach to the study of family] / S. D. Pozharskiy, E. A. Yumkina // Izv. Sarat. un-ta. – 2014. – T. 3. – P. 145–151.
9. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / под ред. Е. Г. Силяевой. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
Psihologiya semeynyih otnosheniy s osnovami semeynogo konsultirovaniya [Family psychology and basics of family counseling] / ed. E. G. Silyaevoy. – M. : Akademiya, 2002. – 192 p.
10. Соловьев И.О. Семья как акмеологическая среда развития подростка / И. О. Соловьев // Мир психологии. – 2007. – № 4. – С. 83–88.
Solovev I. O. Semya kak akmeologicheskaya sreda razvitiya podrostanta [The family as a teenager akmeological developed among] / I. O. Solovev // Mir psihologii. – 2007. – № 4. – P. 83–88.

УДК 159.9:378

Л. В. Потапчук, Н. О. Кордунова

Received December 25, 2015;

Revised March 25, 2016;

Accepted April 26, 2016.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩИХ ЦІННОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

У статті подано теоретичний та емпіричний аналіз професійно значущих цінностей студентів, що виступають для майбутнього педагога як стратегічні цілі його діяльності. Проаналізовано наукові підходи до розуміння понять

«цінність» та «ціннісні орієнтації». Встановлено зв'язок із такими поняттями, як «особистість», «життєва позиція», «професійна діяльність». Цінності – це складний соціально-психологічний феномен, який характеризує спрямованість та зміст активної особистості. Ґрунтуючись на цінностях, особистість визначає свою життєву позицію, що впливає на світогляд у цілому. Показано, що ціннісні орієнтації є важливим компонентом структури особистості, у них ніби резюмується весь життєвий досвід, накопичений у її індивідуальному розвитку. Розроблено програму емпіричного дослідження. Визначено групу цінностей, які мають високий рівень значущості для здобуття майбутньої професії. Емпірично встановлено, що на цьому віковому етапі продовжується формування професійно значущих цінностей, вони ще незавершені й потребують корекції протягом подальших змін. Акцентовано увагу на необхідності подальших досліджень для створення програм тренінгових занять для формування цінностей у студентів залежно від їх індивідуальних особливостей.

Ключові слова: особистість, цінності, ціннісні орієнтації, професійні цінності, професійна сфера, професійна діяльність.

Potapchuk L. V., Kordunova N. O. Psychological Analysis of Professionally Significant Values of Future Pedagogues. The article represents theoretical and empirical analysis of professionally significant values of students that appear for future pedagogue as strategic objectives of its activity. In the work scientific approaches to understanding the concept of “value” and “value orientations” are analyzed. The connection of such concepts as “personality”, “life position”, and “professional activity” is determined. It is indicated that values – is complex social psychological phenomenon that characterizes orientation and content of active personality. Being based on values, personality determines its life position, affecting the world outlook in general. It is shown that value orientations is significant component of personality structure, they are likely to summarize the whole life experience, accumulated in its individual development. The program of empirical research has been developed. The group of values that have high significance level for future profession obtaining is determined. It is empirically determined that professionally significant values continue to be formed at the current age period; they are not completed yet and require correction during further changes. The attention is focused on the necessity for the obtained results further studying for creating training session’s programs of student’s values formation, according to their individual peculiarities.

Keywords: personality, values, value orientations, professional values, professional sphere, professional activity.

Потапчук Л. В., Кордунова Н. А. Психологический анализ профессионально значимых ценностей будущих педагогов. В статье представлен теоретический и эмпирический анализ профессионально значимых ценностей студентов, которые выступают для будущего педагога в качестве стратегических целей его деятельности. Проанализированы научные подходы к пониманию понятий «ценности», «ценностные ориентации». Установлена связь с такими понятиями, как «личность», «жизненная позиция», «профессиональная деятель-

ность». Обосновано, что ценности – это сложный социально-психологический феномен, который характеризует направленность и содержание активной личности. Основываясь на ценностях, личность определяет свою жизненную позицию, которая влияет на мировоззрение в целом. Показано, что ценностные ориентации являются важным компонентом структуры личности, в них резюмируется весь жизненный опыт, накопленный в ее индивидуальном развитии. Разработана программа эмпирического исследования. Определена группа ценностей, которые имеют высокий уровень значения для овладения будущей профессией. Эмпирически установлено, что на данном возрастном этапе продолжается формирование профессионально значимых ценностей, они еще не завершены и в дальнейшем требуют коррекции. Акцентируется внимание на необходимости дальнейших исследований для создания программ тренинговых занятий для формирования ценностей у студентов в соответствии с их индивидуальными особенностями.

Ключевые слова: личность, ценности, ценностные ориентации, профессиональные ценности, профессиональная сфера, профессиональная деятельность.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема дослідження ціннісних орієнтацій сучасної молоді на сьогодні актуальна, оскільки відбуваються зміни в політичній, економічній, духовній сферах нашого життя. Сучасна українська дійсність характеризується станом невизначеності життєвих орієнтирів людини в її пошуках сенсу життя. Це вимагає від студентської молоді більшої активності, креативності та високої адаптованості, а також більше сил та енергії для досягнення життєвої мети.

Цінності – це складний соціально-психологічний феномен, який характеризує спрямованість та зміст активної особистості. Ґрунтуючись на цінностях, особистість визначає свою життєву позицію, що впливає на світогляд загалом.

Студентський період життя людини характеризується формуванням самосвідомості й власного світогляду, прийняття відповідальних рішень. У цей час молода людина формує власну систему поглядів, знань, переконань, це завершальний етап виховання і формування особистості, коли найбільш повно виявляється ціннісно-орієнтаційна діяльність студента.

Ціннісно-сміслова система, її зміст, структура, ієрархія мають у студентів конкретні вияви як у професійній, так і в особистісній сферах.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Різні аспекти дослідження означеного кола проблем представлено у вітчизняній та зарубіжній

літературі. Цінності як основа життєвих орієнтацій характеризуються як вищий диспозиційний рівень (В. Ядов), розглядаються як механізм саморегуляції духовного світу особистості (М. Тимошин), регулятор поведінки в специфічних суспільно-психологічних ситуаціях (М. Бобнева, Є. Шорохова), внутрішня система контролю (М. Боришевський, В. Омелько), вершинний рівень смисложиттєвих утворень (А. Адлер, В. Братусь, О. Леонт'єв, Ф. Франкл, Е. Фромм). Досліджуються шляхи і способи формування життєвих орієнтацій, психологічні аспекти стратегії життя та життєвого успіху, професійного зростання (К. Абульханова-Славська, Р. Ануфрієва, Є. Головаха, О. Донченко, Т. Титаренко). Вивчаються проблеми диференціації навчального процесу (С. Ільїна, К. Платонов, В. Фірсов та ін.).

Відповідність майбутньої професійної діяльності є важливою умовою формування творчої, активної особистості, майбутнього фахівця. У процесі професійного становлення студентів виникає стійка структурна система ціннісного ставлення особистості до професії, однокурсників, оточення, яка включає ціннісні орієнтації, світоглядні тенденції [7].

Однак слід зауважити, що проблема дослідження цінностей, ціннісних орієнтацій сучасної молоді, особливо в період професійної підготовки, ще недостатньо досліджена, чим і зумовлена її актуальність.

Мета статті – аналіз професійно значущих цінностей, виявлення ієрархії ціннісних орієнтацій майбутніх педагогів у процесі професійного навчання.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Проблема цінностей та ціннісних орієнтацій багатоаспектна в сучасній вітчизняній та зарубіжній психології. Аналіз філософської та психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що цінності та ціннісні орієнтації особистості, її свідомість та підсвідомість є підґрунтям для формування життєвої позиції.

У філософських та психологічних науках напрацьовано різні підходи до визначення понять «цінність» та «ціннісні орієнтації» (В. Бакіров, В. Василенко, В. Гінецинський, В. Гриньова, Д. Леонт'єв, О. Золотухіна-Аболіна, М. Нікандров, Я. Розін та ін.), що пояснюється неоднозначністю в розумінні дефініцій, багатогранністю і здатністю охоплювати широке коло людських взаємин.

На думку В. Василенка, категорія цінності розкриває один із суттєвих моментів універсальної взаємозалежності явищ, а саме момент

значення одного явища для буття іншого. Носієм цінності може бути будь-яке явище, що перебуває у взаємодії із суб'єктом. Відповідно до позиції В. Василенка, цінність не може бути еквівалентна поняттям блага, норми поведінки, ідеалу, істини, оскільки це не дає змоги визначити специфіку проблеми цінності. Специфіка ж, на думку філософа, полягає у тому, що цінність – це момент єдності суб'єкта і об'єкта, це функція двох змінних [9].

Досліджуючи проблему формування системи ціннісних орієнтацій особистості, вчені (І. Бех, М. Боришевський, Є. Головаха, С. Максименко та ін.) з'ясували, що категорія «цінність» пов'язана з духовним світом життя людини, оскільки має значення вищого порядку, є найважливішим елементом культури, який звеличує людину, формує її духовні орієнтири, надає життєдіяльності певний сенс. Завдяки цінностям особистість відчуває себе цілісною в навколишньому світі. Отже, особистісні цінності є ланкою між значенням та змістом, між суспільним та індивідуальним буттям, відбиваючись у свідомості людини як ціннісні орієнтації [2–4; 6].

Б. Г. Ананьєв, говорячи про ціннісні орієнтації, зазначав: «Є загальний центр, у якому збігаються дослідження соціологів, соціальних психологів. Цим загальним центром є ціннісні орієнтації груп та особистості, спільність цілей діяльності, життєва спрямованість чи мотивація поведінки людини» [1].

В. А. Ядов зазначає, що «включення ціннісних орієнтацій в структуру особистості дає змогу вловити найбільш загальні соціальні детермінанти мотивації поведінки, джерела якої треба шукати в соціально-економічній природі суспільства, його моралі, культурі, в особливостях соціально-групового усвідомлення того середовища, в якому сформувалася соціальна індивідуальність і де проходить повсякденна життєдіяльність людини» [10].

Отже, ціннісні орієнтації є важливим компонентом структури особистості, у них ніби резюмується весь життєвий досвід, накопичений у її індивідуальному розвитку.

Важлива особливість психічного розвитку в період студентського життя полягає в тому, що нова соціальна ситуація розвитку – необхідність визначити своє місце в житті як головний компонент цієї ситуації – приводить до формування нової й основної для цього віку духовної потреби – потреби у власному життєвому й професійному виборі.

Саме цей вік є сенситивним для утворення ціннісних орієнтацій як стійкого елемента життєвої перспективи. Основними характеристиками ціннісних орієнтацій є їх зміст та рівень сформованості ієрархічної структури [8].

До аналізу ціннісних орієнтацій студента звертається В. В. Пічурін, досліджуючи структуру та динаміку життєвої позиції особистості. В основу життєвої позиції особистості він ставить цінності. Осмислення особистістю диференційованості своєї системи цінностей виступає конкретним показником усвідомлення свого життєвого шляху, перспективи. При цьому найбільш значущі для людини цінності, на його думку, будуть визначати передусім її життєву позицію, а значить відігравати вирішальну роль у її професійній діяльності [9].

Навчання у ВНЗ потребує уміння самостійно організовувати навчальну діяльність, що є неодмінною умовою успішності навчального процесу. За час навчання формуються навички та уміння раціональності організації розумової діяльності, усвідомлюється покликання до обраної професії, встановлюється система значущих професійних якостей особистості [5].

Однак ціннісна сфера розвинена ще не повністю. Тому вивчення цінностей особистості в цей період важливе для забезпечення якісного навчання в умовах вищого начального закладу.

Дослідження проводилося на базі Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. У дослідженні взяли участь 60 студентів педагогічного інституту, які навчаються за спеціальністю «початкова освіта».

У ході дослідження ми використали модифікований варіант методики «Ціннісні орієнтації» О. Б. Фанталової. Ця методика дала можливість виявити важливість та доступність реалізації кожної цінності професійної діяльності.

За допомогою цієї методики було проаналізовано цінності, які студенти вважають найбільш значущими та доступними.

Результати показали (табл. 1), що більшість студентів оцінили як найбільш значущі для себе такі цінності: здоров'я (54 %), щасливе сімейне життя (46 %), наявність гарних та вірних друзів (46 %). Надалі показники розподілилися таким чином: матеріально забезпечене життя (38 %), незалежність у вчинках (34 %), любов (28 %), упевненість у собі (24 %), цікава робота (22 %), пізнання (20 %), творчість (18 %), активне життя (6 %), краса природи та мистецтва (0 %).

Таблиця 1

Рейтинг значущих цінностей, %

№ з/п	Цінності	Досліджувані	Відсоток загальної кількості
1	Здоров'я	27	54
2	Щасливе сімейне життя	23	46
3	Наявність гарних та вірних друзів	23	46
4	Матеріально забезпечене життя	19	38
5	Незалежність у вчинках	17	34
6	Любов	14	28
7	Упевненість у собі	12	24
8	Цікава робота	11	22
9	Пізнання	10	20
10	Творчість	9	18
11	Активне життя	2	6
12	Краса природи й мистецтва	0	0

Рейтинг високої доступності цінностей показав, що на високих позиціях містяться «Наявність гарних та вірних друзів» (40 %), «Незалежність у вчинках» (38 %), «Любов» (32 %). Помітна зміна позиції таких цінностей, як «Матеріально забезпечене життя» (8 %) і «Активне життя» (28 %). Як бачимо, оволодіння матеріальними благами стає проблемним, а «Активне життя» студенти оцінюють більш як доступне, ніж бажане (табл. 2).

Таблиця 2

Рейтинг високої доступності цінностей, %

№ з/п	Цінності	Досліджувані	Відсоток загальної кількості
1	Наявність гарних та вірних друзів	20	40
2	Незалежність у вчинках	19	38
3	Любов	16	32
4	Упевненість у собі	15	30
5	Щасливе сімейне життя	14	28
6	Активне життя	14	28
7	Краса природи і мистецтва	11	22
8	Пізнання	10	20
9	Цікава робота	9	18
10	Здоров'я	6	12
11	Матеріально забезпечене життя	4	8
12	Творчість	10	20

На основі отриманих даних щодо значущих цінностей (Ц) та їх доступності (Д) ми знаходили середнє значення різниці Ц і Д по

кожній цінності. Це середнє значення позначається як СР (середня різниця). Негативне СР означає, що значущість цінності нижча від її доступності. Позитивне значення СР означає, що значущість цінності вища, ніж її доступність у майбутньому (табл. 3).

Таблиця 3

Середнє значення розбіжності й доступності цінностей

№ з/п	Цінності	Досліджувані
1	Активне життя	-2,97
2	Творчість	-0,92
3	Краса природи і мистецтва	-0,73
4	Пізнання	-0,58
5	Цікава робота	-0,11
6	Впевненість у собі	0,12
7	Незалежність у вчинках та діях	0,30
8	Любов	0,47
9	Наявність гарних та вірних друзів	0,91
10	Здоров'я	1,66
11	Щасливе сімейне життя	1,76
12	Матеріально забезпечене життя	2,19

Як видно з таблиці 3, найменш гармонійна картина з погляду відповідності бажань і можливостей спостерігається при оцінюванні студентами таких цінностей, як «Активне життя», «Матеріально забезпечене життя», «Щасливе сімейне життя» і «Здоров'я». Найбільш гармонійні «Цікава робота» і «Впевненість у собі».

Отже, результати цієї методики показали, що провідними цінностями студентів є «Щасливе сімейне життя», «Наявність гарних та вірних друзів», «Матеріально забезпечене життя», «Здоров'я» та «Любов».

Наступним етапом нашого дослідження було з'ясування місця цінностей у різних сферах життєдіяльності людини. Для цього був використаний опитувальник «ОТеЦ» (автор І. Г. Сенін), який ґрунтується на положенні про те, що життєві сфери тією чи іншою мірою мають для кожної людини різний рівень значущості, а також у кожній з них реалізуються різноманітні для кожної людини бажання, прагнення, які є одним із компонентів спрямованості особистості. Для нас стало важливим виявити рівень значущості для досліджуваних тієї чи іншої сфери як джерела реалізації певної цінності.

З цією метою ми проаналізували значущість термінальних цінностей та сфер життєдіяльності досліджуваних студентів. Ми виді-

лили такі цінності: власний престиж, матеріальна забезпеченість, креативність, активні соціальні контакти, саморозвиток, досягнення, духовне життя та сфери життєдіяльності: навчання та освіта, сімейне життя, суспільне життя, захоплення.

Числове значення кожного показника на графіку є середнім значенням показників термінальних цінностей та сфер життєдіяльності досліджуваних студентів.

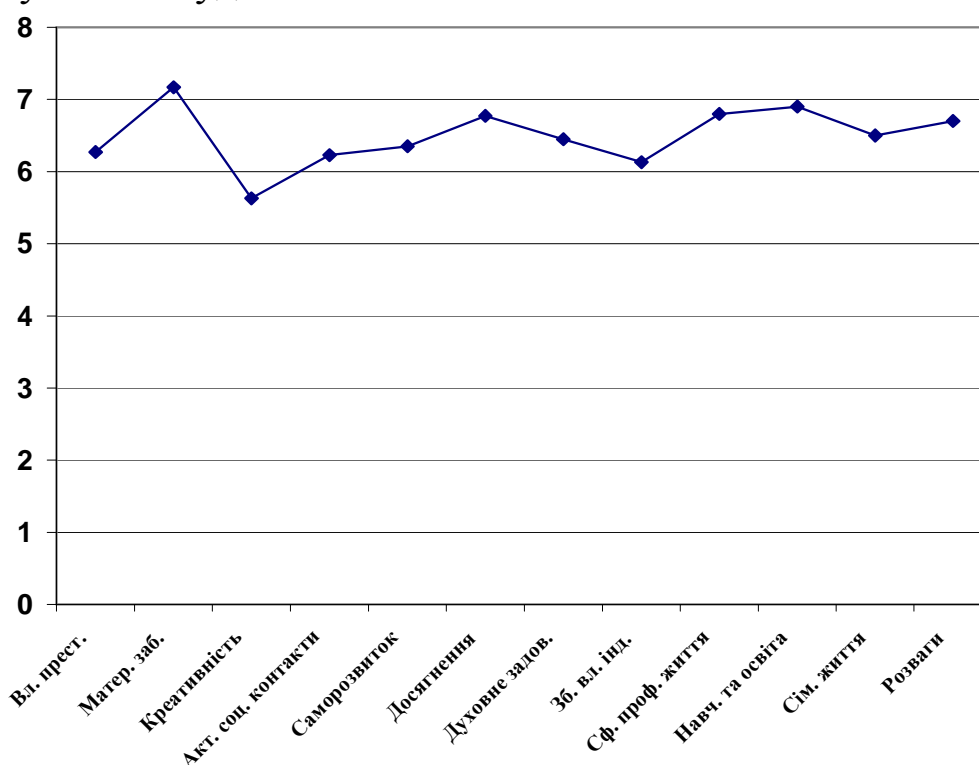

Рис. 1. Профіль термінальних цінностей і сфер життєдіяльності досліджуваних студентів:

1. Власний престиж.
2. Матеріальна забезпеченість.
3. Креативність.
4. Активні соціальні контакти.
5. Саморозвиток.
6. Досягнення.
7. Духовне задоволення.
8. Збереження власної індивідуальності.
9. Сфера професійного життя.
10. Сфера навчання та освіти.
11. Сфера сімейного життя.
12. Сфера розваг

Аналіз значущих сфер життєдіяльності засвідчив, що для студентів найбільш важливими є сфера навчання, сфера професійного життя, сфера суспільного життя та сімейне життя. Найбільш значущою сферою життєдіяльності виявилась сфера навчання. На другому місці опинилась професійна сфера. Третю позицію займає сфера суспільного життя, незначно відстає сфера сімейного життя.

Отже, ці дані свідчать про те, що досліджувані сфери мають важливе значення в життєдіяльності студентів. Професійна сфера для більшості студентів також приваблива, оскільки їх турбує майбутнє професійне життя. Спостерігається також тенденція студентів до за-

войовування авторитету, визнання, підтримки власного престижу. У досліджуваних студентів спостерігається інтерес до суспільного життя. Це можна пояснити тим, що у процесі навчання студенти прагнуть знайти своє місце в колективі, зайняти визначену позицію в групі, розширити коло знайомств. Таким чином, досліджувані сфери мають важливе значення в життєдіяльності студентів протягом навчання у вищому навчальному закладі.

Співвідношення результатів у досліджуваних показує, що на цьому етапі життєдіяльності вони більше орієнтовані на майбутнє, вони будують свої плани, які хотіли б реалізувати в житті.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Емпіричне вивчення ціннісних орієнтацій студентів у процесі професійної підготовки дали змогу виявити їхню специфіку у структурі професійних цінностей. Отримані дані відображають загальне ставлення до цінностей у сучасному суспільстві. Молодь прагне реалізувати себе, досягти певного успіху, мати матеріальний достаток. Водночас наше дослідження засвідчило, що студенти не байдужі також і до духовних цінностей, кохання, щасливого сімейного життя. Це підтверджує думку про те, що особистість, яка керується у своїй діяльності цінностями, завжди буде активною, ініціативною, матиме глибоку віру у власні сили та не буде байдужою до інших. Перспективою подальших досліджень вважаємо використання отриманих результатів для створення програм тренінгових занять для формування у студентів ціннісних орієнтацій залежно від їх індивідуальних особливостей.

Література

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2002. – 288 с.
Ananiev B. G. Chelovek kak predmet poznaniya [Human as the subject of cognition] / B. G. Ananiev. – SPb. : Piter, 2002. – 288 p.
2. Бех І. Д. Цінності як ядро особистості / І. Д. Бех // Цінності освіти і виховання / [за заг. ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 16–21.
Bekh I. D. Tsinnosti yak yadro osobystosti [Values as the core of personality] / I. D. Bekh // Tsinnosti osvity i vykhovannia / ed. by O. V. Sukhomlynska. – K. : IZMN, 1997. – P. 16–21.
3. Боришевський М. І. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості / М. І. Боришевський // Цінності освіти і виховання / за заг. ред. О. В. Сухомлинської. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 21–25.
Boryshevskiy M. I. Dukhovni tsinnosti yak determinanta hromadianskoho vykhovannia osobystosti [Spiritual values as the determinant of personality civic education] / M. I. Boryshevskiy // Tsinnosti osvity i vykhovannia / ed. by V. Sukhomlynska. – K. : IZMN, 1997. – P. 21–25.

4. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха. – Киев : Наук. думка, 1988. – 143 с.
Golovakha Ye. I. Zhyznennaya perspektiva i professionalnoye samoopredeleniye molodyozhy [Life perspective and professional self-determination of youth] / Ye. I. Golovakha. – Kiev : Nauk. dumka, 1998. – 143 p.
5. Кордунова Н. О. Визначення структури і генезису професійного образу студентів-психологів / Н. О. Кордунова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2014. – Т. X. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 26. – С. 454–467.
Kordunova N. O. Vyznachennia struktury i henezysu profesiynoho obrazu studentiv-psykholohiv [Determination of structure and genesis of the professional image of students-psychologists] / N. O. Kordunova // Aktualni problemy psykholohiyi : zb. nauk. pr. In-tu psykholohiyi im. H. S. Kostiuka. – K. : DP “Informatsiyno-analitychne ahenstvo”, 2014. – T. X. Psykholohiya navchannia. Henetychna psykholohiya. Medychna psykholohiya. – Vyp. 26. – P. 454–467.
6. Максименко С. Д. Психологія особистості / С. Д. Максименко, М. В. Папуча. – К. : Вид-во «ТОВ “КММ”», 2007. – 296 с.
Maksymenko S. D. Psykholohiya osobystosti [Psychology of personality] / S. D. Maksymenko. – K. : “KMM” Publishing, 2007. – 296 p.
7. Потапчук Л. В. Психологічні особливості професійної мотивації особистості / Л. В. Потапчук // Професійна психологія: методологія, методи та практика / за заг. ред. Ж. П. Вірної. – Луцьк : [б. в.], 2008. – С. 112–126.
Potapchuk L. V. Psykholohichni osoblyvosti profesiynoyi motyvatsiyi osobystosti [Psychological peculiarities of professional motivation of personality] / L. V. Potapchuk // Profesiyna psykholohiya: medolohiya, metody ta praktyka / ed. by Zh. P. Virna. – Lutsk : [b. v.], 2008. – P. 112–126.
8. Скок М. А. Ціннісні орієнтації особистості сучасного студента / М. А. Скок // Вісник ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка. – 2002. – Вип. 11 : Серія «Психологічні науки». – С. 128–132.
Skok M. A. Tsinnisni oriyentatsiyi osobystosti suchasnoho studenta [Value orientations of contemporary student's personality] / M. A. Skok // Visnyk ChDPU im. T. H. Shevchenka. – 2002. – Vyp. 11 : Seriya “Psykholohichni nauky”. – P. 128–132.
9. Шайгоротський Ю. Ціннісні орієнтації в психологічній структурі особистості / Ю. Шайгоротський // Соціальна психологія. – 2009. – № 4. – С. 65–72.
Shaihorotskyi Yu. Tsinnisni oriyentatsiyi v psykholohichniy strukturi osobystosti [Value orientations in psychological structure of personality] / Yu. Shaihorotskyi // Sotsialna psykholohiya. – 2009. – № 4. – P. 65–72.
10. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / В. А. Ядов. – М. : Академия, 1979. – 84 с.
Yadov V. A. Samoreguliyatsiya i prognozirovaniye sotsialnogo povedeniya lichnosti [Self-regulation and prognostication of social behavior of personality] / V. D. Yadov. – M. : Akademiya, 1979. – 84 p.

УДК 159.922.8:159.942

O. M. Pryimachenko

Received September 01, 2015;

Revised December 02, 2015;

Accepted March 22, 2016.

THE CONTENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE'S DEVELOPMENTAL TECHNIQUES IN ADOLISCENCE

The main approaches to the interpretation of the concept of “emotional intelligence” are pointed out in the article. Five key capabilities in its structure are analyzed. The main directions of research of this construct are defined from the viewpoint of their formation in the childhood and adolescence. The main drawbacks of such developmental programs are determined. The attempt to apply a systematic approach to determining the content of the formation of emotional intelligence's techniques in the adolescence is made. Basing on Nesterenko's approach to understanding the unity of self-development and self-regulation processes, internal content of the activity [1, p. 60], as well as on the idea of one of a leading new growth of adolescence – self-reflection (by P. Jacobson) the content of techniques for purposeful development of emotional intelligence in adolescence is proposed. It is systematically defined within the following units: cognitive, practical and correctional ones. The unit attributed to the cognitive techniques consists of introspection – self-learning – self-awareness – self-determination and self-restraint. In practical unit processes of self-authorization – self-programming – self-improvement – self-actualization and self-realization are analyzed. Accordingly, in the correctional unit it is proposed to interpret ways of developing the emotional intelligence through the processes of self-analysis, self-esteem, self-control and self-management. Through techniques of cognitive unit a teenager acquires knowledge about emotionally intelligent behavior and understands irrationality of his own range of emotional responding forms. Practical unit lets to program him on the behavior that would facilitate the development of emotional intelligence. As a result of correctional unit a teenager evaluates the efficiency of accepted forms of emotional response.

Keywords: emotional intelligence, integrated personal property, self-reflection, developmental techniques, cognitive, practical and correctional units.

Приймаченко О. М. Зміст прийомів розвитку емоційного інтелекту в підлітковому віці. У статті розглянуто основні підходи до тлумачення поняття «емоційний інтелект». Проаналізовано п'ять основних здібностей у його структурі. Визначено основні напрями дослідження цього конструкта з погляду можливості його формування в дитячому та підлітковому віці. Виокремлено головні недоліки таких розвивальних програм. Здійснено спробу застосувати системний підхід до визначення змісту прийомів формування емоційного інтелекту в найбільш сенситивному періоді розвитку особистості – підлітковому. На основі підходу Г. О. Нестеренко щодо розуміння єдності процесів саморозвитку та

саморегуляції, внутрішнього змісту діяльності [1, с. 60], а також уявлення про одне з провідних новоутворень підліткового віку – саморефлексію (за П. М. Якобсоном), запропоновано зміст прийомів для цілеспрямованого розвитку емоційного інтелекту в підлітковому віці, який системно визначений у межах таких блоків: когнітивного, практичного та корекційного. До когнітивного блоку віднесено послідовні прийоми самоспостереження – самопізнання – самоусвідомлення – самовизначення та самообмеження. У практичному блоці проаналізовано процеси самовповноваження – самопрограмування – самовдосконалення – самоактуалізації і самореалізації. Відповідно, у корекційному блоці запропоновано розглядати прийоми розвитку емоційного інтелекту на основі процесів самоаналізу – самооцінки – самоконтролю та самоврядування. Завдяки прийомам когнітивного блоку підліток набуває знання про емоційно розумну поведінку й усвідомлює нераціональність наявного власного діапазону форм емоційного реагування. Практичний блок дає змогу запрограмувати себе на поведінку, яка б сприяла розвитку емоційного інтелекту. В результаті корекційного блоку підліток оцінює ефективність реалізації прийнятих форм емоційного реагування.

Ключові слова: емоційний інтелект, інтегральна особистісна властивість, саморефлексія, прийоми розвитку емоційного інтелекту, прийоми когнітивного, практичного та корекційного блоків.

Приймаченко О. Н. Содержание приемов развития эмоционального интеллекта в подростковом возрасте. В статье рассмотрены основные подходы к толкованию понятия «эмоциональный интеллект». Проанализированы пять основных способностей в его структуре. Определены основные направления исследования этого конструкта с точки зрения возможности его формирования в детском и подростковом возрастах. Выделены главные недостатки таких развивающих программ. Предпринята попытка применить системный подход к определению содержания приемов формирования эмоционального интеллекта в наиболее сенситивном периоде развития личности – подростковом. На основе подхода Г. О. Нестеренко о понимании единства процессов саморазвития и саморегуляции, внутреннего содержания деятельности [1, с. 60], а также представления об одном из ведущих новообразований подросткового возраста – саморефлексии (по П. М. Якобсону), предложено содержание приемов для целенаправленного развития эмоционального интеллекта в подростковом возрасте, которое системно определено в пределах следующих блоков: когнитивного, практического и коррекционного. К когнитивному блоку отнесены последовательные приемы самонаблюдения – самопознания – осознания – самоопределения и самоограничения. В практическом блоке проанализированы процессы самоуполномочивания – самопрограммирования – самосовершенствования – самоактуализации и самореализации. Соответственно в коррекционном блоке предложено рассматривать приемы развития эмоционального интеллекта на основе процессов самоанализа – самооценки – самоконтроля и самоуправления. Благодаря приемам когнитивного блока подросток приобретает знания об эмоционально грамотном поведении и осознает нерациональность существу-

ющего собственного диапазона форм эмоционального реагирования. Практический блок позволяет запрограммировать себя на поведение, которое бы способствовало развитию эмоционального интеллекта. В результате коррекционного блока подросток оценивает эффективность реализации принятых форм эмоционального реагирования.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, интегральное личностное свойство, саморефлексия, приемы развития эмоционального интеллекта, приемы когнитивного, практического и коррекционного блоков.

Background of the problem. While constructive definition of “emotional intelligence” or “emotional literacy” appeared first in the psychological thesaurus in 1990, the problem of finding ways of development and improvement of this integrated personal property is attracting increasing attention of both foreign and native researchers. The possibility of development of emotional intelligence at any age, opens interesting perspectives for new researches in the psychology of age, because, as it is known, in the current practice of family and school breeding parents and teachers’ overwhelming attention is paid to the intellectual sphere of educational process’ subjects, while the emotional component of breeding of the younger generation is mostly ignored.

Analysis of recent researches and publications on the issue indicates that they are aimed at clarifying the content and function’s definitions of emotional intelligence as an integral personal property, that consists of various components: dispositional ones, which are conditioned with ontological personal factors; components that belong to the ability; and conceptions of certain standards of behavior expected from a person in a particular cultural environment (E. L. Nosenko, N. V. Kovryha, J. D. Mayer, P. Salovey, K. V. Petrides).

The researchers also grounded theoretically and tested empirically the hypothesis about the link of emotional intelligence with psychological well-being (E. L. Nosenko, N. V. Kovryha, S. A. De Lazarri), with personal meaning (S. A. De Lazarri), with peculiarities of different coping strategies choice (E. L. Nosenko, N. V. Kowryha). Authors tried to explain the influence of emotional intelligence on learning, work, relationships and mental health (M. Zeidner, G. Matthews, R. D. Roberts).

In some studies attempts to establish correlation of emotional intelligence with personal anxiety in adolescence (I. M. Andreeva), to define the role of emotional intelligence in the gradual formation of adolescent moral competence (A. V. Sadokova) have been made, it confirms the importance

of techniques' system elaboration for purposeful development of emotional intelligence in the period of institutional education.

However, the results of the theoretical research on emotional intelligence mentioned above have not found adequate reflection in elaboration of approaches to the purposeful development of emotional intelligence, although practical attempts of its forming, particularly in the most critical age – adolescence, are being made quite actively, especially by some foreign researchers (M. T. Greenberg, D. Goleman, L. Lantieri, C. Saarny). Representatives of national Psychological Science have also made some attempts to develop as practical recommendations, and full trainings of emotional intelligence in children and adolescents, such as technology and specific exercises for the development of emotional culture and emotional literacy (T. A. Danilina, N. L. Kryazheva, L. N. Rozhina, S. Uspenska). Trainings of emotional maturity and emotional competence (L. V. Gracheva, T. Repnova, U. S. Shevchenko), trainings of aggression' coping, anxiety and stress-coping' trainings (E. K. Lyutova, O. O. Mizerna), self-regulation of emotions (T. Mishchenko, O. V. Huhlaeva), the development of empathy (M. Udovenko), offences' coping (O. A. Apunevych, O. Golovneva) have been created.

It should be noted when emotional intelligence trainings are being conducted a significant disadvantage of the concrete programs of this type is the concentration only on the external aspects of its expressing in subject's behavior while responding to emotional stimuli. Training within such approach, in our opinion, does not facilitate the formation of stable moral guidelines as for emotional response that would encourage free, independent behavior. Besides it is necessary to emphasize the absence of programs that would decode systematically the contents of techniques of purposeful development of emotional intelligence as an integrated personal property.

Thus, **the objective** of this article is an attempt to apply a systematic approach to determining the content of development of emotional intelligence techniques in the most sensitive period of personality – adolescence.

Despite the fact that the notion "emotional intelligence", as noted above, was introduced into scientific circulation in 1990, in the early twentieth century E. Thorndike had supposed the existence of so-called *social intelligence* in the structure of human intelligence [7, c. 229]. Later this notion was removed from the number of components of general intelligence. However, R. Sternberg as a result of systematic studies confirmed the conclusion made earlier by E. Thorndike, that social intelligence was diffe-

rent from academic abilities and was the most important determinant of successful practical human activity [6]. At the end of the twentieth century, the concept of “social intelligence” was put into scientific circulation again, but as a component of emotional intelligence.

Today, thanks to the results of several studies [2–5] it can be claimed that there are 5 basic abilities in the structure of emotional intelligence.

The first ability is awareness of own emotions by a human being and it is considered to be the leading ability in emotional intelligence as the ability to manage somebody’s own emotions, regulate their expressing begins with the moment a human understands the causes of feelings’ appearance, their nature and intensity.

The second one appears in regulation of own emotions and is based on their self-awareness. Managing own emotions reveals in efforts to calm oneself, to get rid of anxiety, irritability or sadness.

The third one is defined as the ability to dispose oneself to activity. It is realized in human efforts to direct own emotions to achieve goals, self-motivation at new achievements, creative activity.

The fourth ability is interpreted as recognizing and understanding emotions that arise in other people. This ability is implemented, particularly in identifying empathy.

The fifth one is implemented in the ability to maintain friendly relations with other people.

This subspecies of emotional intelligence determines the popularity of a man in a group, effectiveness of interpersonal communication and even correlates with leadership.

Being guided with Nesterenko’s approach to understanding unity of the processes of self-development and self-regulation, internal content of activity [1, p. 60], and self-reflection (by P. Jacobson), we believe that the content of the techniques that need to be implemented into purposeful development of emotional intelligence in adolescence, can be systematically defined within the following units:

Cognitive unit (“What do I know about emotionally intelligent behavior?”). The components of this unit are determined with taking into account the ability of a person (in our case – a teenager) to self-reflection (reflection of acts of self-learning in somebody’s own mind) and can be implemented, according to the model of self-organization of personality [1, p. 61], as a sequence of the following processes: introspection – self-learning – self-awareness – self-determination and self-restraint.

With the help of *introspection* a person, that endeavors to improve or develop emotional intelligence, analyzes the range of usual forms of

emotional response, comparing it to a wider repertoire of possible forms of response under condition of a high level of emotional intelligence.

Based on the process of *self-learning* a subject is motivated to analysis his own forms of emotional response in various situations of life and communication with others. The list of such situations is established in the numerous tests of emotional intelligence, based not only on self-assessment of own properties, but also on the analysis of behavior in different situations.

Self-learning prepares the ground for *self-awareness*. A subject is motivated to the awareness of the reasons for choosing certain behavioral strategies in certain situations and evaluating them in terms of ideals, cultural and moral norms accepted in the society.

The content of the next group of techniques of emotional intelligence formation is associated with self-determination, meaning the adoption of certain standards of emotional response as a model for the behavior formation. At this stage, a subject is acquainted with features of different levels of emotional intelligence, with moral norms on which these features are based. According to the results of empirical research done by E. L. Nosenko and N. V. Kovryha, three levels of emotional intelligence: the lowest, average, the highest ones are singled out [2, p. 112]. Responding based on the mechanism of conditioned reflex (reactive action); the low level of self-control, high situational conditionality meets the lowest level of emotional intelligence. Voluntary commission of external activity (activity, communication) on the basis of representations (mentality), with the use of certain willpower; a high level of self-control, a high level of a subject's self-esteem meet an average level. The highest level meets the highest level of a man's internal world. It is based on the presence of an appropriate guidance on possible alternatives of behavior in specific life situations. Choice of behavior is made without extra force of will, as it reflects the system of social skills that were formed under the influence of opinion on the level of consciousness [2, p. 112].

After a subject's familiarization with levels of emotional intelligence formation, he is motivated to analyze the effects of various forms of behavior and response that encourage self-determination (acceptance or rejection of specific guidelines).

The contents of one more subgroup of cognitive techniques is reflected in the notion – *self-restraint*. A subject should realize clearly which of his emotional responses require control and restriction.

The next group of techniques for emotional intelligence formation can be combined in the practical techniques unit (“What should I do to be

emotionally intelligent?”), that may include such order of interrelated processes as self-authorization – self-programming – self-improvement – self-actualization and self-realization.

Accepting certain obligations to implement his certain forms of emotional response in own behavior, a subject authorizes himself to realize them in different spheres of practical life. During self-authorization the need grows into the interest.

Appointing himself/herself for the implementation of certain actions, a person is aware of their ultimate goal and plans the way to it. This means the process of self-programming – formation of the ideal image of personal behavior through the conscious and purposeful planning of own activity.

The contradictions between the ideal image and the real possibilities of a person cause self-improvement – activity aimed at the correction of the drawbacks in the structure of personal behavior (emotional response). This process involves self-breeding and self-education.

The next stage is self-actualization of a subject of his behavioral program.

If during all processes of the cognitive unit a man knows the internal chaos of own structure, using the processes of practical unit he organizes it consciously. Maximal organization is achieved during self-actualization, and the process of self-realization involves attempts to organize external expression of emotional response.

In correctional unit (that answers the question: “What can I expect?”) techniques of self-analysis, self-esteem, self-control and self-management are included.

Analyzing the effectiveness or ineffectiveness of implementing of the accepted guidelines for behavior a subject evaluates the success of their implementation and possible consequences, controls himself.

Self-control occurs rarely without the process of self-management (“motivational self-regulation”) as the activity of a person to maintain relative stability of received standard of emotionally intelligent responding. Unlike the self-control as a simple self-restricting, the self-management process involves self-determination and perceived perspectives of activity on the improvement of the emotional sphere, and therefore promotes introspection and further development of emotional intelligence.

Conclusion. The attempt to define the content of emotional intelligence’s developmental techniques in adolescence is made in this article. The content of emotional intelligence’s developmental techniques is presented as a system consisting of three interconnected units: cognitive, practical, correctional ones. Through techniques of cognitive unit a teena-

ger acquires knowledge about emotionally intelligent behavior and understands irrationality of his own range of emotional responding forms. Practical unit lets to program him on the behavior that would facilitate the development of emotional intelligence. As a result of correctional unit a teenager evaluates the efficiency of accepted forms of emotional response.

References

1. Нестеренко Г. О. Особистість у нелінійному суспільстві : монографія / Г. О. Нестеренко. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 140 с.
Nesterenko G. O. Oosobystist' u neliniynomu suspil'stvi [Personality in nonlinear society] : manuscript / G. O. Nesterenko. – Zaporizhzhia : Prosvita, 2004. – 140 p.
2. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига. – К. : Вища шк., 2003. – 126 с.
Nosenko E. L. Emotsiynyi intelekt: kontseptualizatsiya fenomenu, osnovni funktsii [Emotional intelligence: conceptualization of the phenomenon, the basic functions] / E. L. Nosenko, N. V. Kowryha. – K. : Vyshcha shk., 2003. – 126 p.
3. Gardner H. Multiple intelligences: the theory in practice / H. Gardner. – N. Y. : Basic Books, 1993. – 304 p.
4. Goleman D. Working with Emotional Intelligence / D. Goleman. – N. Y. : Bantam Books, 1998. – 383 p.
5. Mayer J. D. Emotional intelligence and the construction and regulation of feelings / J. D. Mayer, P. Salovey // Applied and Preventive Psychology. – 1995. – Vol. 4. – P. 197–208.
6. Sternberg R. Beyond IQ. A Triarchic theory of human intelligence / R. Sternberg. – N. Y. : Cambridge University Press, 1985.
7. Thorndike E. Intelligence and its uses / E. Thorndike // Harpers Magazine. – 1920. – № 140. – P. 227–235.
8. Zeidner M. What We Know about Emotional Intelligence: How it Affects Learning, Work, Relationships and Our Mental Health / M. Zeidner, G. Matthews, R. D. Roberts. – USA, Massachusetts, Institute of Technology, 2009. – 442 p.

УДК 159.923.2

О. В. Савченко

Received November 28, 2015;

Revised December 28, 2015;

Accepted March 20, 2016.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕФЛЕКСИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЯК ЦІЛІСНОЇ СИСТЕМИ

Автор розглядає рефлексивну компетентність як інтегративне особистісне утворення, що формується в процесі рефлексивного досвіду для забезпечення

© Савченко О. В., 2016

високої продуктивності реалізації рефлексивності (загальної здібності) за рахунок переведення потенційних форм в актуальні результати та досягнення. Компетентність у структурі досвіду забезпечує реалізацію двох функцій: активізацію активності суб'єкта до постановки та досягнення нових цілей, підтримання цілісності як неодмінної умови функціонування та розвитку системи. Проведення вторинної факторизації емпіричних даних дало змогу визначити узагальнені властивості рефлексивної компетентності як системи, що характеризують динамічні аспекти її існування.

Було виокремлено три групи факторів. Перша група факторів поєднує ті функції, які забезпечують ефективне розв'язання рефлексивних завдань, що виникають у процесі виконання різних предметно-практичних видів діяльності, та розвиток системи рефлексивної компетентності як цілісного інтегративного утворення (стимуляційні функції). Серед стимуляційних функцій рефлексивної компетентності ми виокремили такі: формування програм активності, поширення інформаційного забезпечення, конструювання майбутнього та визначення перспектив розвитку, прогнозування подій власної життєдіяльності.

Установка суб'єкта на швидке прийняття рішення в невизначених ситуаціях, що виражається в стилі імпульсивності, є фактором, який стримує розвиток системи та перешкоджає її ефективному функціонуванню. Стабільність функціонування рефлексивної компетентності як цілісної системи забезпечують симптомокомплекси, що формуються в ході рефлексивного досвіду, поєднуючи окремі диференційовані елементи системи. Важливим для ефективного функціонування системи є поєднання таких елементів: системи критеріїв оцінювання рефлексивної активності та вмій проводити самоаналіз, раціональних стратегій розв'язування проблеми та вмій контролювати розумову активність, продуктивних засобів розв'язання проблеми та особливостей самооцінювання, власних домагань та очікувань позитивних результатів, умій організувати процес розв'язання проблеми та мотивації підвищувати свою обізнаність із теми «Рефлексія».

Ключові слова: рефлексивність, компетентність, рефлексивна компетентність, рефлексивний досвід, системний підхід.

Savchenko O. V. The Functioning's Features of the Reflective Competence as a Complete System. The author analyzes the reflective competence as an integrative personal formation, which appeared in the process of the reflective experience to ensure the high productivity of the reflectivity's realization by means of converting potential forms into actual results and achievements. The competence in the experience's structure provides the performance of two functions: the activation of the subject's activity in the nomination and achievement of new goals, the maintaining of the integrity as an important condition for the functioning and development of the system. The conducting of the empirical data's secondary factorization allowed to determine the system's generalized properties of the reflective competence that characterized the dynamic aspects of its existence.

There were identified three groups of factors. The first factors' group integrates the functions that provide an effective solution of the reflective tasks arising during the different forms of the object-practical activities, and development of reflective competence as a complete integrative formation (the incentive functions). Among the incentive functions of the reflective competence we have identified some: the formation of the activity's program, the expansion of the information provision, the modeling of the future and the definition of the developmental prospects, the prediction of own life's events.

The subject's intention to make a quick decision in uncertain situations, resulting in impulsive style, is a factor that controls the system development and hinders its effective functioning. The symptom complexes, formed in the reflective experience, unite some varied elements. These symptom complexes provide the stability of the reflective competence as an integrative system. The important factor of the system's effective functioning is the combining of the following elements such as: the system of the evaluative criteria of the reflective activity and the skills to introspect self-analysis, the rational strategies of a problem solving and the skills to control mental activities, the productive means of a problem solving and the features of the self-evaluation, the personal aspirations and the expectations of positive results, the skills to organize a problem solving process and the motivation to raise own conversance on the theme "Reflection".

Keywords: reflectivity, competence, reflective competence, reflective experience, a systematic approach.

Савченко Е. В. Особенности функционирования рефлексивной компетентности как целостной системы. Автор рассматривает рефлексивную компетентность как интегративное личностное образование, которое формируется в процессе рефлексивного опыта для обеспечения высокой продуктивности реализации рефлексивности (общей способности) за счет перевода потенциальных форм в актуальные результаты и достижения. Компетентность в структуре опыта обеспечивает реализацию двух функций: активизацию активности субъекта в постановке и достижении новых целей, поддержание целостности как необходимого условия функционирования и развития системы. Проведение вторичной факторизации эмпирических данных позволило определить обобщенные свойства рефлексивной компетентности как системы. Эти свойства характеризуют динамические аспекты ее существования.

Были выделены три группы факторов. Первая группа факторов объединяет те функции, которые обеспечивают эффективное решение рефлексивных задач, возникающих в процессе выполнения различных предметно-практических видов деятельности, и развитие системы рефлексивной компетентности как целостного интегративного образования (стимулирующие функции). Среди стимулирующих функций рефлексивной компетентности мы выделили следующие: формирование программ активности, расширение информационного

обеспечения, конструирование будущего и определение перспектив развития, прогнозирование событий собственной жизнедеятельности.

Установка субъекта на быстрое принятие решения в неопределенных ситуациях, которая выражается в стиле импульсивности, является фактором, сдерживающим развитие системы и препятствующим ее эффективному функционированию. Стабильность функционирования рефлексивной компетентности как целостной системы обеспечивают симптомокомплексы, которые формируются в ходе рефлексивного опыта, сочетая отдельные дифференцированные элементы системы. Важным для эффективного функционирования системы является сочетание следующих элементов: системы критериев оценки рефлексивной активности и умений проводить самоанализ, рациональных стратегий решения проблемы и умений контролировать умственную активность, продуктивных средств решения проблемы и особенностей самооценки, собственных притязаний и ожиданий позитивных результатов, умений организовывать процесс решения проблемы и мотивации повышать свою осведомленность по теме «Рефлексия».

Ключевые слова: рефлексивность, компетентность, рефлексивная компетентность, рефлексивный опыт, системный подход.

Постановка наукової проблеми та її значення. Принцип системності поєднує принципи структурності та динамічності на підставі принципу функціональності. Структура та динаміка системи виступають як два взаємодоповнювальні аспекти розгляду системи, які забезпечують ефективність розв'язування актуальних суперечностей. Е. Г. Винограй підкреслював, що система виникає задля розв'язання певних суперечностей, які виникають у системах більш високого порядку, сформувавшись вона стає засобом їх вирішення за рахунок «внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків елементів та розвитку» [3, с. 10].

Для ефективного функціонування системи, на думку М. С. Кагана, потрібні щонайменше два механізми: 1) механізм стабілізації функцій, дія якого спрямована на збереження системи, на забезпечення стабільного виконання нею головної функції, на зберігання сформованих раніше засобів існування; 2) пошук нових засобів життєзабезпечення, які відповідають мінливим умовам середовища, забезпечують адаптацію системи до подібних змін.

У юнацькому віці формується рефлексивна компетентність як інтегративна система, що поєднує різноманітні рефлексивні здібності, потрібні для розв'язання складних проблем, які виникають у процесі життєдіяльності особистості. Для забезпечення сприятливих умов

розвитку та саморозвитку цих особистісних властивостей потрібна інформація щодо особливостей функціонування цілісної системи, на підставі якої спеціалісти зможуть розробляти програми профілактичної роботи, корекційних впливів та формувати рекомендації щодо розвитку окремих рефлексивних здібностей конкретної особистості.

Мета роботи – визначити особливості функціонування рефлексивної компетентності як цілісної системи в юнацькому віці.

Аналіз досліджень цієї проблеми. У межах діяльнісного та метакогнітивного підходів сформувалися уявлення про рефлексивну компетентність як важливу складову частину досвіду, професійної компетентності та рефлексивної діяльності (Ю. О. Бабаян, О. В. Гулеєва, Г. І. Давидова, І. Є. Єліна, В. В. Желанова, В. В. Зданюк, Л. Є. Калініна, Ю. В. Кушеверська, М. В. Лук'янова, В. А. Метаєва, С. С. Міхеєв, К. Ф. Нор, І. В. Остапенко, О. А. Поліщук, Г. О. Полякова, В. М. Раскалінос, С. Ю. Степанов, І. М. Семенов, І. О. Стеценко, І. В. Ульянич, Т. М. Яркіна та ін.). У дослідженнях західних учених чітко визначилися підходи, пов'язані з аналізом рефлексивної активності досвідченого професіонала (D. Schön, D. Vaume, G. Cheetham, W. Taylor, T. Williams та ін.), та з вивченням особливостей формування рефлексивних здібностей у процесі навчання (D. Boud, J. Lindon, L. A. Mata, D. Saltiel, D. Walker, V. J. Zimmerman та ін.).

Так, О. А. Поліщук визначила рефлексивну компетентність як «професійну якість особистості, яка дає змогу найбільш ефективно й адекватно здійснювати рефлексивні процеси, реалізацію рефлексивної здатності, що забезпечує процес розвитку та саморозвитку, сприяє творчому підходу до професійної діяльності, досягненню її максимальної ефективності та результативності» (цит. за: [9, с. 30]). І. В. Остапенко розглядала рефлексивну компетентність як «сукупність особистісних якостей, що забезпечують продуктивну рефлексію, що розуміється як процес самопізнання, самоінтерпретації та самокорекції, а також пізнання та інтерпретації інших» [8, с. 14]. Українські дослідниці Ю. О. Бабаян та К. Ф. Нор запропонували досліджувати рефлексивну компетентність як метаутворення, яке виступає «одним із ключових чинників особистісного та професійного розвитку в різних сферах людської діяльності», визначає ефективність розвитку всіх інших видів компетентності [2, с. 24].

Ми у своєму дослідженні розглядаємо рефлексивну компетентність як інтегративне утворення, що формується в процесі рефлек-

сивного досвіду особистості та забезпечує високу продуктивність реалізації рефлексивності як загальної здібності за рахунок переведення потенційних форм в актуальні результати та досягнення. Для ефективного функціонування в системі досвіду компетентність повинна забезпечувати дві основні функції: перша пов'язана з ефективною адаптацією до зовнішніх умов та активізацією активності суб'єкта до змін, постановки та досягненням нових цілей, друга – із забезпеченням підтримання цілісності як неодмінної умови функціонування та розвитку системи.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Ми досліджували рефлексивну компетентність як інтегративне утворення, що поєднує дванадцять елементів, які входять до складу чотирьох компонентів (інформаційного, інструментального, оцінно-мотиваційного та поведінкового) і функціонують на трьох рівнях (когнітивному, метакогнітивному та особистісному). Для діагностики кожного елемента були розроблені відповідні діагностичні процедури та методики. Усі авторські методики, що увійшли до програми психодіагностичного обстеження, були перевірені на надійність та валідність результатів, стандартизовані на юнацькій вибірці (шкала станаїнів). У дослідженні взяло участь 450 осіб юнацького віку (від 15 до 25 років). Вибірка формувалася методом репрезентативного моделювання, у ній були представлені п'ять категорій досліджуваних: школярі старших класів (17,1 %), учні професійного ліцею (7,8 %); студенти Херсонського державного університету (50,7 %); особи з вищою освітою (16,9 %); особи із середньою освітою, які працюють (7,6 %).

Ми застосували факторний аналіз, сукупність послідовних процедур, які забезпечують виявлення, математичне вираження та етіологічну інтерпретацію феноменологічних структур, отриманих у ході емпіричних досліджень. Результати факторного аналізу дають змогу, на думку Г. В. Суходольського, визначати ті вторинні змінні, які можна розглядати як приховані причини спільної мінливості ознак, пов'язаних між собою кореляційними зв'язками. Проведення первинної факторизації емпіричних даних (STATISTICA 10.0) дало змогу перевірити запропоновану структурну модель рефлексивної компетентності особистості на вибірці осіб юнацького віку. Отримані дані подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Структурні компоненти рефлексивної компетентності

№ з/п	Елемент системи	Відсоток сумарної дисперсії	№ з/п	Елемент системи	Відсоток сумарної дисперсії
Інформаційний компонент			Інструментальний компонент		
1	Система знань суб'єкта про специфіку рефлексії	9,3	7	Система когнітивних рефлексивних умінь	5,0
2	Метакогнітивна обізнаність із теми «Рефлексія»	4,8	8	Система метакогнітивних умінь та рефлексивних стратегій розв'язання задач	8,5
3	Система уявлень суб'єкта про власні рефлексивні здібності	5,9	9	Система особистісних рефлексивних умінь та конструктивних стилів	5,1
4	Система уявлень суб'єкта про власний рефлексивний потенціал	3,9	Оцінно-мотиваційний компонент		
5	Модель «Я-рефлексуючого»	6,7	10	Система критеріїв оцінювання рефлексивної активності	6,3
Поведінковий компонент			11	Система здібностей суб'єкта до прогнозування власної активності	4,4
6	Рефлексивність як когнітивно-стильова властивість	4,6	12	Система життєвих завдань на саморозвиток	6,0

Результати свідчать, що в юнацькому віці система рефлексивної компетентності поєднує дванадцять елементів. Відсоток загальної дисперсії, що пояснює визначена структура, дорівнює 70,5 %. Найбільш розширену структуру має інформаційний компонент системи, який поєднує п'ять незалежних елементів. Поведінковий компонент рефлексивної компетентності в юнацькому віці представлений рефлексивністю, когнітивно-стильовою властивістю, що відображає установку суб'єкта на ретельний аналіз інформації та перевірку припущень у процесі прийняття рішення. Інші складники поведінкового компонента взаємопов'язані з елементами інструментального компонента. Виявлена структура оцінно-мотиваційного компонента відповідає попередній моделі; вона поєднує три елементи, які виконують функції оцінки, прогнозування та формування перспектив на майбутнє.

Оскільки процедура факторизації не лише дає змогу скоротити розмірність простору змінних, а й визначити латентні ознаки, які не піддаються прямому вимірюванню, то ми застосували процедуру вторинної факторизації емпіричних даних задля здійснення переходу від «гніздової» структури ознак до ієрархічної форми організації внутрішньої структури [11]. Гніздова структура визначається в ході застосування первинної факторизації, яка не припускає встановлення міри залежності ознак від параметрів більш високого порядку. В ієрархічній структурі визначаються фактори другого та третього порядків, які дають змогу чітко розвести первинні ознаки за групами, визначити міру впливу на них кожного спеціального параметра. Ознаки, що об'єднуються одним спеціальним фактором, мають високе навантаження за цим параметром та низьке – за іншими. Ієрархічна структура, що відображає і горизонтальні зв'язки одного порядку, і міжрівневі відносини, утворюється внаслідок застосування вторинної факторизації та процедури обертання матриці значень [11].

Горизонтальні зв'язки є відображенням координаційних стосунків між особистісними ознаками, які реалізуються на «паритетних началах, що допускають ряд ступенів свободи для властивостей, які корелюють, тобто відносну автономність кожної із них» [1, с. 317]. Завдяки горизонтальним зв'язкам утворюються симптомокомплекси ознак (В. М. Мясіщев). Вертикальні зв'язки існують між факторами різного порядку. Кожний фактор більш високого рівня можна розглядати як комбінацію ознак нижчого рівня. Однак розгляд ієрархічної структури з іншого ракурсу, зверху вниз, дає змогу розглядати кожне явище нижчого рівня як таке, що детерміноване факторами більш високого рівня організації.

Через те, що вторинні фактори не лише поєднують первинні фактори в певні групи, а й встановлюють відносини між ними, ми інтерпретуємо їх як функції, які виконує система. У математиці під функцією розуміється змінна, що має певні відносини з однією або більшим числом інших змінних, через які вона може бути виражена і від значення яких залежить її власне значення. Функція – це насамперед прояв властивостей системи. Оскільки будь-яка система має зовнішнє та внутрішнє середовище, вона здатна проявляти і зовнішні, і внутрішні функції. Зовнішні функції виявляються у спрямованих впливах системи на навколишнє середовище задля досягнення поставлених цілей. Серед основних зовнішніх функцій системи ми

визначаємо результативність та адаптивність. Реалізація зовнішніх функцій припускає мобілізацію ресурсів системи. Отже, неодмінною внутрішньою умовою досягнення системою цілей є підтримання системи в оптимальному стані за рахунок постійного врегулювання взаємозв'язків між елементами, особливостей їх функціонування. Основними внутрішніми функціями ми вважаємо координацію та субординацію частин у складі цілого.

Процедура факторного аналізу уможливорює обрання для інтерпретації отриманих даних тієї моделі, яка дає змогу дослідникові найбільш повно пояснити отриману математичну структуру. Ми застосували модель внутрішніх функцій системи, що її запропонував К. Левін та згідно з якою цілісна система в процесі свого функціонування реалізує два типи функцій: стимуляційні (забезпечують розвиток системи через досягнення поставлених цілей) та стримувальні (зберігають стабільність функціонування системи як цілісності) [10]. Активізація цих функцій створює певний «хиткий» баланс сил. Ми вважаємо доречним виокремити серед стримувальних функцій дві підгрупи: стабілізаційні функції, які забезпечують оптимальні внутрішні умови для функціонування системи, виконання нею зовнішніх функцій, а також власне стримувальні функції, що є тими дисфункціями, які виникають у процесі розвитку системи та уповільнюють його темпи, видозмінюють процес за рахунок формування «обхідних шляхів» їх компенсації. Таким чином, ми визначили три види внутрішніх функцій системи, які відображаються в змісті факторів другого порядку. У процесі визначення цих функцій ми враховували такі математичні параметри: знак (позитивний або негативний) факторних навантажень значущих ознак, які утворюють цей фактор, та значення навантаження головного показника (загального рівня сформованості рефлексивної компетентності). Основні внутрішні функції системи:

- стимуляційні функції (елементи, що утворюють цей фактор, мають позитивні факторні навантаження, до складу кожного фактору зі значущою позитивною вагою входить загальний показник сформованості рефлексивної компетентності);
- стабілізаційні функції (поєднують два полюси: негативний та позитивний, що відображає інтеграцію двох диференційованих утворень; загальний показник має незначущий рівень факторного навантаження за цим фактором);
- стримувальні функції (елементи, що утворюють цей фактор, мають негативні факторні навантаження, до складу факторів

уходить загальний показник із негативним значенням факторного навантаження).

У таблиці 2 наведено структуру факторів, яка була визначена за результатами проведення вторинної факторизації. На тлі невеликого зменшення кількості факторів ми отримали значуще підвищення відсотка загальної дисперсії, що описує та пояснює ця структура (95,6 %).

Таблиця 2

Структура внутрішніх функцій системи рефлексивної компетентності

№ з/п	Функції системи	Відсоток сумарної дисперсії	№ з/п	Функції системи	Відсоток сумарної дисперсії
Стимуляційні функції			Стабілізаційні функції (симптомокомплекси)		
1	Формування конструктивних програм активності	13,7	6	Система критеріїв оцінювання рефлексивної активності та вміння проводити самоаналіз	9,3
2	Поширення інформаційного забезпечення	12,6	7	Раціональні стратегії розв'язування проблем та вміння контролювати розумову активність	8,3
3	Конструювання майбутнього та визначення перспектив власного розвитку	11,3	8	Продуктивні засоби розв'язання проблем та особливості самооцінювання	7,9
4	Розширення можливостей прогнозування подій власної життєдіяльності	7,3	9	Власні домагання та очікування позитивних результатів	7,2
Стримувальні функції			Уміння організовувати процес розв'язання проблеми та мотивація підвищувати свою обізнаність із теми «Рефлексія»		
5	Імпульсивність у прийнятті рішення	7,1			

Стримувальні функції ми розглядаємо як дисфункції, що виникають у ході розвитку системи рефлексивної компетентності та можуть бути компенсовані через посилення внутрішньосистемної координації окремих елементів (формування внутрішньосистемних відносин), а також за рахунок підключення зовнішніх ресурсів (активізації міжсистемних зв'язків). Так, у дослідженнях групових форм рефлексії було показано, що організація розвитку групового суб'єкта засобами впровадження психологічних технологій сприяє підви-

щенню рефлексивного потенціалу окремого учасника взаємодії. Збагачення виконавчого потенціалу відбувається, за даними Л. А. Найдьонові, за рахунок звільнення суб'єктів від стереотипів на основі «взаємопроникнення та взаємозбагачення цінностей учасників...» [7, с. 16]. Отже, формування спільного рефлексивного середовища, організація ефективних засобів міжособистісної взаємодії в його межах, використання продуктів рефлексивних процесів інших учасників у власній розумовій активності дає змогу суб'єктам опанувати невизначеність, долати власні обмеження [6].

У нашому дослідженні визначено лише один негативний фактор, що стримує процеси розвитку системи рефлексивної компетентності, а саме: несформованість рефлексивного стилю прийняття рішень у ситуаціях множинного вибору, що виявляється у значній кількості помилок та швидкому висуванні й прийнятті припущень. За даними О. В. Лібіна, підвищена чутливість імпульсивних осіб до можливого незбігання отриманих результатів з очікуваними є передумовою дезорганізації поведінки, яка проявляється в хаотичній манері розв'язування проблеми, у неупорядкованому процесі висування та перевірки припущень. Така дезорганізація поведінки є наслідком «порушення зворотного зв'язку... між отриманими результатами та самим процесом діяльності, а також зниження ... здатності до аналізу власних помилок» [5, с. 170]. Ми припускаємо, що формуванню ефективного зворотного зв'язку заважають несформована система критеріїв оцінювання власної рефлексивної активності, відсутність установки на організацію постійного моніторингу поточної активності задля своєчасної корекції та низька активність суб'єктів у використанні метакогнітивних стратегій, які забезпечують регуляцію розумової активності.

Формування в суб'єктів установки на гальмування власної активності на етапах аналізу умов задачі та оцінки результатів може бути організована як прямими засобами педагогічного впливу (аргументування, підкріплення, обумовлювання та ін.), так і «обхідними шляхами» (через формування рефлексивного стилю розв'язання внутрішніх суперечностей, формування та реалізацію в розумовій активності раціональної позиції, відпрацьовування конструктивних рефлексивних стратегій, визначення короткочасних очікувань на майбутнє та ін.). Розвиток рефлексивності може стати завданням психологічної корекції, а отже обираючи певного засобу компенсації має здійснюватися з урахуванням актуальних та потенційних можливостей певної

особистості, рівня розвитку інших складників її рефлексивної компетентності.

Серед стимуляційних функцій рефлексивної компетентності, які забезпечують ефективне розв'язання рефлексивних завдань, що виникають у процесі виконання різних предметно-практичних видів діяльності, та розвиток системи рефлексивної компетентності як цілісного інтегративного утворення, ми виокремили такі: формування конструктивних програм активності, поширення інформаційного забезпечення, конструювання майбутнього та визначення перспектив власного розвитку, розширення можливостей прогнозування подій власної життєдіяльності.

Внутрішньосистемна координація здійснюється і через формування симптомокомплексів окремих елементів системи, які за рахунок поєднання різних властивостей забезпечують їх оптимальну взаємодію в межах певної цілісності. Ми розглядаємо симптомокомплекси як стійкі утворення, що формуються в ході отримання досвіду особистістю, поєднуючи властивості за принципом додатковості (комплементарності), забезпечуючи в такий спосіб стабільні внутрішні умови для реалізації ефективних форм активності. Симптомокомплекси виконують стабілізаційну функцію в системах, оскільки забезпечують певне вирівнювання профілю властивостей – «високі показники ... знижуються, низькі – зростають, наближаючись до нормативних» [4]. Ми погоджуємося з думкою І. О. Кочаряна, що саме таке вирівнювання, така координація окремих складових частин системи забезпечує оптимізацію компонентної структури й окремого симптомокомплексу, і всієї системи.

Ми визначили п'ять симптомокомплексів окремих елементів рефлексивної компетентності (див. табл. 2), які поєднують диференційовані елементи системи та як стабілізаційні функції системи забезпечують певне вирівнювання характеру функціонування одних елементів за рахунок їх взаємодії з іншими (взаємодоповнювальними) складовими частинами системи. Поєднання елементів на підставі їх комплементарності (відповідності, додатковості) дає змогу підвищити силу їх ефекту, нівелювати дисфункційні прояви, що виникають. Важливо підкреслити, що подібне вирівнювання забезпечується одночасним посиленням інтегративно-диференційних системних тенденцій. Унаслідок формування складної системи взаємозв'язків відбувається «взаємопроникнення» елементів, їх функції синхронізуються,

вони починають узгоджено функціонувати. Така скоординована взаємодія окремих складників системи стає внутрішньою умовою для організації конструктивної зовнішньої активності особистості, підтримання стабільної саморегуляції. Якісні властивості визначених симптомокомплексів стануть предметом наших наступних досліджень.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, для існування рефлексивної компетентності як цілісної системи потрібне поєднання стимуляційних та стабілізаційних функцій, а також організація компенсації стримувальних факторів через посилення внутрішньосистемної координації окремих елементів системи. Стимуляційні функції забезпечують оптимальну взаємодію системи із середовищем за рахунок підтримання необхідного рівня активності суб'єкта, незважаючи на «локальні збої». Вони забезпечують виконання основної функції системи (продуктивну реалізацію рефлексивної активності суб'єкта) унаслідок програмування різних форм рефлексивної активності, організації інформаційного забезпечення цих форм активності, прогнозування подій власної життєдіяльності, конструювання майбутнього задля визначення основних перспектив розвитку.

Фактором, що стримує розвиток системи та перешкоджає її ефективному функціонуванню, є виражена установка суб'єкта на швидке прийняття рішення в невизначених ситуаціях (імпульсивність). Формування в суб'єктів установки на точність може бути організована як прямими засобами, так і через побудову «обхідних шляхів» (компенсації). Стабільність функціонування рефлексивної компетентності як цілісної системи забезпечують симптомокомплекси, що формуються в ході рефлексивного досвіду, поєднуючи окремі диференційовані елементи системи. Важливим для ефективного функціонування системи є поєднання системи критеріїв оцінювання рефлексивної активності й умінь проводити самоаналіз, раціональних стратегій розв'язання проблем та вмінь контролювати розумову активність, продуктивних засобів розв'язання проблем й особливостей самооцінювання, власних домагань та очікувань позитивних результатів, умінь організувати процес розв'язання проблеми й мотивації підвищувати свою обізнаність із теми «Рефлексія». Проведення якісного аналізу цих симптомокомплексів стане метою наших подальших досліджень.

Література

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. – 339 с.

- Ananov V. Chelovek kak predmet poznaniya [The person as an object of knowledge] / V. Ananov. – L. : Izd-vo LGU, 1968. – 339 p.
2. Бабаян Ю. О. Структура рефлексивної компетентності викладача вищої школи / Ю. О. Бабаян, К. Ф. Нор // Психологічні науки : зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 2 (109). – С. 22–26.
Babayan Yu. Struktura refleksyvnoyi kompetentnosti vykladacha vyshchoyi shkoly [The structure of the reflexive competence of teacher of high school] / Yu. Babayan, K. Nor // Psykholohichni nauky : zb. nauk. pr. – 2013. – Issue 2 (109). – P. 22–26.
3. Винограй Э. Г. Общая теория организации и системно-организационный подход / Э. Г. Винограй. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1989. – 336 с.
Vinogray E. Obshchaya teoriya orhanizatsyi i sistemno-orhanizatsionniy podhod [The general theory of organization and system-organizational approach] / E. Vinogray. – Tomsk : Izd-vo Tomsk. un-ta, 1989. – 336 p.
4. Кочарян И. О. Типологічні та структурні особливості особистісного симптомокомплексу відповідальності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Кочарян І. О. – Х., 2010. – 24 с.
Kocharian I. O. Typologichni ta strukturni osoblyvosti osobystisnoho symptomokompleksu vidpovidalnosti [Typological and structural features of the personality's symptom complex of a responsibility] : extended abstract of candidate's thesis / Kocharian I. O. – Kh., 2010. – 24 p.
5. Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций / А. В. Либин. – М. : Смысл, 1999. – 532 с.
Libin A. V. Differentsialnaya psikholohiya: na peresechenii yevropeyskih, rossiyskih i amerikanskih traditsiy [Differential psychology: at the intersection of European, Russian and American traditions] / A. V. Libin. – M. : Smysl, 1999. – 532 p.
6. Найдьонов М. І. Потенціал та актуалізація суб'єктності з позицій переосмислення її як ресурсу / М. І. Найдьонов // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Психологія. – 2010. – Т. 15, вип. 11. – С. 84–92.
Naydonov M. I. Potentsial ta aktualizatsiya subyektivnosti z pozytsiy pereosmyslennia yii yak resursu [Potential and actualization of the subjectivity with the positions of the rethinking it's as a resource] / M. I. Naydonov // Visn. Odes. nats. un-tu. Psykholohiya. – 2010. – Vol. 15, issue 11. – P. 84–92.
7. Найдьонова Л. А. Развитие сім'ї в контексті територіальної спільноти: ресурси та обмеження культурно-контекстуального підходу / Л. А. Найдьонова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. ст. – 2005. – Вип. 11 (14). – С. 3–18.
Naydonova L. A. Rozvytok simyi v konteksti terytorialnoyi spilnoty: resursy ta obmezhenia kulturno-kontekstualnoho pidhodu [The development of the family in the context of territorial community: the resources and restrictions of cultural-contextual approach] / L. A. Naydonova // Naukovi studiyi iz sotsialnoyi ta politychnoyi psikholohiyi : zb. st. – 2005. – Issue 11 (14). – P. 3–18.

8. Остапенко І. В. Соціально-психологічні особливості формування рефлексивної компетентності топ-менеджерів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Остапенко І. В. – К., 2014. – 20 с.
Ostapenko I. Sotsialno-psikholohichni osoblyvosti formuvannia refleksyvnoyi kompetentnosti top-menedzheriv [The socio-psychological features of the formation of top-managers' reflective competence] : extended abstract of candidate's thesis / Ostapenko I. V. – K., 2014. – 20 p.
9. Растянников А. В. Рефлексивное развитие компетентности в совместном творчестве / А. В. Растянников, С. Ю. Степанов, Д. В. Ушаков. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 320 с.
Rastiannikov A. V. Refleksivnoye razvitiye kompetentnosti v sovместnom tvorchestve [The reflective development of competence in co-creation] / A. V. Rastiannikov, S. Yu. Stepanov, D. V. Ushakov. – M. : PER SE, 2002. – 320 p.
10. Росс Л. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт ; пер. с англ. В. В. Румынского ; под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 429 с.
Ross L. Chelovek i situatsiya. Perspektivy sotsialnoy psihologii [Person and the situation. Perspectives of Social Psychology] / L. Ross, R. Nisbett ; E. Emelyanov, V. Magun (eds.). – M. : Aspekt Press, 1999. – 429 p.
11. Ушаков Д. В. Психология интеллекта и одаренность [Электронный ресурс] / Д. В. Ушаков. – М. : Ин-т психологии РАН, 2011. – 464 с. – Режим доступа : http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=9398235
Ushakov D. V. Psihologiya intellekta i odarennost [The psychology of intellect and giftedness] [Elektronnyy resurs] / D. V. Ushakov. – M. : In-t psihologii RAN, 2011. – 464 p. – Rezhym dostupa : http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=9398235

УДК 159.923:316.6

А. В. Сергеева

Received December 12, 2015;

Revised March 29, 2016;

Accepted April 26, 2016.

ПСИХОЛОГІЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН ІНТЕГРАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті подано результати теоретико-емпіричного аналізу й систематизації психологічних чинників трансформації інтегральної ідентичності особис-

тості. Уточнено зміст психологічного феномену інтегральної ідентичності, здійснено аналіз основних концептуальних підходів до вивчення інтегральної ідентичності, проведено експлікацію та опис зовнішніх і внутрішніх чинників трансформаційної зміни ідентичності, висвітлено сучасні тенденції в дослідженні особистісних чинників трансформації ідентичності (особливості самоствавлення, особистісна готовність до змін у своєму житті).

У результаті емпіричного дослідження встановлено наявність неоднозначних кореляційних зв'язків між показниками інтегральної ідентичності та особливостями самоствавлення. Більшість показників інтегральної ідентичності (легкість у зміні своєї ідентичності, активність у її побудові, широта пошуку своєї ідентичності, статуси ідентичності в релігійній, національній та гендерній сферах соціальних відносин) демонструють значущі взаємозв'язки з компонентами самоствавлення (самоповага, очікування позитивного ставлення від інших, самоінтерес, самоприйняття).

Ключові слова: інтегральна ідентичність, структурні складники інтегральної ідентичності, психологічні чинники (особливості самоствавлення, особистісна готовність до змін).

Sergeyeva A. V. Transformational Changes Psychology of an Integrated Identity. The article presents the results of theoretical and empirical analysis of psychological factors integral transformation of personal identity. The content of the psychological phenomenon of integrated identity has been clarified, the key conceptual approaches to the study of integral identity have been analyzed, explication and description of internal and external factors of the formation of identity is held, the current trends in the study of personality factors of transformational change of identity (especially the self, personal willingness to change, and changes in their life) have been highlighted.

As a result of empirical studies the presence of ambiguous correlations between performance and integrated features of the self-identity has been revealed. Most indicators of the integral identity (easy to change its identity, the activity of its construction, the breadth of the search of their identity, status identity in religious, ethnic and gender spheres of social relations), demonstrate a significant correlation with the features of the self (self-esteem, the expectation of a positive attitude from others, self-acceptance).

Keywords: integral identity, structural components of an integrated identity, psychological factors (especially the self-esteem and personal willingness to change).

Сергеева А. В. Психология трансформационного изменения интегральной идентичности. В статье представлены результаты теоретико-эмпирического анализа и систематизации психологических факторов трансформации интегральной идентичности личности. Уточнено содержание психологического феномена интегральной идентичности, осуществлен анализ основных концептуальных подходов в изучении интегральной идентичности, проведена экспликация и описание внешних и внутренних факторов становления идентичности, освещены современные тенденции в исследовании личностных факторов транс-

формационных изменений идентичности (особенности самоотношения, личностная готовность к переменам и изменениям в своей жизни).

В результате эмпирического исследования установлено наличие неоднозначных корреляционных связей между показателями интегральной идентичности и особенностями самоотношения. Большинство показателей интегральной идентичности (легкость в изменении своей идентичности, активность в ее построении, широта поиска своей идентичности, статусы идентичности в религиозной, национальной и гендерной сферах социальных отношений) демонстрируют значимую взаимосвязь с особенностями самоотношения (самоуважение, самоинтерес, самопринятие).

Ключевые слова: интегральная идентичность, структурные составляющие интегральной идентичности, психологические факторы (особенности самоотношения и личностная готовность к переменам).

Постановка наукової проблеми та її значення. Розглядаючи систему психологічних чинників та факторів трансформаційної зміни ідентичності, потрібно уточнити саме поняття «психологічний чинник», яке представлено у відомих роботах Б. Г. Ананьєва [1], Б. Ф. Ломова [4] та інших як одне з найбільш обговорюваних і в той же час невизначених у психології. Слід відзначити, що до цих пір не існує однозначної дефініції цього поняття і критеріїв його виділення. Ця проблема існує у зв'язку з тим, що в названих роботах це поняття представлено дуже багатозначно. Наприклад, у «Великому тлумачному психологічному словнику» за редакцією А. Ребера поняття «чинник» визначається як рушійна сила, причина, суттєва обставина в будь-якому процесі, явищі [3, с. 409].

Подібне уявлення про психологічні чинники трансформаційного становлення особистості трапляється також у роботі Б. Г. Ананьєва. На думку автора, психологічні чинники можна визначити так: «Шляхом зіставлення зрушень за багатьма параметрами соціального розвитку людини: цивільним станом, економічним становищем, сімейним статусом, поєднанням, консолідацією або роз'єднанням соціальних функцій (ролей, характеру цінностей і їх переоцінки в певних історичних обставинах), зміною середовища розвитку і комунікацій, конфліктних ситуацій і рішенням життєвих проблем, здійсненням або нездійсненням життєвого плану, успіхом або неуспіхом» [1, с. 162].

Така невизначеність у розумінні рушійних сил та психологічних чинників трансформаційного становлення особистості та її ідентифікаційних структур привернуло нашу увагу й викликало потребу подальшого вивчення цієї актуальної проблеми.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Аналіз наявної наукової літератури з проблеми генезису, форм і видів трансформаційного становлення ідентичності (G. M. Breakwell, E. H. Erikson, J. Habermas, J. E. Marsia та ін.) дав змогу відокремити систему внутрішніх і зовнішніх чинників трансформації ідентичності.

Отже, до зовнішніх чинників трансформаційного становлення ідентичності особистості багато дослідників відносять: соціокультурні чинники (освітній і соціальний рівень розвитку, рівень культури та виховання тощо); екологічні фактори (природні катаклізми чи екологічне благополуччя); економічні фактори (економічне благополуччя/неблагополуччя, рівень життя тощо) [2; 5; 8; 10].

До внутрішніх чинників трансформаційних змін ідентичності належать:

- психофізіологічні (стать, вік, генетичні особливості індивіда, вегетативні реакції та енергетичні витрати організму);
- індивідуально-психологічні (емоційна стійкість, імпульсивність, екстернальність, рефлексивність, критичність, тривожність);
- особистісні (особливості самооцінки й самосвідомості, особистісні установки, особливості інтелекту);
- соціально-психологічні (особливості соціальної взаємодії, ступінь активності в досягненні соціально значущих цілей, відповідальність за події) [6; 7; 9; 10].

Важливим методологічним аспектом вивчення чинників трансформації ідентичності особистості є одночасне використання комплексного й диференційованого підходу. Так, комплексний підхід дає змогу виділити основні групи чинників трансформаційних змін ідентичності. Використання диференційованого підходу уможливорює аналіз спеціальних факторів, які впливають на зміни ідентичності. Узагальнення даних, представлених у зазначених вище роботах, дає змогу більш детально зупинитися на характеристиках особистісних факторів, що значно впливають на трансформацію ідентичності: рівень самооцінки, особливості самоставлення й особистісну готовність до змін.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Деякі дослідники [7; 8; 10] прийшли до висновку, що рівень самооцінки є важливим регулятором поведінки, чинником становлення ідентичності, тому забезпечує рівновагу між зовнішніми впливами й внутрішнім станом особистості та формами її

поведінки. На їхню думку, наявність у людини неадекватної самооцінки створює своєрідні «оборонні споруди», що закривають доступ у свідомість усього того, що здатне зруйнувати створену структуру негативних установок особистості. Результати теоретико-емпіричних досліджень [6; 10] показують, що самооцінка таких осіб базується не на реальних досягненнях і не на моральних достоїнствах, що є неадекватним уявленням про себе, а ґрунтується на бажанні виправдати невдачі в тій чи іншій діяльності. У зв'язку з цим їхня реакція на оцінки людей, які їх оточують, у чомусь залежить від того, яким чином ці оцінки узгоджуються з їх самооцінкою – підкріплюють її або руйнують.

У багатьох випадках, як стверджує А. Г. Асмолов [2], на трансформацію ідентичності впливають установки особистості (наприклад, може йтися про особистісну готовність до змін). Автор вважає, що установки, які сприяють виникненню негативної трансформації ідентичності, мають три компоненти: оцінний (любов чи ненависть до об'єктів); компонент віри (впевненість у тому, що об'єкти є саме тим, що ми про них думаємо) і поведінковий (готовність діяти певним чином). На думку автора, установки стійкі за природою, за винятком сильних потрясінь, які можуть виявитися причиною трансформації ідентичності, за рахунок перегляду особистістю своєї системи цінностей [2].

У своїх роботах G. M. Breakwell [7] і J. Habermas [9] вивчали вплив рівня розвитку самосвідомості та особливостей самоствавлення на зниження невдоволення собою, яку вони розглядають як ознаку негативної трансформації ідентичності. З погляду авторів, ефект зниження невдоволенням собою (самоагресивність) залежить від конкретних цінностей і норм людини. Таким чином, імпульсивність та самоагресія, що характерні для негативної трансформації ідентичності, можуть як посилюватися, так і позитивно змінюватися за рахунок тих аспектів ситуації, які впливають на ступінь та характер інтегрального самоствавлення особистості.

Тому **метою** нашого дослідження є теоретико-методологічне обґрунтування й емпіричне вивчення впливу особистісно значущих чинників (а саме: особливостей самоствавлення, особистісної готовності до змін) на трансформацію інтегральної ідентичності.

Починаючи опис результатів емпіричного дослідження, визначимо основні теоретично важливі поняття (див. табл. 1). Так, інте-

гральну ідентичність ми розглядаємо передусім як психічне явище, що має ієрархічно складну структуру й об'єднує в собі такі ознаки, як цілісність, тотожність та унікальність і яка може бути представлена на формально-динамічному, змістово-особистісному та імперативно-нормативному рівнях [5].

Таблиця 1

Модель континуально-ієрархічної структури інтегральної ідентичності

№ з/п	Рівні інтегральної ідентичності особистості	Характеристика компонентів інтегральної ідентичності особистості
1	Імперативний рівень характеризується особливостями ідентичності, що включають суспільні, моральні, нормативні, культурні уявлення та знання	– Соціокультурна ідентичність; – Статуси сформованості національної, релігійної й гендерної ідентичності
2	Змістово-особистісний рівень характеризується особливостями ідентичності, що пов'язані зі спрямованістю та мотиваційною сферою особистості	– Спрямованість ідентичності особистості (сімейно-батьківська, соціально-рольова, професійна, рефлексивна)
3	Формально-динамічний рівень містить: а) якісні характеристики – модальнісні особливості ідентичності;	Емоційний компонент, когнітивний компонент, поведінковий компонент
	б) суто формально-динамічні, що відображують форму та динаміку ідентичності	Стійкість ідентичності, потреба в ідентичності, легкість знаходження ідентичності, гнучкість у зміні ідентичності, широта пошуку ідентичності, безперервність ідентичності, активність у побудові ідентичності

Уточнимо, що на формально-динамічному рівні вона може бути представлена сукупністю тих властивостей, які відображають форму й динаміку змін ідентичності особистості. Компонентний склад цих показників представлений параметрами: стійкість і потреба в ідентичності, легкість зміни ідентичності, активність у її побудові, широта й безперервність пошуку своєї ідентичності.

Особистісний (змістовий) рівень включає в себе показники ідентичності, пов'язані зі спрямованістю й мотиваційною сферою особистості. Компонентний склад цих показників представлений параметрами спрямованості ідентичності: професійна та соціально-рольова спрямованість, сімейно-батьківська спрямованість тощо.

Нормативно-імперативний рівень характеризує деякі особливості ідентичності особистості, які формуються під впливом суспільних, моральних, культурних знань і нормативних вимог до ідентичності. Компонентний склад представлений декількома параметрами: соціокультурна ідентичність, статуси ідентичності в релігійній, національній та гендерній сферах соціальних відносин [5].

У роботі використовувалася система традиційних методів проведення психологічного дослідження:

1) емпіричні методи (модифікована процедура «Розміщення себе на шкалах ідентичності» А. В. Сергєєвої (діагностує формально-динамічні показники ідентичності); тест М. Куна, Т. Макпартленда «Хто я» в інтерпретації Т. В. Румянцевої (діагностує показники якісного й змістовно-особистісного рівня); інтерв'ю Д. Марсія, С. Арчера, в адаптації О. А. Карабанова, В. Р. Орестовій (діагностує статуси ідентичності та дає інформацію про показники імперативного рівня); методика «МПП» Л. Б. Шнейдер (діагностує статуси професійної ідентичності й побічно дає інформацію про нормативно-імперативні її показники), а так само опитувальник щодо самоствавлення В. В. Столина, С. Р. Пантелєєва; для визначення особистісної готовності до змін – опитувальник А. Ролника, С. Хезера, М. Голда в адаптації Н. О. Бажанової («Особистісна готовність до змін»);

2) методи кількісного аналізу: кореляційний аналіз із подальшою інтерпретацією. Усі розрахунки здійснювалися за програмою статистичної обробки даних SPSS, версія 13.0.

Дослідження проводилося на базі Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, Одеського національного політехнічного університету, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Вибірку дослідження склали 1327 респондентів. Основну вибірку дослідження (920 осіб) утворили із 560 студентів і 360 слухачів факультету післядипломної освіти.

Для дослідження динаміки тих змін, що відбуваються в характері взаємозв'язків між усіма компонентами континуально-ієрархічних рівнів (специфіка конфігурації) інтегральної ідентичності та досліджуваними властивостями особистості (особистісна готовність до змін, активність у побудові ідентичності, стійкість/мінливість самоствавлення), було проведено кореляційний аналіз даних, отриманих на

різних етапах її становлення у процесі професійного перенавчання майбутніх спеціалістів (невизначеності, самовизначення, самореалізації). Результати демонструють наявність відмінностей у взаємозв'язках між показниками всіх континуально-ієрархічних рівнів (їх конфігурації) (рис. 1, 2).

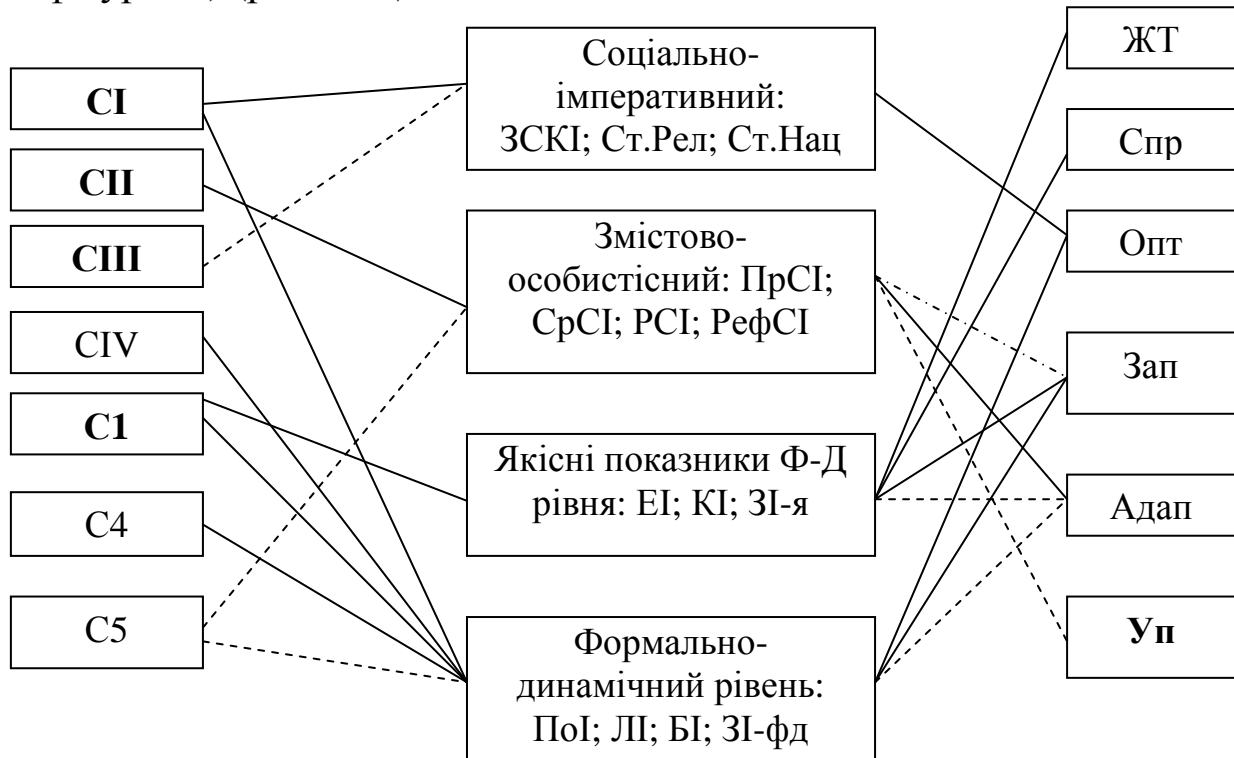

Рис. 1. Кореляційна плеяда взаємозв'язків між компонентами континуально-ієрархічних рівнів і психологічними чинниками трансформаційного становлення інтегральної ідентичності на етапі невизначеності

Кількісний аналіз даних, що були отримані на першому етапі навчання (невизначеності), показує, що компоненти формально-динамічного рівня (ПоІ, ЛІ, БІ, ЗІ-фд) мають додатні кореляційні зв'язки ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) із показниками особистісної готовності до змін (оптимізмом (Опт), заповзятістю (Зап)) та від'ємний зв'язок з адаптивністю (Адап). Одиначні додатні зв'язки ($p \leq 0,01$; $p \leq 0,05$) були отримані між компонентами формально-динамічного рівня й показниками самоставлення: СІ (самоповага); CIV (самоінтерес); С1 (самовпевненість); С4 (самокерівництво). Компоненти якісного рівня (КІ, ЕІ, ЗІ-я) інтегральної ідентичності демонструють додатні зв'язки ($p \leq 0,01$; $p \leq 0,05$) із показниками особистісної готовності до змін (життєвим тонутом (ЖТ); спритністю (Спр); заповзятістю (Зап)) та від'ємний зв'язок з адаптивністю (Адап). Також компоненти якісного

рівня ІнДО виявляють значущий додатний зв'язок із показником СІ (самоповага).

Компоненти змістово-особистісного рівня (ПрСІ; СрСІ; РСІ; РефСІ) інтегральної ідентичності характеризуються додатними зв'язками на 1 % й 5 % рівнях із показниками готовності до змін: спритністю (Спр); оптимізмом (Опт) та упевненістю в собі (Уп).

Компоненти соціально-імперативного рівня (ЗСКІ; СтРел; СтГен) характеризуються значущим додатним зв'язком із показником Опт (оптимізм), СІ (самоповага) й від'ємним зв'язком із показником СІІ (очікування позитивного ставлення від інших).

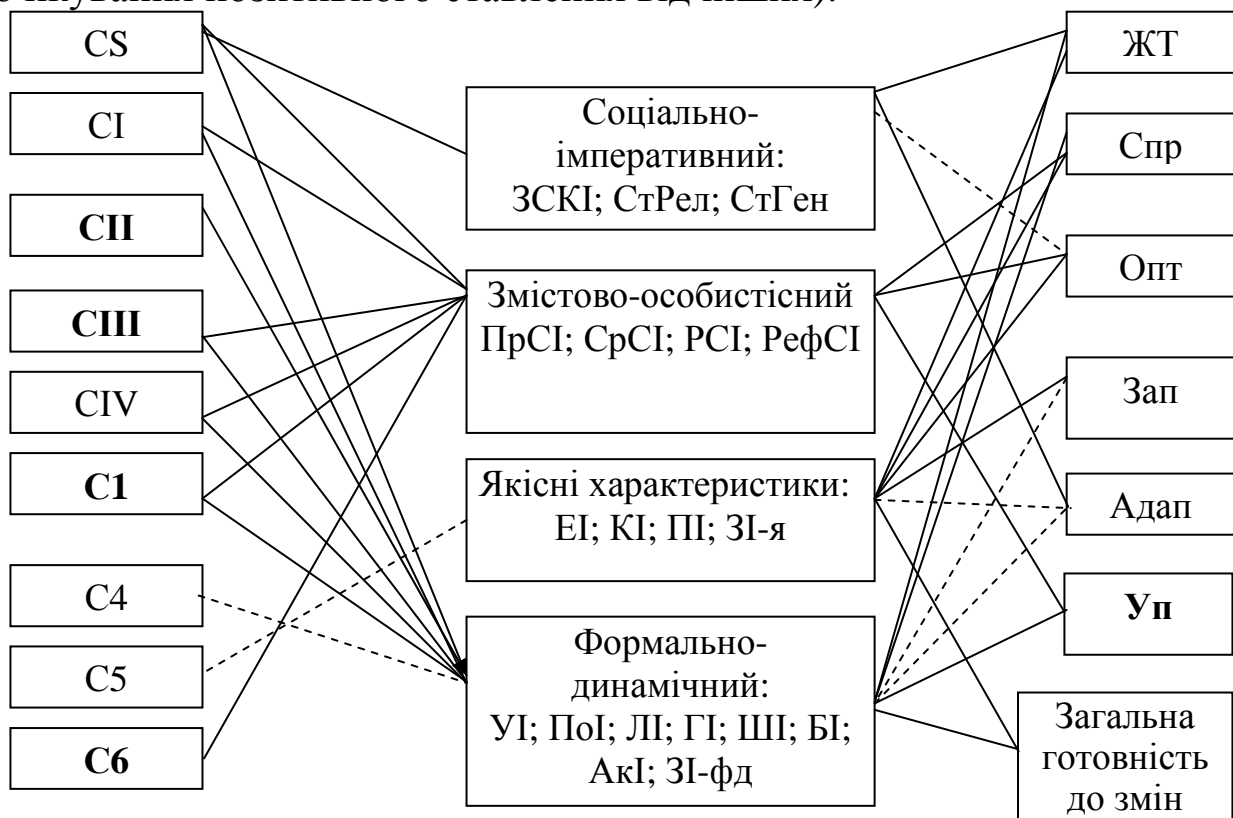

Рис. 2. Кореляційна плеяда взаємозв'язків між компонентами континуально-ієрархічних рівнів і психологічними чинниками трансформаційного становлення інтегральної ідентичності на етапі самореалізації

Зіставлення результатів, отриманих на різних етапах становлення інтегральної ідентичності (від етапу невизначеності до самореалізації), дали змогу простежити динаміку тих змін, що відбуваються в характері взаємозв'язків між усіма компонентами континуально-ієрархічних рівнів (специфіка конфігурації), а також визначити провідну роль різних психологічних чинників: активність особистості, спрямовану на вивчення й зміну себе (активність у побудові ідентич-

ності – Акі, загальна особистісна готовність до змін – ЗГЗ), стійке позитивне ставлення до себе (інтегральне самоствавлення – СС, стійкість ідентичності – СІ), які активно впливають на кожному етапі становлення інтегральної ідентичності в процесі професійного навчання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Теоретично обґрунтовано й емпірично виділено основні психологічні чинники трансформаційної зміни інтегральної ідентичності в процесі професійного перенавчання. Емпірично встановлено, що стійкість/мінливість самоствавлення особистості й активність особистості в побудові своєї ідентичності детермінують трансформацію компонентів континуально-ієрархічних рівнів інтегральної ідентичності.

Виявлено, що в представників досліджуваної вибірки в процесі професійного перенавчання у ВНЗ активно змінюються показники формально-динамічного, якісного й змістово-особистісного рівнів та водночас майже відсутні зміни характеристик ідентичності імперативного рівня інтегральної ідентичності особистості.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів позначеної проблеми. Подальшого наукового пошуку потребує вивчення компонентів соціально-імперативного рівня інтегральної ідентичності, вивчення цього феномену в трансформаційному аспекті; дослідження особливостей функціонування; розробка психокорекційних програм задля забезпечення розвитку й позитивної трансформації всіх видів ідентичності.

Література

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды. В 2 т. Т. 1 / Б. Г. Ананьев ; [под ред. А. А. Бодалева, Б. Ф. Ломова]. – М. : Педагогика, 1980. – 230 с.
Anan'ev B. G. Izbrannye psihologicheskie trudy. V 2 t. T. 1 [Selected psychological works] / B. G. Anan'ev ; [pod red. A. A. Bodaleva, B. F. Lomova]. – M. : Pedagogika, 1980. – 230 p.
2. Асмолов А. Г. От Мы-медиа к Я-медиа: трансформации идентичности в виртуальном мире / А. Г. Асмолов // Вопросы психологии. – 2009. – № 3. – С. 3–15.
Asmolov A. G. Ot My-media k Ja-media: transformacii identichnosti v virtual'nom mire [From We Media to the I Media: transformation of identity in the virtual world] / A. G. Asmolov // Voprosy psihologii. – 2009. – № 3. – P. 3–15.
3. Большой толковый психологический словарь : пер. с англ. Т. 2 : П–Я / сост. А. Ребер. – М. : Вече ; АСТ, 2001. – 560 с.
Bol'shoj tolkovyj psihologicheskij slovar': per. s angl. T. 2 : P–Ja [The big explanatory psychological dictionary] / sost. A. Reber. – M. : Veche ; AST, 2001. – 560 p.

4. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
Lomov B. F. Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii [Methodological and theoretical problems of psychology] / B. F. Lomov. – M. : Nauka, 1984. – 444 p.
5. Сергеева А. В. Психология интегральной идентичности личности : [монография] / А. В. Сергеева. – Одесса : Лерадрук, 2013. – 317 с.
Sergeeva A. V. Psihologija integral'noj identichnosti lichnosti : monografija [Psychology integrated personal identity : monographic] / A. V. Sergeeva. – Odessa : Leradruk, 2013. – 317 p.
6. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность и память: опыт генетической реконструкции / Л. Б. Шнейдер // Мир психологии. – 2001. – № 1. – С. 64–78.
Shnejder L. B. Professional'naja identichnost' i pamjat': opyt geneticheskoy rekonstrukcii [Professional identity and memory: the experience of the genetic reconstruction] / L. B. Shnejder // Mir psihologii. – 2001. – № 1. – P. 64–78.
7. Breakwell G. M. Multiple categorization and social identity / G. M. Breakwell, M. Hewstone, D. Capozza, R. Brown (eds.) // Social identity processes. – London : Sage, 2000. – P. 501–514.
- Erikson E. H. Identity, Youth and Crisis / E. H. Erikson. – New York : W. W. Norton and Co., 1968. – P. 226–341.
8. Habermas J. Self-We-Others schemata and social identification / J. Habermas, S. Worchel, J. F. Morales, D. Paez, J. Deschamps (eds.) // Social Identity: international Perspective. – New York : Sage Publ., 1998. – P. 44–52.
9. Marsia J. E. Identity in Adolescent. In Handbook of Adolescent Psychology / J. E. Marsia ; ed. by J. Adelson. – New York : Wiley, 1985. – P. 157–180.

УДК 159.98:316.61

А. В. Смотрицкий

Received December 02, 2015;

Revised January 12, 2016;

Accepted March 14, 2016.

**ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ
СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ
МИГРАНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ДОСУГОВО-ТАНЦЕВАЛЬНЫХ
ПРАКТИК**

В статье рассмотрены особенности протекания процесса социально-психологической адаптации у мигрантов, занимающихся досугово-танцевальными

практиками. Выделены специфические черты, характеризующие досугово-танцевальные практики как уникальную социально-психологическую технологию взаимной адаптации добровольных мигрантов и местных жителей. Проанализирована перспектива эмпирического исследования социально-психологической адаптации как многоаспектного феномена: процесс, способность и результат. Обоснована концептуальная модель эмпирического исследования социально-психологической адаптации добровольных мигрантов посредством досугово-танцевальных практик. Представлены эмпирические инструменты комплексного исследования социально-психологической адаптации добровольных мигрантов.

Обоснована необходимость разработки авторской методики экспертной оценки ДТП-составляющих социально-психологических механизмов адаптации. Осуществлена операционализация понятия «досугово-танцевальные практики». Выделены индикаторы досугово-танцевальных составляющих механизмов социально-психологической адаптации добровольных мигрантов. Феномен стилево-импровизационного самовыражения представлен как характеристика средства социально-психологической адаптации мигрантов. Разработана процедура проведения экспертной оценки в ходе формирующего эксперимента – тренинга досугово-танцевального воздействия на процесс социально-психологической адаптации мигрантов. Предложена концепция интерпретации результатов исследования.

Представлены результаты эмпирического исследования с использованием авторской методики экспертной оценки ДТП-составляющих социально-психологических механизмов адаптации мигрантов: субкультурная идентификация, эмоциональная сонастройка, самоактуализация. Проанализирована динамика изменений показателей индикаторов ДТП-составляющих социально-психологических механизмов адаптации добровольных мигрантов.

Сделаны выводы и предложены перспективы дальнейших исследований феномена досугово-танцевальных практик в контексте изучения процессов восприятия, обработки и представления информации. С этой целью обозначена необходимость усовершенствования диагностического инструментария и программы тренинга досугово-танцевального воздействия на процесс социально-психологической адаптации мигрантов.

Ключевые слова: социально-психологическая адаптация мигрантов, досугово-танцевальные практики, досугово-танцевальные составляющие механизмов социально-психологической адаптации мигрантов, стилево-импровизационное самовыражение, методика экспертной оценки.

Смотрицкий А. В. Емпіричне дослідження особливостей соціально-психологічної адаптації мігрантів за допомогою дозвіллево-танцювальних практик. У статті розглянуто особливості перебігу процесу соціально-психологічної адаптації у мігрантів, що займаються дозвіллево-танцювальними практиками. Виділено специфічні риси, що характеризують дозвіллево-танцювальні практики як унікальну соціально-психологічну технологію взаємної адаптації добровільних мігрантів та місцевих жителів. Проаналізовано перспективу емпі-

ричного дослідження соціально-психологічної адаптації як багатоаспектного феномену: процес, здатність та результат. Обґрунтовано концептуальну модель емпіричного дослідження соціально-психологічної адаптації добровільних мігрантів за допомогою дозвіллево-танцювальних практик. Показано емпіричні інструменти комплексного дослідження соціально-психологічної адаптації добровільних мігрантів.

Обґрунтовано потребу розробки авторської методики експертної оцінки ДТП-складників соціально-психологічних механізмів адаптації. Здійснено операціоналізацію поняття «дозвіллево-танцювальні практики». Виділено індикатори дозвіллево-танцювальних складників механізмів соціально-психологічної адаптації добровільних мігрантів. Феномен стильово-імпровізаційного самовираження представлений як характеристика засобу соціально-психологічної адаптації мігрантів. Розроблено процедуру проведення експертної оцінки в ході формувального експерименту – тренінгу дозвіллево-танцювального впливу на процес соціально-психологічної адаптації мігрантів. Запропоновано концепцію інтерпретації результатів дослідження.

Наведено результати емпіричного дослідження з використанням авторської методики експертної оцінки ДТП-складників соціально-психологічних механізмів адаптації мігрантів: субкультурна ідентифікація, емоційне співнастроювання, самоактуалізація. Проаналізовано динаміку змін показників індикаторів ДТП-складників соціально-психологічних механізмів адаптації добровільних мігрантів.

Зроблено висновки та запропоновано перспективи подальших досліджень феномену дозвіллево-танцювальних практик у контексті вивчення процесів сприйняття, обробки й представлення інформації. З цією метою вказано на потребу вдосконалення діагностичного інструментарію та програми тренінгу дозвіллево-танцювального впливу на процес соціально-психологічної адаптації мігрантів.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація мігрантів, дозвіллево-танцювальні практики, дозвіллево-танцювальні складники механізмів соціально-психологічної адаптації мігрантів, стильово-імпровізаційне самовираження, методика експертної оцінки.

Smotrisky A. V. The Empirical Study of Features of Social and Psychological Adaptation of Immigrants Through Leisure and Dance Practices. This article explores the features of social and psychological adaptation process of immigrants practicing leisure and dance activities. We highlighted the specific features that characterize the leisure and dance practice as a unique social-psychological technology of mutual adaptation of voluntary immigrants and local citizens. The perspective of an empirical study of social and psychological adaptation as a multidimensional phenomenon (the process, the ability and the result) was analyzed. The article substantiates the conceptual model of an empirical study of social and psychological adaptation of immigrants through leisure and dance practices. The empirical research tools of complex study of social and psychological adaptation of voluntary immigrants have been also presented.

The paper substantiates the necessity of the author's expert assessment method development of LDP-components of social and psychological adaptation mechanisms. The operationalization of concept "leisure and dance practice" was implemented. The indicators of LDP-components of social and psychological adaptation mechanism of voluntary immigrants were highlighted. The expression by stylistic improvisation phenomenon was presented as characteristic of LDP as instrument of social and psychological adaptation of immigrants. The concept of the interpretation of the study results has been proposed.

The results of empirical studies using the author's expert assessment method of LDP-components of social and psychological adaptation mechanisms of immigrants' adaptation (subcultural identification, emotional attunement, self-actualization) were presented. The dynamics of changes in indicators of LDP-components of social and psychological adaptation mechanism of voluntary immigrants was analyzed.

In the article we have come to conclusions and pointed out the prospects for further studies of leisure and dance practices for analysis of the data perception, processing and presentation. For this purpose, the necessity to improve of diagnostic tools and training programs for leisure and dance influence on the process of social and psychological adaptation of immigrants was denoted.

Keywords: social and psychological adaptation of immigrants, leisure and dance practices, leisure and dance practice components of social and psychological adaptation mechanism of immigrants, expression by stylistic improvisation, expert assessment method

Постановка научной проблемы и её значение. Интерес к изучению особенностей социально-психологической адаптации добровольных мигрантов привел к созданию целого ряда тренинговых программ и технологий, призванных оптимизировать интеграцию мигрантов в новую социокультурную среду. Анализ этих разработок показал крайне слабое использование в тренинговом материале достижений социально-психологического направления танцевально-двигательной терапии, ритмодвигательной терапии, контактной импровизации, социальных парных танцев.

Анализ исследований этой проблемы показал отсутствие социально-психологических разработок в сфере применения танца как средства адаптации. При этом танец как культурно-психологический феномен изучается в работах В. В. Козлова, А. Е. Гиршона и Н. И. Веремеенко. Социально-психологический подход к танцу, акцентирующий его диалогическую, коммуникативную природу, исследовали Т. А. Шкурко, В. А. Лабунская. Досуговые практики в качестве средства оптимизации социально-психологической, социокультурной адаптации мигрантов исследованы в работах И. С. Сапожниковой.

Целью данной статьи является основанный на функционально-содержательных характеристиках досугово-танцевальных практик анализ перспектив эмпирического исследования особенностей социально-психологической адаптации добровольных мигрантов; презентация авторской методики экспертной оценки ДТП-составляющих социально-психологических механизмов адаптации мигрантов и представление результатов эмпирического исследования.

Изложение основного материала и обоснование полученных результатов исследования. Несмотря на то, что в современной психологической науке понятие социально-психологической адаптации занимает одно из ведущих мест, до сих пор отсутствует единая концепция адаптации. Сложились разные позиции относительно рассмотрения данного феномена. При этом в научном сообществе не вызывает спора тот факт, что социально-психологическая адаптация характеризуется двумя составляющими: процессуальной (взаимодействие личности и социальной среды) и результирующей (адаптированность), на основе которых формируются новые личностные свойства и качества (адаптивность или адаптивный потенциал личности). Таким образом, в этом исследовании анализируются три аспекта социально-психологической адаптации: собственно адаптация рассматривается как процесс, адаптивность – как способность и адаптированность – как результат данного процесса.

Концептуальная модель эмпирического исследования социально-психологической адаптации добровольных мигрантов посредством досугово-танцевальных практик (ДТП) включала в себя диагностику трех вышеперечисленных аспектов адаптации, а также действие ДТП-составляющих социально-психологических механизмов адаптации.

Адаптивность (адаптивный потенциал личности) исследовалась такими методиками: диагностика уровня развития способности к адекватной интерпретации невербального поведения В. А. Лабунской, диагностики уровня эмпатических способностей В. В. Бойко и диагностика самоактуализации личности (САМОАЛ) А. В. Лазукина в адаптации Н. Ф. Калина. Для исследования уровня (степени) адаптированности (адаптации) в настоящий момент (социально-психологический аспект) использовала методику диагностики социально-психологической адаптации К. Роджерса – Р. Даймонд; (психологический аспект): цветовую диагностику Люшера. Собственно адаптация, рассматриваемая как процесс, исследовалась через трансформацию

социальной идентичности: цвето-ассоциативная методика (ЦАМ) А. М. Парачева и методика «Десять Я» М. Kuhn, Т. McPartland.

Действие ДТП-составляющих социально-психологических механизмов адаптации исследовалось авторской методикой экспертной оценки ДТП-составляющих социально-психологических механизмов адаптации мигрантов.

Досугово-танцевальные практики имеют ряд характерных особенностей, что позволяет говорить об уникальности данного средства, оказывающего катализационное воздействие на процесс социально-психологической адаптации добровольных мигрантов.

Преимуществами ДТП перед другими технологиями социально-психологической адаптации мигрантов являются:

1. Совместные практики мигрантов и местных жителей. За счет внешней аттрактивности решена проблема мотивации участия. Субкультурный механизм ресоциализации (адаптации).

2. Благоприятная эмоциональная атмосфера. Практика реальных жизненных ситуаций общения и взаимодействия с использованием элементов игры. «Жизнь понарошку». «Танцевальные движения в данном случае представляют собой относительно безопасное средство связи с окружающими во время обучения социально-приемлемому поведению». Безопасная обстановка принятия и понимания. Эмоционально-комфортная атмосфера досуговых практик (особенно актуальна в социально-стрессовых условиях периода адаптации) с общей ориентацией на повышение качества жизни, характерной для добровольных мигрантов. ДТП не занимают значимое место в системе жизненно важных отношений личности, лишены серьезности и жизненной функциональности, прагматизма, поскольку не связаны с необходимостью поддержания формального социального статуса, исполнения значимых социальных ролей. Неформальность и добровольность участия, нестремление к возможному наказанию или отрицательному подкреплению обеспечивают большую свободу самовыражения. Таким образом, создаваемое в ДТП позитивное настроение участников продуктивно влияет на творческий процесс их межличностного взаимодействия.

3. Многоканальность восприятия опыта взаимодействия. Автор теории социального научения А. Бандура утверждал, что новое поведение приобретают благодаря имитации модели. В ДТП научение через наблюдение, имитацию и идентификацию происходит по не-

скольким каналам передачи информации: визуальный, аудиальный, осязание, вестибуло- и проприорецепторы. Подобная подача материала обеспечивает его лучшее восприятие и усваиваемость, а также перенос в реальную жизнь.

4. Ритм способствует вхождению человека в состояние транса (измененное состояние сознания, при котором прекращается критическое восприятие информации и снижается способность последовательно анализировать и осмыслять), характеризующегося подключением подсознательной ритмической организации движений, что приводит к достижению лучших результатов межличностного взаимодействия за меньший промежуток времени. В виду того, что любые адаптационные процессы стрессогенны и сопровождаются повышенным состоянием тревожности (что только усиливается проживанием в большом городе) ДТП как сфера комплексного применения музыки (ритм, мелодия, гармония) и движения обеспечивают комфортные условия для безболезненного протекания процесса адаптации, а многообразие их стилей и направлений позволяет учитывать индивидуальные особенности психики человека. Кроме того, всевозможные синкопированные ритмы обладают определенным тонизирующим свойством, способствуют повышению жизненной активности и, как следствие, адаптивности [4].

5. Стилевая импровизация как инструмент творческой самореализации в заданных рамках (нормах, традициях, правилах поведения). Творчество в рамках танцевального стиля (в отличие от спонтанной импровизации танцевально-двигательной терапии и структурированной хореографии классических танцев) способствует формированию поведенческих навыков, оптимально сочетающих следование социальным нормам и аутентичное самовыражение, столь необходимых в процессе адаптации к новому социальному окружению.

6. Создание условий реальной (неформальной, конформной) адаптации. Поощрение инаковости. Оптимальное решение дилеммы: быть частью социума сохраняя индивидуальность. ДТП позволяют решать проблемы адаптации стратегически, с учетом дальнейшего развития личности на пути к ее самоактуализации, в отличие от многих других тренинговых технологий.

7. Закрепление оптимальных поведенческих стратегий (партнерских, паритетных) через ролевые механизмы ведения/следования: быть ведомым не значит быть зависимым, пассивным, безответственным.

8. Метод преодоления или изменения негативных социальных стереотипов, проявляющихся на уровне невербального общения, на языке тела (учитывая, что стереотипизация является механизмом социального восприятия), за счет взаимодействия на интимно-личностном уровне, на интуитивно-доверительной основе. ДТП позволяют, с одной стороны, проявить негативные социальные стереотипы, минуя сознательные защитные механизмы, а с другой стороны, подсознательно влиять на их изменение.

9. Оптимальный баланс использования навыков понятийного и фрагментарного (клипового) способов восприятия и мышления. Подобное гармоничное сочетание понятийного и клипового восприятия и обработки информации позволяет, с одной стороны, концентрировать внимание и анализировать информацию, а с другой – значительно сократить время принятия решений в процессе межличностного взаимодействия. Таким образом, ДТП способствуют избавлению от жесткой стереотипизации мышления, влияя тем самым на отказ от жестких стереотипов поведения.

Фактически можно говорить о том, что в ДТП происходит формирование навыков адекватной самопрезентации (самовыражения) в сочетании со способностями точного восприятия другого человека в процессе межличностного взаимодействия, а их внешняя аттрактивность способствует активизации субкультурного механизма ресоциализации (адаптации).

Необходимость разработки авторской методики экспертной оценки ДТП-составляющих социально-психологических механизмов адаптации вызвана отсутствием специализированного диагностического инструментария. В работах социально-психологического направления танцевально-двигательной терапии на сегодняшний день используются унифицированные методики, зачастую слабо отражающие особенности танцевального взаимодействия.

С целью операционализации понятия «досугово-танцевальные практики» мы обратились к работам в области невербального общения, социально-психологического направления танцевально-двигательной терапии, ритмодвигательной терапии, контактной импровизации, в которых диадные и групповые танцы проанализированы с точки зрения кинесико-такесико-проксемических форм танцевальных интеракций [1–5]. Так, исследователями невербальной интеракции было отмечено, что мимика оценивается воспринимающим субъектом

в первую очередь как знак эмоциональных состояний, поза-отношений, а невербальная интеракция служит индикатором сложившихся между партнерами форм взаимодействий [3].

На основании анализа научной литературы и личного опыта исследователя были выделены следующие индикаторы досугово-танцевальных составляющих механизмов социально-психологической адаптации добровольных мигрантов: аутентичное движение, самопредъявление, чувство равновесия/баланса, подстройка, творческая самореализация, нормативность, мотивационная ригидность, творческое взаимодействие, эмоциональный настрой, адекватность самооценки, групповая динамика.

В свою очередь, некоторые индикаторы включают соответствующие параметры, их определяющие, в частности аутентичное движение: двигательный репертуар (динамические и пространственные аспекты движения) и источники движения; самопредъявление: внешний вид, социальная роль и стратегии самопредъявления; чувство равновесия/баланса: чувство собственного равновесия/баланса (способность «укрощения» инерции), чувство собственного равновесия/баланса во взаимодействии и «смещенный баланс» (общий баланс в диаде и группе); подстройка: кинестетическая эмпатия – отзеркаливание, тактильный контакт (характер объятий) и ритмическая синхронизация (ритмическая групповая активность); творческая самореализация: концентрация внимания и техническая оснащенность; нормативность: соблюдение ритуалов, стилевое соответствие и социальная дистанция; творческое взаимодействие: широта репертуара, конвергентность/дивергентность поведения, динамическая интуиция (внутридиадный процесс организации согласованного взаимодействия), ритмо-музыкальная импровизация, использование пространства (проксемика пространственного поведения) и гармония в паре; групповая динамика: диадно-групповое взаимодействие, фрагментация группы, воздействие на поведение, сплоченность, реальная и виртуальная факультативная активность.

Экспертное оценивание проводилось в ходе формирующего эксперимента – тренинга досугово-танцевального воздействия на процесс социально-психологической адаптации мигрантов.

Объектом эмпирического исследования выступили 60 мигрантов (30 мужчин и 30 женщин) в возрасте от 27-ми до 48-ми лет, по собственной инициативе принявших решение покинуть страну своего

постоянного проживания и переехать на территорию другого государства. Отличительной особенностью данной выборки являлось отсутствие явной угрозы для привычной жизнедеятельности на территории страны выезда. Очевидно, что для добровольных мигрантов «факторы притяжения» (привлекающие в новое общество) оказываются сильнее, чем «факторы отталкивания» (оказывающие давление и заставляющие выезжать). Выборочная совокупность не соответствует генеральной по основным социально-демографическим параметрам: полу, возрасту, образованию, типу поселения, ввиду отсутствия статистических данных по этой категории мигрантов.

Экспертами являлись привлеченные к тренингу профессиональные преподаватели социальных парных танцев и практические психологи (два мужчины и три женщины), прошедшие инструктаж и ознакомленные с целями и методами проведения формирующего эксперимента. Во время проведения экспертной оценки эксперты четырежды оценивали респондентов, анализируя информацию, полученную как путем наблюдения, так и путем непосредственного контакта с каждым участником во время III (обучающего) и IV (закрепляющего) блоков занятий, в особенности для анализа механизма обратной связи.

Во время исследования была отмечена значительная динамика по всем выделенным индикаторам, позволившая отметить многие корреляционные взаимосвязи, что при сопоставлении результатов экспертной оценки с результатами стандартизированных методик дало развернутую картину специфики действия механизмов социально-психологической адаптации мигрантов в ДТП. Детальное изложение количественных результатов эмпирического исследования предполагается в последующих публикациях.

Такие индикаторы ДТП-составляющих социально-психологических механизмов адаптации, как подстройка и творческое взаимодействие, характеризующие коммуникативные свойства личности, показывают развитость коммуникативных навыков и принятие других, высокий уровень эмпатии. Индикаторы аутентичное движение, самопредъявление, чувство равновесия/баланса, творческая самореализация, мотивационная ригидность, адекватность самооценки характеризуют степень самопринятия. При этом необходимо отметить, что именно позитивное самоотношение (самопринятие) наряду с позитивным отношением (социальным одобрением) есть базовая социаль-

ная потребность личности – системообразующий фактор системы социально-психологической адаптации.

Креативность (в т. ч. социальная) представлена в параметрах, определяющих следующие индикаторы: аутентичное движение, творческая самореализация, творческое взаимодействие. Отношение к изучению нового можно проследить по таким параметрам, как техническая оснащенность и широта репертуара индикаторов творческой самореализации и творческого взаимодействия, которые также демонстрируют стремление к развитию, усложнению паттернов взаимодействия на индивидуальном и диадном уровнях.

Различные аспекты, такого важного элемента ДТП, как объятия анализируются тремя показателями индикаторов: подстройка (тактильный контакт (характер объятий)), творческое взаимодействие (использование пространства (проксемика пространственного поведения)) и смещенный баланс (общий баланс в диаде и группе).

Интерпретация результатов исследования способствовала углубленному изучению ДТП-составляющих социально-психологических механизмов адаптации мигрантов: субкультурная идентификация, эмоциональная сонастройка, самоактуализация. Данная методика может использоваться как в целях диагностики, так и в целях коррекции отношений в паре и группе.

Выводы и перспективы дальнейших исследований. Видится целесообразным исследование феномена досугово-танцевальных практик в контексте изучения процессов восприятия, обработки и представления информации. С этой целью необходимо усовершенствовать диагностический инструментарий и программу тренинга досугово-танцевального воздействия на процесс социально-психологической адаптации мигрантов.

Литература

1. Изотов Э. Психология танца. Процессуальный подход [Электронный ресурс] / Эдуард Изотов. – Режим доступа : <http://www.terton.ru/biblioteka/process-dance.html>
Izotov Je. Psihologija tanca. Processual'nyj podhod [Elektronnyj resurs] / Eduard Izotov. – Rezhim dostupa : <http://www.terton.ru/biblioteka/process-dance.html>
2. Малкина-Пых И. Г. Телесная терапия : справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2007. – 749 с.
Malkina-Pyh I. G. Telesnaja terapija : spravocnik praktičeskogo psihologa / I. G. Malkina-Pyh. – M. : Eksmo, 2007. – 749 s.

3. Шкурко Т. А. Танцевально-экспрессивный тренинг / Т. А. Шкурко. – СПб. : Речь, 2005. – 192 с. – (Серия : Психологический тренинг).
Shkurko T. A. Tanceval'no-jekspressivnyj trening / T. A. Shkurko. – SPb. : Rech', 2005. – 192 s. – (Serija : Psihologicheskiy trening).
4. Ягодинский В. Н. Ритм, ритм, ритм! Этюды хронобиологии / В. Н. Ягодинский. – М. : Знание, 1985. – 192 с.
Jagodinskij V. N. Ritm, ritm, ritm! Jetjudy hronobiologii / V. N. Jagodinskij. – M. : Znanie, 1985. – 192 s.
5. Laban R. The Mastery of Movement / R. Laban. – London, 1960. – 186 p.

УДК 159.9-615.815-316.44

С. Г. Уварова

Received October 23, 2015;

Revised December 21, 2015;

Accepted March 24, 2016.

ОСОБЛИВОСТІ Й ДИНАМІКА ПСИХІЧНИХ СТАНІВ ОСОБИСТОСТІ В КРИЗОВИХ УМОВАХ

У статті обґрунтовано актуальність вивчення особливостей травматичних переживань людини, яка перебуває в кризових умовах. Наголошено, що аналіз особливостей психічних станів, зумовлених кризовими подіями й ситуаціями, суттєво розширює можливості ефективної організації та надання дієвої психологічної допомоги особистості. Проаналізовано змістові й динамічні аспекти психічних станів, спричинених кризовими подіями, а також предметні галузі психологічної науки, що вивчають вплив кризових ситуацій на психічне функціонування людини. Висвітлено психологічний зміст понять *стрес*, *гостра реакція на стрес*, *травматичний стрес*, *посттравматичний стресовий розлад* у контексті розгляду процесу появи травматичних наслідків кризових подій. Представлено основні підходи до визначення форм, рівнів і стадій переживання стресу. Розкрито поняття *еустресу*, *дистресу*. Схарактеризовано основні ситуаційні реакції на стресову подію. Описано динаміку появи симптомів у перші дні після психотравмувальних ситуацій, етапи розвитку психологічних переживань. Розкрито психологічну картину травматичного стресу та розглянуто основні його фази. Виділено основні характеристики травми, які визначають появу травматичного стресу. Визначено особливості травматичних спогадів (непослідовність, неоднорідність, відсутність значних фрагментів травматичної події, яскравість образів та супроводження сильними, виснажливими емоціями,

фізичними відчуттями тощо). Висвітлено особливості розвитку, специфіку проявів, види та особливості протікання посттравматичних стресових розладів.

Ключові слова: кризові умови, травматичні події, стрес, гостра реакція на стрес, травматичний стрес, посттравматичний стресовий розлад.

Uvarova S. G. Special Features and Dynamics of the Mental States of Personality in Crisis Conditions. The paper demonstrates the relevance of studying the specific features of traumatic experiences of personality who is in crisis conditions. The analysis of the substantial and dynamic aspects of the mental states caused by crisis events is carried out in the paper. The analysis of the topical areas of psychological science engaged into studying the influence of crisis situations on a person's mental functioning is conducted. The paper defines psychological meaning of such concepts as *stress*, *acute stress reaction*, *traumatic stress*, *post-traumatic stress disorder* in the context of the process of emergence of the traumatic consequences of crisis events. The main approaches to specification of forms, levels and stages of stress experience are presented. The concept of such terms as "eustress" and "distress" is defined. The characteristic of the main situational reactions to a stressful event is presented. The analysis of the dynamics of the symptoms on set in the first days after the psycho-traumatic event is carried out and the stages of development of psychological experiences are described. The psychological aspect of traumatic stress is revealed and its main phases are considered. The main characteristics of trauma specifying the emergence of traumatic stress are explained. Special features of traumatic memories are defined (inconsistency, heterogeneity, a lack of significant fragments of the traumatic event, the brightness of images, and strong, exhausting emotions, physical feelings, etc.). Specific features of the development of post-traumatic stress disorder, as well as its specific symptoms, types and clinical course are examined.

Keywords: crisis conditions, traumatic events, stress, acute stress reaction, traumatic stress, post-traumatic stress disorder.

Уварова С. Г. Особенности и динамика психических состояний личности в кризисных условиях. В статье обоснована актуальность изучения особенностей травматических переживаний личности, находящейся в кризисных условиях. Подчеркнуто, что анализ особенностей психических состояний, обусловленных кризисными событиями и ситуациями, существенно расширяет возможности эффективной организации и оказания действенной психологической помощи личности. Осуществлен анализ содержательных и динамических аспектов психических состояний, вызванных кризисными событиями. Проанализированы предметные области психологической науки, которые занимаются изучением влияния кризисных ситуаций на психическое функционирование человека. Раскрыто психологическое содержание понятий *стресс*, *острая реакция на стресс*, *травматический стресс*, *посттравматическое стрессовое расстройство* в контексте рассмотрения процесса появления травматических последствий кризисных событий. Представлены основные подходы к определению форм, уровней и стадий переживания стресса. Раскрыты понятия *эустресс*

и *дистресс*. Охарактеризованы основные ситуативные реакции на стрессовое событие. Описаны динамика появления симптомов в первые дни после психотравмирующего события и этапы развития психологических переживаний. Раскрыта психологическая картина травматического стресса и рассмотрены основные его фазы. Выделены основные характеристики травмы, которые определяют появление травматического стресса. Раскрыты особенности травматических воспоминаний (непоследовательность, неоднородность, отсутствие значительных фрагментов травматического события, яркость образов и сопровождение сильными, истощающими эмоциями, физическими ощущениями и т. д.). Рассмотрены особенности развития, специфика проявления, виды и особенности течения посттравматического стрессового расстройства.

Ключевые слова: кризисные условия, травматические события, стресс, острая реакция на стресс, травматический стресс, посттравматическое стрессовое расстройство.

Постановка наукової проблеми та її значення. В умовах кризового сьогодення з особливою актуальністю постає питання психологічної допомоги, надання якої, своєю чергою, актуалізує проблему вивчення особливостей психічних переживань і станів людини, яка перебуває в кризових умовах. Аналіз змістових та динамічних аспектів психічних станів, спричинених кризовими подіями, відкриває ширші можливості для організації та надання дієвої психологічної допомоги в подоланні наслідків травматичного досвіду.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Психологія із часів свого оформлення як самостійної науки поступово вивчала проблеми, пов'язані з впливом кризових, екстремальних ситуацій на психічне функціонування людини.

Варто зазначити, що предметно ця проблема розвивається в багатьох самостійних галузях психологічної науки: психодіагностиці, психології особистості, клінічній психології, соціальній психології, військовій психології, авіаційній психології, космічній психології, екстремальній психології, кризовій психології тощо.

Результати аналізу психологічної літератури дали змогу встановити, що означена проблема поступово набирала масштабів наукового вивчення в таких напрямках психологічної науки, як психологія діяльності в особливих умовах (Ю. М. Забродін, Б. Ф. Ломов) [20]; психологія подолання критичних ситуацій (Л. І. Анциферова, Ф. Є. Василюк) [2; 4]; психологія надзвичайних ситуацій (П. С. Гуревич) [5]; психологія екстремальних ситуацій (Н. Г. Осухова, В. В. Рубцов) [16; 21]; психологія безпеки (І. А. Баєва) [3]; кризова психологія (А. А. Осипова,

Л. А. Пергаменщик, А. А. Полонников) [15; 17; 18]; екстремальна психологія (В. І. Лебедев, М. Ш. Магомет-Емінов, О. В. Тімченко) [6; 9; 10; 14; 25]; психологія посттравматичного стресу (Н. В. Тарабрина) [24].

Мета та завдання статті – розкрити змістові й динамічні особливості психічних станів особистості, яка перебуває в кризових умовах чи переживає наслідки кризових подій.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Розглянемо основні психічні стани, які може переживати людина, перебуваючи в кризових умовах і відчуваючи наслідки травматичного досвіду. Для цього розкриємо зміст понять *стрес, травматичний стрес, посттравматичний стресовий розлад*, які найчастіше використовують у психологічних джерелах із кризової проблематики для характеристики станів людини, яка перебуває в кризових ситуаціях.

Г. Сельє виділив дві форми стресу:

- *еустрес* (адаптивна реакція організму, спрямована на подолання зовнішнього впливу, який зумовлює порушення життєдіяльності та створення конфліктної ситуації);
- *дистрес* (реакції на конфліктні ситуації, які порушують нормальні фізіологічні функції та призводять до появи психосоматичних станів).

Г. Сельє запропонував розрізняти три стадії в розвитку *стресу*.

Перша стадія – *тривога* (мобілізація адаптаційних можливостей організму). Учений указував на обмеженість адаптаційних можливостей організму, яка виявляється вже на першій стадії розвитку стресу.

Друга стадія – *резистентність* (збалансоване витрачання адаптаційних резервів). На цій стадії за умов підвищених вимог до адаптаційних систем організму відбувається його підтримка в стані, який майже не відрізняється від норми.

Третя стадія – *виснаження* (наступає через те, що адаптаційні можливості не безмежні, а стресори продовжують діяти). На цій стадії так само, як і на першій, в організмі виникають сигнали про невідповідність стресогенних вимог і відповідей організму на ці вимоги [23].

За визначенням Л. О. Кітаєва-Смик, стрес, у вузькому розумінні, є неспецифічними фізіологічними та психологічними проявами адаптаційної активності під час сильних, екстремальних для організму впливів. У широкому розумінні, стрес – це неспецифічні прояви адаптивної активності людини за умов дії будь-яких значущих для організму чинників [7].

Прояви стресового стану прийнято розрізняти на трьох рівнях:

- *психосоматичному* (поява дискомфорту в різних частинах тіла, головний біль, підвищення тиску, безсоння, розлади травного тракту, порушення обміну речовин, зниження імунітету, зменшення або збільшення маси тіла);
- *психологічному* (стан внутрішньої напруги, різкі емоційні реакції, які не відповідають ситуаціям, тривожність, підвищена образливість, дратівливість, запальність, страхи перед майбутнім, підвищена втомлюваність, апатія, зниження концентрації уваги, підвищена збудливість);
- *поведінковому* (часті помилки в діях, тенденції не завершувати розпочате, підвищена рухлива активність, нетерплячість, непосидючість, конфліктність, агресивність, замкненість, вимагання підвищеної уваги, вживання наркотичних речовин та алкоголю) [8].

Найбільш розгорнено психологічні типи реагування на кризовий стан представила А. Г. Амбрумова:

1) *Реакція емоційного дисбалансу*, для якої характерне домінування негативних емоцій. У людини знижується загальний фон настрою, у неї переважає відчуття дискомфорту, підвищується тривожність, звужується коло спілкування, яке стає поверховим і формальним. Тривалість такого типу реакцій – до двох місяців. У людини різко підвищується рівень утомлюваності.

2) *Песимістична ситуаційна реакція*. Виражається зміною світосприйняття, переважанням похмурих тонів у судженнях, оцінках, зміною системи цінностей. Знижується рівень оптимізму, продуктивність планування діяльності в майбутньому. На перше місце виходять песимістичні прогнози. Емоційні навантаження сприймаються як удари долі, яким неможливо протистояти. Події сприймаються як такі, що їх не можна контролювати, а власні сили – мізерними. Активність людини зведена майже нанівець, при цьому оцінка своїх можливостей може бути невинувато завищеною. Такий тип реагування має найдовшу тривалість – до трьох місяців.

3) *Реакція від'ємного балансу*. Це реакція, для якої характерне раціональне підбиття життєвих підсумків, оцінювання пройденого шляху, визначення реальних перспектив. Цей етап триває в середньому впродовж місяця. Такий тип реакції частіше спостерігається у людей, які знають про неминучість поглиблення страждань (наприклад, у людей зі смертельними діагнозами).

4) *Ситуаційна реакція демобілізацією* відрізняється найбільш ризиковими змінами у сфері соціальних контактів (відмова від звичних контактів або їх суттєве обмеження), що викликає стійке переживання самотності, безпорадності, безнадійності. Також простежується часткова відмова від діяльності. Людина фактично уникає будь-якої діяльності, окрім найнеобхідніших, життєво важливих сфер. Тривалість цього типу реакції в середньому становить один місяць.

5) *Ситуаційна реакція опозиції*. Для цього типу реакцій характерна зовнішньо звинувачувальна позиція: людина стає агресивною, різко негативно оцінює інших, їх дії. Ця реакція зазвичай поступово згасає само собою.

6) *Реакція дезорганізації*. Простежуються найбільш виражені зміни на рівні організму – гіпертонічні й судинно-вегетативні кризи, порушення сну. Тривалість цього типу реакцій у середньому не перевищує двох тижнів [1].

У МКХ-10 (Міжнародна класифікація хвороб) виділяють такі форми реагування на важкий стрес і порушення адаптації: гостра реакція на стрес, посттравматичний стресовий розлад, розлад адаптаційних реакцій та ін.

Гостра реакція на стрес – розлад значної важкості, що виникає в осіб, які не мають явних психічних розладів, як реакція на винятковий фізичний або психологічний стрес та зникає впродовж декількох годин або днів. Стресовими чинниками можуть бути сильні переживання (наприклад, через загрозу безпеці близької людини, природні катастрофи, війни, нещасні випадки, злочини тощо) або раптова та загрозлива зміна в соціальному становищі й оточенні (наприклад, утрата багатьох близьких, руйнування житла).

Тяжкість гострої реакції на стрес залежить від індивідуальної уразливості й адаптаційних можливостей людини. Гостра реакція на стрес має такі прояви: стан «оглушеності» зі звуженням свідомості, зниженням уваги, нездатність адекватно реагувати на зовнішні стимули, дезорієнтація [19].

Травматичний стрес – специфічне переживання, яке є наслідком особливої взаємодії людини та навколишнього світу. Він є нормальною реакцією людини на ненормальні обставини, які виходять за межі її звичайного життєвого досвіду [11].

До стресорів, які виходять за межі звичайного досвіду людини, у психологічній науці зазвичай відносять ті події, які є травматичними

майже для кожної людини: стихійні лиха, техногенні катастрофи, терористичні акти, автокатастрофи, масове насилля, бойові дії, потрапляння до заручників, тортури, руйнування власного житла та ін. [22].

Учені В. Г. Ромек, В. О. Конторович, О. І. Крукович визначають травматичний стрес як особливу форму загальної стресової реакції та вказують, що коли стрес перевантажує психологічні, фізіологічні, адаптаційні можливості людини та руйнує захист, він стає травматичним. Науковці наголошують, що далеко не кожна травматична подія викликає травматичний стрес, та пропонують чотири основні характеристики травми: людина усвідомлює подію, яка відбулася та знає, що з нею трапилось і через що погіршився її психічний стан; цей стан зумовлений зовнішніми причинами; пережита подія руйнує звичний спосіб життя; подія, що відбулася, викликає жах та відчуття безпорадності, безсилля щось зробити [22].

Психологічна картина травматичного стресу включає в себе три самостійні фази, які визначають його розгорненість у часі.

Перша фаза – *фаза психологічного шоку*, яка містить два компоненти: 1) пригнічення активності, порушення орієнтування в навколишньому просторі та дезорганізація діяльності; 2) заперечення того, що відбувається.

Друга фаза – *вплив* – характеризується вкрай інтенсивними емоційними реакціями (страх, тривога, жах, гнів, плач, звинувачення) на подію та її наслідки. Поступово на зміну цим реакціям приходить критика та сумніви щодо себе, болісне усвідомлення невідворотності того, що сталося, визнання власного безсилля, самозвинувачення.

Друга фаза критична, оскільки після неї або починається процес одужання, тобто третя фаза – *фаза нормального реагування* (прийняття реальності, адаптація до нових обставин), або відбувається фіксація на травмі та подальший перехід постстресового стану в хронічну форму [11; 22].

Як зазначає Н. В. Тарабрина, одним із можливих психологічних наслідків переживання травматичного стресу є розвиток *посттравматичного стресового розладу* (ПТСР), який, за даними численних досліджень, виникає щонайменше у 20 % людей, які пережили ситуацію травматичного стресу. ПТСР може виникати в катастрофічних обставинах майже в кожній людині, навіть за повної відсутності явної особистісної схильності. Цей психічний розлад виникає в людини як відтермінована реакція на ситуацію, пов'язану із серйозною

загрозою її життю та здоров'ю. Ключовими характеристиками, які визначають стресогенність тих чи тих подій, є раптовість, стрімкий темп розвитку катастрофічної події, тривалість впливу, повторюваність та ін. [24].

Відмінністю посттравматичних стресових розладів є те, що вони виникають у великій кількості людей після пережитої ними, об'єднаної їх життєво небезпечної ситуації, яка зазвичай розвивається раптово та стрімко і в подальшому, незважаючи на значну часову давність, продовжує існувати як суб'єктивно значущий психогенний чинник. Часто, на перший погляд, незначні чинники можуть виступити пусковим механізмом, що розгортає на ґрунті попередньої особистісної історії негативні психічні прояви [19].

- У межах посттравматичної симптоматики виділяють такі прояви:
- надмірне збудження (порушення сну, болючі сновидіння із жахливими сценами травматичної події, тривога, уникання ситуацій, що асоціативно нагадують травматичну подію, підвищена дратівливість тощо);
 - напливи нав'язливих спогадів про травматичну подію;
 - страхи появи болісних спогадів і, як наслідок, розвинена невпевненість, постійні сумніви, нерішучість, обмеження соціальних контактів;
 - періодичні загострення депресивних настроїв (притупленість почуттів, емоційна заціпенілість, відчай, почуття безвихідності);
 - ознаки істеричного реагування (паралічі, сліпота, глухота, нервові тремтіння тощо) [26].

Відповідно до специфіки прояву та протікання посттравматичного стресового розладу виділяють такі його види: *гостре* (розвивається в термін до трьох місяців); *хронічне* (триває понад три місяці); *відтерміноване* (виникає через шість або більше місяців) [22].

Люди, які страждають посттравматичними стресовими розладами, переживають повторення травматичних подій у своїй свідомості. Це проявляється в таких симптомах: *інтрузії* (повторні спогади про травматичну подію, які з'являються всупереч волі людини та супроводжуються емоційним дистресом); *флешбеки* (небажані спогади, які є настільки сильними, що людина відчуває себе знов у реаліях травматичної події); *нічні жахи* чи погані сни; *сильні емоційні реакції* на нагадування про травматичну подію (наприклад, раптова сильна три-

вога, коли людина чує звук сирени); *сильні фізичні реакції* (прискорене серцебиття, коли людина опиняється поблизу місця травматичної події) [13].

М. Мюлер наголошує, що травматичні спогади мають свої особливості порівняно зі звичайними спогадами. Їх відмінності такі: травматичні спогади, на відміну від звичайних спогадів, супроводжуються яскравими образами й фізичними відчуттями; травматичні спогади не обов'язково зринають у правильному порядку: можуть бути відсутні фрагменти та порушена послідовність; звичайні ж спогади зазвичай упорядковані та більш розгорнені; у травматичних спогадах відсутнє реальне відчуття часу, що минув після травми: видається, ніби травма сталася нещодавно чи досі триває; у звичайних спогадах є реальне відчуття часу, що минув після згаданої події [13].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, серед психологічних особливостей перебування людини в кризових умовах можна виділити такі: кризові події здатні радикально змінювати чи порушувати нормальний спосіб життя людини (втрачається здатність бачити майбутнє та надавати йому осмисленість); раптовість і непередбачуваність кризових подій захоплює людину в стані невідповідності до подолання труднощів, спричинених подією; людина відчуває розгубленість, безпорадність через нерозуміння того, як здолати ситуацію, до кого звернутися за допомогою та порадою; кризові події примушують людину сумніватися в тому, у що вона вірила (цінності, ідеали); переважають відчуття безпорадності, безнадійності. Перспективами подальших досліджень у контексті поставленого питання може бути вивчення основних способів подолання кризових ситуацій.

Література

1. Амбрумова А. Г. Анализ состояний психологического кризиса и их динамика / А. Г. Амбрумова // Психол. журн. – 1985. – Т. 6. – № 6. – С. 107–115.
Ambrumova A. G. Analiz sostoyaniy psihologicheskogo krizisa i ih dinamika / A. G. Ambrumova // Psihol. zhurn. – 1985. – Т. 6. – № 6. – S. 107–115.
2. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психол. журн. – 1994. – Т. 15. – № 1. – С. 3–18.
Antsyferova L. I. Lichnost v trudnyih zhiznennyih usloviyah: pereosmyslivanie, preobrazovanie situatsiy i psihologicheskaya zaschita / L. I. Antsyferova // Psihol. zhurn. – 1994. – Т. 15. – № 1. – S. 3–18.

3. Баева И. А. Психология безопасности как теоретическая основа анализа экстремальной ситуации / И. А. Баева // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – № 11. – С. 50–56.
Baeva I. A. Psihologiya bezopasnosti kak teoreticheskaya osnova analiza ekstremalnoy situatsii / I. A. Baeva // Praktichna psihologiya ta sotsialna robota. – 2012. – № 11. – S. 50–56.
4. Василюк Ф. Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций / Ф. Е. Василюк // Психол. журн. – 1995. – № 3. – С. 90–101.
Vasilyuk F. E. Zhiznennyiy mir i krizis: tipologicheskiy analiz kriticheskikh situatsiy / F. E. Vasilyuk // Psihol. zhurn. – 1995. – № 3. – S. 90–101.
5. Гуревич П. С. Психология чрезвычайных ситуаций : учеб. пособие для студ. вузов / П. С. Гуревич. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 495 с.
Gurevich P. S. Psihologiya chrezvyichaynyih situatsiy : ucheb. posobie dlya stud. vuzov / P. S. Gurevich. – M. : YuNITI-DANA, 2012. – 495 s.
6. Экстремальна психологія : підручник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2007. – 502 с.
Ekstremalna psihologiya : pidruchnik / za zag. red. prof. O. V. Timchenka. – K. : TOV “Avgust Treyd”, 2007. – 502 s.
7. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса. Психологическая антропология стресса / Л. А. Китаев-Смык. – М. : Академ. проект, 2009. – 943 с.
Kitaev-Smyk L. A. Psihologiya stressa. Psihologicheskaya antropologiya stressa / L. A. Kitaev-Smyk. – M. : Akadem. proekt, 2009. – 943 s.
8. Кочарян А. С. Психология переживаний : учеб. пособие / А. С. Кочарян, А. М. Лисенная. – Харьков : [б. и.], 2011. – 215 с.
Kocharyan A. S. Psihologiya perezhivaniy : ucheb. posobie / A. S. Kocharyan, A. M. Lisennaya. – Harkov : [b. i.], 2011. – 215 s.
9. Лебедев В. И. Экстремальная психология. Психическая деятельность в технических и экологически замкнутых системах : учебник / В. И. Лебедев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 431 с.
Lebedev V. I. Ekstremalnaya psihologiya. Psihicheskaya deyatelnost v tehnikeskikh i ekologicheskikh zamknutykh sistemah : uchebnyk / V. I. Lebedev. – M. : YuNITI-DANA, 2001. – 431 s.
10. Магомет-Еминов М. Ш. Экстремальная психология. Т. 2 : От психической травмы к трансформации / М. Ш. Магомет-Еминов. – М. : Психоаналит. ассоц., 2006. – 576 с.
Magomet-Eminov M. Sh. Ekstremalnaya psihologiya. T. 2 : Ot psihicheskoy travmy k transformatsii / M. Sh. Magomet-Eminov. – M. : Psihoanalit. assots., 2006. – 576 s.
11. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2008. – 928 с.
Malkina-Pyih I. G. Psihologicheskaya pomosch v krizisnyih situatsiyah / I. G. Malkina-Pyih. – M. : Eksmo, 2008. – 928 s.
12. Менделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология : практ. руководство / В. Д. Менделевич. – М. : МЕДпрес, 1998. – 592 с.

- Mendelevich V. D. Klinicheskaya i meditsinskaya psihologiya : prakt. rukovodstvo / V. D. Mendelevich. – M. : MEDpres, 1998. – 592 s.
13. Мюллер М. Якщо ви пережили психотравмуючу подію / М. Мюллер ; пер. з англ. Д. Бусько ; наук. ред. К. Явна. – Львів : Вид-во Укр. катол. ун-ту «Свічадо», 2014. – 120 с.
Myuller M. Yakscho vi perezhili psihotravmuyuchu podiyu / M. Myuller ; per. z angl. D. Busko ; nauk. red. K. Yavna. – Lviv : Vyd-vo Ukr. katol. un-tu «SvIchado», 2014. – 120 s.
14. Оніщенко Н. В. Основні проблеми організації надання екстреної психологічної допомоги постраждалим в умовах надзвичайних ситуацій / Н. В. Оніщенко, О. В. Тімченко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2011. – Вип. 10. – С. 63–70.
Onischenko N. V. Osnovni problemy organizatsiyi nadannya ekstremoyi psihologichnoyi dopomogy postrazhdalym v umovah nadzvychaynykh sytuatsiy / N. V. Onischenko, O. V. Timchenko // Problemy ekstremalnoyi ta kryzovoyi psyhologiyi. – 2011. – Vyp. 10. – S. 63–70.
15. Осипова А. А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях / А. А. Осипова. – Ростов н/Д : Феникс, 2005. – 315 с.
Osipova A. A. Spravochnik psihologa po rabote v krizisnyih situatsiyah / A. A. Osipova. – Rostov n/D : Feniks, 2005. – 315 s.
16. Осухова Н. Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / Н. Г. Осухова. – 2-е изд., испр. – М. : Изд. центр «Академия», 2007. – 288 с.
Osuhova N. G. Psihologicheskaya pomosch v trudnyih i ekstremalnyih situatsiyah : ucheb. posob. dlya stud. vyissh. ucheb. zavedeniy / N. G. Osuhova. – 2-e izd., ispr. – M. : Izd. tsentr «Akademiya», 2007. – 288 s.
17. Пергаменщик Л. А. Кризисная психология : учебник / Л. А. Пергаменщик. – Минск. : Вышэйш. шк., 2004. – 240 с.
Pergamenschik L. A. Krizisnaya psihologiya : uchebnik / L. A. Pergamenschik. – Minsk. : Vyisheysh. shk., 2004. – 240 s.
18. Полонников А. А. Уроки кризисной психологии: очерки истории психологии Беларуси : теорет.-методол. исслед. / А. А. Полонников. – Минск : БГУ, 2011. – 259 с.
Polonnikov A. A. Uroki krizisnoy psihologii: ocherki istorii psihologii Belarusi : teoret.-metodol. issled. / A. A. Polonnikov. – Minsk : BGU, 2011. – 259 s.
19. Психиатрия. Национальное руководство. Краткое издание / под ред. Т. Б. Дмитриевой, В. Н. Краснова, Н. Г. Незнанова, В. Я. Семке, А. С. Тиганова ; отв. ред. Ю. А. Александровский. – М. : ГЭОТАР – Медиа, 2012. – 624 с.
Psihiatriya. Natsionalnoe rukovodstvo. Kratkoe izdanie / pod red. T. B. Dmitrievoy, V. N. Krasnova, N. G. Neznanova, V. Ya. Semke, A. S. Tiganova ; otv. red. Yu. A. Aleksandrovskiy. – M. : GEOTAR – Media, 2012. – 624 s.
20. Психологические проблемы деятельности в особых условиях / под ред. Б. Ф. Ломова, Ю. М. Забродина. – М. : Наука, 1985. – 232 с.
Psihologicheskie problemy deyatelnosti v osobyih usloviyah / pod red. B. F. Lomova, Yu. M. Zabrodina. – M. : Nauka, 1985. – 232 s.

21. Психология экстремальных ситуаций / под ред. В. В. Рубцова, С. Б. Малых. – 2-е изд., стер. – М. : Психол. ин-т РАО, 2008. – 304 с.
Psihologiya ekstremalnykh situatsiy / pod red. V. V. Rubtsova, S. B. Malyih. – 2-e izd., ster. – M. : Psihol. in-t RAO, 2008. – 304 s.
22. Ромек В. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / В. Г. Ромек, В. А. Конторович, Е. И. Крукович. – СПб. : Речь, 2007. – 256 с.
Romek V. G. Psihologicheskaya pomosch v krizisnih situatsiyah / V. G. Romek, V. A. Kontorovich, E. I. Krukovich. – SPb. : Rech, 2007. – 256 s.
23. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – М. : Прогресс, 1979. – 126 с.
Sele G. Stress bez distressa / G. Sele. – M. : Progress, 1979. – 126 s.
24. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса / Н. В. Тарабрина. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с.
Tarabrina N. V. Praktikum po psihologii posttravmaticheskogo stressa / N. V. Tarabrina. – SPb. : Piter, 2001. – 272 s.
25. Тимченко О. В. Предмет, задачі та методи екстремальної юридичної психології / О. В. Тимченко // Право і безпека. – 2004. – № 3. – С. 218–221.
Timchenko O. V. Predmet, zadachi ta metodi ekstremalnoyi yuridichnoyi psihologiyi / O. V. Timchenko // Pravo i bezpeka. – 2004. – № 3. – S. 218–221.
26. Sings and symptoms of posttraumatic stress disorder / M. J. Horovitz, N. Y. Wilner, N. Kaltreider, W. Alvarez // Archives of General Psychiatry. – 1980. – Vol. 37. – P. 85–92.

УДК 159.923:612.017

О. Є. Фальова

Received October 24, 2015;

Revised December 22, 2015;

Accepted March 24, 2016.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ЖІНОК ІЗ РІЗНИМ СІМЕЙНИМ СТАТУСОМ ТА ПОКАЗНИКІВ СТАНУ СІМЕЙНОЇ КРИЗИ

У статті проаналізовано наукові погляди стосовно проблем самореалізації та особливостей її розвитку в ситуації сімейної кризи. Зазначено, що дослідження проблем жінок у кризових станах і визначення предикторів та превенторів особистісної нереалізованості й сімейної кризи як чинника зростання чи деформації самореалізації особистості жінки є неодмінною умовою для психокорекції та психопрофілактики психічного й соматичного здоров'я жінки, її розвитку та самореалізації. Особливу увагу звернено на аналіз взаємозв'язків шкал самоактуа-

лізації (компетентність у часі, шкала підтримки, ціннісні орієнтації, гнучкість поведінки, сензитивність, спонтанність, самоповага, самоприйняття, природа людини, синергія, прийняття агресії, контактність, пізнавальні потреби, креативність) та виділеного нами блоку сімейної кризи, який охоплює такі фактори, як задоволеність шлюбом, стилі поведінки в конфліктних ситуаціях, установки до сексу, любов та симпатія, розуміння, емоційне притягання та авторитетність. Загалом обстежено 454 жінки віком 29–56 років. Кореляції розглядаються у вибірці, до якої увійшли 224 жінки із кризових сімей, 104 розлучені жінки. Групу порівняння склали 126 жінок зі звичайних сімей. Визначено прямі, зворотні та сильні і слабкі кореляції. Аналіз результатів дослідження показав наявність значущих кореляцій самоактуалізації зі шкалами блоку сімейної кризи в обстежених жінок. У групі жінок зі звичайних сімей взаємозв'язків виявлено значно менше, ніж у жінок із двох кризових груп (кризові сім'ї та розлучені). Найбільшу кількість зв'язків виявлено в групі жінок із кризових сімей. Аналіз зв'язків у групі жінок зі звичайних сімей дав змогу припустити наявність певних прихованих проблем, пов'язаних із самореалізацією та установками до сексу.

Ключові слова: самоактуалізація, сімейна криза, задоволеність шлюбом, стилі поведінки в конфліктних ситуаціях, установки до сексу, любов та симпатія, розуміння, емоційне притягання, авторитетність.

Falyova H. Y. Interconnection of Self-actualization of Women with Different Marital Status and Indicators of Family Crisis State. Scientific points of view as to the problem of self-realization and peculiarities of its development at the situation of family crisis were analyzed in the article. It was underlined, that studying of women's problems at the crisis states and definition of predictors and preventers of personal lack of implementation and the family crisis as a factor of growth or deformation of women's personal self-realization, is a necessary condition for psycho-correction and psychoprevention of mental and somatic health of women, their development and self-realization. It was accented at the carrying out of analysis of interrelations between scales of self-actualization (competence at the time, scale of support, orientations of value, flexibility of behaviour, sensitiveness, spontaneity, self-respect, self-acceptance, ideas about the human nature, synergy, aggression acceptance, sociability, cognitive requirements, creativity) and at the dedicated block of family crisis which contains such factors as contentment by the marriage, styles of behaviour in conflict situations, orientations to the sex, love and sympathy, understanding, emotional attraction and authoritativeness. There were studied women at the age of 29-56 years and at the total quality 454 persons. Correlations were studied at the excerption which consists of 224 women from the crisis families and 104 of divorced women. The group of comparison consists of 126 women from ordinary families. There were defined direct, inverse and strong, weak correlations. The analysis of research results showed existence of considerable correlations in self-actualization with scales of family crisis block of studied women. Such interconnections at the group of women from ordinary families were less revealed than at the two crisis

groups of women (crisis families and divorced). The largest quality of connections was revealed at the group of women from the crisis families. The analysis of connections at the group of women from the ordinary families allowed assuming of the existence of certain hidden problems, connected with self-realization and orientations to the sex.

Key words: self-actualization, family crisis, contentment by the marriage, styles of behaviour at the conflict situations, orientations to the sex, love and sympathy, understanding, emotional attractiveness, authoritativeness.

Фалёва Е. Е. Взаимосвязь самоактуализации женщин с разным семейным статусом и показателей состояния семейного кризиса. В статье проанализированы научные точки зрения относительно проблем самореализации и особенностей ее развития в ситуации семейного кризиса. Подчеркнуто, что исследование проблем женщин в кризисных состояниях и определение предикторов и превенторов личностной нереализованности и семейного кризиса как фактора роста или деформации самореализации личности женщины является необходимым условием для психокоррекции и психопрофилактики психического и соматического здоровья женщины ее развития и самореализации. Особое внимание уделено анализу взаимосвязей шкал самоактуализации (компетентность во времени, шкала поддержки, ценностные ориентации, гибкость поведения, сензитивность, спонтанность, самоуважение, самопринятие, представления о природе человека, синергия, принятие агрессии, контактность, познавательные потребности, креативность) и выделенного нами блока семейного кризиса, который включает такие факторы, как удовлетворенность браком, стили поведения в конфликтных ситуациях, установки к сексу, любовь и симпатия, понимание, эмоциональное притяжение и авторитетность. Всего обследовано 454 женщины в возрасте 29–56 лет. Корреляции рассматриваются в выборке, в которую вошли 224 женщины из кризисных семей, 104 разведенные женщины. Группу сравнения составили 126 женщин из обычных семей. Определены прямые, обратные и сильные, слабые корреляции. Анализ результатов исследования показал наличие значимых корреляций самоактуализации со шкалами блока семейного кризиса в обследуемых женщин. В группе женщин из обычных семей взаимосвязей выявлено значительно меньше, чем у женщин из двух кризисных групп (кризисные семьи и разведенные). Наибольшее количество связей выявлено в группе женщин из кризисных семей. Анализ связей в группе женщин из обычных семей позволил предположить наличие определенных скрытых проблем, связанных с самореализацией и установками к сексу.

Ключевые слова: самоактуализация, семейный кризис, удовлетворенность браком, стили поведения в конфликтных ситуациях, установки к сексу, любовь и симпатия, понимание, эмоциональное притяжение, авторитетность.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження проблем жінок у кризових станах і визначення предикторів та превенторів особистісної нереалізованості й сімейної кризи як чинника

зростання чи деформації самореалізації особистості жінки є неодмінною умовою для психокорекції та психопрофілактики психічного й соматичного здоров'я жінки, її розвитку та самореалізації. Увагу до феномену самореалізації можна пояснити зростанням розуміння її визначальної ролі в життєдіяльності особистості.

Сім'я є системою, яка перебуває в деякій рівновазі внаслідок сталих зв'язків. Однак зміна соціальної ситуації, розвиток сім'ї або одного з її членів тягне за собою зміну всієї системи внутрішньо-сімейних відносин і створює умови для появи нових можливостей побудови взаємовідносин, іноді діаметрально протилежних. Численні труднощі, які виникають перед сім'єю та погрожують її життєдіяльності, за силою та довготривалістю свого впливу поділяються на гострі та хронічні. Вплив складних життєвих ситуацій на сім'ю торкається різних сфер її життєдіяльності та призводить до порушень її функцій. Ці порушення неминуче впливають на благополуччя членів сім'ї, не даючи їм змоги задовольняти свої потреби, викликають стан внутрішньої напруги й дискомфорту, слугують джерелом соматичних, нервово-психічних та поведінкових розладів, гальмують розвиток особистості [3].

Аналіз досліджень цієї проблеми. У межах цієї наукової проблеми українські та зарубіжні автори особливу увагу приділяють вивченню суб'єктивної картини життєвого шляху як найважливішої характеристики самосвідомості особистості (Б. Г. Ананьєв, 2000; О. І. Головаха, 2006; В. І. Ковальов, 2000; А. А. Кронік, 2006; Р. Кастенбаум, Т. Коттле, 2003 та ін.). У роботах більшості дослідників відзначається, що суб'єктивна картина життєвого шляху є одним із провідних факторів, які детермінують успішність включення в соціальне життя суспільства, що обумовлює напрям ефективного самовизначення, саморозвитку та самореалізації особистості упродовж її життєвого шляху.

Сімейна проблематика у сучасній науці розглядається в достатньо широкому діапазоні. У нашій роботі ми акцентували увагу на дослідженнях, які стосуються причин деформацій міжособистісної взаємодії, що виникають у сім'ї (Л. А. Андреева, 2000; Л. Я. Гозман, 1995, 1999; Е. І. Гілягіна, 2006; М. А. Дмитрієва, 2001; А. Н. Єлізаров, 2005; М. В. Полева, 2002; О. В. Соловйова, 2008; О. В. Шапатіна, 2006; І. Г. Швець, 2001 та ін.), особливостей неблагополучної сім'ї (А. Н. Єлізаров, 2005; Е. В. Солотина, 2005), детермінант якості взаємодії по-

дружжя (Ю. Є. Альошина, 2000; І. Ю. Борисов, 2000; К. Витек, 2007; А. М. Волкова, 2000; Л. Я. Гофман, 2003), сексуальної гармонії пари (Г. П. Андрух, 2003; С. Кратохвил, 2000; В. В. Кришталь, 1998; М. В. Маркова, 2007), факторів зниження і підкріплення задоволеності в парі подружніми відносинами (Ю. Є. Альошина, 2000; І. В. Гуртова, 2008; М. А. Согінов, 2001), особливостей подружніх конфліктів (С. В. Дворяк, 2007; О. Е. Зуськова, 2002; О. С. Кочарян, 2007, Г. С. Кочарян, 2008; та ін.).

Важливими завданнями в контексті проблеми розвитку та самореалізації членів сім'ї дослідники (Н. І. Оліфірович, Т. А. Зінкевич-Куземкіна, Т. Ф. Велента, 2006) визначають аналіз показників функціонування сімейної системи [2]. Структура сім'ї – одне з базових понять, яке використовують для опису сімейної взаємодії. Цей термін є ключовим у структурній теорії сім'ї С. Мінухіна, який підкреслював: структурний підхід до сімей ґрунтується на уявленні про те, що сім'я є чимось більшим, ніж індивідуальні біопсиходинаміки її членів. Члени сім'ї співвідносяться відповідно до певного устрою, що управляє їх трансакціями. Ці устрої формують ціле – структуру сім'ї [1].

У стані кризи сімейна система характеризується порушенням гомеостатичних процесів, які призводять до фрустрації звичних способів функціонування сім'ї та неможливості упоратися з новою ситуацією, використовуючи старі моделі поведінки. Таким чином, якщо ми говоримо про фрустраційні умови сімейного життя, то дезадаптація до цих умов виражається в нервово-психічній нестійкості. Перевищення граничної величини рівня напруги деструктивно впливає на психіку та поведінку людини. Наростання напруженості, викликане стенічними емоціями, які, наприклад, переживає жінка, опинившись у складних умовах сімейної кризи, може перевищити її індивідуальний поріг толерантності до того, як система психічних реакцій, що перешикувалася, дасть змогу особистості знайти конструктивні способи виходу із ситуації та забезпечить її успішну переадаптацію. У цьому випадку напруга продовжує наростати на тлі переваги тривожних емоцій, що, у свою чергу, продовжує дезорганізацію психічної діяльності, виснажуючи психічні можливості жінки, та спричиняє деструктивне реагування. Тому ми вважаємо, що важливо проаналізувати, яким чином самоактуалізація, а саме такі її складники, як компетентність у часі, шкала підтримки, ціннісні орієнтації, гнучкість поведінки, сензитивність, спонтанність, самоповага, самоприйняття, при-

рода людини, синергія, прийняття агресії, контактність, пізнавальні потреби, креативність жінок пов'язані з такими факторами сімейної кризи, як рівень задоволеності шлюбом, стилі поведінки в конфліктних ситуаціях, установки до сексу, любов та симпатія, розуміння, емоційне притягання, авторитетність.

Мета статті – провести аналіз та виявити закономірності зв'язків шкал самоактуалізації з блоком сімейної кризи в жінок із кризових сімей, розлучених жінок та жінок зі звичайних сімей.

Контингент та методи дослідження. До складу вибірки загалом увійшло 454 жінки віком 29–56 років. Досліджено 224 жінки з кризових сімей, 104 розлучені жінки. Групу порівняння склали 126 жінок зі звичайних сімей. Відзначимо, що група розлучених жінок із блоку сімейної кризи проходила тільки тести на визначення стилів поведінки в конфліктних ситуаціях та рівні розуміння, емоційного притягання та авторитетності і, відповідно, не проходила тестів на визначення рівня любові та симпатії, задоволеності шлюбом та установок до сексу, таким чином на цьому етапі дослідження ми можемо аналізувати тільки означені вище показники стилів поведінки в конфліктних ситуаціях та розуміння, емоційного притягання й авторитетності. Основний аналіз проводився саме з двома групами: жінок із кризових та звичайних сімей.

Одержані результати були піддані математико-статистичній обробці за допомогою кореляційного аналізу на базі пакету SPSS-11.

Обстеження жінок проводилося за методиками: самоактуалізаційний тест (САТ) (Ю. Є. Альошина, Л. Я. Гозман, М. В. Загіка, М. В. Кроз), тест-опитувальник задоволеності шлюбом (В. В. Столін, Т. Л. Романова, Г. П. Бутенко), діагностика можливих стилів поведінки особистості в конфліктних ситуаціях (К. Томас), опитувальник установок до сексу (Г. Айзенк), опитувальник «Шкала любові та симпатії» (З. Рубін, модифікація Л. Я. Гозман, К. Е. Альошина), опитувальник РЕА (розуміння, емоційне притягання, авторитетність) (А. Н. Волкова).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На цьому етапі дослідження ми провели кількісний аналіз (табл. 1) загального обсягу взаємозв'язків самоактуалізації зі складниками блоку сімейної кризи (задоволеність шлюбом, стилі поведінки в конфліктних ситуаціях, установки до сексу, любов та симпатія, розуміння, емоційне притягання та авторитетність).

Таблиця 1

Особливості взаємозв'язків самоактуалізації зі шкалами блоку сімейної кризи (%)

Шкали	Жкр	Жр	Жзв
Суперництво	7,14	–	–
Співробітництво	21,43	7,14	7,14
Компромiс	–	7,14	–
Уникнення	14,28	–	–
Прийстосування	14,28	–	21,43
Розуміння	7,14	–	14,28
Емоційне притягання	7,14	–	–
Авторитетність	28,57	–	–
Задоволеність шлюбом	–	X	21,43
Дозволеність	14,28	X	7,14
Реалізованість	–	X	28,57
Сексуальна невротичність	–	X	14,28
Знеособлений секс	7,14	X	–
Порнографія	28,57	X	–
Сексуальна сором'язливість	42,86	X	28,57
Цнотливість	42,86	X	21,43
Сексуальна відраза	7,14	X	35,71
Сексуальна збудливість	7,14	X	28,57
Фізичний секс	57,14	X	7,14
Агресивний секс	7,14	X	–
Сексуальне лібiдо	7,14	X	35,71
Сексуальна задоволеність	14,28	X	28,57
Маскулiнність/фемiнiнність	35,71	X	57,14
Любов	–	X	14,28
Симпатія	7,14	X	28,57

У групі жінок із кризових сімей переважає на рівні 57,14 % загальної кількості кореляцій за цим блоком шкала фізичного сексу. На другому місці за кількістю взаємозв'язків розміщені шкали сексуальної сором'язливості й цнотливості, відсоток яких однаковий – 42,86 %.

На третьому місці за кількістю зв'язків міститься шкала маскулiнності/фемiнiнності – 35,71 %. На четверте місце можна поставити шкали авторитетності та порнографії з показниками 28,57 %. Таким чином, найбільше взаємозв'язків у жінок із кризових сімей відзначаються зі шкалами фізичного сексу, сексуальної сором'язливості та цнотливості, маскулiнності/фемiнiнності, авторитетності та порнографії.

Проаналізуємо показники розлучених жінок. У групі розлучених жінок за блоком сімейної кризи відзначені тільки взаємозв'язки зі

шкалами співробітництва та компромісу, їх кількість однакова і становить 7,14 %. За іншими шкалами кореляцій не виявлено.

У групі жінок зі звичайних сімей найбільша кількість значущих взаємозв'язків на рівні 57,14 відзначена за шкалою маскулінності/фемінінності. На другому місці за кількістю взаємозв'язків містяться шкали: сексуальна відраза, сексуальне лібідо – 35,71 %.

На третьому місці за кількістю кореляцій містяться такі шкали: реалізованість, сексуальна сором'язливість, сексуальна збудливість, сексуальна задоволеність та симпатія на рівні 28,57 %. 21,43 % кореляцій виявлено за шкалами: пристосування, задоволеність шлюбом, цнотливість.

Установки до сексу в групі розлучених жінок ми не визначали, тому порівнюємо дві кризові групи. Самоактуалізація в жінок обох груп корелює майже зі всіма шкалами установок до сексу, однак кількість зв'язків у групі жінок із кризових сімей значно більша. У цій групі не виявлено зв'язків із реалізованістю та сексуальною невротичністю, у групі жінок зі звичайних сімей немає кореляції зі знеособленим сексом, порнографією та агресивним сексом. Причому в групі жінок із кризових сімей превалюють такі шкали, як фізичний секс, сексуальна сором'язливість, цнотливість, маскулінність/фемінінність, порнографія, у групі жінок зі звичайних сімей – маскулінність/фемінінність, сексуальне лібідо, сексуальна відраза, реалізованість, сексуальна сором'язливість, сексуальна збудливість та сексуальна задоволеність.

Аналізуючи шкали поведінки в конфліктних ситуаціях, відзначимо, що жінки з кризових сімей мають найбільшу кількість зв'язків зі шкалою співробітництво, тоді як жінки зі звичайних сімей – зі шкалою пристосування.

Показники розуміння, емоційного притягання та авторитетності найбільше корелюють із самоактуалізацією в групі кризових жінок, із переважанням показника авторитетності та за показником розуміння в жінок зі звичайних сімей. Як видно з отриманих даних, зв'язки самоактуалізації із рівнем задоволеністю шлюбом існують у групі жінок зі звичайних сімей, у жінок із кризових сімей такий зв'язок відсутній.

Кореляцій із показниками любові в групі жінок із кризових сімей не виявлено, існує тільки невеликий відсоток зв'язків зі шкалою симпатії. У жінок зі звичайних сімей відзначено зв'язки і зі шкалою

любові, і з симпатією, причому кореляцій зі шкалою симпатії виявлено вдвічі більше, ніж із любов'ю. Розлучені жінки цей тест не проходили.

Ми провели аналіз значущих взаємозв'язків шкал самоактуалізації зі всіма шкалами блоку сімейної кризи, виявляючи прямі, зворотні та сильні і слабкі кореляції. У подальшому значимість кореляцій ми позначаємо таким чином: ** – кореляція, значима на рівні 0,01; * – кореляція, значима на рівні 0,05.

Аналіз значущих взаємозв'язків шкал самоактуалізації зі шкалами блоку сімейної кризи у групі жінок із кризових сімей показав, що шкала компетентності в часі прямо корелює з такими шкалами: дозволеність**, фізичний секс*, сексуальне задоволення**, маскулінність/фемінінність*. Зворотний зв'язок відзначений за шкалами: цнотливість*, сексуальна відраза**. У шкали підтримки відзначений прямий зв'язок зі шкалами: авторитетність*, сексуальна збудливість*, фізичний секс*, маскулінність/фемінінність*. Зворотний зв'язок відзначено за шкалою пристосування*.

Шкала ціннісних орієнтацій прямо корелює з такими шкалами: емоційне притягання*, авторитетність*, фізичний секс**, сексуальна задоволеність**, маскулінність/фемінінність*. Зворотний зв'язок відзначений за шкалами: сексуальна сором'язливість*, цнотливість*, агресивний секс**. Шкала гнучкості поведінки прямо корелює з такими шкалами: фізичний секс, сексуальна задоволеність. Зворотний зв'язок відзначений за шкалами: сексуальна сором'язливість*, цнотливість*.

Щодо шкали сензитивності, то відзначено її пряму кореляцію зі шкалами: співробітництво*, порнографія**. Зворотний зв'язок відзначений за шкалою уникнення*. У шкали спонтанності прямих кореляцій зі шкалами блоку сімейної кризи не виявлено. Зворотний зв'язок відзначений за шкалами: пристосування* та цнотливість*.

Шкала самоповаги прямо корелює зі шкалою порнографії*. Зворотних зв'язків шкали самоповаги зі шкалами блоку сімейної кризи не виявлено. У шкали самоприйняття відзначено пряму кореляцію зі шкалами: розуміння*, авторитетність*, дозволеність*. Зворотний зв'язок відзначений за шкалою пристосування**.

Шкала природи людини прямо корелює зі шкалами: уникнення*, фізичний секс*. Зворотний зв'язок відзначений за шкалами: суперництво*, сексуальна сором'язливість**, цнотливість*. Шкала синергії

прямо корелює з такими шкалами: фізичний секс**, маскуліність/фемініність**. Зворотний зв'язок відзначений за шкалою сексуальна сором'язливість*.

У шкали прийняття агресії прямої кореляції зі шкалами блоку сімейної кризи не виявлено. Зворотний зв'язок відзначений за шкалами: сексуальна сором'язливість* та цнотливість*. Шкала контактності прямо корелює з такими шкалами: співробітництво*, фізичний секс**. Зворотних зв'язків за шкалою контактності зі шкалами блоку сімейної кризи не виявлено.

Шкала пізнавальних потреб прямо корелює зі шкалами: співробітництво*, авторитетність**, знеособлений секс**, порнографія**, сексуальна сором'язливість*, сексуальне лібідо*, симпатія*. Зворотних зв'язків шкали пізнавальних потреб зі шкалами блоку сімейної кризи не виявлено. У шкали креативності відзначена пряма кореляція з такими шкалами: порнографія*, фізичний секс**, маскуліність/фемініність*. Зворотних зв'язків шкали креативності зі шкалами блоку сімейної кризи не виявлено.

Аналіз значущих взаємозв'язків шкал самоактуалізації зі шкалами блоку сімейної кризи у групі розлучених жінок показав, що за шкалою компетентності в часі прямих кореляцій не виявлено. Зворотний зв'язок відзначений за шкалою компромісу*. У шкали підтримки ні прямих, ні зворотних кореляцій зі шкалами блоку сімейної кризи не виявлено.

За блоками цінностей (шкали ціннісних орієнтацій та гнучкості поведінки), почуттів (шкали сензитивності та спонтанності), самоприйняття (шкали самоповаги та самоприйняття), концепції людини (шкали уявлень про природу людини й синергії), міжособистісної чутливості (шкали прийняття агресії та контактності) у групі розлучених жінок ні прямих, ні зворотних кореляцій зі шкалами блоку сімейної кризи не виявлено.

За блоком відношення до пізнання виявлено тільки пряму кореляцію шкали пізнавальних потреб зі шкалою співробітництва**. Зв'язків зі шкалою креативності та зворотних зв'язків зі шкалою пізнавальних потреб у групі розлучених жінок не виявлено.

Аналіз значущих взаємозв'язків шкал самоактуалізації зі шкалами блоку сімейної кризи у групі жінок зі звичайних сімей показав, що шкала компетентності в часі прямо корелює зі шкалою сексуальної задоволеності*. Зворотний зв'язок відзначений за шкалами

цнотливість* та сексуальна відроза**. У шкали підтримки відзначено прямиий зв'язок зі шкалами: сексуальна невротичність*, сексуальна збудливість*, сексуальне лібідо*, маскулінність/фемінінність**. Зворотний зв'язок відзначений за шкалою сексуальної сором'язливості*.

Шкала ціннісних орієнтацій прямио корелює з такими шкалами: задоволеність шлюбом*, реалізованість**, фізичний секс*, сексуальна задоволеність*, маскулінність/фемінінність*, любов*, симпатія**. Зворотний зв'язок відзначений за шкалами: сексуальна сором'язливість*, цнотливість*, сексуальна відроза*. Шкала гнучкості поведінки прямио корелює з такими шкалами: сексуальна невротичність**, сексуальна збудливість*, сексуальне лібідо*, маскулінність/фемінінність*. Зворотний зв'язок відзначений за шкалою сексуальної відроза*.

У шкали сензитивності ні прямих, ні зворотних кореляцій зі шкалами блоку сімейної кризи не виявлено. Шкала спонтанності прямио корелює з такими шкалами, як розуміння*, задоволеність шлюбом*, реалізованість**, сексуальна збудливість*, сексуальна задоволеність*, любов*, симпатія**. Зворотних зв'язків не відзначено.

Шкала самоповаги прямио корелює з такими шкалами: задоволеність шлюбом**, реалізованість*, знеособлений секс**, сексуальне лібідо*, маскулінність/фемінінність**, симпатія*. Зворотний зв'язок відзначений за шкалою сексуальної відроза*. У шкали самоприйняття відзначена прямиа кореляція з такими шкалами: розуміння*, сексуальна збудливість*, сексуальне лібідо*, сексуальна задоволеність*, маскулінність/фемінінність*. Зворотний зв'язок відзначено за шкалами пристосування* та сексуальна відроза*.

Шкала природи людини прямио корелює зі шкалою реалізованості*. Зворотній зв'язок відзначений за шкалою сексуальної сором'язливості*. Шкала синергії прямио корелює з такими шкалами: дозволеність*, сексуальна задоволеність*, маскулінність/фемінінність*. Зворотний зв'язок відзначений за шкалами: пристосування*, сексуальна сором'язливість*, цнотливість*.

У шкали прийняття агресії відзначено прямиу кореляцію зі шкалами: сексуальне лібідо*, маскулінність/фемінінність*. Зворотний зв'язок відзначено за шкалою пристосування*. Шкала контактності прямио корелює зі шкалою співробітництва*. Зворотного зв'язку не виявлено.

Шкала пізнавальних потреб прямио корелює зі шкалою симпатії*. Зворотного зв'язку не відзначено. Шкала креативності прямио корелює

зі шкалою маскулінності/фемінінності*. Зворотного зв'язку шкали креативності зі шкалами блоку сімейної кризи не відзначено.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Аналіз результатів дослідження показав наявність значущих кореляцій самоактуалізації зі шкалами блоку сімейної кризи в досліджуваних групах жінок. Загалом у групі жінок зі звичайних сімей взаємозв'язків виявлено значно менше, ніж у жінок із кризових сімей. Виявлено таке:

1. У жінок із кризових сімей самоактуалізація не корелює з такими факторами, як компроміс, задоволеність шлюбом, реалізованість, сексуальна невротичність та любов. Суперництво, уникнення як стилі поведінки в конфліктних ситуаціях, емоційне притягання та авторитетність, знеособлений секс, порнографія та агресивний секс корелює із самоактуалізацією тільки в групі жінок із кризових сімей. Найбільший відсоток зв'язків у жінок із кризових сімей виявлено за шкалами сексуальної сором'язливості та цнотливості.

2. У жінок зі звичайних сімей самоактуалізація не корелює з такими факторами, як суперництво, компроміс, уникнення, емоційне притягання, авторитетність, знеособлений секс, порнографія та агресивний секс. Найбільший відсоток зв'язків у жінок зі звичайних сімей за шкалою маскулінності/фемінінності та сексуальної відрази. У групі жінок зі звичайних сімей відзначено кореляцію самоактуалізації з любов'ю, реалізованістю та сексуальною невротичністю (прямий зв'язок зі шкалами підтримки та гнучкості поведінки). Отже, у цій групі можна припустити наявність певних прихованих проблем, пов'язаних із самореалізацією та установками до сексу.

3. Компроміс як стиль поведінки в конфліктних ситуаціях корелює з самоактуалізацією тільки в розлучених жінок.

Проблема сімейної кризи як чинника зростання самореалізації особистості жінки в подальшому потребує повного аналізу блоку самоактуалізації зі всіма шкалами блоків актуального психоемоційного стану та особистісного блоку.

Література

1. Минухин С. Техники семейной психотерапии / С. Минухин, Ч. Фишман. – М. : Класс, 1998. – 304 с.
Minuhin S. Tekhniki semejnoy psihoterapii [Techniques of family psychotherapy] / S. Minuhin, Ch. Fishman. – М. : Klass, 1998. – 304 s.
2. Олифирович Н. И. Психология семейных кризисов / Н. И. Олифирович, Т. А. Зинкевич-Куземкина, Т. Ф. Велента. – М. : Речь, 2006. – 260 с.

Olifirovich N. I. Psihologiya semejnyh krizisov [Psychology of family crisis] / N. I. Olifirovich, T. A. Zinkevich-Kuzemkina, T. F. Velenta. – M. : Rech, 2006. – 260 s.

3. Семейная психотерапия и клиническая психология семьи: традиции и современное состояние [Электронный ресурс] / Э. Г. Эйдемиллер, И. М. Никольская, И. В. Добряков [и др.] // Медицинская психология в России : электрон. науч. журн. – 2014. – № 6 (29). – Режим доступа : <http://mprj.ru>
Semejnaya psihoterapiya i klinicheskaya psihologiya sem'i: tradicii i sovremennoe sostoyanie [Elektronnyj resurs] [Family psychotherapy and clinical psychology of family: traditions and current state] / Eh. G. Ehjdemiller, I. M. Nikol'skaya, I. V. Dobryakov [i dr.] // Medicinskaya psihologiya v Rossii : ehlektron. nauch. zhurn. – 2014. – № 6 (29). – Rezhym dostupa : <http://mprj.ru>

УДК 159.923.2-057.87

Т. В. Федотова

Received November 15, 2015;

Revised March 13, 2016;

Accepted April 20, 2016.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЕТНІЧНОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

У статті теоретично розглянуто дефініції етносу, нації, ідентичності; проаналізовано основні підходи у вивченні етнічної та національної ідентичності в роботах М. Барретт, О. Бичко, М. Бондар, М. Гібернау, П. Гнатенка, Е. Еріксона, Ю. Мухлінкіної, Л. Співак, В. Шевченко та ін. Наведено типи етнічної ідентичності за О. Садохіним: нормальний; етноцентричний; етнодомінантний; етнічний фанатизм; етнічна індіферентність; етноігілізм; амбівалентна етнічність.

Емпірично встановлено, що в соціальній ідентичності студентів-психологів, незалежно від року навчання, переважають такі базові категорії особистого життя: сімейна ідентичність; професійна (студентська) ідентичність; інтелектуальна ідентичність. У їх ідентифікаційній матриці національна ідентичність малоактуальна, проте поступово її значення зростає; також зростають показники релігійної та громадянської ідентичностей. У студентів-психологів 2014/2015 року навчання, на відміну від студентів попередніх років, дещо збільшуються показники за шкалою етнофанатизму та позитивної етнічної ідентичності, що є свідченням відданості ідеалам своєї нації, толерантного ставлення до культурних відмінностей, поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів. Водночас спостерігається

поступове зменшення рівня етнопатології та етнічної індиферентності, тобто діагностовані прагнуть підтримувати власні етнокультурні цінності, проявляють зацікавленість етнічними нормами й традиціями свого народу, у респондентів відбувається певне зростання самовизначення за етнічною ознакою.

Ключові слова: етнос, нація, ідентичність, етнічна ідентичність, національна ідентичність.

Fedotova T. V. Peculiarities of Display of Ethnic and National Identity of Students-Psychologists. In the article it is theoretically examined the definitions of ethnos, nation, identity, analyzed the main approaches in studying ethnic and national identity in the works of M. Barrett, O. Bychko, M. Bondar, M. Gibernau, P. Gnatenko, E. Erikson, Y. Mukhlynkina, L. Spivak, V. Shevchenko and the others. It is presented the types of ethnic identity according to O. Sadokhin: normal; ethnocentric; ethnodominating; ethnic fanaticism; ethnic identification; ethnonihilism; ambivalent ethnicity.

It was found out empirically that in social identity of students-psychologists, regardless of the year of studying, prevails such basic categories of personal life as: family identity, professional (student) identity, intellectual identity. In their identity matrix, national identity is not topical enough, but gradually its meaning increases; indices of religious and civil identities are also increasing. Students-psychologists of the academic year 2014–2015, unlike students of previous years of studying, have higher indices according to the scale of ethnic fanaticism and positive ethnic identity which is the evidence of commitment to own nation's ideals, tolerant attitude towards cultural differences, integration of positive attitude to own people with positive attitude to other peoples. At the same time, there is gradual lowering of the level of ethnonihilism and ethnic indifference, this means that the examined ones aspire to support own ethnocultural values, show interest in ethnic norms and traditions of their people; some increase of self-definition according to ethnic characteristic is observed among the respondents.

Keywords: ethnos, nation, identity, ethnic identity, national identity.

Федотова Т. В. Особенности проявления этнической и национальной идентичности у студентов-психологов. В статье теоретически рассмотрено дефиниции этноса, нации, идентичности; проанализированы основные подходы в изучении этнической и национальной идентичности в работах М. Барретт, О. Бичко, М. Бондар, М. Гибернау, П. Гнатенка, Э. Эриксона, Ю. Мухлынкиной, Л. Спивак, В. Шевченко и других. Приведены типы этнической идентичности за О. Садохиним: нормальный; этноцентрический; этнодоминирующий; этнический фанатизм; этническая индифферентность; этнонигилизм; амбивалентная этничность.

Емпирически встановлено, що в соціальній ідентичності студентів-психологів, незалежно від року навчання, переважають такі базові категорії особистої життя: сімейна ідентичність; професійна (студентська) ідентичність, інтелектуальна ідентичність. В їх ідентифікаційній матриці національна ідентичність малоактуальна, однак поступово її зна-

чение возрастает; также возрастают показатели религиозной и гражданской идентичности. У студентов-психологов 2014/2015 года обучения, в отличие от студентов предыдущих лет, несколько увеличиваются показатели по шкале этнофанатизма и положительной этнической идентичности, что является свидетельством их преданности идеалам своей нации, толерантного отношения к культурным различиям, сочетание позитивного отношения к собственному народу с позитивным отношением к другим народам. В то же время наблюдается постепенное снижение уровня этнонигилизма и этнической индифферентности, то есть диагностированные стремятся поддерживать собственные этнокультурные ценности, проявляют заинтересованность этническими нормами и традициями своего народа, у респондентов происходит некоторый рост самоопределения по этническому признаку.

Ключевые слова: этнос, нация, идентичность, этническая идентичность, национальная идентичность.

Постановка наукової проблеми та її значення. Зростання глобалізаційних та урбанізаційних процесів у світі, відсутність стабільності в політичній, соціальній та економічній сферах українського суспільства, воєнні дії на сході країни – все це спонукає українців до консолідації, акцентування уваги на спільних цінностях, визначення пріоритетів подальшого розвитку Української держави, що, у свою чергу, зумовлює інтерес значного кола науковців до вивчення проблеми націєтворення та формування спільної ідентичності громадян України.

Своєрідність етнічної та національної ідентичності українців зумовлена відсутністю державницьких традицій, процесами русифікації етнічних українців, а також регіональними економічними, соціально-політичними, мовними й іншими відмінностями в межах країни. Загалом формування національної ідентичності має бути одним із пріоритетних завдань соціальної політики нашої держави, успішність функціонування якої визначається передусім синтезом двох вимірів ідентичності: територіальної й етнічної [8]. Останні події в країні засвідчують, що в громадян України відбулися певні зміни у вияві соціальної ідентичності, зокрема в таких її формах, як етнічна та національна, дослідження яких і є метою нашої наукової розвідки.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Феномен ідентичності вивчали представники психоаналізу, гуманістичної психології, когнітивної психології та інших напрямів. Поняття ідентичності виражає унікальність та неповторність особистості, єдність реальної поведінки з прагненнями й переконаннями людини [5]. Воно вбирає два виміри:

наявність/відсутність взятих особистістю на себе зобов'язань і наявність/відсутність кризи особистості як ієрархії смислів. Індивід, який узяв на себе певні обов'язки, уже переживає певний рівень ідентичності, що слугує основою становлення особистості як цілісної ієрархії смислів [7].

Ідентичність – динамічна структура, її становлення відбувається протягом усього життя людини. Цей розвиток нерівномірний, він може йти і в регресивному, і в прогресивному напрямках. Кожне прийняте рішення щодо власного самовизначення в житті впливатиме на формування структури ідентичності [13]. У психології розмежовують два аспекти ідентичності: особистісний та соціальний. Під поняттям «особиста ідентичність» розуміють набір рис чи інших індивідуальних характеристик, які відрізняються певною постійністю і дають змогу диференціювати одного індивіда від іншого, засвідчуючи індивідуальність людини [5]. Соціальна ідентичність пояснюється в термінах групового членства, приналежності до певної (великої чи малої) групи. У ній виокремлюють сторони: усвідомлення внутрішньогрупової подібності та виділення міжгрупової диференціації.

У ході онтогенетичного розвитку особиста ідентичність вторинна щодо соціальної, оскільки вона формується на основі використання знань, набутих у процесі соціалізації [7]. Успішна адаптація людини в суспільстві передбачає сформованість і соціальної, і особистісної ідентичності.

Значні теоретичні та емпіричні напрацювання у вивченні проблеми національної та етнічної ідентичності, які є формами соціальної ідентичності, представлено в роботах М. Барретт, О. Бичко, П. Гнатенка, О. Колісника, Ю. Мухлінкіної, Л. Співак та ін.

Проте перш ніж перейти до розгляду проблеми етнічної та національної ідентичності, варто визначити поняття етносу та нації. У сучасній етнології найбільш поширеною дефініцією етносу є суб'єктивістська, що ігнорує спільність території, історії, кліматичних умов, ландшафту тощо. А тому етнос кваліфікується як група, члени якої мають спільну назву (етнонім), комплекс певних спільних рис у культурі, міф про спільне походження й колективну історичну пам'ять і пов'язують себе з певною територією та почуттям солідарності [10].

У період існування Радянського Союзу поняття «етнічна спільнота», «етнос» та «нація», маючи політично заангажований характер, здебільшого ототожнювалися. Основною метою було обґрунтування

ознак особливої соціальної спільноти – радянського народу, таким чином нівелювалася етнопсихологічна своєрідність представників численних етнічних груп. Зокрема, результати проведеного в 1986 р. психологічного дослідження П. Ігнатенка і В. Павленка засвідчують домінування в українців радянської ідентичності на протигагу таким видам ідентичності, як етнічна, громадянська, європейська та загальнолюдська [6].

Сьогодні на пострадянському просторі поняття «етнос» та «нація» розмежовують і визначають, ураховуючи ступінь етнічної гомогенності/гетерогенності складу населення та пріоритетних напрямів національної політики держави. Так, А. Баронін зазначає, що нація ґрунтується насамперед на соціальному принципі, для неї характерні значна внутрішня згуртованість і високий рівень національного самоусвідомлення [1, с. 46].

Проте міграційні процеси у світі, наявність дифузних зон спільного проживання, міксація та асиміляція етносів, історичні події, державна політика є тими чинниками, які ускладнюють проблему визначення етносу й нації, актуалізуючи при цьому проблему вивчення етнонаціональної ідентичності.

За Ю. Мухлинкіною етнічна ідентичність – один із найстійкіших історичних видів соціальної ідентичності, який є результатом пізнавально-емоційного процесу самовизначення особистості/спільноти в соціокультурному просторі, що характеризується усвідомленням своєї приналежності до певної етнічної групи, а також усвідомленням, оцінкою та переживанням свого членства в ній. З-поміж головних ознак етнічної ідентичності, на думку авторки, варто виділити володіння рідною мовою; співзвуччя духовності етносу; наявність певної спрямованості світогляду, соціальних якостей, освоєння духовної культури етносу; спільність психічного складу; залученість до господарської діяльності народу; дотримання традицій, звичок, обрядів, свят етносу; усвідомлення свого зв'язку з культурою народу, готовність діяти в його інтересах [9].

О. Бичко, досліджуючи змістове і структурне наповнення етнічної ідентичності, виокремлює її когнітивний та афективний параметри. А саму етнічну ідентичність розглядає як результат процесу етнічної ідентифікації, що визначається як засвоєння етнічних стереотипів, характеристики якої (суперечливість/несуперечливість, ступінь складності, значущості тощо) детерміновані специфікою етногенезу [2].

О. Садохін визначає типи етнічної ідентичності: нормальний – образ народу сприймається як позитивний і потреба в ідентифікації визначається типом особистості й ситуацією; етноцентричний – із некритичною перевагою сприйняття власного етносу з елементами етноізоляціонізму; етнодомінантний – належність до етносу є домінуючою цінністю людини; етнічний фанатизм – крайня форма етнічної ідентичності, особистість готова до самопожертви заради власної етнічної спільноти; етнічна індиферентність – байдужість до власної ідентичності; етніонігілізм – космополітизм; амбівалентна етнічність – вона явно не виражена, можна спостерігати переважно у змішаному етнічному середовищі [10, с. 134–135].

З-поміж останніх досліджень, що стосуються проблеми етнічної та національної ідентичності, особливої уваги заслуговують результати емпіричного дослідження О. Васильченко. Авторка констатує зв'язок позитивної етнічної ідентичності та високого рівня «Я-концепції» в юнацькому віці, основою збереження якого є етнічна індиферентність. Гіпоідентичність та гіперідентичність, які науковець розглядає як трансформовані форми етнічної ідентичності, призводять до дисгармонійності «Я-концепції» в осіб цієї вікової групи [4].

М. Боднар виокремила об'єктний, об'єктно-суб'єктний та суб'єктний рівні етнічної ідентифікації в студентській молоді, що пов'язані із певним видом мотивації. Вивчаючи регіональні особливості етнічної ідентичності в юнацькому віці, дослідниця виявила зв'язок чинників самоактуалізації з певними рисами українського психотипу (позитивного: толерантності, екзекутивності; негативного: індивідуалізму, інтровертованості, емоційності) [3].

Згідно з твердженням Л. Співак та Д. Піонтковської національна ідентичність не тотожна поняттю етнічної ідентичності, оскільки вона існує лише в узагальненому вигляді, виступаючи при цьому як когнітивне та емоційне усвідомлення особистістю власної приналежності до певної нації, яка вирізняється самоназвою, мовою, історичною територією та пам'яттю, спільною культурою, економікою й однаковими для усіх її представників юридичними правами та обов'язками [11].

М. Барретт виокремлює у структурі національної ідентичності когнітивний та афективний компоненти. Когнітивний компонент представлений знаннями індивіда про існування національної спільноти, її символіку, територію та історію, звичаї й традиції, зарахуванням особистості до конкретної національної спільноти та визначенням

перелічених вище ознак у решти представників своєї нації. Афективний компонент репрезентують: ступінь прихильності до національної ідентичності та суб'єктивна актуальність, що виявляються у значущості приналежності особистості до певної національної спільноти (національна гордість чи сором, національна самоповага чи зневага тощо), почуттях належності до неї, зокрема й у проживанні на території нації [11].

М. Гібернау визначає національну ідентичність як колективне почуття, що ґрунтується на вірі в належність до однієї нації і спільність більшості атрибутів (спільна культура, територія, спільне минуле та плани щодо майбутнього), які роблять її відмінною від інших націй. Це феномен, що має плинний та динамічний характер (усвідомлення процесу формування нації може лишатися постійним упродовж тривалого періоду; елементи, до яких апелюють колективні почуття, можуть варіюватися). Науковець виділяє виміри національної ідентичності: психологічний, культурний, територіальний, історичний та політичний [5].

О. Шевченко розглядає поняття «національна ідентифікація» як процес самоотожнення й самоуподібнення особистості з конкретною нацією, що виявляється в почутті належності до цієї нації на основі стійкого емоційного зв'язку, який зумовлений сформованою в особистості системою усвідомлених уявлень і оцінок певних ознак життєдіяльності нації, прийняттям її норм та цінностей. Як результат процесів національної ідентифікації та національного самопізнання особистості дослідниця виділяє національний «Я-образ», що виявляється в системі відповідних знань й узагальнених уявлень індивіда про себе як представника нації. Окрім цього, дефініції «національна ідентифікація» та «етнонаціональна самоідентифікація» вона вживає синонімічно [12].

Мета статті полягає в теоретико-методологічному аналізі феномену ідентичності, проблеми етнічної та національної ідентичності в психологічній літературі й емпіричному з'ясуванні особливостей сформованості етнічної та національної ідентичності в студентів-психологів, що передбачає розв'язання таких **завдань**: проаналізувати основні аспекти вивчення проблеми ідентичності в психологічній літературі; емпірично визначити особливості сформованості етнічної та національної ідентичності в студентів-психологів різних років навчання.

Методи та методики. Для досягнення поставленої мети було застосовано такі методи: теоретичні методи дослідження (аналіз проблеми на підставі наукової літератури: порівняння, систематизація та узагальнення наукової інформації); організаційні (порівняльний метод дослідження); психодіагностичні методи, що представлені тестом М. Куната Т. Макпарленда «Хто Я?», методикою «Типи етнічної ідентичності» Г. Солдатової та С. Рижової, методикою виявлення етнічної ідентичності Дж. Фінні; методи математичної статистики (визначення середньогрупових показників, відсотковий, однофакторний дисперсійний аналіз).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Емпіричне дослідження було реалізоване на базі Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. У ньому брало участь 130 студентів першого курсу різних років навчання факультету психології спеціальності «психологія» віком 17–19 років. Відповідно було виокремлено такі групи діагностованих: група 1 – студенти першого курсу 2011/2012 року навчання (32 %); група 2 – студенти 2012/2013 року навчання (33 %); група 3 – особи 2014/2015 року навчання (35 %).

За допомогою тесту М. Куна та Т. Макпарленда «Хто Я?» було визначено самоідентифікацію студентів-психологів різних років навчання. З'ясовано, що в ідентифікаційній матриці студентства, незалежно від року навчання, переважає особова ідентичність (визначили себе як особистість: 60 % осіб першої групи, 70 % – другої та 68 % – третьої; акцентували на статевій приналежності: 75 % студентів першої групи, 69 % – другої та 70 % – третьої). У соціальній ідентичності діагностованих студентів-психологів спостерігаємо такі базові категорії особистого життя, як сімейна ідентичність (32 % респондентів першої групи, 43 % – другої та 39 % – третьої); професійна (студентська) ідентичність (54 % студентів першої групи, 56 % – другої та 62 % – третьої), інтелектуальна ідентичність (23 % діагностованих першої групи, 15 % – другої та 38 % – третьої). Цікавими виявилися зміни в рівні національної ідентичності, яка, на відміну від зазначених вище ідентичностей, малоактуальна, проте вирізняється залежно від року навчання студентів: у 4 % студентів першої групи, 18 % – другої та 32 % – третьої групи. Визначено також релігійну (3 % діагностованих першої групи, 2 % – другої та 4 % – третьої) та громадянську ідентичність (2 % осіб першої групи, 4 % – другої та 7 % – третьої групи).

Середньогрупові результати діагностованих трьох груп за методикою визначення типів етнічної ідентичності Г. Солдатової та С. Рижової показано на рисунку 1.

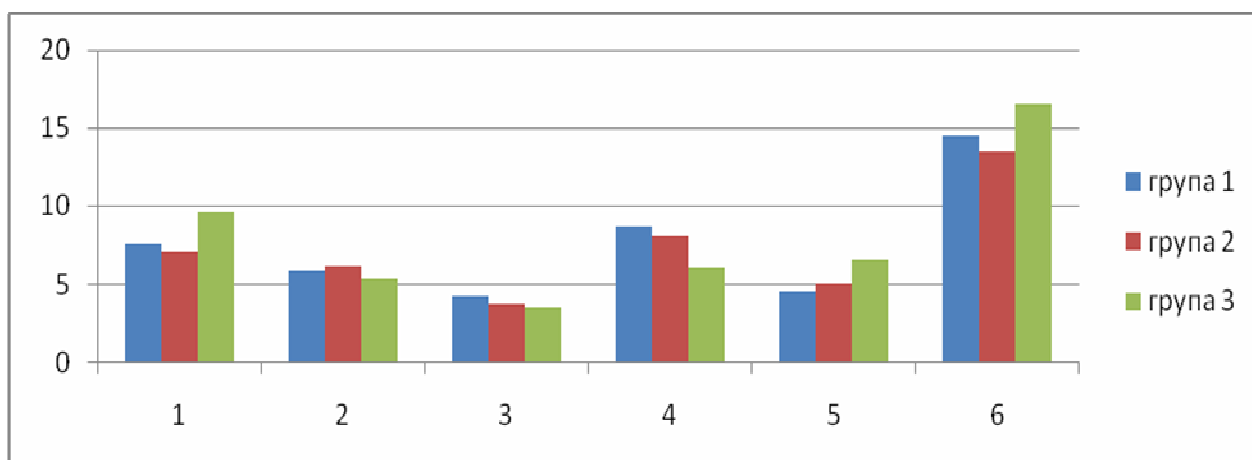

Рис. 1. Усереднені показники діагностованих трьох груп за методикою визначення типів етнічної ідентичності Г. Солдатової та С. Рижової:

1 – етнофанатизм; 2 – етноізоляція; 3 – етнологізм; 4 – етнічна індіферентність; 5 – етноегоїзм; 6 – позитивна етнічна ідентичність

Оцінки за шкалою етнофанатизму в студентів першої та другої груп перебувають у середньому діапазоні ($X_{сер} = 7,5; 7,02$), респонденти третьої групи мають дещо вищий показник ($X_{сер} = 9,6$). Загалом зростанням середньогрупових показників у діагностованих третьої групи може бути пов'язане із нестабільною соціально-політичною ситуацією в Україні, трансформаційними процесами, які відбуваються в українському суспільстві, захистом національних інтересів, пошуком молоддю орієнтирів у визначенні майбутнього. Проте в майбутньому подальше зростання результатів за цією шкалою може бути свідченням гіперідентичності, яка виявляється в дискримінаційних формах міжетнічних відносин у суспільстві.

Усереднені результати за шкалою етноізоляції в досліджуваних трьох груп майже однакові (у студентів першої групи – $X_{сер} = 5,8$, другої групи – $X_{сер} = 6,1$, третьої групі – $X_{сер} = 5,3$). Тобто незалежно від року навчання опитані студенти-психологи не сповідують ідеї переваги свого народу над усіма іншими, його унікальності та винятковості, не є прихильниками тези щодо необхідності «очищення» національної культури, а також вони толерантно ставляться до кроскультурних шлюбів.

Показники за шкалою етнологізму (небажання підтримувати власні етнокультурні цінності) нижчі від середніх: у досліджуваних

першої групи $X_{сер} = 4,2$, другої групи – $X_{сер} = 3,7$ та $X_{сер} = 3,5$ – у респондентів третьої групи. Тобто досліджувані всіх трьох груп не відчувають сорому за представників свого етносу, чітко усвідомлюють свою етнічну приналежність. Причому залежно від року навчання у студентів спостерігається незначна тенденція у зниженні рівня етнотолерантності. Отже, можна говорити про певне зростання самовизначення в респондентів за етнічною ознакою.

Показники шкали етнічної індиферентності в студентів трьох груп такі: у респондентів першої групи – $X_{сер} = 8,7$, в осіб другої групи – $X_{сер} = 8,1$, у студентів третьої групи – $X_{сер} = 6$. Отже, можна бачити, що в студентів 2014/2015 року навчання зростає зацікавленість етнічними нормами й традиціями, а також знижується рівень неактуальності етнічної приналежності, тобто вони не байдужі до проблем своєї етнічності та міжетнічних відносин, цінностей свого та інших народів.

Середньогрупові результати за шкалою етнотолерантності залежно від року навчання студентів-психологів мають тенденцію до зростання: у респондентів першої групи – $X_{сер} = 4,5$, в осіб другої групи – $X_{сер} = 5$, у студентів третьої групи – $X_{сер} = 6,5$. З одного боку, це може бути свідченням зростання рівня етнічної ідентичності, що виявляється на вербальному рівні як результат сприйняття оточення крізь призму конструкта «мій народ»; проте, з другого боку, може нести в собі загрозу напруженості та роздратування в майбутньому в міжетнічному спілкуванні.

Оцінки за шкалою позитивної етнічної ідентичності в студентів такі: у респондентів першої групи $X_{сер} = 14,5$, другої групи $X_{сер} = 13,5$, у осіб третьої групи $X_{сер} = 17,5$. Загалом результати, отримані за методикою «Типи етнічної ідентичності», свідчать, що більшість респондентів (68 % – у першій групі, 70 % – у другій та 71 % осіб у третій групі) демонструють високий рівень позитивної етнічної ідентичності, що розглядається як соціальна норма ставлення до своєї та інших етнічних груп та виконує в соціальних структурах стабілізаційну функцію. Позитивна етнічна ідентичність створює певний оптимальний баланс толерантності щодо власної та інших етнічних груп, який дає змогу розглядати її як умову самостійності та стабільного існування етнічної групи та умову мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі.

Проведений однофакторний аналіз показав, що існують значущі відмінності в показниках діагностованих груп за шкалами: етнофана-

тизму ($F = 6,78$, при $\alpha = 0,05$); позитивної етнічної ідентичності ($F = 6,35$ при $\alpha = 0,05$); етнічної індиферентності ($F = 6,78$ при $\alpha = 0,05$).

Відсотковий розподіл діагностованих трьох груп за методикою вимірювання особливостей етнічної ідентичності Дж. Фінні показано на рисунку 2.

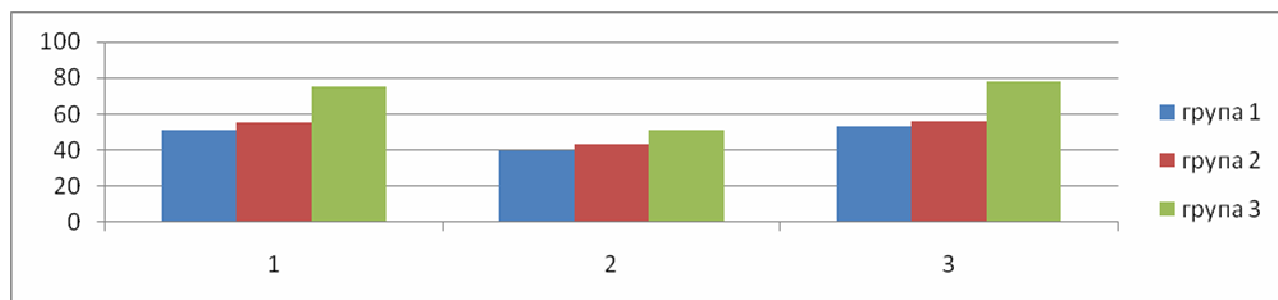

Рис. 2. Відсотковий розподіл діагностованих трьох груп за методикою Дж. Фінні:

1 – афективний компонент етнічної ідентичності, 2 – когнітивний компонент етнічної ідентичності, 3 – загальний показник етнічної ідентичності

Отже, як засвідчує рисунок 2, високі результати за методикою Дж. Фінні визначено:

- за шкалою афективного компонента етнічної ідентичності: у 51 % діагностованих першої групи, 55 % – другої та 75 % – третьої групи;
- за першою шкалою когнітивного компонента етнічної ідентичності: у 40 % респондентів першої групи, 41 % – другої та 51 % – третьої групи;
- високі результати загального показника етнічної ідентичності в обстежених виявлено: у 53 % осіб першої групи, 56 % – другої та 78 % – третьої групи.

Визначено статистично значущі відмінності в показниках діагностованих за шкалами: афективного компонента етнічної ідентичності ($F = 5,34$ при $\alpha = 0,05$) та загального показника етнічної ідентичності ($F = 5,79$ при $\alpha = 0,05$).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, проведене емпіричне дослідження дало змогу визначити такі особливості етнічної ідентичності:

- у соціальній ідентичності, незалежно від року навчання, переважають такі базові категорії особистого життя: сімейна ідентичність; професійна (студентська) ідентичність; інтелектуальна ідентичність;

- в ідентифікаційній матриці студентства національна ідентичність малоактуальна, проте поступово її значення зростає; також зростають показники релігійної та громадянської ідентичностей;
- у студентів-психологів 2014/2015 року навчання, на відміну від студентів попередніх років, дещо збільшуються показники за шкалою етнофанатизму та позитивної етнічної ідентичності, що є свідченням відданості ідеалам своєї нації, толерантного ставлення до культурних відмінностей, поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів;
- водночас спостерігається поступове зменшення рівня етніцизму та етнічної індиферентності, тобто діагностовані прагнуть підтримувати власні етнокультурні цінності, проявляють зацікавленість етнічними нормами й традиціями свого народу, у респондентів відбувається певне зростання самовизначення за етнічною ознакою.

Перспективу подальших розвідок у цьому напрямі вбачаємо у розширенні вибірки досліджуваних та вивченні особливостей прояву етнічної й національної ідентичності в студентів-психологів з урахуванням гендерного аспекту.

Література

1. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. – Киев : Тандем, 2000. – 264 с.
Baronyn A. S. Etnycheskaya psyhologiya / A. S. Baronyn. – Kiyev : Tandem, 2000. – 264 s.
2. Бичко О. В. Психологічні особливості етнічної ідентичності студентської молоді Східного та Південного регіонів України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / Бичко О. В. – К., 2004. – 20 с.
Bychko O. V. Psyhologichni osoblyvosti etnichnoyi identychnosti studentskoyi molodi Shidnogo ta Pivdenного regioniv Ukrayiny : avtoref. dys. ... kand. psyhol. Nauk : specz. 19.00.05 "Socialna psyhologiya" / Bychko O. V. – K., 2004. – 20 s.
3. Боднар М. Б. Вплив етнопсихологічних життєвих орієнтацій на самоактуалізацію студентської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / Боднар М. Б. – К., 2004. – 20 с.
Bodnar M. B. Vplyv etnopsyhologichnykh zhyttyevykh oriyentacij na samoaktualizaciyu studentskoyi molodi : avtoref. dys. ... kand. psyhol. nauk : specz. 19.00.05 "Socialna psyhologiya" / Bodnar M. B. – K., 2004. – 20 s.
4. Васильченко О. М. Етносоціальні уявлення в структурі «Я»-концепції університетської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / Васильченко О. М. – К., 2003. – 19 с.

- Vasylchenko O. M. Etnosocialni uyavlennya v strukturі “Ya”-konceptsiyi universtetskoyi molodi : avtoref. dys. ... kand. psyhol. nauk : spec. 19.00.05 “Socialna psyhologiya” / Vasylchenko O. M. – K., 2003. – 19 s.
5. Гібернау М. Ідентичність націй : [пер. з англ.] / М. Гібернау. – К. : Темпора, 2012. – 304 с.
Gibernau M. Identychnist nacij : [per. z angl.] / M. Gibernau. – K. : Tempora, 2012. – 304 s.
6. Гнатенко П. И. Национальная психология / П. И. Гнатенко. – Днепропетровск : Полиграфист, 2000. – 213 с.
Gnatenko P. Y. Nacyonalnaya psychologya / P. Y. Gnatenko. – Dnepropetrovsk : Polygrafyst, 2000. – 213 s.
7. Колісник О. П. Духовний саморозвиток української нації / О. П. Колісник. – Ужгород : Тімпані, 2012. – 295 с.
Kolisnyk O. P. Duhovnyj samorozvytok ukrayinskoj naciyi / O. P. Kolisnyk. – Uzhgorod : Timpani, 2012. – 295 s.
8. Макаренко Н. Ю. Національна ідентичність: особливості формування / Н. Ю. Макаренко // Політологічні студії : зб. наук. пр. / Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 1. – С. 188–196.
Makarenko N. Yu. Nacionalna identychnist: osoblyvosti formuvannya / N. Yu. Makarenko // Politologichni studiyi : zb. nauk. pr. / Kamyanecz-Podil. nac. un-t im. I. Ogiyenka, 2010. – Vyp. 1. – S. 188–196.
9. Мухлынкина Ю. В. Этническая идентичность: сущность, содержание и основные тенденции развития / Ю. В. Мухлынкина. – М. : Лабиринт, 2011. – 210 с.
Muhlynkyna Yu. V. Etnycheskaya identychnost` : sushhnost, sodержanye i osnovnyye tendencyi razvytyya [Etnic identity: the nature, content and development trends] / Yu. V. Muhlnnkyna. – M. : Labyrynt, 2011. – 210 s.
10. Садохин А. П. Этнология / А. П. Садохин. – М. : Гардарики, 2002. – 256 с.
Sadoxyn A. P. Etnologiya / A. P. Sadohin. – M. : Gardaryky, 2002. – 256 s.
11. Співак Л. М. Вікова динаміка національної самоідентичності особистості в юності / Л. М. Співак, Д. В. Піонтковська // Вісн. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Серія : Психологія. – 2014. – Вип. 49. – С. 145–153.
Spivak L. M. Vikova dynamika nacionalnoyi samoidentychnosti osobystosti v yunosti / L. M. Spivak, D. V. Piontkovska // Visn. Xark. nac. ped. un-tu im. G. S. Skovorody. Seriya : Psychologiya. – 2014. – Vyp. 49. – S. 145–153.
12. Шевченко О. В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Шевченко О. В. – К., 2005. – 20 с.
Shevchenko O. V. Nacionalna identyfikaciya u stanovlenni Ya-obrazu osobystosti : avtoref. dys. ... kand. psyhol. nauk : spec. 19.00.07 “Pedagogichna ta vikova psyhologiya” / Shevchenko O. V. – K., 2005. – 20 s.
13. Еріксон Е. Ідентичність: юність і кризи : [пер. з англ.] / Е. Еріксон. – М. : Прогресс, 1996. – С. 26–33.
Erikson E. Identychnist` : yunist i kryzy : [per. z angl.] / E. Erikson. – M. : Progress, 1996. – S. 26–33.

УДК 351.85:316.7

О. В. Фролова

Received November 25, 2015;

Revised March 15, 2016;

Accepted May 12, 2016.

ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК ОСОБИСТІСНОГО УТВОРЕННЯ ПРАЦІВНИКА

У статті обґрунтовано актуальність вивчення феномену організаційної ідентичності. На основі кластерного аналізу даних, отриманих за результатами застосування авторського опитувальника, виокремлено типи організаційної ідентичності з різним внутрішньоструктурним поєднанням її діагностичних показників. Виявлено, що для співробітників з «емоційно-адаптивним» типом організаційної ідентичності характерний низький рівень узгодженості особистісних та організаційних цілей і цінностей. Однак, зважаючи на яскраво виражену позитивну емоційну оцінку власної приналежності до установи, внаслідок високої міри задоволеності низки мотиваційних потреб у її межах, вони намагаються адаптуватися й дотримуватися задекларованих норм поведінки. Працівники з «когнітивно-нормативним» типом організаційної ідентичності тісно отождожують себе з організацією, виявляють високий рівень декларативних знань про загальні засади функціонування своєї компанії та її трудового колективу, але рідко демонструють активну участь у житті установи. Характерною особливістю працівників з «афіліативним» типом ідентичності є висока міра задоволеності потреб в афіліації, зокрема дружніх стосунках у колективі, підтримці та розумінні з боку колег, задоволенні від спілкування зі співробітниками. «Когнітивно-адаптивний» тип ідентичності чітко усвідомлює свою приналежність до організації й на рефлексивному рівні позиціонує себе як її невід'ємну частину. Водночас низький рівень інтеріоризації цінностей та цілей організації поєднується зі спробами пристосовуватися до прийнятих у компанії норм поведінки. «Зріла» організаційна ідентичність співробітників характеризується високою сформованістю всіх її компонентів на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях; «незріла» ідентичність за змістовим навантаженням виступає антиподом до попередньої, оскільки характеризується низькими значеннями за всіма діагностичними показниками.

Ключові слова: «емоційно-адаптивна», «когнітивно-нормативна», «афіліативна», «когнітивно-адаптивна», «зріла», «незріла» організаційна ідентичність; кластерний аналіз.

Frolova O. V. Typological Peculiarities of Organizational Identity as Employee's Individual Creation. The article grounds the actuality of the organizational identity phenomenon study. The author used her own survey to apply the data cluster

analysis. Owing to that method, organizational identity types with different internal structure connections of the organizational identity diagnostic indices have been figured out. The research defines that employees, who have the “emotionally-adaptable” type of organizational identity are characterized with a low level of consistency of their personal goals and aims with values of their organizations. But as far as they have a clearly defined positive appraisal of their belonging to the organization and thanks to the high level of their motivational needs satisfaction in frames of it, the employees try to adapt and follow the declared behavioral norms. The employees with the “cognitive-normative” type of an organizational identity closely identify themselves with their organization, demonstrate their high level of declarative knowledge about the general basics of their company functioning and its staff. But they rarely take an active part in their organizations’ life. The typological feature of employees, who have the “affiliative” identity type, is high level of satisfaction of their need in affiliation. In particular, that is about their friendly relations with their team members, understanding and support from their colleagues, positive emotions from the communication with their co-workers. The “cognitive-adaptable” identity type is marked by clear understanding of his belonging to the organization by the individual. At reflex level he positions himself as an integral part of it. At the same time, the low level of interiorization of values and aims of the organization combines with the attempts to adapt to behavior norms, accepted by the company. The “mature” organizational identity of the employees means the high development of all of its components at the cognitive, emotional and behavioral levels. The “immature” identity according to its content is an antipode to the “mature”. It is characterized with the low values of all of the diagnostic indices.

Keywords: “emotionally-adaptable”, “cognitive-normative”, “affiliative”, “cognitive-adaptable”, “mature”, “immature” organizational identity; cluster analysis.

Фролова Е. В. Типологические особенности организационной идентичности как личностного образования работника. В статье обоснована актуальность изучения феномена организационной идентичности. На основе кластерного анализа данных, полученных в результате применения авторского опросника, выделены типы организационной идентичности с различным внутрискруктурным сочетанием ее диагностических показателей. Выявлено, что для сотрудников с «эмотивно-адаптивным» типом организационной идентичности характерен низкий уровень согласованности личных и организационных целей и ценностей. Однако, несмотря на ярко выраженную положительную эмоциональную оценку собственной принадлежности к учреждению, в результате высокой степени удовлетворенности ряда мотивационных потребностей в ее пределах, они пытаются адаптироваться и следовать задекларированным нормам поведения. Работники с «когнитивно-нормативным» типом организационной идентичности тесно отождествляют себя с организацией, проявляют высокий уровень декларативных знаний об общих принципах функционирования своей компании и ее трудового коллектива, но редко демонстрируют активное участие в жизни учреждения. Характерной особенностью работников

с «афіліативним» типом ідентичності являється висока ступінь задоволеності потребностей в афіліації, в частині, дружеских відносинах в колективі, підтримці і розумінні со сторони колег, задоволеності від спілкування з співробітниками. «Когнітивно-адаптивний» тип ідентичності чітко усвідомлює свою належність до організації і на рефлексивному рівні позиціонує себе як її неотъемлему частину. В той же час низький рівень інтерналізації цінностей і цілей організації поєднується з спробами пристосуватися до прийнятих в компанії норм поведінки. «Зріла» організаційна ідентичність співробітників характеризується високою сформованістю всіх її компонентів на когнітивному, емоційному і поведінковому рівнях; «незріла» ідентичність по смислової навантаженні виступає антиподом попередньої, оскільки характеризується низькими значеннями по всім діагностичним показателям.

Ключевые слова: «емоційно-адаптивна», «когнітивно-нормативна», «афіліативна», «когнітивно-адаптивна», «зріла», «незріла» організаційна ідентичність; кластерний аналіз.

Постановка наукової проблеми та її значення. В умовах стрімкої трансформації сучасного суспільства до кола пріоритетних наукових інтересів і вітчизняних, і зарубіжних учених належить ґрунтовне осмислення соціального аспекту ідентичності особистості як результату її включення до широкого кола суспільних відносин. Одні з ключових місць у житті людини в умовах сьогодення посідають трудові відносини. З огляду на це, очевидним є зростання інтересу дослідників до феномену організаційної ідентичності як особистісного утворення. Однак навіть в умовах особливої уваги науковців до цієї тематики існують аспекти, які все ще потребують більш ґрунтовного дослідження. Питання типологічних особливостей організаційної ідентичності – одна з таких прогалин у межах сучасного психологічного вчення.

Мета статті полягає у виокремленні на емпірико-діагностичному рівні типів організаційної ідентичності за структурно-функціональною ознакою.

Методологія дослідження. Для встановлення структурно-функціональних особливостей організаційної ідентичності респондентів було застосовано авторську методику, спрямовану на діагностику рівня розвитку когнітивно-рефлексивного (Я-образ, образ організації, образ трудового колективу), афективно-мотиваційного (глицічні, комунікативні та практичні емоції) й конативно-нормативного (механізми саморегуляції, реальна активність) компонентів цього конструкта.

Для виокремлення типів організаційної ідентичності використано кластерний аналіз (ієрархічна кластеризація методом міжгрупових зв'язків із визначенням евклідових відстаней).

Вибірку склали 204 співробітники ВФ ТЗОВ «Золотий Екватор» віком від 21 до 64 років, стаж професійної діяльності яких становить від одного до 18 років. Серед них було 45 % чоловіків та 55 % жінок.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Кластерний аналіз отриманих даних у результаті застосування авторської методики діагностики організаційної ідентичності засвідчив, що вибіркова сукупність залежно від міри сформованості структурних компонентів досліджуваного особистісного утворення диференціюється на шість самостійних груп. Аналіз вираженості індикаторів концепту окремо в межах кожного кластера на основі методу порівняння середніх величин (див. табл. 1) дав змогу визначити їхні особливості щодо змістового навантаження компонентів організаційної ідентичності та визначити її типи залежно від структурних особливостей.

Таблиця 1

Середні значення діагностичних критеріїв для виокремлених кластерів

Діагностичні критерії	Кластер					
	1	2	3	4	5	6
Когнітивно-рефлексивний компонент						
Образ-Я	52,81	76,96	53,90	77,26	87,89	9,33
Образ організації	50,91	81,41	54,13	83,39	97,45	13,35
Образ трудового колективу	50,37	82,54	53,76	77,08	87,22	15,83
Афективно-мотиваційний компонент						
Глоричні емоції	81,93	49,96	54,74	28,53	79,36	12,58
Архетипові емоції	86,41	45,85	54,81	25,26	95,38	15,98
Комунікативні емоції	80,29	46,26	83,58	48,23	97,33	16,03
Конативно-нормативний компонент						
Механізми саморегуляції	13,25	73,54	53,25	36,32	91,83	11,97
Реальна активність	83,54	21,95	53,61	81,70	86,43	13,53

Аналізуючи змістове наповнення кожної із виділених груп, можна помітити різну представленість у ній тих чи інших елементів організаційної ідентичності. Саме ці критерії бралися за основу при формулюванні назв типів досліджуваного конструкта.

Змістове наповнення концепту організаційної ідентичності респондентів першого кластера складає підґрунтя для його визначення як «*емотивно-адаптивний*». Слід зауважити, що ця група включила найбільший відсоток осіб вибіркової сукупності – 34,3 % (див. рис. 1).

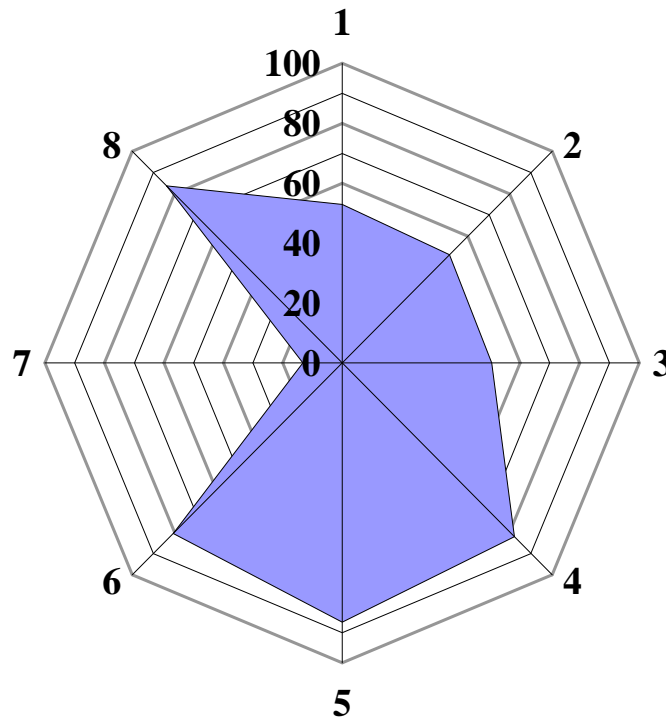

Рис. 1. «Емотивно-адаптивний» тип організаційної ідентичності*

Так, здійснені статистичні обрахунки вказують, що показники прояву всіх елементів (Образ-Я – 52,81; Образ організації – 50,91) когнітивно-рефлексивної складової частини організаційної ідентичності респондентів цієї групи містяться в діапазоні середніх значень. Тоді як показники за всіма індикаторами афективно-мотиваційного компонента (глоричні емоції – 81,93, архетипові емоції – 86,41, комунікативні емоції – 80,29) високі. Отож, слід відзначити ефективність реалізації всіх його функцій. Таким чином, здійснення емотивно-оцінної функції відображається в позитивному ставленні працівника до свого членства в організаційній спільноті, гордості за її досягнення, стабілізаційно-захисна функція зумовлює повноцінне задоволення базової потреби співробітника у відчутті безпеки, а компенсаторно-прогностична функція в представників цього кластера виявляється у винесенні логічних суджень щодо певних фактів організаційного життя через надання їм лише позитивного емоційного забарвлення.

Незважаючи на високий рівень задоволення ряду мотиваційних потреб у межах установи, а також на високі числові значення, отри-

* Тут і далі: 1 – образ Я; 2 – образ організації; 3 – образ трудового колективу організації; 4 – глоричні емоції; 5 – архетипові емоції; 6 – комунікативні емоції; 7 – механізми саморегуляції; 8 – реальна активність.

мані за шкалою «Реальна активність» (83,54), що свідчить про виявлення прокреативно-цільової функції ідентичності особистості в схильності до цілеспрямованої демонстрації форм поведінки, орієнтованих на досягнення успіху організацією та підвищення ефективності її діяльності, результати діагностики вказали на низький рівень інтеріоризації працівниками цінностей установи в структуру власної особистості (механізми саморегуляції – 13,25). Отже, конативно-нормативна площина організаційної ідентичності співробітників цього типу характеризується низькою ефективністю нормативно-регулятивної функції, тобто вони не приймають цінностей організації, однак намагаються адаптуватися та дотримуватися задекларованих у ній норм поведінки. Таким чином, хоча вони й дотримуються правил організаційної дисципліни, водночас схильні в будь-який момент залишити установу або ж здійснити вчинок, який суперечить інтересам компанії та відповідає власним інтересам.

Другу групу (див. рис. 2) склали працівники, які тісно ототожнюють себе з організацією, виявляють високий рівень знань про загальні засади функціонування своєї компанії та трудового колективу, тобто характеризуються високим рівнем вираженості всіх діагностичних параметрів когнітивно-рефлексивної площини ідентичності, а отже й ефективною реалізацією нею особистісно-орієнтаційної, інформативно-гностичної та порівняльно-оцінної функції (відповідно Я-образ – 76,96; образ організації – 81,41; образ трудового колективу – 82,54).

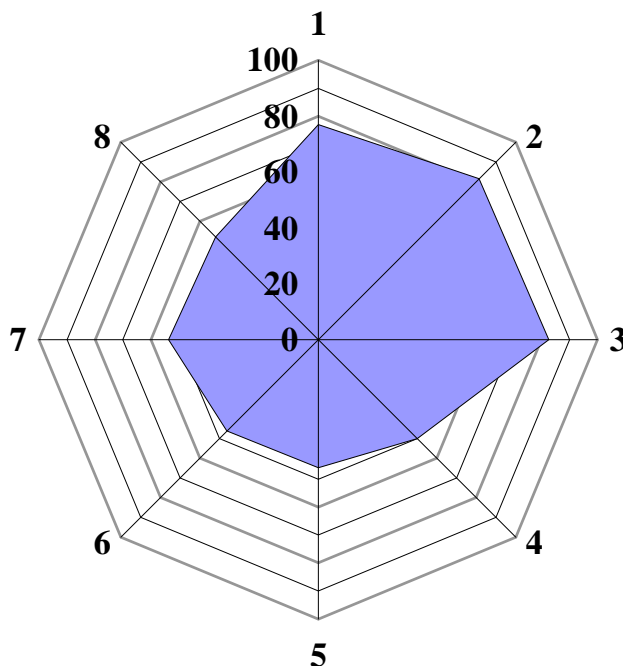

Рис. 2. «Когнітивно-нормативний» тип організаційної ідентичності

Усі показники, отримані респондентами за шкалами афективно-мотиваційного компонента, на відміну від представників попереднього кластерного профілю, є дещо нижчими та набувають середніх числових значень (глицьні емоції – 49,96; архетипові емоції – 45,85; комунікативні емоції – 46,26). Відмінним є і змістове навантаження конативно-нормативної складової частини організаційної ідентичності. Згідно з отриманими результатами, працівники цієї групи легко узгоджують норми, цілі та цінності організації з власними (нормативно-регулятивна функція) (механізми саморегуляції – 73,54), але рідко виявляють активну участь у житті установи, спрямовану на їх практичну реалізацію (прокреативно-цільова функція) (реальна активність – 21,95). Тому, ґрунтуючись на вказаних вище особливостях цього типу, інтерпретуємо його як *«когнітивно-нормативний»*.

Результати діагностики працівників третьої групи демонструють, що рівень диференціації показників організаційної ідентичності за ступенем їх сформованості низький (див. рис. 3).

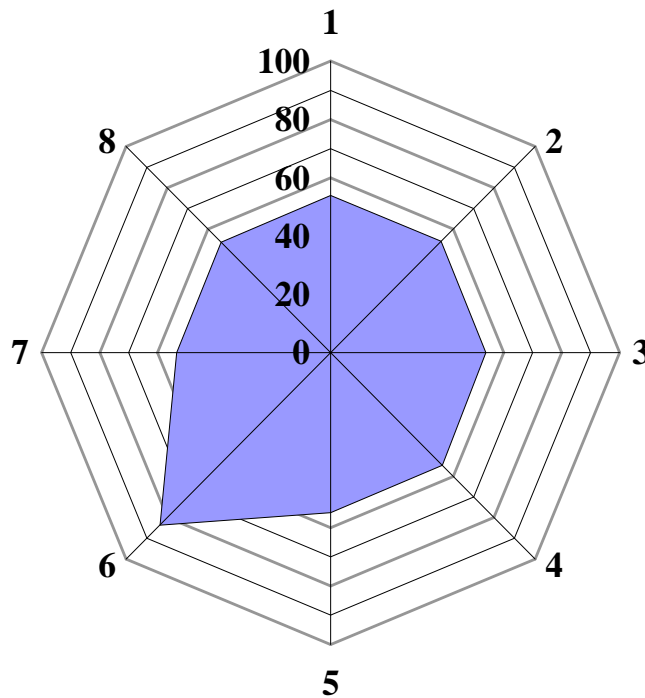

Рис. 3. «Афіліативний» тип організаційної ідентичності

Більшість індикаторів досліджуваного конструкта в представників цього кластеру характеризуються середнім рівнем прояву (Я-образ – 53,90; образ організації – 54,13; образ трудового колективу – 53,76; глицьні емоції – 54,74; архетипові емоції – 54,81; механізми саморегуляції – 53,25; реальна активність – 53,61). Високі значення виявлено лише за шкалою «Комунікативні емоції», яка виступає одним із діагностичних параметрів афективно-мотиваційного складника та ві-

дображає міру задоволеності потреб в афіляції, зокрема дружніх стосунках у колективі, підтримці та розумінні з боку колег, задоволенні від спілкування зі співробітниками, що є результатом реалізації емотивно-оцінної функції ідентичності. Тому цей тип працівників отримав назву «афілятивний».

Дещо більше виявляється асиметрія розвитку структурних компонентів організаційної ідентичності респондентів четвертого кластера (див. рис. 4).

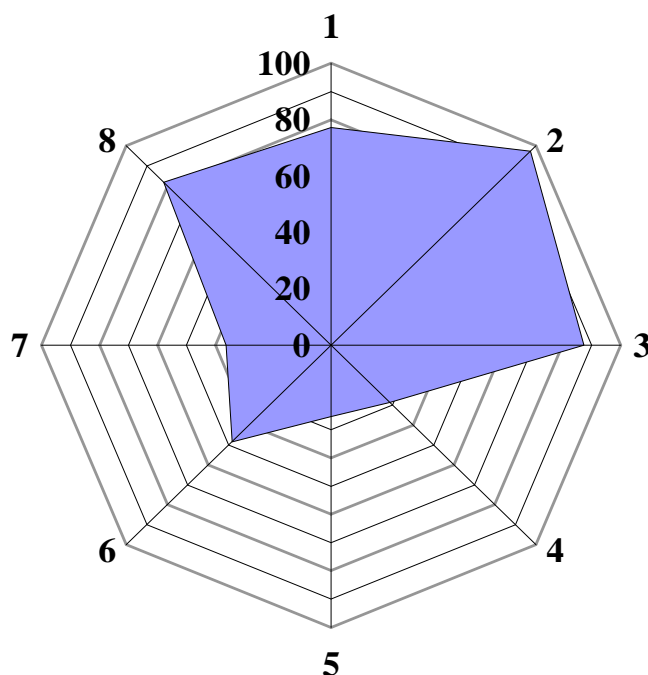

Рис. 4. «Когнітивно-адаптивний» тип організаційної ідентичності

Результатом рефлексії працівника вказаного кластерного профілю є позиціонування себе як представника та невід'ємної частини компанії (особистісно-орієнтаційна функція), а також усвідомлення своєї схожості зі співробітниками (порівняльно-оцінна функція) (Я-образ – 77,26; образ організації – 83,39; образ трудового колективу – 77,08). Окрім цього, яскравий прояв індикаторів когнітивно-рефлексивного виміру ідентичності респондентів цього типу вказує на володіння широким спектром інформації про організацію, зокрема її місію, цілі, історію заснування та розвитку, напрями діяльності, а також про засади функціонування трудового колективу установи, наприклад, його традиції, правила та норми поведінки, професійну етику (інформативно-гностична функція).

Результати, отримані за діагностичними параметрами афективно-мотиваційного компонента, свідчать, що задоволеність низки мотиваційних потреб працівників у межах організації, насамперед пов'яза-

них зі самоствердженням та відчуттям безпеки, є низькою, однак статистичні показники, що відображають міру задоволеності комунікативних потреб, набувають середніх значень.

Аналіз змістового навантаження конативно-нормативного складника організаційної ідентичності, як і в першому кластері, указує на схильність до прояву поведінки адаптивного характеру досліджуваними (адаптивна функція), оскільки низький рівень інтеріоризації цінностей та цілей організації респондентами поєднується зі спробами дотримуватися задекларованих норм організаційної поведінки (прокреативно-цільова функція). Отже, ґрунтуючись на структурно-змістових особливостях цього типу, інтерпретуємо його як **«когнітивно-адаптивний»**.

Графічне зображення отриманих результатів у межах п'ятого кластера (див. рис. 5) демонструє яскраву та рівномірну вираженість усіх діагностичних показників складових частин досліджуваного конструкта. Це дає змогу визначити його як **«зрілий»**.

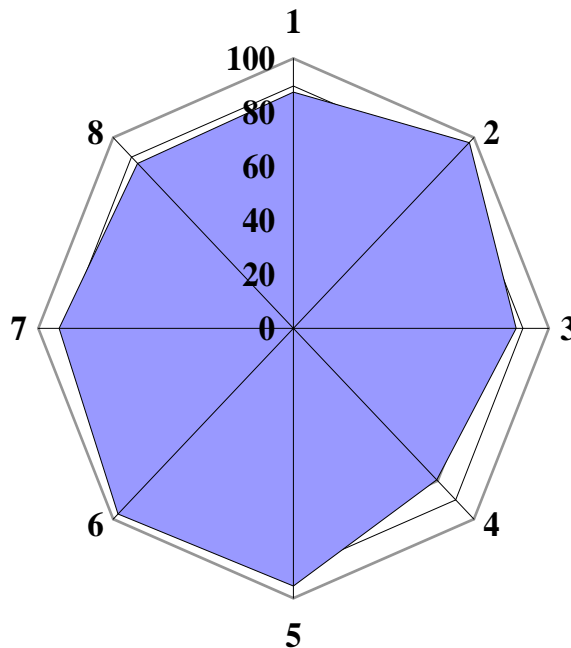

Рис. 5. «Зрілий» тип організаційної ідентичності

Когнітивний вимір організаційної ідентичності працівників цієї групи виявляється в наявності широкого кола знань про організацію та загальні засади функціонування її трудового колективу. Безсумнівно, що результатом самокатегоризації цих співробітників у межах компанії є усвідомлення та чітке позиціонування себе як її частини. Висока міра афективної прихильності до установи детермінується задоволенням ряду мотиваційних потреб, зокрема прагнення до само-

ствердження, включеності в соціальну групу та комунікації. Якісний аналіз особливостей конативно-нормативного складника свідчить як про високу міру інтерналізації організаційних атрибутів у мотиваційну структуру досліджуваних, так і про їх активну реалізацію на поведінковому рівні.

Структурна модель організаційної ідентичності працівників шостого типу теж характеризується відсутністю асиметрії у вираженості її індикаторів, але за змістовим навантаженням виступає антиподом до попередньо описаної кластерної групи, оскільки за всіма діагностичними параметрами були отримані низькі значення (Я-образ – 9,33; образ організації – 13,35; образ трудового колективу – 15,83; глоричні емоції – 12,58; архетипові емоції – 15,98; комунікативні емоції – 16,03; механізми саморегуляції – 11,97; реальна активність – 13,53) (див. рис. 6). Тобто реалізація функціонального призначення конструкта організаційної ідентичності працівників цього кластера характеризується низькою мірою ефективності. Тому визначаємо цей тип як «незрілий».

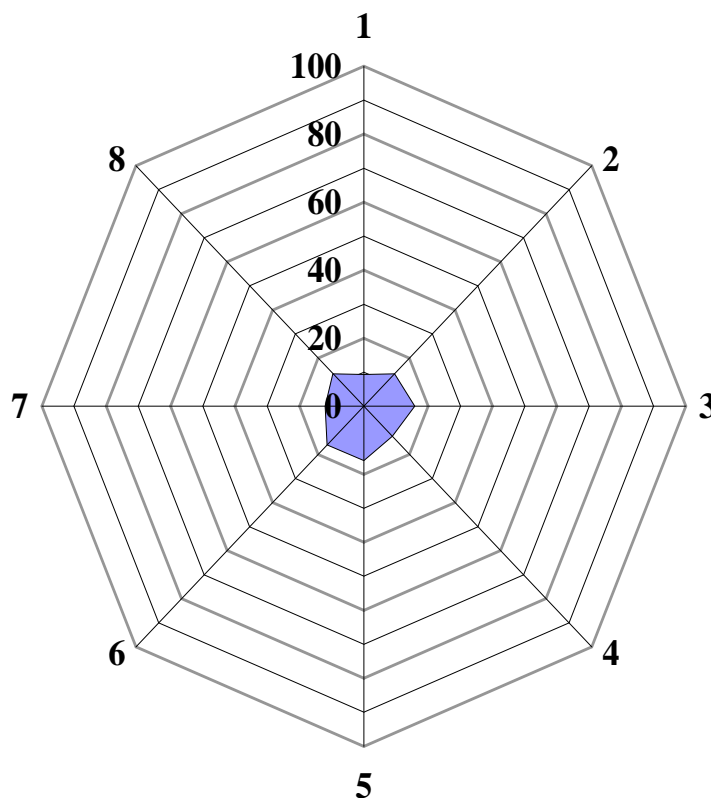

Рис. 6. «Незрілий» тип організаційної ідентичності

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, виокремлення структурно-функціональних типів організаційної ідентичності та узагальнення їх специфічних рис свідчить про значний вплив характеристик цієї властивості особистості на її самовизначення та

взаємодію з іншими в межах установи, а тому її дослідження набуває вагомого значення для оптимізації стосунків у діаді «працівник – організація» загалом.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів окресленої проблеми. Перспективи подальших досліджень убачаємо в глибшій диференціації типологічних характеристик організаційної ідентичності особистості з метою аналізу прикладних можливостей її вивчення для передбачення установок і поведінкових проявів працівників.

УДК 159.923:001.102

Х. Ю. Хворост

Received November 26, 2015;

Revised March 28, 2016;

Accepted April 22, 2016.

СВІДОМЕ СТАВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЧИННИК ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ЛЮДИНИ

У статті обґрунтовано залежність свідомого ставлення особистості до інформації та інформаційно-психологічної безпеки людини. Подано сучасні наукові напрацювання у царині психології інформації. Розглянуто основні форми інформаційно-психологічного впливу на особистість. Обґрунтовано взаємозв'язок свідомих ставлень до інформації, що існують у такому інформаційному просторі, як семіосфера, з суспільною адекватністю соціально-психологічної зрілості людини, яка володіє стійкою інформаційно-психологічною безпекою.

Представлено результати емпіричного дослідження щодо виявлення основних крос-культурних відмінностей у свідомому ставленні до інформації українських та американських студентів. У дослідженні брали участь 250 респондентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна) та Університету Центрального Арканзасу (Конвей, США). Дослідження ґрунтувалося на основі авторського опитувальника, у якому бралось до уваги ставлення до інформації, отримуваної із різних сфер життя: спорт, сім'я, професійне зростання тощо. А також аналізувались основні джерела інформації, найбільш прийнятні для студентів обох країн.

Оскільки вибір інформаційного ресурсу залежить від ступеня його інтерактивності, було простежено відповідні відмінні та спільні риси. Результати нашого дослідження показали, що інформація є важливим складником сучасного студентства. Молодь обох країн висловлює адекватне ставлення до інформації.

Існує багато спільного у реалізації пізнавальних, емоційних і поведінкових функцій інформації у студентів України та США, проте наявні деякі відмінності. Це пояснюємо різними умовами й рівнем життя, фондом знань, неоднаково насиченим інформаційним простором, різним доступом до новітніх інформаційних технологій та можливістю їх вільного використання достатньою мірою.

Ключові слова: інформація, інформаційно-психологічна безпека, інформаційно-психологічний вплив, свідоме ставлення, особистість, соціально-психологічна зрілість.

Khvorost Kh. Yu. Conscious Attitude of Individual as a Factor of Information and Psychological Safety of Human. The dependence of the individual conscious attitude to information and information and psychological safety is highlighted in the article. Modern scientific achievements in the field of informational psychology are presented. The main forms of information and psychological influence on personality are investigated. The relationship between conscious attitudes to information, that exist in such information space as semiosphere, and social adequacy of social and psychologically mature person who has wide information and psychological safety, are grounded.

The results of empirical research of identifying the main cross-cultural differentiations in conscious attitude of Ukrainian and American students are described. The study involved 250 respondents from Lesya Ukrainka Eastern-European National University (Lutsk, Ukraine) and University of Central Arkansas (Conway, United States). The study was based on the authorial questionnaire, in which the attitude to information derived from different spheres of life: sports, family, professional growth, etc., was taken into account. Also, the main sources of information the most appropriate for students of both countries were analyzed.

As the selection information source depends on the degree of interactivity the relevant distinctive and common features were followed. Results of our research has shown that information is an important component of modern students. Young people of both countries express adequate attitude to information. There are many similarities in the implementation of cognitive, emotional and behavioral functions of information among students of Ukraine and the USA, but some differences present as well. This explains with the different conditions and living standards, the fund of knowledge, not the same level of information environment filling, different access to new information technologies and the possibility of free usage sufficiently.

Keywords: information, information and psychological safety, information and psychological impact, conscious attitude, individual, social and psychological maturity.

Хворост К. Ю. Сознательное отношение личности как фактор информационно-психологической безопасности человека. В статье обосновывается зависимость сознательного отношения личности к информации и информационно-психологической безопасности человека. Подаются современные научные наработки в области психологии информации. Рассматриваются основные формы информационно-психологического воздействия на личность. Обосновывается взаимосвязь сознательных отношений к информации, которые существу-

ют в таком информационном пространстве, как семиосфера, с общественной адекватностью социально-психологической зрелости человека, который обладает устойчивой информационно-психологической безопасностью.

Представлены результаты эмпирического исследования по выявлению основных кросс-культурных отличий в сознательных отношениях к информации украинских и американских студентов. В исследовании принимали участие 250 респондентов Восточноевропейского национального университета имени Леси Украинки (Луцк, Украина) и Университета Центрального Арканзаса (Конвей, США). Исследование проводилось на основе авторского опросника, в котором принималось во внимание отношение к информации, получаемой из разных сфер жизни: спорт, семья, профессиональный рост и т. п. А также анализировались основные источники информации, наиболее приемлемые для студентов обеих стран.

Поскольку выбор информационного ресурса зависит от степени его интерактивности, были прослежены соответствующие отличные и общие черты. Результаты нашего исследования показали, что информация является важной составляющей современного студенчества. Молодежь двух стран выражает адекватное отношение к информации. Существует много общего в реализации познавательных, эмоциональных и поведенческих функций информации у студентов Украины и США, однако имеются некоторые отличия. Это объясняем различными условиями и уровнем жизни, фондом знаний, неодинаково насыщенным информационным пространством, различным доступом к новейшим информационным технологиям и возможностью их использования в достаточной мере.

Ключевые слова: информация, информационно-психологическая безопасность, информационно-психологическое воздействие, сознательное отношение, личность, социально-психологическая зрелость.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сфера інформації як сфера людського співіснування сьогодення охоплює соціально-психологічні, науково-технічні, культурні, політичні, правові, дипломатичні, військові, торгові, економічні та інші зв'язки і взаємовідносини між державами, народами, соціальними групами й організаціями, які діють на міжнародній арені у сучасному соціумі. Однією із прикметних ознак сучасного соціального прогресу є зростання значущості інформації у суспільних відносинах, зокрема акумульованої у таких потужних складниках інформаційних технологій, як аудіовізуальні документи, документальні виставки on-line, кінодокументи, мультимедіа, мобільні інформаційні технології тощо. Такі види технологій вмісту інформаційного контенту об'єднують у собі різні типи інформації – текст, нерухомі зображення (малюнки та фотографії), рухомі зображення (мультиплікація, відео) та звук із можливістю

поєднання звукового та відеосупроводу. Головною ознакою інформаційних ресурсів є наявність інтерактивності. Завдяки використанню багатьох інформаційних елементів сучасні інформаційні технології мають значно більший обсяг та надають більші можливості сприйняття інформації зі звуковим та відеосупроводом. Ці інформаційні продукти відрізняються різноманітністю складників (графіка, відеофрагменти, аудіоконтент, текстове подання інформації). Кожен із цих складників може бути представлений у найрізноманітніших формах.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Ефективне відтворення різноманітних видів інформації одночасно (рухомого та нерухомого зображення, звуку, тексту тощо) забезпечує інноваційність у формі подачі необхідної інформації різним групам населення. Сучасні інформаційні технології реалізують збереження та структурування інформації, інформаційне забезпечення та супровід. Їх використання дає змогу здійснювати високоякісний пошук, сортування, вибірку і порівняння інформації, наглядно демонструвати напрямки роботи, розширювати спектр сервісів з інформаційного забезпечення та супроводу навчально-професійного процесу [4, с. 53–54]. Розвиток інформаційних технологій сприяє динамічному розширенню множини інформаційно-технологічних засобів супроводу процесу набуття нових освітніх та професійних навиків та умінь. Використання сучасних інформаційних технологій кардинально змінює традиційні технології опрацювання інформації різних форм, значно розширює опрацювання документальної інформації та її раціонального й оперативного використання. Вони сприяють створенню єдиного понятійно-інформаційного поля серед представників різних категорій соціуму, що позитивно впливає формування культури і системи цінностей громади у процесі інформаційного прогресу. Прикладне ж вивчення інформаційних процесів сприяє росту аналітико-прогностичної орієнтації сучасних наукових досліджень. Важливою умовою є впровадження знань щодо новітніх інформаційних можливостей для людини на практиці. Тому особливо інформаційні працівники сучасного суспільства потребують оволодіння новими навичками та вміннями у формуванні ставлення до інформації для задоволення інформаційних потреб користувачів сучасного соціуму. Це спонукає особистість до удосконалення навиків сприймання, обробки та продукування отриманої інформації, навиків комунікації та інформаційної взаємодії, формування свідомого ставлення людини. Так, процес формування ефективною комунікації та

його успішність забезпечується на основі поєднання традиційної вербально-невербальної взаємодії, міжособового спілкування, обслуговування і надання послуг та освоєння новітніх інформаційних технологій, які відіграють важливу роль у забезпеченні інформаційних потреб суспільства. Тому це серйозно позначається на якості інформаційного обслуговування.

Мета дослідження – виявлення основних характеристик свідомого ставлення людини до інформації як чинника інформаційно-психологічної безпеки особистості серед українських та американських студентів.

Інформаційно-освітнє середовище, створене на базі високотехнологічних засобів інформатизації, означає нову сутність інтеграції освітньо-професійного та інформаційного середовищ. Створення комфортного інформаційного середовища та системи комунікації, що надають усю необхідну інформацію, є першочерговим на сьогодні. У цьому контексті інформаційне середовище розуміється як поєднання традиційних та інноваційних форм із постійним нарощуванням інформаційно-комунікаційних технологій та електронних ресурсів, а також безперервне вдосконалення методів навчання та професійно-інформаційних знань. Воно стимулює вироблення навичок самонавчання і пошуку інформації (необхідність самостійного вивчення матеріалу сприяє розвитку відповідального ставлення, самомотивації, планування часу, особистої активності в пошуку інформації), розвиток он-лайн спілкування [1, с. 28] та є загальною тенденцією інтенсифікації життя в інформаційному суспільстві.

Однак сучасний період становлення нової парадигми, яка базується на принципах індивідуалізму та відкритості, супроводжується рядом проблем, пов'язаних із активним проникненням в усі сфери інформаційно-комунікаційних технологій. Сьогоднішня тенденція до оновлення змісту усіх сфер життя, гармонізація співвідношення традиційних складників навчального процесу і професіоналізації та новітніх технологій, формування нових взаємовідносин у сфері освітньо-професійного середовища спрямовує розвиток особистості у напрямі інформаційних технологій та інформаційного підходу розуміння суті процесу міжособистісної взаємодії та життєдіяльності людини загалом. Відтак спрямованість політики розвитку сучасної людини, сприяння формуванню інформаційної культури та єдиного інформаційного простору викликає потребу відповідати основним психологіч-

ним потребам соціуму, а саме умінню адекватно сприймати інформацію, відсортовувати її з-поміж величезного потоку, обирати для подальшого використання найголовніше, стійко переносити та відбивати усі негативні впливи інформації на організм і психіку людини, мати стійку інформаційно-психологічну безпеку.

Інформаційно-психологічна безпека – стан захищеності окремих осіб чи груп людей від негативних інформаційно-психологічних впливів і пов'язаних із цим життєво важливих інтересів особистості і суспільства в інформаційному середовищі [2, с. 105]. Для визначення рівня соціального розвитку особистості особливо важливо враховувати психофізичні особливості її розвитку. Сучасні ж умови функціонування інформаційних технологій нерозривно пов'язані із гарантуванням безпеки. Поряд зі створенням механізмів безпеки постає завдання адекватно ставитися до отримуваної інформації та уміло управляти самою безпекою.

Управління безпекою – це пошук керуючих впливів на параметри захисту. У зв'язку з об'єднанням інформаційних та телекомунікаційних систем утворилось принципово нове середовище існування людини, а отже сформувались нові впливи інформаційного потоку, що все потужніше діють на механізми захисту психіки людини. Сучасні засоби обробки інформації та комунікації формують глобальну інформаційну інфраструктуру сьогодення. Оскільки сфера інформації є невід'ємною складовою частиною суспільного життя, то сучасні інформаційні технології посилили вплив на свідомість та підсвідомість як соціуму загалом, так і окремої людини зокрема. Безпосередньому інформаційному впливу піддається психіка особистості, а це, у свою чергу, суттєво впливає на думки, дії, вчинки та поведінку особистості. Значного впливу інформаційних чинників зазнають такі категорії людей, які є активними користувачами інформаційно-технічних засобів. Зауважимо, що інформаційний потік розповсюджується у суспільстві по двох інформаційних каналах: зовнішньому (щодо соціуму – інтенсивність розповсюдження інформації не залежить від часу) та внутрішньому (міжособистісне спілкування – інтенсивність розповсюдження інформації не залежить від часу). Впродовж такого спілкування людина, що уже володіє певною інформацією (завербований ідеєю адепт), впливає на ще не завербованих членів суспільства, вносячи свій «особистий» вклад у процес розповсюдження інформації (процес вербування). Успішність такої взаємодії та поширення інфор-

мації залежить не лише від інтенсивності впливу, а ще й від схильності до її сприйняття. Таким чином, ще не завербована до моменту t частина суспільства здобуває інформацію тим швидше, чим інтенсивніша дія зовнішніх та внутрішніх каналів.

Попри позитивний вплив інформації на людину, існує й інший бік реальності. Виникає серйозна інформаційно-психологічна загроза безпеці особистості. Вона стає помітною у можливих проявах негативних наслідків інформаційно-психологічного впливу, а саме можливі [2, с. 105]:

- 1) блокування волі людини на неусвідомленому рівні через розвиток у неї синдрому залежності;
- 2) втрата здатності до самоідентифікації (моральної, культурної, політичної);
- 3) маніпуляція суспільною свідомістю;
- 4) руйнування єдиного інформаційно-духовного простору держави, традиційних устроїв і моральності суспільства;
- 5) нанесення шкоди здоров'ю людини.

Так, наприклад, культ жорстокості, розбещеності у сфері ЗМІ та всесвітньої мережі Інтернет, провокує людей із нестійкою психікою, особливо підлітків та молодь, наслідувати запропоновані та розрекламовані моделі поведінки. Основним фокусом такого інформаційного впливу є людська психіка, мета якого змінити психічні стани та психологічні характеристики особистості, трансформувати її поведінку, а отже обмежувати свободу вибору, коригуючи та спрямовуючи колективну й індивідуальну свідомість у потрібне русло. Основними інструменти такого впливу є спеціальні засоби (технічні і програмні) та спеціальні методи (послідовність прийомів впливу на психіку).

Це, у свою чергу, знижує рівень порогових моральних обмежень, правових заборон, надзвичайно негативно впливає на особистість, знецінює споконвічні цінності міжособистісних стосунків, завдає нищівного удару інституту сім'ї, оскільки закладені родові принципи та устави переживають значну руйнацію та викривлення. Саме цим і можна пояснити всесвітню тенденцію до масовості розлучень, сімейних насильств, депресії, підвищеної тривожності, загостреності особистісних криз кожного вікового періоду, суїцидів, залежностей, адикцій та руйнації здоров'я людини та нації, викликаючи величезний спектр фізичних, духовних, психологічно-соматичних хвороб.

Саме засоби такого нищівного інформаційно-психологічного впливу і стають причиною інформаційних воєн та інтервенцій.

Інформаційна війна – це комплекс дій в інформаційній сфері, спрямований на здійснення тиску на погляди окремих людей та суспільну думку для досягнення визначених цілей [2, с. 106].

Отже, для нормального розвитку індивідуальної інформаційно-психологічної безпеки слід знати її основні джерела: усвідомлення інформації, здатність адекватно сприймати та ставитись до навколишньої дійсності, наявність здорового почуття сумніву, перевірка і тестування інформації.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Одним із найважливіших чинників формування інформаційно-психологічної безпеки людини є рівень сформованості її ставлення до інформації.

Ставлення – одна із форм відображення людиною навколишнього світу, формування ставлення у структурі особистості відбувається у процесі відображення людиною на свідомому рівні сутності тих соціальних об'єктивно наявних ставлень суспільства в умовах її макро- та мікросвіту, у якому вона живе. В основі усіх психічних процесів, сприйняття людиною дійсності, її пам'яті, мислення, уваги, уявленні є її ставлення до різних аспектів життя, світу загалом, частиною якого вона є. Так, разом зі зміною навколишнього світу, у якому людина живе, існує, діє, змінюється й її роль, становище у цьому світі, а також його оцінювання. З іншого боку, усі взаємодії у фізичному та соціальному світі, за О. Г. Старішем, можна вважати інформаційними, «оскільки в кожному із них взаємодіють об'єкти, здійснюючи вплив один на одного, а отже обмінюються інформацією» [5, с. 57]. Тому дуже важливим є усвідомлене відображення інформації, яке має активний і вибірковий характер та спрямовується на пошук такої інформації, яка задовольняє конкретні потреби особистості. В. М. Мясіщев відзначає, що свідоме ставлення особистості є одночасно і процесом, і результатом взаємодії людини із конкретним навколишнім середовищем [3] (у контексті нашого дослідження індивідуальною середовищем, мінісеміосферою та семіосферою як видами інформаційного простору), які надають простір для прояву та розвитку індивідуальності особистості у власне предметній діяльності та при взаємодії з іншими людьми, інакше кажучи, вияву її соціально-психологічної зрілості.

Ураховуючи той факт, що свідоме ставлення стосується взаємодії різних національно-культурних просторів на рівні цивілізації, вва-

жаємо за доцільне вивчення свідомого ставлення на рівні крос-культурного дослідження двох дистантних за політичним, економічним, соціальним, культурним устроєм країн – України і США. Послугуючись провідною тезою сучасної філософії інформації про те, що сукупність індісеміосфери утворює мінісеміосферу конкретного соціуму, а мінісеміосфери різних соціумів в їх сполучуваності являють собою національно-культурну специфіку різних етносів і націй, вважаємо, що семіосфера як інформаційний простір для свідомого ставлення до інформації поєднується з суспільною адекватністю соціально-психологічної зрілості.

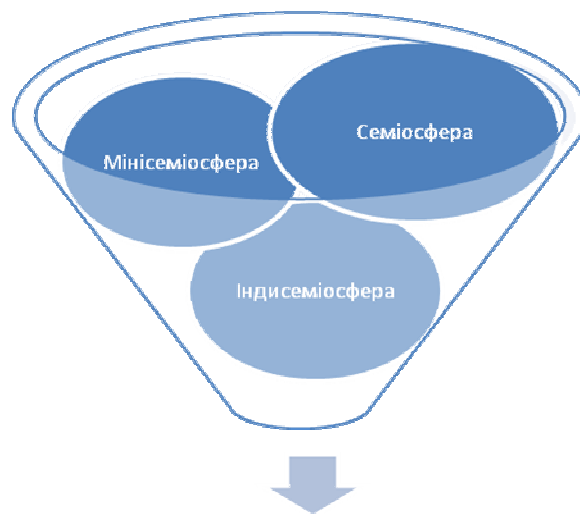

Рис. 1. Співвідношення інформаційного простору та видів адекватності особистості

Суспільна адекватність у структурі соціально-психологічної зрілості особистості, що володіє стійкою інформаційно-психологічною безпекою, тлумачиться як розуміння усіх суспільних процесів у світі на рівні політики, економіки, освіти, релігії, мистецтва. Для досягнення такого розуміння дуже важливою є здатність до усвідомленого вибору необхідної інформації, її джерела та змісту. Особливо важливо, на нашу думку, визначити такі особливості свідомого ставлення, як реалізація пізнавального інтересу з допомогою обраного джерела і змісту інформації, використання інформації для свого розвитку в різних сферах життя (навчальній, сферах інтересу і схильностей), обрання найчастотнішого джерела інформації, поведінкові і пізнавальні реакції на суперечливу інформацію. Саме враховуючи такі особливості, ми склали авторський опитувальник, який містить сім питань закритого типу з п'ятьма можливими відповідями: ніколи, рідко, деколи, зазвичай, завжди.

Зважаючи на те, що суспільна адекватність зіставляється із сферою як знаковим простором на рівні цивілізації, важливим є зіставлення особливостей прояву свідомих ставлень у ракурсі крос-культурного аналізу. Важливе припущення емпіричного дослідження на цьому етапі полягало у тому, що свідоме ставлення до інформації студентів визначається специфікою їх культурного середовища. Для визначення крос-культурних відмінностей у свідомому ставленні до інформації на емпіричному рівні було реалізовано процедуру дослідження, яка містила такі послідовні кроки. Спочатку здійснювалося формування вибірок крос-культурного дослідження – 25 студентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна) та 25 студентів Університету Центрального Арканзасу (Конвей, США). Дослідження з американськими студентами здійснювалося відповідно до угоди про проведення спільних досліджень у межах теми «Психологічні основи мовлення особистості в нормі і патології» кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки та кафедри психології і консультування Університету Центрального Арканзасу. Дослідження тривало упродовж 5.01.2011–3.05.2011 року. Вибірку українських студентів здійснено з 200 осіб, які брали участь в емпіричному дослідженні, на основі випадкового відбору для утворення гомогенності між порівнюваними групами студентів.

Після цього розроблялася анкета для визначення свідомого ставлення до інформації. Анкети були українською мовою та використовувалися для дослідження українських студентів. Трьома тижнями пізніше проводилося повторне анкетування та визначалась надійність анкет на основі отримання значущого показника кореляційного зв'язку ($r = 0,477$, $p < 0, 01$). Для перекладу анкет англійською мовою було залучено трьох професійних перекладачів, які застосовували метод зворотнього перекладу.

Згодом здійснювали дослідження американських студентів та проводили якісний і кількісний аналіз отриманих результатів, підбивали підсумки щодо спільних та відмінних проявів у свідомому ставленні до інформації з боку українських і американських студентів.

Слід зазначити, що логіка змісту анкети, за Ч. Осгудом, зумовлена інформативним, емоційним і поведінковим аспектами у використанні будь-якої інформації [7]. Так, будь-яка інформація має інформативну функцію (спрямовану на інформування про щось), емоційну (спрямовану на створення позитивного емоційного тла й емоційного

благополуччя), а також поведінкову, що виражається у використанні інформації для задоволення своїх потреб і інтересів. Детальніше результати емпіричного дослідження свідомого ставлення до інформації студентами України та США представлено нижче.

Результати емпіричного дослідження показали, що інформація є життєво необхідним складником сучасного студентства. Молодь обох країн висловлює адекватне ставлення до інформації. Існує багато спільного у реалізації пізнавальних, емоційних і поведінкових функцій інформації у студентів України та США, проте наявні деякі відмінності. Це пояснюємо різними умовами й рівнем життя, фондом знань, неоднаково насиченим інформаційним простором.

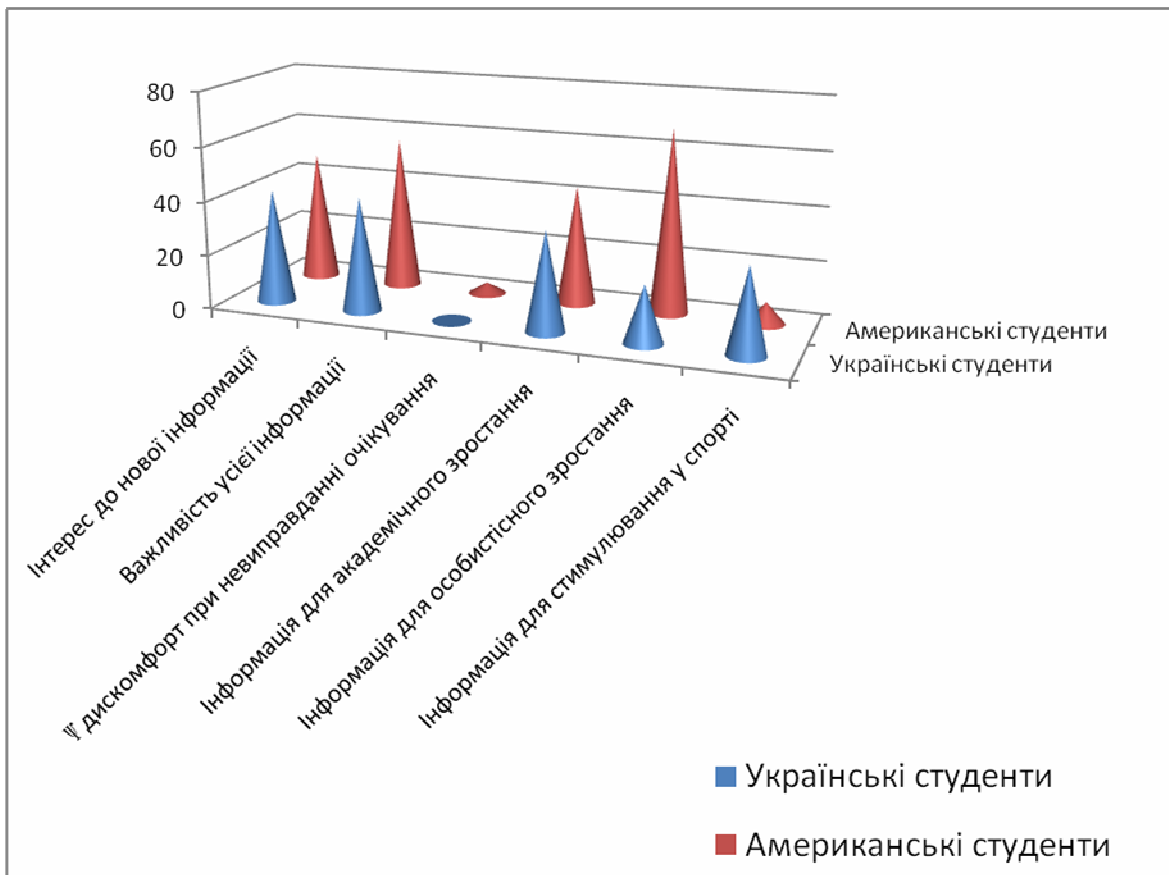

Рис. 2. Крос-культурні відмінності у ставленні до інформації українських та американських студентів

Так, нова інформація цікава та важлива для представників обох країн, проте американські студенти виявляють більше інтересу до нової інформації і вважають усю інформацію досить цінною. Можна припустити, що в українських студентів більшою мірою розвинене вибіркове ставлення до інформації, що було предметом розвідок у царині інформаційно-психологічної позиції студентства. Ширший діапазон охоплення інформації американськими студентами, вочевидь, можна пояснити вищим рівнем розвитку науково-технічного

прогресу, завдяки якому нова інформація може бути сприйнята у цікавішій формі, та наявністю новітніх інформаційних засобів.

Українські студенти, порівняно з американськими, менш критичні щодо отримання інформації і рідко відчують психологічний дискомфорт, якщо інформація не виправдала їхніх когнітивних очікувань. Це означає, що вони більше абсорбують нову інформацію, а тому, на нашу думу, вразливіші до її негативних впливів. Така ситуація створює необхідність формування адекватної інформаційно-психологічної позиції, що, у свою чергу, позитивно впливатиме на інформаційну безпеку в державі загалом.

Українські та американські студенти приблизно однаково свідомо використовують нову інформацію для власного особистісного й академічного зростання, тоді як у спорті американці пасивніші, ніж українці. Щодо джерела отриманої інформації, то українське та американське студентство приблизно однаково використовує Інтернет, хоча в американців ці показники дещо вищі. Вони також надають перевагу таким джерелам інформації, як популярні книги та радіо, українська ж молодь користується переважно підручниками. Варто зауважити, що використання українцями офіційних друкованих джерел інформації вказує на кращий та глибший рівень отримання інформації, адже під час читання книги тактильна пам'ять також бере участь у запам'ятовуванні інформації. Сучасні нейропсихологічні дослідження вказують на перевагу друкованих джерел для когнітивної обробки інформації, оскільки залучаються більшою мірою абстрактно-логічні стратегії.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Результати проведеного дослідження дають змогу зробити висновки про те, що існують незначні відмінності у крос-культурних проявах свідомого ставлення до інформації як складової частини інформаційно-психологічної безпеки молоді. Такі результати вказують на значну роль особистісного досвіду у формуванні адекватного ставлення до інформації, зокрема індивідуальних і вибіркових ставлень як своєрідних способів обробки та стилів засвоєння інформації. Результати дослідження крос-культурних відмінностей у прояві свідомого ставлення до інформації вказують на те, що вони є основоположним чинником у формуванні інформаційно-психологічної безпеки і можуть використовуватись для визначення не лише особистісної, між-особистісної та суспільної адекватності на основі ставлень до інформації, а й для встановлення національно-культурної специфіки цих

феноменів. Перспективним вважаємо вивчення інформаційно-психологічної безпеки крізь призму гендеру та здоров'я людини.

Література

1. Герасимчук О. Б. Змішана модель навчання в умовах інформатизації навчального процесу / О. Б. Герасимчук // Математика. Інформаційні технології. Освіта : зб. ст. № 2 / за ред. В. В. Пасічника. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2015. – С. 23–34.
Gerasymchuk O. B. Zmishana model navchannya v umovakh informatyzacii navchalnogo procesu [Mixed Model of Learning in Terms of Informatization of Educational Process] / O. B. Gerasymchuk // Matematyka. Informaciini tehnologii. Osvita : zb. st. № 2 / za red. V. Pasichnyka. – Lutsk : PP Ivanyuk V., 2015. – P. 23–34.
2. Мохняк С. М. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. / С. М. Мохняк, О. С. Дацько, О. І. Козій та ін. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2009. – 264с.
Mochnyak S. M. Bezpeka zhyttediyalnosti [Life Safety] : navch. posib. / S. M. Mohnyak, O. S. Dacko, O. I. Koziy ta in. – Lviv : National University “Lviv Politechnik”, 2009. – 264 p.
3. Мясищев В. Н. Психология отношений : избранные психологические труды / В. Н. Мясищев. – Москва ; Воронеж : Ин-т практ. психологии ; МО-ДЭК, 1998. – 368 с.
Myasyshev V. N. Psykhologiya odnosheniy [Psychology of Attitudes] : izbrannyye psykhologicheskiye trudy / V. N. Myasyshev. – Moskva ; Voronezh : In-t prakt. psychology ; MO-DEK, 1998. – 368 p.
4. Ржеуський А. В. Сервіси для створення мультимедійних продуктів в бібліотеках (на прикладі віртуальних виставок) / А. В. Ржеуський, О. Б. Малиновський, Н. Е. Кунанець // Математика. Інформаційні технології. Освіта : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. – Луцьк : ПП. Іванюк В. П., 2015. – С. 53–54.
Rzheuskiy A. V. Servisy dlya stvorenniya multymediynykh produktiv v bibliotekah (na prykladі virtualnyh vystavok) [Services for Making Multimedia Products in Libraries (on the example of virtual exhibitions)] / A. V. Rzhruskiy, O. B. Malynovskiy, N. E. Kunanec // Matematyka. Informaciyni tehnologii. Osvita : materialy IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf. – Lutsk : PP Ivanyuk V. P., 2015. – P. 53–54.
5. Стариш А. Г. Философия информации / А. Г. Стариш. – Симферополь : Таврия, 2004. – 376 с.
Starish A. G. Filosofiya informacii [Philosophy of Information] / A. G. Starish. – Simferopol : Tavriya, 2004. – 376 p.
6. Шишкіна Х. Ю. Психологічні засади інформаційної позиції особистості / Христина Юріївна Шишкіна. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 196 с.
Shyshkina Kh. Psykhologichni zasady informaciynoi pozycii osobystosti [Psychological Principles of Individual Information Stance] / Khrystyna Shyshkina. – Lutsk : Vezha-Druk, 2014. – 196 p.
7. Osgood Ch. The Measurement of Meaning / Ch. Osgood, G. Suci, P. Tannenbaum. – Urbana : University of Illinois Press, 1975. – 346 p.

УДК 159.922.2:316.648.4

Д. В. Штриголь, І. В. Ламаш

Received February 20, 2015;

Revised March 19, 2016;

Accepted April 26, 2016.

ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ Й БАЗИСНИХ ПЕРЕКОНАНЬ ЖІНОК, ЯКІ РЕАЛІЗУЮТЬ ПАТЕРНАЛІСТСЬКІ УСТАНОВКИ В ЕКОНОМІЧНІЙ ПОВЕДІНЦІ

У статті викладено результати теоретичного й емпіричного дослідження особливостей життєстійкості та базисних переконань жінок як чинників патерналістських установок в економічній поведінці. Установки на економічний патерналізм відображають сподівання на державу у важких економічних обставинах, очікування від неї різного виду допомоги, що заохочує пасивність та ухилення від особистої моральної відповідальності. За порівняно активного розроблення окремих проблем економічної свідомості та поведінки вивчення психологічних особливостей саме соціально незахищених жінок, які отримують соціальну допомогу від держави, тобто реалізують патерналістські економічні установки, набуває актуальності в сучасних реаліях. У жінок із патерналістськими економічними установками нижча здатність витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і не знижуючи успішність діяльності. Низький рівень життєстійкості зумовлений меншою переконаністю в тому, що залученість у те, що відбувається, надає шанс знайти щось варте й цікаве для себе. Вони більшою мірою відчують власну безпорадність. Цим досліджуваним менш притаманні і відчуття, що вони самостійно обирають свою діяльність, власний шлях, і намагання впливати на події. Ці жінки менш переконані в прихильності та справедливості навколишнього світу, в доброті людей. Вони менш розраховують на везіння, а також менш схильні оцінювати себе як порядну людину, яка гідна любові та поваги, менш упевнені у власній самоцінності, здатності контролювати події, що відбуваються з ними. Указаний комплекс психологічних особливостей характерний для станів набутої безпорадності, зниженої життєстійкості та схильності до психологічної самоінвалідації.

Ключові слова: базисні переконання, економічна самосвідомість, економічні установки, життєстійкість, патерналістські установки, придбана безпорадність.

Shtryhol D. V., Lamash I. V. Peculiarities of Hardiness and Basic Beliefs of Women as Paternalistic Attitudes' Factors in Economic Behavior. The article presents the results of theoretical and empirical studies of the hardiness and basic beliefs of women as paternalistic attitudes' factors in economic behavior. Attitudes on economic paternalism reflect the hopes for the state in difficult economic circumstances, the expectations from the state a different kind of assistance that encourages

passivity and evasion of personal moral responsibility. With respect to the relatively active studying of the several problems of economic consciousness and behavior the investigation of the psychological characteristics of socially unprotected women receiving social assistance from the state (i. e. implementing paternalistic economic attitudes) acquires relevance in today's realities.

Women with paternalistic economic attitudes have lower of the ability to withstand a stressful situation with maintaining the internal balance and without reducing the success of the activity. The low level of hardiness is due at the conviction that the involvement in an event offered a chance to find something worthwhile and interesting for them. They are increasingly experiencing their own helplessness. As a sense of what they independently choose their activities, their own way, and attempts to influence events have less inherent in these subjects. These women are less confident in the commitment and the justice of the world, in the goodness of people. They are less rely on luck, as well less likely to evaluate themselves as a decent person who is worthy of love and respect, are less confident in their own self-worth, an ability to control events that happen to them. This complex of psychological features is typical of the conditions of learned helplessness, reduced hardiness and tendency to psychological self – handicapping.

Keywords: basic beliefs, economic identity, economic attitudes, hardiness, learned helplessness, paternalistic attitudes.

Штрыголь Д. В., Ламаш И. В. Особенности жизнестойкости и базовых установок женщин, реализующих патерналистские установки в экономическом поведении. В статье изложены результаты теоретического и эмпирического исследования особенностей жизнестойкости и базисных убеждений женщин как факторов патерналистских установок в экономическом поведении. Установки на экономический патернализм отражают надежды на государство в тяжелых экономических обстоятельствах, ожидания от него разного вида помощи, что поощряет пассивность и уклонение от личной моральной ответственности. При относительно активной разработке отдельных проблем экономического сознания и поведения изучение психологических особенностей именно социально незащищенных женщин, которые получают социальную помощь от государства, то есть реализуют патерналистские экономические установки, приобретает актуальность в современных реалиях. У женщин с патерналистскими экономическими установками более низкой является способность выдерживать стрессовую ситуацию, сохраняя внутреннюю сбалансированность и не снижая успешность деятельности. Низкий уровень жизнестойкости обусловлен меньшей убежденностью в том, что вовлеченность в происходящее предоставляет шанс найти что-то стоящее и интересное для себя. Они в большей степени испытывают собственную беспомощность. Как ощущение того, что они самостоятельно выбирают свою деятельность, собственный путь, так и попытки влиять на события, менее присущи этим испытуемым. Эти женщины менее уверены в приверженности и справедливости окружающего мира, в доброте людей. Они менее рассчитывают на везение, а также менее склонны оценивать

себя как порядочного человека, который достоин любви и уважения, менее уверены в собственной самооценности, способности контролировать события, происходящие с ними. Указанный комплекс психологических особенностей характерен для состояний приобретенной беспомощности, пониженной жизнестойкости и склонности к психологической самоинвалидации.

Ключевые слова: базисные убеждения, жизнестойкость, патерналистские установки, приобретенная беспомощность, экономическое самосознание, экономические установки.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасне українське суспільство, яке має ринкову економічну спрямованість, перебуває на шляху істотних якісних змін. Для ефективного функціонування в суспільстві людині як економічному суб'єктові потрібно володіти такими якостями, що характеризують його економічну свідомість як ініціативність, підприємливість, готовність до інновацій, готовність до ризику й конкуренції. Крім того, вона повинна бути готовою до реалізації моделей ефективної економічної поведінки. Економічна поведінка має ціннісно-смыслову зумовленість, це означає, що суб'єкт економічних відносин існує в системі вибору типу економічної активності залежно від його ціннісних орієнтацій, моральних орієнтирів, життєвих принципів, цілей і домагань. Установки на економічну самостійність відображають незалежність і відповідальність індивіда у формуванні свого матеріального добробуту. Установки на економічний патерналізм відображають сподівання на державу у важких економічних обставинах, очікування від неї різного виду допомоги, що заохочує пасивність та ухилення від особистої моральної відповідальності.

Економічна свідомість і поведінка стали предметом досліджень у психології порівняно недавно. Але за цей час був накопичений великий матеріал із проблеми економічної свідомості, діяльності й поведінки: розроблено низку концепцій, а також методичних прийомів їх вивчення. Водночас рівень активності економічних настанов, спрямованість на самостійність або патерналізм в економічній поведінці вивчені недостатньо. Це зумовлює актуальність теми кваліфікаційного дослідження.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Варто зазначити, що вивчення економічних установок і уявлень почалося в 50-ті роки ХХ ст. і лише в 80-ті отримало істотний розвиток. У цьому напрямі проводили свої дослідження В. Баррис, К. Данзігер, Р. Саттон, А. Страусе, Г. Ферт та ін.

Результатами цих робіт стало виявлення стадій розвитку уявлень дітей у галузі економіки, а також детермінант їхнього формування: вік (А. Фенем); статеві належності (А. Клеа, А. Фенем); класова належність батьків (Л. Магрудер, Г. Маршал); національно-територіальний фактор (М. Сігал, Д. Швальб); наявність або відсутність економічної освіти (Ф. Моррісон, М. Хейр). Сучасні вітчизняні психологи в галузі економіки у своїх дослідженнях також нерідко вивчають різні фактори, які впливають на процес економічної соціалізації. До них можна віднести ставлення дітей різного віку до грошей (Л. Б. Саліхова, О. Б. Фенько, Т. В. Бабицька); сімейне економічне виховання (Т. В. Дробішева); вплив економічної освіти на ціннісні орієнтації особистості (Т. В. Дробішева, А. Л. Журавльов).

На думку Н. М. Лебедевої і А. Н. Татарко, інформативними для вивчення сприйняття людьми економічної дійсності є соціально-економічні установки й уявлення, до яких автори відносять: суб'єктивний економічний статус; соціальні уявлення про роль і функції грошей; соціальні уявлення про багатство й бідність; соціальні уявлення про зміну свого матеріального становища за останній час і надалі установки на економічний патерналізм і економічну самостійність [4].

Установку на патерналізм М. Колоколова пропонує розуміти як соціальну установку на опіку держави та перекладання на неї політичної, економічної й соціальної відповідальності за добробут громадян у тих питаннях, де відповідальність держави та громадян має бути щонайменше рівною (наприклад у забезпеченні роботою, досягненні бажаного матеріального статусу тощо) [3]. Н. В. Іващенко визначає рентоорієнтовану поведінку як окремий тип економічної поведінки й наголошує, що «ренту» може отримувати будь-який суб'єкт, що має набір певних психологічних характеристик, які зумовлюють очікування людиною своєї «ренти», котру можна отримувати за рахунок патерналістської поведінки держави [2].

У рамках дослідження проявів патерналізму у свідомості й діях представників сучасного вітчизняного соціуму окремі дослідники виявили загальне лідирування установок на патерналізм та патерналістських практик громадян України над прагненням до самоорганізації, до готовності самим нести відповідальність за якість і безпеку життя [7]. Патерналістські установки більш характерні для осіб із низьким рівнем освіти, незадовільним матеріальним становищем, таких, що

мають проблеми з працевлаштуванням, показник патерналізму є значущо вищим у жінок, що підвищує їх соціальну та психологічну вразливість [1; 3].

У низці дослідницьких робіт показано, що успішність людини в різних сферах діяльності пов'язана із життєстійкістю. Життєстійкість активізує пошук релевантних до ситуації способів опанування труднощів [8]. Життєстійкість – це система переконань про себе, про світ, про стосунки зі світом [10]. Базисні переконання й настановні когніції можуть бути чинниками, які детермінують особливості соціальної адаптації людини в контексті економічної поведінки.

Отож, актуальним є вивчення життєстійкості та базисних переконань осіб, зокрема жінок, які реалізують патерналістські економічні установки.

Мета статті – виявити особливості життєстійкості й базисні установки жінок, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці. Було використано тест життєстійкості (Д. О. Леонтьєв, Е. І. Рассказова), шкалу базисних переконань (Р. Янов-Бульман). У дослідженні взяли участь 72 жінки віком 28–40 років, які були розподілені на дві групи: перша група – 32 жінки, які отримують соціальну допомогу впродовж не менше трьох років, не працюють і не здійснюють спроб щодо працевлаштування, використовують соціальні служби для розв'язання різноманітних життєвих проблем. Першу групу ми визначили як групу жінок, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці. Другу групу склали 40 працюючих жінок, які ніколи не зверталися за допомогою в соціальні служби.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Результати вивчення життєстійкості та її компонентів у жінок, які брали участь у дослідженні, викладено в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники життєстійкості в досліджуваних групах (M ± m)

Показник	Жінки з патерналістськими установками	Жінки контрольної групи	t	p
Залученість	18,27 ± 0,98	27,59 ± 1,51	5,17	0,001
Контроль	27,66 ± 1,39	33,41 ± 2,02	2,34	0,05
Прийняття ризику	15,89 ± 0,85	17,76 ± 1,66	1,00	–
Загальний бал життєстійкості	61,83 ± 2,34	78,76 ± 4,82	3,16	0,01

Результати засвідчують, що в жінок, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці, нижча переконаність у тому, що залученість у те, що відбувається, дає шанс знайти щось варте й цікаве для себе. Вони меншою мірою отримують задоволення від власної діяльності, недостатність якого породжує відчуття знедоленості, відчуття себе «поза» життям. Для досліджуваних цієї групи характерна вірогідно нижча переконаність у тому, що залученість в те, що відбувається, надає можливість відчувати себе значущим і достатньо цінним, щоб повністю включитися в розв'язання життєвих завдань, незважаючи на наявність стресогенних факторів і змін.

Т. М. Титаренко та Т. О. Ларіна звертають увагу на те, що невисокий рівень залученості породжує стан відчуженості, коли людина не бачить нічого цікавого у власному житті, її майже ніщо не хвилює та не бентежить. Для неї не має значення, якою справою займатися, і чи займатися чимось взагалі. Прикладом може бути хаотична, непослідовна зміна видів діяльності, коли людина впродовж року змінює три місця роботи і врешті-решт залишається знов безробітною [8].

Цих досліджуваних також характеризує власна безпорадність, нижча переконаність у тому, що боротьба дає можливість вплинути на результат, та відчуття, що вони самостійно обирають свою діяльність, власний шлях.

Переконання у власній безпорадності, труднощі контролю подій, які особливо травмують, зумовлює чекання відсутності такого контролю й у майбутньому. Це зводить до мінімуму активні дії, спроби змінити що-небудь. Такі люди «передбачають» відсутність успіху й роблять менше самостійних зусиль і відповідно добиваються менших результатів. Відсутність результатів, своєю чергою, підкріплює переконання в даремності дій. Це демотивує до пошуку способів впливу на результати стресогенних змін безпорадності, пасивності, породжує стан безпорадності, «перекладання» своїх проблем на соціальні служби.

За низького рівня сприйманого контролю особа уникає складнощів, вважає за краще ставити легко досяжні цілі, залишається пасивною, не вірячи в ефективність власних дій, що загалом характеризує людину з особовою безпорадністю [9].

Загальний бал життєстійкості в першій групі достовірно нижчий, тобто нижча здатність особи витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і не знижуючи успішність діяльності.

Не було отримано вірогідних відмінностей між обома групами за шкалою «Прийняття ризику». За Д. О. Леонтьєвим та Е. І. Рассказо-

вою, прийняття ризику – це переконання людини в тому, що все, що з нею трапляється, слугує її розвитку, який відбувається завдяки знанням, отриманим із досвіду (не важливо – позитивного чи негативного). Людина, яка розглядає життя як спосіб отримання досвіду, готова діяти в умовах, коли відсутні стовідсоткові гарантії успіху, на свій страх і ризик. В основі прийняття ризику лежить ідея розвитку завдяки активному засвоєнню знань із досвіду та наступного їх використання. Прийняття ризику дає можливість людині вчитися на власному житті, власному досвіді, а не очікувати на легке безтурботне життя [5, с. 5].

Відповідно до відмінностей між групами, що були визначені за шкалами «Залученість», «Контроль» та за загальним показником життєстійкості, вважаємо, що кількісна подібність показників не зумовлює специфіки якісного змісту прийняття ризику на підґрунті отриманого життєвого досвіду, який зумовлює специфіку знань про життя та способи їх використання. Ми визначаємо першу групу як групу осіб із патерналістськими економічними установками, котрі віддзеркалюють схильність особи перекладати відповідальності за своє економічне благополуччя на державу й інші зовнішні чинники, тобто є певним різновидом ширшого психологічного явища – локусу контролю. Своєрідність атрибуції відповідальності в кожній групі визначає специфіку отриманого життєвого досвіду.

Згідно з Р. Янофф-Бульман люди здебільшого будують життя відповідно до трьох базисних установок: «світ є доброзичливим»; «світ є осмисленим і передбачуваним»; «я є гідною людиною» [6]. У таблиці 2 представлено показники базових переконань наших випробовуваних.

Таблиця 2

Показники базових переконань у досліджуваних групах (M ± m)

Шкала	Жінки з патерналістськими установками	Жінки контрольної групи	t	p
Прихильність світу	3,69 ± 0,23	4,91 ± 0,17	4,27	0,001
Доброта людей	3,87 ± 0,15	4,60 ± 0,16	3,33	0,01
Справедливість світу	3,45 ± 0,22	4,04 ± 0,15	2,21	0,05
Контрольованість світу	3,76 ± 0,23	3,92 ± 0,14	0,59	–
Випадковість як принцип розподілу подій, які відбуваються	3,19 ± 0,19	3,11 ± 0,14	0,15	–
Цінність власного «Я»	3,76 ± 0,14	4,60 ± 0,19	3,56	0,01
Міра самоконтролю	3,56 ± 0,17	4,08 ± 0,17	1,96	0,1
Міра успіху	3,49 ± 0,17	4,16 ± 0,21	2,48	0,05

Установлено, що жінки, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці, меншою мірою переконані в прихильності навколишнього світу. Вони майже не вірять в доброту людей, в те, що їх оточують добрі порядні люди, достойні довіри люди, які за потреби допоможуть.

Для них менш характерна впевненість у тому, що ситуації, в які потрапляють люди, виникають за принципом справедливості, тобто кожний отримує те, що заслужив.

М. А. Падун і А. В. Котельникова наголошують, що «віру в справедливий світ» прийнято відносити до перцептивного захисту, виявленого в експериментах: людина не вірить у те, що її може спіткати нещастя; якщо ж нещастя наздоганяє жертву, то жертва «сама винна», відзначаючи, що переконання про справедливість світу позитивно корелює з посттравматичними симптомами [8].

Відсутність достовірних відмінностей між групами за шкалами «Контрольованість світу» й «Випадковість як принцип розподілу подій, що відбуваються», і середній рівень цих показників засвідчує, що досліджувані обох груп однаково схильні вірити, що події відбуваються не випадково, а контролюються й підкорюються законам справедливості. Досліджувані обох груп загалом упевнені, що люди можуть запобігти важким подіям завдяки власним діям, якщо людина діє правильно (уважно, далекоглядно), то вона може уникнути негативних подій.

Установлено, що жінки з патерналістськими установками меншою мірою, ніж жінки контрольної групи, переконані в самоцінності, менш схильні оцінювати себе як порядну людину, яка гідна любові та поваги.

Крім того, для них менш характерні переконання в тому, що вони можуть контролювати ті події, що з ними відбуваються, та діяти так, щоб ситуація складалася на їх користь, та менше розраховують на везіння.

Отже, результати вивчення базових переконань дають підстави виділити джерела нижчої залученості, безпорадності, низької життєстійкості жінок, які звертаються за соціальною допомогою. Вони не розраховують на успіх. У них нижча переконаність у цінності свого «Я». Вони менше розраховують на прихильність навколишнього світу, його справедливість і доброту людей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Жінки, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці, харак-

теризуються меншою переконаністю в тому, що залученість у те, що відбувається, надає шанс знайти щось варте й цікаве для себе; можливість відчувати себе значущим та достатньо цінним, щоб повністю включатися в розв'язання життєвих завдань, незважаючи на наявність стресогенних факторів і змін. Вони меншою мірою отримують задоволення від власної діяльності, недостатність якого породжує відчуття знедоленості; і більшою мірою відчувають власну безпорадність. Цим досліджуваним менш притаманні відчуття, що вони самостійно обирають свою діяльність, власний шлях, намагання впливати на події, вони швидше схильні проявляти бездіяльність, вагатися, потребувати допомоги та підтримки при прийнятті рішень. У жінок, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці, нижчою є здатність витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і не знижуючи успішність діяльності. Ці жінки менш переконані в прихильності та справедливості навколишнього світу, в доброті людей. Вони менш розраховують на везіння, а також менш схильні оцінювати себе як порядну людину, яка гідна любові та поваги, менш впевнені у власній самоцінності, здатності контролювати події, що відбуваються з ними.

Жінки, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці, характеризуються специфічним комплексом психологічних особливостей, який характерний для станів набутої безпорадності, зниженої життєстійкості та схильності до психологічної самоінвалідації.

Отримані результати доцільно врахувати під час розроблення корекційних програм, які можна впроваджувати у діяльність соціальних працівників та психологів соціальних служб.

Література

1. Данакин Н. С. Поведенческие траектории в ситуации социальной угрозы [Электронный ресурс] / Н. С. Данакин, И. Х. Хазиев // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2013. – № 3 (27). – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/povedencheskie-traektorii-v-situatsii-sotsialnoy-ugrozy#ixzz3yJJwXrVJ>
Danakin N. S. Povedencheskie traektorii v situatsii sotsialnoy ugrozyi [Behavioral trajectories in the situation of social threat] [Elektronnyiy resurs] / N. S. Danakin, I. H. Haziev // Izvestiya vyisshih uchebnyih zavedeniy. Povolzhskiy region. Obshchestvennyie nauki. – 2013. – №. 3 (27). – Rezhim dostupa : <http://cyberleninka.ru/article/n/povedencheskie-traektorii-v-situatsii-sotsialnoy-ugrozy#ixzz3yJJwXrVJ>
2. Іващенко М. В. Економічна поведінка як чинник інституціональних перетворень : монографія / М. В. Іващенко. – К. : УБС НБУ, 2012. – 211 с.

- Ivashchenko M. V. Ekonomichna povedinka yak chynnyk instytutsional'nykh peretvoren' : monohrafiya [Economic behavior as a factor in institutional change] / M. V. Ivashchenko. – K. : UBS NBU, 2012. – 211 s.
3. Колоколова М. Установки на патерналізм як складова частина політичної культури українського суспільства / М. Колоколова // Соціол. студії. – 2013. – № 1. – С. 87–93.
Kolokolova M. Ustanovky na paternalizm yak skladova chastyna politychnoyi kul'tury ukrayins'koho suspil'stva [Attitudes on Paternalism as a Part of the Political Culture of Ukrainian Society] / M. Kolokolova // Sotsiol. studiyi. – 2013. – № 1. – S. 87–93.
4. Лебедева Н. М. Ценности культуры и модели экономического поведения / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко. – М. : Спутник+, 2011. – 389 с.
Lebedeva N. M. Tsennosti kulturyi i modeli ekonomicheskogo povedeniya [Cultural Values and Models of Economic Behavior] / N. M. Lebedeva, A. N. Tatarko. – M. : Sputnik+, 2011. – 389 s.
5. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – М. : Смысл, 2006. – 63 с.
Leontev D. A. Test zhiznestoykosti [Test on hardiness] / D. A. Leontev, E. I. Rasskazova. – M. : Smysl, 2006. – 63 s.
6. Падун М. А. Психическая травма и картина мира. Теория, эмпирия, практика / М. А. Падун, А. В. Котельникова. – М. : Ин-т психологии РАН, 2012. – 136 с.
Padun M. A. Psihicheskaya travma i kartina mira. Teoriya, empiriya, praktika [Psychological trauma and assumptive world: theory, empiricism and practice] / M. A. Padun, A. V. Kotelnikova. – M. : In-t psilogiie RAN, 2012. – 136 s.
7. Сусак В. І. Патерналістські установки і практики громадян України в умовах посткомуністичних трансформацій : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.03 / Сусак В. І. ; Ін-т соціології Нац. акад. наук України. – К., 2009. – 16 с.
Susak V. I. Paternalist's'ki ustanovky i praktyku hromadyan Ukrayiny v umovakh postkomunistychnykh transformatsiy : avtoref. dys. ... kand. sotsiol. nauk : spets. 22.00.03 [Paternalistic Attitudes and Practices of Ukraine's Citizens under the Conditions of Postcommunist Transformations] / Susak V. I. ; In-t sotsiolohiyi Nats. akad. nauk Ukrayiny. – K., 2009. – 16 s.
8. Титаренко Т. М. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека / Т. М. Титаренко, Т. О. Ларіна. – К. : Марич, 2009. – 76 с.
Tytarenko T. M. Zhyttyestiykist' osobystosti: sotsial'na neobkhdnist' ta bezpeka [The hardiness of the personality: social necessity and safety] / T. M. Tytarenko, T. O. Larina. – K. : Marych, 2009. – 76 s.
9. Циринг Д. А. Психология личностной беспомощности: исследование уровней субъектности / Д. А. Циринг. – М. : Академия, 2010. – 410 с.
Tsiring D. A. Psihologiya lichnostnoy bespomoshchnosti: issledovanie urovney sub'ektnosti [Psychology of Personal Helplessness: A Study of Subjectivity Levels] / D. A. Tsiring. – M. : Akademiya, 2010. – 410 s.
10. Maddi S. R. Hardiness and Mental Health / S. R. Maddi, D. M. Khoshaba // Journal of Personality Assessment. – 1994. – Vol. 63, № 2. – P. 265–274.

НАШІ АВТОРИ

- Анпілова Дар'я Вадимівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та медичної психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.
- Гошовська Дарія Тарасівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Гошовський Ярослав Олександрович** – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри вікової та педагогічної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Дроздов Олександр Юрійович** – кандидат психологічних наук, доцент, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.
- Засєкіна Лариса Володимирівна** – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Кириленко Ганна Олександрівна** – аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
- Климків Роксолана Ігорівна** – здобувач Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Колісник Олексій Петрович** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Кордунова Наталія Олександрівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Кульчицька Анна Валеріївна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Ламаш Ірина Володимирівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціології і психології Харківського національного університету внутрішніх справ.
- Луценко Олена Львівна** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
- Мілінчук Володимир Ігорович** – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри вікової та педагогічної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Міщиха Лариса Петрівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та клінічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Мудрик Алла Богданівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Олейник Нарміна Оруджівна** – аспірант Херсонського державного університету.
- Партико Тетяна Борисівна** – кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка.

- Пашко Тетяна Анатоліївна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Петровська Інга Ростиславівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Плескач Богдан Вадимович** – науковий співробітник лабораторії консультативної психології та психотерапії Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.
- Попович Ігор Степанович** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту Херсонського державного університету.
- Посвістак Олеся Анатоліївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і політології Хмельницького національного університету.
- Потапчук Людмила Володимирівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Приймаченко Олеся Миколаївна** – старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Університету митної справи та фінансів.
- Савченко Олена В'ячеславівна** – кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Сергеєва Алла Володимирівна** – доктор психологічних наук, професор кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.
- Смотріцький Андрій Валерійович** – аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.
- Уварова Світлана Геннадіївна** – кандидат педагогічних наук, ректор Міжнародного інституту глибинної психології.
- Фальова Олена Євгенівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри наукових основ управління та психології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- Федотова Тетяна Володимирівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Фролова Олена Вікторівна** – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Хворост Христина Юріївна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та безпеки життєдіяльності Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Цьось Юлія Анатоліївна** – аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Штриголь Діана В'ячеславівна** – кандидат медичних наук, доцент кафедри соціології і психології Харківського національного університету внутрішніх справ.

ПАМ'ЯТКА АВТОРОВІ

«Психологічні перспективи» ISSN 2227-1376 (Print); ISSN 2308-3743 (Online) – рецензований періодичний науковий часопис, включений до міжнародних наукометричних баз, а також до затвердженого МОН переліку наукових фахових видань України, у яких можуть друкуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора чи кандидата психологічних наук.

Вимоги до оригіналів статей, поданих до наукового часопису «Психологічні перспективи»

Стаття повинна відповідати тематиці журналу й сучасному стану науки, мати актуальність, не бути опублікованою раніше чи поданою до публікації в інших наукових журналах України та світу. Автор роботи відповідає за достовірність викладеного матеріалу, відсутність плагіату й коректність висновків, правильне цитування наукових джерел і покликання на них.

Матеріал розглядає редакційна колегія відповідного розділу журналу, а також два анонімні рецензенти. Після схвального відгуку з їхнього боку редакція приймає остаточне рішення про публікацію статті, про що повідомлятиметься авторові.

Повний обсяг статті разом із трьома анотаціями – 12 сторінок (0,5 авт. арк., не більше 3 тис. слів).

До редколегії збірника потрібно подати:

1) один роздрукований текст статті українською мовою з підписом автора: формат А4, відстань між рядками – 1,5 інтервали, кегль 14, гарнітура Times New Roman; поля: ліворуч, угорі, внизу – 2,5 см, праворуч – 1 см; абзац – п'ять знаків;

сторінки статті мають бути пронумеровані;

не використовувати переносів;

дробові числа подавати через кому (напр. 0,105), а не через крапку;

формули: розмір шрифту – 11, великий індекс – 8, маленький індекс – 5, великий символ – 14, маленький символ – 11 пт;

таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію і назву;

ілюстративний матеріал подавати в тексті, підписи набирати курсивом; рисунок, виконаний засобами MS Word, згрупувати як один об'єкт.

Список літератури оформляти за такими нормами:

якщо джерело опубліковано українською чи російською мовою (або іншими кириличними мовами), у списку літератури його потрібно подати **кирилицею та обов'язково нижче продублювати латинськими літерами з англійським перекладом праці у квадратних дужках**, наприклад:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2001. – 368 с.

Vygotsky L. Myshleniye i rech [Thinking and Speech] / L. Vygotsky. – М. : Labirint, 2001. – 368 p.;

2. Кравчук С. Теоретична модель інтелекту / С. Кравчук // Психологічні перспективи. – 2006. – № 18. – С. 222–230.

Kravchuk S. Teoretychna model intelektu [Theoretical model of intelligence] / S. Kravchuk // Psykhologichni perspektyvy. – 2006. – № 18. – P. 222–230;

цитувати не більше 10-ти джерел, в оглядах – до 30-ти; на кожну позицію в списку літератури має бути посилання в тексті статті;

посилаючися на статтю, у списку літератури обов'язково вказувати її авторів, назву, джерело видання, рік, випуск (число), сторінки; на книгу загалом – авторів, назву (і жанр), місце видання, видавництво, рік і кількість сторінок; на інтернет-видання – джерело та дату використання;

посилання слід робити так: якщо мається на увазі джерело загалом [3] у випадку цитування із зазначенням номеру сторінки [3, с. 25];

2) файл статті та додатково файли ілюстрацій (на дискеті, диску чи електронною поштою); у форматі Windows, версії текстового редактора MS Word; для ілюстрацій – формат JPG, роздільна здатність – 300 dpi;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові; учене звання, посада місце роботи (установа, підрозділ) автора;

адреса; електронна пошта; телефон.

Структура статті:

1) УДК, рядком нижче – прізвище, ініціали автора;

2) назва статті (великими літерами);

3) резюме українською мовою (200–250 слів) (10 кегль);

4) ключові слова українською мовою (5–7 слів) (10 кегль);

5) прізвище, ініціали автора англійською мовою (10 кегль);

6) назва статті англійською мовою (10 кегль);

7) резюме англійською мовою (200–250 слів) (10 кегль);

8) ключові слова англійською мовою (10 кегль);

9) прізвище, ініціали автора російською мовою (10 кегль);

10) назва статті російською мовою (10 кегль);

11) резюме російською мовою (200–250 слів) (10 кегль);

12) ключові слова російською мовою (10 кегль),

13) постановка наукової проблеми та її значення;

14) аналіз останніх досліджень цієї проблеми;

15) формулювання мети та завдань статті;

16) методи та методики;

17) виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження;

18) висновки й перспективи подальших досліджень;

19) література (на кожну позицію є посилання в статті), примітки, джерела ілюстративного матеріалу, список нестандартних скорочень;

20) ел. адреса для листування, телефон (публікується за бажанням автора).

Кошти за публікацію потрібно перерахувати через банк на р/р 31259203201912, МФО 803014, банк ГУДКСУ у Волинській обл., код 02125102 (одержувач – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки), указавши прізвище, ім'я, по батькові. Квитанцію надсилаєте до головного редактора поштою разом зі статтею (Л. В. Засекіній, кафедра загальної та соціальної психології, просп. Волі, 13, м. Луцьк, 43025) або за електронною адресою: psychopropects@mail.ru

* Оригінальні версії статей публікуватимуться у відкритому доступі на сайті журналу <http://psychopropects.ucoz.com/>

GUIDELINES FOR AUTHORS

Psychological Prospects ISSN 2227-1376 (Print); ISSN 2308-3743 (Online) is a peer-reviewed scholarly periodical indexed and listed in international databases in the field of social sciences, approved by the Ministry of Education and Science as a specialized journal where the results of the theses for obtaining the degrees of Doctor and Candidate of psychological sciences can be published.

The editorial board of Psychological Prospects Journal invites you to send your paper for publishing in the Journal. The editorial board will review the papers and inform the author(s) about any decision. The editorial board will be responsible for the publication reserving the right of requesting the author(s) for modifications.

Only original (never published before or submitted to any other journal for reviewing) papers in Ukrainian, Russian and English are accepted. The originals must meet the following requirements:

FORMAT/LENGTH

The original must be in version similar or higher than Word 97. The recommended length is 12 pages (max 3,000 words) including references, printed on A4 paper format, with 2,5 cm for upper, lower and left margins, 1 cm for right margins, observing 1,5 space between lines and with Times new roman font type, with a 14 point body.

TITLE-AUTHOR'S IDENTIFICATION

The first page must include author(s) name and affiliation. It should be written in bold, centered, times new roman, 14 point body, e. g. Larysa Zasiiekina, Head of General and Social Psychology Department, Lesya Ukrainka East European National University, e-mail: l_zasiiekina@ukr.net

ABSTRACT/KEY WORDS

Each paper should include brief abstracts in Ukrainian, Russian and English which should contain 200–250 words preceded by the author's family and given names, title of the article (in the respective language). The three abstracts should be written in italics with a 10 point body. Also 5–7 key words should be included at the end of each of them.

TEXT

Quotations in the text should be as follows: According to Gilberg, Warr [1; 3], where 1 and 3 means the first and the third position in the literature, while [1, 3] means the first position in the literature and number of page with quotation. Comments and notes should be included in footnotes. Any examples should be numbered consecutively with Arabic numerals. No images or illustrations should be inserted. The article should contain the following parts: background of the problem; objectives; procedure of the research; methods and test materials; conclusion.

REFERENCES

References should come at the end of the paper. They should be written with a 14 point body and in alphabetic order. The Ukrainian and Russian references should be written originally, then transcribed in Latin italicized letters and translated below, e. g:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2001. – 368 с.
Vygotsky L. Myshleniye i rech [Thinking and Speech] / L. Vygotsky. – М. : Labirint, 2001. – 368 p.;
2. Кравчук С. Теоретична модель інтелекту / С. Кравчук // Психологічні перспективи. – 2006. – № 18. – С. 222–230.
Kravchuk S. Teoretychna model intelektu [Theoretical model of intelligence] / S. Kravchuk // Psykhologichni perspektyvy. – 2006. – No 18. – P. 222–230;

The papers should be sent to the E-mail: psychoprospects@mail.ru

All papers will be published in open access on the Journal site:
<http://psychoprospects.ucoz.com/>

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ
PSYCHOLOGICAL PROSPECTS

ВИПУСК 27 ISSUE 27

Редактори: В. С. Голюк, Л. С. Пащук, В. Є. Сикора
Коректори: Л. С. Пащук, В. Є. Сикора
Технічні редактори: Л. М. Козлюк, М. Б. Філіпович

Формат 60×84¹/₁₆. Обсяг 19,3 ум. друк. арк., 19,1 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр. Зам. 3016.
Редакція, видавець і виготовлювач – Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки (43025, Луцьк, просп. Волі, 13). Свідоцтво Держ. комітету телебачення
та радіомовлення України ДК № 4513 від 28.03.2013 р.